

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

МУНДАРИЖА

НАСР

РАДЕК ЙОН. Олтин игна. Роман.....	3
Миср ҳикоялари:	
ТАВФИҚ АЛ-ҲАКИМ. Лотерея.....	95
НАЖИБ МАҲФУЗ. Имконият.....	105
ЮСУФ ИДРИС. Очил дастурхон.....	113

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИДА

Г.Э.ЛЕССИНГ. Донишманд Натан. Драматик поэма.....	52
---	----

ПУБЛИЦИСТИКА

ОЛЕГ ЛАРИН. Абрамов қаҳрамонларини эслайсизми?.....	120
---	-----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

ОЛДОС ХАКСЛИ. Санъатда самимийлик.....	138
МИХАИЛ БЕРГ. Адабий ютуқнинг истиқболли йўллари.....	141

НОБЕЛ МАЪРУЗАЛАРИ

СИНКЛЕР ЛЬЮИС. Америкаликларнинг адабиётдан кўрқуви.....	152
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

САЛИМА МИРЗАЕВА. Эпоснинг янги босқичи.....160

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

МУРОДИЛЛА ҲАЙДАРОВ. Тараққиётимизнинг маънавий асослари.....163

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

В.ВАСИЛЬЕВ. Таль тилсимоги. Қисса.....167

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА
Раҳматилла ИНОҒОМОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Рисбой ЖЎРАЕВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Баҳром ҚУРБОНОВ
Саидахрор ФУЛОМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 5. 2004.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир А.ФАЙЗУЛЛАЕВ
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусахҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 10.03.2004 й. Босишга рухсат этилди 03.05.2004й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Наприйёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. А-5488 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида териблиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2004 й.

Радек ЙОН

Олтин игна*Роман*

Ҳар қандай одам руҳиятга таъсир қилувчи дори ёки бошқа моддага хумор бўлиб қолгани ҳеч гап эмас.
Прагалик руҳиунос

**ЗУЛМАТНИ ЛАЪНАТЛАГАНДАН КЎРА,
БИРГИНА ШАМ ЁҚҚАН АФЗАЛ ЭМАСМИ?**

Жаҳон статистикаси маълумотларига кўра, токсимондан соғайганлар миқдори шу қадар паст эканки, саратондан соғайганларга ҳам тенг келмас экан. Шундай қилиб, хавфлилик даражаси бўйича гиёҳвандлик дардига мубтало бўлиш саратон касалига чалингандан ҳам бадтарроқ экан. Романга ҳаётда бўлган воқеалар асос қилиб олинган, фақат қаҳрамонларнинг исмлари ўзгартирилган, холос.

Шундай қилиб десангиз, ҳаммаси тамом бўлди!

У мана бу туйнук ичида ёз бошининг тўнган ва ҳайратланарли даражада хушбўй ҳавосини эмас, зулматини ичига тортишга яна бир бор уриниб кўрди. Бироқ танаси унга бўйсунгани асло истамасди. Фақат сийнаси ичини қақшатқич оғриқ зирқиратарди.

Ушқа томирлари ёрилиб кетдимикин?

Ахир бари бирдан бошланиб, бирдан тугаши мумкин эмас-ку! Йўқ, тиришиш, сўнгги кучларини бир жойга тўплаш ва озгина бўлса-да, ҳаводан ютиш керак. Бироқ хириллашдан бошқа ҳеч бир натижа йўқ. Лабларида қонли кўпик. Яна ҳалиги оғриқ. У куйдираётган оловни босишга уриниб, кафтларини кўксига босди. Бошқа ёнига ағдарилди. Оёқларида ўша таниш – чидаб бўлмас оғриқ. У бунга деярли эътибор бермай кўйганди. Ҳатто кийимлари орасидан яқинда ёғиб ўтган ёмғир йилтиратган тош йўлнинг рутубатини ҳис этди. У бамисоли сув остида қолгандай: нафаси қайтиб кетаяпти-ю, бироқ юзагача ҳали жуда-жуда узоқ. Адойи тамом бўлиш шунақа бўлар экан-да...

Қақшатқич оғриқнинг зўридан бошини ахлатдонга уради.

Юзага сузиб чиқмасам бўлмайди. Майли, кучим етадимми йўқми, аммо ўлишни истамайман. Ҳой, ким бор, ёрдам қилинг!

Унга фонусдан учтаси гира-шира ёритиб турган кимсасиз жинкўчани бошига кўтариб бақирсамикан. Ахлатдонларга, ифлос пештахталарга, қуйи қаватдаги хонадонларнинг деразаларига қараб дод солсамикан. Бир ҳовуч зулмат ичида фақат носоз чироқ гувиллаётгандек туюларди унга.

*Русчадан
Назира ЖУРАЕВА ва
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

Радек Йон (1954йилда туғилган) - истеъдодли чех ёзувчиси бўлиб, 80-йилларда ёшлар ҳақидаги ўзининг илк "Джинс либослар олами" романи билан танилди. 1984 йилда "Йилноманинг бошланиши" номли романини тугаллади. 1986 йилда ушбу "Олтин игна" (чех тилида "Memento" - "Хушёр бўл!") романи олам юзини кўрди. Китоб гиёҳвандлик мавзусига бағишланган бўлиб, тез орада бутун жаҳон китобхонларининг эътиборини қозонди.

Ё бу товуш унинг ўзида – боши ичида гувиллаётганмикан? Сал наридан метросозлар прожекторларининг ёғдуси кўзга ташланади. Тўкилиб тушаётган сувоқлар пардаси осмонни деярли тўсиб қўйган. Чикиндиларнинг қўланса ҳиди. Лабида эса бемаза, шилимшиқ кўпик.

Ёрдам берсаларинг-чи, ҳой, ноинсофлар! Телевизорингиз қаршисида ёнбошлаб ўтираверасизларми!

Яна ҳаво егишмаяпти. “Иҳ” деган товуш чиқаришга мажол йўқ, мажол.

Дарвоқе, бу ерга қандай келиб қолдим, ўзи? Анави пешпахтага ўхшайди, афтидан, юлгари бу ерда дўкон бўлган. Димиққан пешоб ҳиди. Демақ, сал ошириб юборганимдан кейин улар мени кўчага чиқариб ташлашган. Ўлиб-негиб қолсам бу жойни “хит”лар билиб қолмасин, дейишган. Итваччалар! Наҳотки, врач чақирришга ҳам ярамаган бўлишса? Оббо ҳайвонлар-ей! “Тез ёрдам” чақирришса ҳам бўлаверарди. Бу ерда улар нимадан кўрқишади? Куёнораклар! Ҳозир улар мени қачон жони чиқар экан, деб тоқатлари тоқ бўлиб кутишаётгандир. Кейин ёпиғлиқ қозон ёпиғлиғича қолади, менинг қандай келиб қолганимни ким билиб ўтирибди. Бирдан-бир ишонган меросим – бўйни узун “оқсоқол” роса бир ойга етади!

Ингичка пошналарнинг тақ-туқи эшитилди. Бамисоли радистнинг 909 сигналидек.

Михал туриб-ўтиришга ҳаракат қилди, бироқ билаклари ўзига бўйсунмай шилқ этиб тушди. Боши тўқ этиб тош йўлга урилди.

Падарига лаънат! Қани энди, бу калтакўйлақлар йўлини тўсиб чиқолсайди! Ҳойнаҳой, дискотекадан келишаётган бўлса керак. Ярим тунда кузатувчиларсиз-а?

Ҳиринг-ҳиринг кулги овози эшитилди.

Кимнингдир бўғзидан қаттиқ, ҳеч нарсани англаб бўлмайдиган овоз чиқди.

Ингичка пошна эгасининг кулгиси бир лаҳза тинди.

Икки жуфт оёқча, афтидан, яхшигина толиққанди, тўрт йўнилган таёқдек тек қотди.

Худо ҳаққи, бир нима қилсаларинг-чи!

Қизлар чурқ этмайди. Хириллаш эшитилади. Сўнг нафас олиш учун жон ҳолатда кучанишлар...

Мен ўлаяпман, яна миясида ташвишли хабар садо берди. Кейин юраги шунақанги қаттиқ санчдики, кўзларидан ёш чиқиб кетди. Танаси гужанак бўлиб қолди, тиззалари иягига келиб тақалди, бармоқлари жон-жаҳди билан оёқларини чангаллади. Болдир ва сонлари лаққа чўққа айланганди.

Эй худойим, бу қандай кўргулик!

Ўпкадаги оғриқ сусаймасди. Тиззалар кўкракни эзиб тургандан кейин нафас олиб бўларканми.

Яна бир-икки лаҳза ўтади-ю, ўламан-қоламан. Кейин ҳаммаси тамом.

У бу лаънати оёқларни ўзидан нари аллақайёққа итқитди.

– Э, маст экан, – чап томондан эғнига калта юбка, қўлтиғи очиқ оқ майка кийган қизнинг овози келди. Кўкси сийнабандсиз, узун сочи қоп-қора, башараси – даҳшат.

Вой эси паст-ей!

– Балки калтаклашгандир? – Бу овоз иккинчисиники эди. У қандайдир хитойча ёзувли қизил майкада эди.

Калтаклашган! – хаёлан кулиб қўйди Михал.

– Нима? Тагин улар шу яқин атрофда бўлса-чи... – Эсхонаси чиқиб кетди биринчи қизнинг ва ўша заҳоти ингичка пошналарнинг аллақайси томонга узоқлашиб кетаётган овози чалинди.

Йўқ, улар мени бу аҳволда ташлаб кетишлари мумкин эмас!

Олдинилари билан юзма-юз бошқа туфлиларнинг тақ-туқи. Қоронғиликда малла сочларнинг хира товланиши. Тош йўлдан тобора тезлашиб келаётган одимлар. Ўткир пошналар тош йўлга эмас, нақ бош чаноғига келиб урилмоқда.

Ева, – хаёлидан ўтказди-ю, йигит ҳушидан кетди. – Ева!

Пристанга сузиб келган дарё трамвайидан бу оқшомги сайрнинг сўнгги жўрига қўшилиб, қувноқ қаҳқаҳа янгради.

– Нима бўлди сизга?

Кимдир унинг юзига шапатилади.

Врачми?

Худди кимдир ўпкасини кафтлари орасига олиб, бор кучи билан эзгандай, кўкраги сиқилиб оғирди. Михалнинг юзига эркаланиб ҳидлаётган итнинг ёқимсиз нафаси урилди.

– Ҳой, Арагак!

У ёши олтмишларда, эски пиджаги тагидан қорни қапшайиб чиққан ва мўйлови обдан кузалган қандайдир кайфи учган отахон.

Жониворини айлантириб юрганмикан?

Демак, анови иккала ойимқиз лоақал “Тез ёрдам” чақириниша ҳам ярамабди-да? Эҳ сен, Ева!

Унга варч ёрдами зурурлигини англамоқчи бўлиб, у беҳуда уринганча ингради.

– Ортиқроқ олиб қўйдиларми?

Михал бошини чайқади, бу ҳаракат вужудини нақ қақшатиб юборди.

– Врач чақирайми?

Сув сатҳи қуёш нурларидан жимир-жимир қилади. Яна икки сония чидаб берса... кейин чуқур нафас олади. Бундан ортиқ ҳузур бўларканми?! Бунақаси неча марта марта бошидан ўтмаган? Дала ҳовлида кечган шанбалару якшанбалар, ота-боболари арвоқлари паноҳида...

Бу врач деганини ҳали кўп кутаманми? Балки, сув юзига қалқиб чиқиш энди насиб қилмас? Аъзойи баданини муздек тер қошлайди. Ё бу тош йўлнинг намини?

Эй худойим, тезроқ қимирласанг-чи! Нега турибсан қаққайиб, алвасти?!

Ит етаклаган одам телефон будкасини қидирганча ночор оғирлигини бир оёғидан иккинчисига олиб, олазарак алангларди. Яна юрагида ўша таниш дард хуруж қилгандек туюлиб кетди йигитга. Бу дард ҳар лаҳзада хуружга олиши мумкин. Бугун эрталаб бўлганидек. Бир муддатгина ўтирсам эди. Юрагим босилунча. Энди бу лаънати чекишни ташлаш керак. Бўлмаса охири вой бўлади. Мана бунақа бирон тротуар-мротуардами гурсиллаб йиқиламан-да, ёрдам берувчи топилмай, тамом бўламан, хаёлидан кечди унинг.

Михал яна титраб-қақшаб, оғзига ҳаво тўлдирди, гавдаси ёйдай эгилди-да, гурсиллаб тош йўлга кулади.

Шундан кейингина кўрқиб кетган итнинг эгаси жойидан кўзгалди. Юраги қинидан чиқиб кетаёзди. Тўғри келган томонга жуфтакни ростлаб қолди. Ит ҳам акиллаганча унинг ортидан югурди.

Мараз, телефон-автомат борми ўзи бу ерда, ўйлади Михал. Умуман, қачонгача чидаш мумкин бунақага?

Чол бирдан кескин бурилди. Афтидан, чайқалиб кетгандек бўлди, ҳе-йўқ, узоқдаги майдон томонга эмас, яқиндаги уйга томон йўл ола бошлади. Деразани чертди. Бўл, бўлсанг-чи, ҳа, қистарди Михал. Қўнғироқдан кейин яна йигирма дақиқа кутасан... У тўсадан бу алоқ-чалоқ туш бағридан жон-жаҳди билан юзага сузиб чиқмоқчи бўлди.

Ўзимизникилар олдида бунақа ҳаётдан қўлимни ювиб қўлтигимга суртдим, деб неча марта қасам ичгандим!

Дераза ичкараси қоп-қоронғи. Тиқ этган товуш йўқ. Фақат соҳил бўйлаб ўқдай учиб кетаётган мишиналар бўғиқ гувиллайди.

Ғазаб, оғриқ ва дармонсизликдан бошини тошга урмоқчи бўлади.

Ит етаклаган киши саросима ичида кўча бўйлаб кетиб борарди.

Яна дераза.

Яна.

– Безори! Ҳазилинг билан қўшмозор бўл! – Бигудилар қадалган тасқара бош кўринади. Ўткир чийилдоқ овоз дарахт танасини тешиб юборгудек бўлади.

– Сизни қаранг-а, кечирасиз...

Ё тавба, тагин кечирим сўрайди-я! – Михал асабий тишини тишига босади.

– Анави ерда бир йигитча ётибди, унга тез ёрдам керак. Илтимос, малол келмаса, бир юз элликка қўнғироқ қилиб юборинг.

– Менда телефон йўқ!

Қарс этиб дераза ёпилади. Зулмат.

Ҳаммаёқ зулмат.

Офтоб чарақлаган сув сатҳи ўрнига тобора чуқурликка ғарқ бўлади. Мудҳиш сукунат! Фақат кўрқиб кетгач, отахонгина кўчадан аллақасққа кетиб боради. Ниҳоят, Палацкий кўприги ёнидаги бекатда трамвайнинг жиринглагани эшитилади.

Ахир бу сув ҳам эмас, ер-ку. Мени дафн қилишдими? Мендан халос бўлишдими? Ниятларига етишибди-да.

Лекин мен ҳали тирикман. Агар кўксим устидаги мана бу тупроқ қалбаки бўлмаганда, нафас олсам бўларди.

Йигламанг, ойи! Мен тирикман. Мени кутқаринглар! Мени бу ердан тезроқ суғуриб олинглар!

Чап томонда ер тагидан аллақасқадан сичқон қитир-қитир қиларди. Йўқ, сичқон эмас, каламуш. Орқамдан бошқаси гивирлайди.

Ёрдам беринглар!

Каламуш оёғимдан тишляпти! Қон ҳам оқаяпти, томиримдан кўп қон машинага тушяпти. Ҳаммаси аралаш-қуралаш бўлиб кетди. Бу тупроқни олиб ташласангларинг-чи! Милиция! Милиция сиренасининг ёқимсиз овози, ундан ҳеч қасққа беркиниб бўлмайди. Куршовми? Худди шундай. Улар шунчаки юришган бўлса, сирена узиб-узиб чалинади. Бунда эса овоз мияни тешиб юборгудек бўляпти. Ортимиздан тушишган!

Жим!

Кўйиб юборинглар мени! Ҳамма нарса чайқалади. Ҳозир варақлатиб қусиб юбораман.

У кўзларини очди. Чор атрофидан борлиқ қисиб кела бошлайди. Қандайдир силкинаётган тобуг кўринади..

Ошпоқ, Унинг ёнида ўтирган одам ҳам ошпоқ. Халат, дарвишона, хиёл заъфарон тортган озғин чеҳра. Худди гипнозчилардек тик боқувчи нигоҳ. Башараси қаршисига қандайдир қора матони тутайди-да, оғзим ва бурнимга тикади.

“Тез ёрдам”, ниҳоят, англайди Михал. Бу эса кислород ниқоби.

Кўк чироғи лип-лип қилган ва сиренаси бор бўйича чинқирган машина тунги шаҳар бўйлаб елдай учайди.

— Тинчланинг, тинчланинг... яна бир дақиқа, ҳозир етамиз, — оқ либосдаги киши шундай дейди.

Бироқ алаҳсираш орасида бир дақиқа ҳам Михалга ҳаддан ташқари узоқдай туюлади. Афтидан, ниқоб билан ҳам нафас олишнинг иложи йўққа ўхшайди.

Бир нима қилсаларинг-чи! Ахир сиз врачсиз, қичқирмоқчи бўлади унга, ҳа, врачсиз — қодир худосиз.

Кислород ёстиқчасининг резина ниқоби юзини занжирдай қисади. Бироқ бўғилиб хушини йўқотиш кўркуви ўтиб кетмайди.

Замбил узра эгилган санитар шу аснода фақат Михалнинг даҳшатдан чақчайган кўзларинигина эслаб қолади. Ва ҳар галгидек интиҳони дақиқалар ҳал қиладиган елкадаги қақроқни ҳам.

Нега у ҳеч нарса қилмаяпти? Нега? Биронта укол қилишса-чи! Ёки энди фойдаси йўқлигини англадимикан?

Ит етаклаган чолнинг охири биринчи қаватдаги хонадонни қидириб тошани, у ердан “тез ёрдам”га кўнғироқ қилишга рухсат беришгани, бу нарса диспетчер пультада дастакни асабий ўйнаб, хаёлидан эҳтимол юзинчи бор: “лоақал ўн дақиқа телефон чакаги тинса эди, лоақал ўн дақиқа...” — деб ўтказиб турган машғум онда содир бўлганини Михал қаёқдан билсин... Прагада тунги навбатчиликда қолган врачлари тор учта машинадан биринчисини Бланицкал кўчасига юборишга тўғри келди — хонадонда газдан заҳарланиш, иккинчиси Сторострашницкая кўчасига юборилди — сурункали ичкиликбознинг хотини пичоқдан яраланган, учинчиси автохалокат содир бўлган Довицейга жўнатилди. Ҳайдовчи ва санитар бригадаси бўлган бошқа “Тез ёрдам”лар ҳам касал кўргани кетган эди. Ёзбоши жумасининг сергалва оқшоми ниҳояланмоқда эди. Энди машиналардан бирортасининг бўшагини

кутиш қолганди. Ниҳоят, диспетчер пультада чироқли сигнал йилтиллади. КОЗ-134 базага қайтмоқда. Диспетчер хотин алоқани улади:

– КОЗ-134, КОЗ-134, Гроздовага боринг, ўнинчи уй олдида бир ўсмир оғир аҳволда ётибди.

КОЗ-134 рақам остидаги “Тез ёрдам”да врач йўқ эди.

Умид қолмаган, овора бўлганга арзимаёйди деб ўйлашган, хаёлидан ўтди Михалнинг. Кўзларини чақчайтирганча у оқ халатли кишини кузатарди. Ҳалиги сиренани ҳам ўчириб қўйишганди.

Пультада “Тез ёрдам”нинг воқеа содир бўлган жойга етиб боришини билдирувчи сигнал йилтиллаганини, диспетчер эса ўша заҳоти реанимация бўлимига:

– Ҳозир сизларга бир йигитчани олиб борамиз, аҳволи оғир, – деб хабар қилганини у қаёқдан билсин.

Унинг ҳаёти ва мамоти ҳал бўладиган жойгача яна уч километр қолганди. У ерда ҳамширалар замбилларни жойлар, асбоб-ускуналар ва дорилар бўлган столларни очар, сунъий нафас олдирадиган аппаратни текширар эдилар.

Бундоқ олиб қараганда, Михалнинг омади бор экан. Ўша кунни тунда бу Прага ва бутун Ўрта Чехия вилояти реанимацион бўлимларидаги сўнгги бўш жой эди. Энг фавқулудда ҳодиса учун.

Қандайдир енгил машина чорраҳада кескин бурилиб кетди, афтидан, ҳайдовчи маст бўлса керак. “Тез ёрдам” ҳайдовчиси шартта тормоз босди ва атроф яққол кўришиб турадиган тўппи-тўғри кўчаларда прагаликлар тинчини бузишга кўзи қиймай ўчириб қўядиган сиренани ишга солди.

Булар ухлайдими ўзи, йўқми, ўйлади шу аснода сирена чинқиригидан уйғониб кетган Михалнинг отаси. У кўчага қараган деразани ёшгани ўрнидан турди. Ўғли эсига келгани ҳам йўқ. У энди уни ортиқ ўйламай ҳам қўйганди. Бунга хотинини ҳам ўргатиб олса маъқул бўларди. Ҳа, дарвоқе, хотинига бажарадиган мажбуриятини эслатиб қўйса ёмон бўлмасди, ўйлади у кўзи илинар экан.

Қайнаб турган олам бирдан тинди-қолди. Ҳаммаёқ жимжит. Ҳатто мотор ҳам гувилламасди. Алаҳсираш – яна глоклар, – дилидан ўтказди Михал. Еки бари тамом бўлдимми?

Тўсатдан оппоқ нур кўринди. Ҳа, демак, шундай кўринар экан-да?

Ҳайдовчи деярли Михал билан тенглош эди, у орқа эшикни очиш учун замбилни сурди. Кислород ниқоби қутилмаганда узилиб тушди. Михал кучи борича тоза ҳаводан ичига тортди. Бироқ шу заҳоти яна дағ-дағ қалтираганча букилиб қолди.

Эй худо, ҳеч бўлмаганда оғриқ қола қолса-чи! Оғриқ қолса бўлди эди...

Яна ниқоб тақдилар.

Касалхона чироқлари нури кўзини қамаштирди. Михал беихтиёр кўзларини юмди.

Майли, тамом бўлса бўла қолсин. Бўпти. Лекин тезроқ, иложи борича тезроқ! Унинг илтижоларига бепарво ҳолда лифт қаватма-қават аста кўтарилиб борарди.

Йўлакда одам шарпалари ва нурлари лип-лип этарди.

– Ечинтиринглар уни, – деган овози эшитилди кимнингдир.

Шу ерда, йўлакда-я? Тўртта ҳамшира, битта санитар – ҳисоблаб чиқди Михал.

Кимнингдир қўли бирма-бир унинг кўйлаги енгидан, ботинкасидан, пайпоғидан, шимидан тугади...

Ҳаммаси мен тенги экан, ўйлади Михал. Ёки ёшроқмикан?

– Гапимни эшитяпсизми? Қандай бўлган эди? Қандай бўлган эди?

Михал ялинганнамо врачнинг юзига термулади. Қатъий қимтилган оғиз, оқ оралаган соч, мошгуруч тиканак мўйлов.

Михал жавоб бера олиши учун врач ниқобни хиёл кўтариб қўяди, бироқ жавоб ўрнига фақат хириллаган овоз эшитилди.

Ҳамширалардан бирининг қўллари Михалнинг шими тугмаларини еча бошлайди.

– Уни қаердан тошанингизни, умуман, нима билсангиз, ҳаммасини битта қўймай ёзинг, – деди врач “Тез ёрдам” санитарни томонга ўтириларкан.

– Қанақадир куқун ичдингизми? – У яна Михал узра энгашади: – Агар гапирмасангиз, бош ирғаб кўйсангиз кифоя. Кўрқманг. Сизни қутқариб қоламиз.

– Нимадан? – ўйлади Михал.

Ниқоб яна юзни занжирдай қисади.

– Боши тушиб кетаяпти, – аллақасқдан – узоқдан врачнинг товуши унинг қулоғига чалинади. Қулоқлари эса шангилларди.

Фикрни бир жойга тўшлаш керак. Ҳамма гапни бир четга суриб қўйиш лозим. Улгуриш керак, ўйлади врач.

Кимдир Михални бир оз кўтаради, икки ҳамшира унинг шимини сидириб олади. Ҳамма нарсани бир лаҳза бўғиб қўювчи оғриқ баданини зирқиратарди. У ўзига келганда уни белгача ечинтириб бўлишганди.

– Пан доктор... – ҳамширалардан бирининг овози эшитилади. Ҳамшира бошини буриб қарайди. Ошпоқ қалпоқча тагидан тим қора соч толалари чиқиб турибди.

Олина! Ё тавба, у бу ерда нима қиляпти?

Врачнинг лаблари қимгинди.

– Оббо жўражон-ей, бунақа абжағи чиққан оёқларни ҳечам кўрмаганман. Улардан ажралиб қолишдан кўрқмайсизми? – Кейин ўзича ўйлайди: “Бунақаларни кўриб, фарзанд кўришдан ҳам оқ тавба, кўк тавба қиласан одам!”

Фақат Олинага қарасам бўлгани. Эҳтимол, у мени танимас ҳам, ўйлайди Михал.

Ҳамширалар унинг кўйлагини ечишади.

– Кўллари ҳам, – огоҳлантиради Олина. Томирларини бошдан-оёқ укол излари қоплаган. Газак олган яралар. Қотиб қолган тери. Жароҳатлар. Тирсак чуқурчасида суви шиш. Оёқларида ўйиқлар.

– Бунақа даҳшатли томирга қандай қон қуйиб бўлади? – Олина бош чайқайди.

– Танибди. Барибир танибди. Иқрор бўлиш ғирт шармандалик. Бу чалаўлик тана – сенинг танишинг деб айтишдан шармандалик нарса борми?!

Қанақадир ялтироқ асбоб билан врач Михални қотиб қолган жағларини ажратади.

– Ингилятор!

Темир таъми. Тилини нимадир куйдиради. Михални йўтал тутати. Тўсатдан оғзида резина ичак пайдо бўлади. Лаънати найча томоқ безларини тирнайди. Кўзларига ёш қалқиб, томоғида шилимшиқ суюқлик тўланади. Ҳаммасини қусиб ташлаши керак. Тамом! Врач аёвсиз равишда найчани янада чуқурроқ ботиради. Михал қийинчилик билан ютади. Найча трахеяга ёриб киради.

– Ошқозонини ювамиз! – врачнинг хотиржам овози чалинади.

Яна битта найча Михалнинг бурни остида кўндаланг бўлади. Бу гал уни қизилўнгачга Олина тикади.

Узоқ айрилиқдан сўнг мана бунақа учрашув! Алаҳсирашдан бошқа нарса эмас.

Михал туриб ўтиришга беҳуда уринади. Йўқ, бўлмайди, оёқлари каравотга танғиб ташланган. Кўкрагида ҳамма нарса ўйноқлайди. Икки кўпол таъмсиз найча, худди ўлжа кетидан тушган илондай, тобора ичкарига ўрмалайди. Энг даҳшатли ажуба илонлари. Худди аввалгига ўхшаган шафқатсиз илонлар!

Ҳаво!

Михал варч кўллари исканжасидан кутулиб чиқишга уринади, бироқ ҳамон биргина сўз айтишга курби етмайди. Даҳшатдан олайган кўзларига нур уради. У ётган жойида типирчилайди. Мушаклари таранг тортилади.

– Ҳамшира, шприц!

Олина унинг қизилўнгачига тикилган найчага каттакон шприцни улайди. Сўнг унинг ичидаги нарсани кўз очиб-юмгунча ошқозонга тизиллатиб отади.

Ичида муздек нарсани ҳис қилди дегунча ҳаммаси ташқарига отилади.

Олина тортиб олаётган суюқлик қизғин-жигарранг тусда. Эй худо, худдан кетишга ёрдам берсанг-чи, астойдил илтижо қилади Михал. Ҳеч нарсани кўришга тоқатим йўқ. Ўртада қип-яланғоч, қоқ суяк, яра-чақалар билан қопланган чаламурда ётибди, атрофида эса йигирма яшар қизлар.

Тўғри, Олина бир оз каттароқ. Буларнинг бари тўғрисида у нима деб ўйлаётган экан? Чироқнинг ўтқир нури остида ётган шўрлик жисми.

Бир вақтлар сен бу учрашувни бошқача тасаввур этардинг! Қиз сени йўқотганидан афсусланиши керак эди. Энди эса ажрашганидан хурсанд бўлаётгандир, ҳойнаҳой.

Қайдам. У мени одам қаторида санамаётгандир ҳам.

Шприцдан ошқозон ичига навбатдаги сув улуши пуркалди. Яна ўша даҳшатли кўтарилиш. Юзага.

Жин урсин ҳаммасини!

– Ошқозондаги нарса олти юз миллиметр.

– Ҳамшира! Томчилаттични келтиринг!

А-а-а!!! У қичқиришга ҳаракат қилиб кўрди – минг лаънат бу резина найчаларга. Нина қовоғари нишидек газак олган, илма-тешик томирга санчилади. Михал бутун гавдаси билан қаттиқ-қаттиқ силкинади.

Улар учун мен одамманми?

Яна укол. Бошида яшин чақнагандек бўлади. Ана энди бунисига арслондай ўкирсанг ҳам оз.

– Ҳеч бўлмаяпти, – ҳамширанинг овози эшитилади.

– Қани, бу ёққа ол-чи. – Бу энди Олина.

Эй худо, ҳеч бўлмаса шу кетгандайди!

Яна ҳалигидақа даҳшатли оғриқ.

Неча мартадан мен худди мана шундай, муваффақиятга умид боғламай, ўзимга навбатдаги дозани уришга ҳаракат қилмадим. Ўттиз ё қирқ маргалар бўлса кераг-ов. Тўрт соат азоб чеккандим. Иссиқ сувли ваннага тушдим – балки томирларим оз бўлса-да, ишлар дедим, чиқмаган жондан умид, ахир қачон бўлмасин кўнглимдагидек чиқар. Сўнгги умид – тил остига укол. Охири борми, йўқми буларнинг?

Яна укол!

– Хайрият-ей, – эшитади Михал.

– Ҳамшира, катетерни беринг!

Михал нафасини ўнглаб олишга улгурмаёқ кимнингдир қўли унинг нозик жойидан тутлади... Наҳотки, ҳамшира бўлса? Уятдан кўзларини чиртга юмиб олади.

Бу Олинами, йўқми, кўрмаса бўлгани. Ҳеч қачон биз бунчаликка бормаган эдик.

Қандайдир суртмами? Қўл қаттикроқ сиқа бошлайди. Лўқиллаб оғрийди. Яна сиқади. Катетер сийдик йўлига кирганида куйдириб аччиқ оғриқ жонини сугургудек бўлади. Янада чуқурликка даҳшатли кириб бориш, уни зинҳор тўхтатиб бўлмайди. Михал юзларидан шашқатор ёш оқаётганини ҳис қилади.

– Пешобни олинг, – аллақандай номаълум ёқдан овоз келади.

– Токсикологияга юборинг, – Михалнинг боши оргидан врач гапирди.

Шундан кейин у бошқа ҳеч нарса эшитмайди. Фақат ҳамшираларнинг ноаниқ товушлари қулоғига чалинади. Ҳамма нарса ғалати ғира-шира қоронғулик қаърига фарқ бўлади. Йўлак ҳам, боғланган қўллари ҳам, тиббий ҳолатдаги ҳамширалар ҳам, Олина ҳам. Ҳар бир фикр, ҳар бир сония ҳам.

Яна чуқурликка инади. Юза ҳаддан ташқари узоқ, зулмат ҳам қуюқлашгандан қуюқлашади. Фақат ингаляторгина шафқатсиз равишда мудом Михалнинг ичига ҳаво итаради. Лаънати, бўғзимдаги нима ўзи? Тушириб ташласаммикан? Бўлмаяпти. Қанақадир ичакми дейман?

Михал кўзларини очади.

Ошпоқ шифт, ошпоқ адёл. Яна алаҳсирашми?

Ҳе-йўқ. Оёқларимдаги ўйиқларнинг жон олар таниш оғриғи. У туришга ҳаракат қилиб кўрди. Қўллари каравотга боғлаб қўйилганди.

Бу қанақаси бўлди?

У силкинди. Адёл сирғалиб тушди. Кўкрагидан чиққан қандайдир симлар каравот суянчиғи орқасидаги аппаратга улаб қўйилган. Михал ўша томонга тикилди. Мониторда бир нуқта ишларди. ЭКГ. Қасалхона! Мана бу жин ургур найча бўлса нафас олиш аппаратига олиб борарди. Ушқадаги ўша чидаб бўлмас, даҳшатли оғриқ эсита тушди. Сув остига ваҳимали кўмилиш, у ерда нафас олиб бўлмайди. Ажалдан қўркув.

Ўзим ҳам ўлгудек аҳмоқман-а! Бўлмаганга бўлишма, дейдилар, сени ёқтирмаган одамга суйкалиб нима барака топардинг.

Ортиқча олиб қўяман деб сира хаёлимга келганмиди? Кейин мени ўша кулбадан узокроқ кўчага олиб чиқадилар-да, ювиндихонада қолиб кетишим учун ташлаб кетадилар, деб ким ўйловди?

Бисотимдагини роса баҳам кўришди. Кейин-чи? Қарасаларки иш чатоқ, шартга кўтаришган-да, чиқариб ташлашган. Оббо итваччалар-ей... Энди мени ўлдига чиқариб, роса кўчада байрам қилиб юришгандир. Нина уриш шунақа бўлар эканми? Оббо маразлар-ей.

Балки, кейин ҳаммасини ўзларига олиш учун атайлаб менга кўпроқ қия қилишгандир? Шундай қилиб, демак, энг охирги дозани Моська урди. Эҳ, чаён. Пасткашнинг пасткаши. Унинг қандай тайёрлаганини кўрдингми, йўқми, эслолмайман. Қажда? Кузатиш керак бўлган жойда мен аллақачон тайёр бўлгандим. Ярамаслар. Дўстлар эмиш. Улар мени бир пула олишмас экан-ку. Бундан кўра ўлиб кетганинг яхши эмасми, баринг. Исқиртлар. Аввалига яхшиман, кейин “пуф сассиқ” бўлдимми?!

Балки, ўзим жуда ҳаддан ошиб кетдиммикан? Шунчаки охирги доза кайфдан ташқари бўлган. Сўнгги пушаймон – ўзимга душман бўлиб турибди.

Борди-ю, мени умуман ётиб қолишга ваъда қилингач, кулбага олиб боришмаганда-чи? Борди-ю, қайтаришганда-чи? Менга ўхшаган “қария”ларни алданнинг ўзи бўлмас, бутун Прагага овоза бўлади!

Ҳойнаҳой, уринишган, мени ўша қаҳвахонадан алдаб олиб чиқишмоқчи бўлишган. Нахотки, тузоққа илинтириш учун шунчалик ўйларга боришган бўлса?

Тентакман, уларга мана шу лиқилдоқли, аҳмоқ бўлиб Моськага кўрсатганим шу шиша керак бўлган. Мен эса лаққа тушганман. Улар бўлса темирни қизигида босиб қолишган – томиримга бошлаб уришган-да, кўчага чиқариб ташлашган. Ўлсам – уларга яхши-да. Ўлдинг-ўлдинг, қасд ҳам ололмайсан. Бутун бир шиша ёнга қолиб турибди.

Ҳа, худди шундай бўлган!

Йўқ, пуч гап бари. Улар бунчаликка боришмас. Ҳаммаси гўра –ақли етармиди.

Ростданам шундай бўлса-чи? Уларнинг қанақалигини мен билиб ўтирибманми? Қанчадан игна еганларини қаждан биламан?

Борди-ю, уларни гиёҳвандфурушлар шайлаган бўлса-чи? Ўтакетган жиннивозлик. Аҳмоқона ҳавасдан бошқа ҳеч нарса эмас бу. Лаънати. Ўзимга келиш, эсга олиш учун биргина доза, ҳаво бўлсайди. Лекин қаждан оламан ҳавони?

У каравотта боғланган қўллари дағ-дағ қалтираётганини ҳис этди. Абзойи бадани жиққа тер. Михал адёл тагида букчайиб қолди. Оёғи сира бунақа қаттиқ оғримаганди. Ҳамширани чақирсамикан? Балки, бирон тинчлантирувчи дори берар?

– Ҳамшира!!!

Кеча тунда Олина эди! Йўқ, фақат уни кўрмаса бўлгани. Сабр қилгани дуруст. Лоақал бир неча дақиқа, то менинг юзага қалқиб чиққанам уларга маълум бўлгунча. Узимни қандай тутишим кераклигини яхшилаб ўйлаб олишим керак.

Улар менинг тўғримда нима билишади ўзи? Ғалвир бўлиб кетган томирларим ўзи ҳаммасини айтиб турибди.

Қизиқ, улар милицияга хабар қилишдимикан?

Улар келиб, суриштириб қолишса-чи, нима дейишим керак? Ўша эски гаплар, қандайдир бир нотаниш одам барда гиёҳвандлик моддасини сотиб юрган экан.

Пешобини эса улар токсикологияга юбориб бўлишган. Менинг нимадан сирпанганимни аллақачон аниқлаб бўлишгандир.

Ҳе-йўқ, аслида бундай деганим ҳақиқатта яқинроқ бўлади: ўзимни ёмон ҳис қила бошладим, бардан чиқиб уйга кетаётдим. Хўш, кейин-чи? Кейин ҳеч нарса ни эслолмайман. Ҳаммасини инкор этаман. Бир амаллаб чиқиб кетишим керак-ку. Жин урсин, ҳеч бўлмаганда мана бу қўлларим титрамаса-

чи. Фикрни тўплаш керак. Ўзимни босишим керак. Эҳ, бир томчигина бўлсайди, ҳаммаси миҳдай бўларди. Оёғимдаги оғриқ ҳам ўтиб кетарди.

Эҳ, қани энди мана шу аҳмоқона дозани ичмасам эди... На илож, кўзларимни чирт юмиб, охиригача чидашим керак. Кейин-чи? Кейин у ёқ-бу ёқдан сўроққа тутишади. Жиннихонага тушишим — бу аниқ. Лекин у ерда бирон нарса қилиш иложи бўлади, ҳарқалай.

Лаънати, ҳеч бўлмаса тинчлангирувчи дори беришсайди. Тагин Олинани ўзи навбатчилик қилаётган бўлса-чи? Менга деса ҳар нарса бўлмайдими у. Борди-ю, бунда унинг айби бўлса-чи?

Бунинг қанақа азоб эканини биласанми ўзи — яъни, сени кўришни? Кун кундан бадтар. Бироқ ҳар танаффусда менга шунчалар яқин бўлган сенинг тим қора сочларингни силасам дейман. Бироқ сен тўсатдан бир парча музга айланасан. Орамизда шу пайтгача бўлиб ўтган нарсаларни бир дафъадаёқ шартга ўчириб ташлаш мумкинлигига сира ишонгим келмайди. Менсиз яшай бошлашингга. Мен-чи, мен қандай яшашим керак эди?

Бунинг устига мен сени анови сатанг билан бирга кўришим керак бўларди. Айтмоқчи, у ҳозир қаерда?

Ёш медик ва дуркунгина ўн етти яшар гимназистка. Жиндай кўнгилхушлик.

Соат бир ярим бўлди дегунча кўзларингдан ўт чақнаб, кийим ечадиган хонага чопардинг-да, ўқдай отилиб, мактабдан чиқардинг. Тротуарда аллақачон сени малла “октавия”даги она сути оғзидан кетмаган анави медигинг пойлаб турган бўларди. Менга деса, эй, падари лаънатилар, ҳаммангни ер ютсин. У сени қайёққа бошлаб борарди? Петрингами? Пруганишгами? Ё тўғри ҳалиги жойгами? Навбатчи хона ёнидан лип этиб кетардиларинг-да, кечгача тўшакдан турмай ётаверардиларинг.

Мен сизларни ўлгудек ёмон кўрардим. Барча “октавия”ларни тақиқлаб қўйиш керак. Сени ечиниш хонаси олдидаги йўлакда тутиб олиш керак-да, кўзингни мошдек очиб учун қулоқ-чаққанг аралаш бошлаб тушириш керак. Йўқ, яхшиси, анави сатангни. У минадиган арава филдирегининг мурватини бураб олиб қўйиш керак. Бирон жойдан шалоқ извош топиб келиб, сени унга тиқиш керак-да, анави сўтак ўзининг шалоқ аравасида етиб келгунча шаҳар ташқарисига олиб чиқиб кетиш керак. Ўсмирнинг хом хаёллари.

Аmmo-лекин ўшанда мен ҳамма нарсага тайёр эдим. Ҳатто Гонзадан эски дўстлик ҳурмати бир-икки кунга машина топиб беришини сўрагандим. Қисталанг қилганимда ичида роса устимдан кулган бўлса ҳам керак.

— Аҳмоқ! Эски дўстлик ҳурмати ўзимнинг юриб турган “Ева”мни сотишим мумкин. Бор-йўғи бир яримтага.

— Фақат икки минггина, ойи. Кейин нима десангиз, ҳаммасига розиман.

— Дала ҳовлига ҳам мана шу ўзингнинг мотоциклингга борасанми?

— Ҳ.м.

— Отангга беҳуда зарда қилмайсанми?

— Буни албатта ҳисобга олишинг керак. Ота рози — худо рози.

— Тилласиз-да, ойижон.

Бўлмаса-чи, мен мана шу лақашиқилдоғим билан ҳамманнинг оғзини очиб қўймоқчи бўлардим!

Сен лоқал бурилиб қарамадинг. Тўғри-да, сенинг бундан кўра муҳимроқ ишларинг бўларди. Олижаноб вазифа. Ошпоқ халатда шўрлик беморларнинг жонини сақлаб қолиш. Мафтункор истиқбол. Лекин мен ҳам шуни хоҳлардим-да!

Ҳаммаси бирдан остин-устин бўлиб кетди...

Синфдошларимнинг ортидан кузатиб, кўз уриштиришларига асло тоб-тоқатим бўлмасди. Яқин-яқингача менга қандоқ ҳавас қилишмасди. Лекин энди ич-ичларидан хурсанд бўлишяпти. Бировнинг бахтсизлигидан ёқимлироқ нарса йўқ. Қанча баланддан йиқилсанг, зарби шунча қаттиқ бўлади. Анави чалавой билан у ёқ-бу ёққа бориб туришларини кўрмасам бўлгани. Ҳеч нарсани кўришга тоқатим йўқ.

Олтидаёқ Гонза пижамада юрибди. Ошхонадан қизиқувчан ойижоним мўралайди.

– Салом, пани Юриштова. – Яхши тарбия кўрган ўспирин. Гонза ўша заҳоти эшик ортида пайдо бўлади: – Менга нима балони сотган эдинг? Тезликни солувчи дастак чиқиб кетди-ку. Нақ Хухлидан уйгача судраб келишимга тўғри келди бу матохни.

– Ўпкангни бос, дастакни тўғрилаймиз.

– Жуда соз. Учала прогулим-чи, уни қандай тўғрилаймиз?

– Яна қанақа прогул?

– Эҳ қолоқвачча. Биз... ўшаларга. Шуни билки, бу сенинг ҳаётингдаги энг муҳим соатлар.

Энг муҳим соатлар. Бизлар ўзи нима учун кўйиб-пишамиз? Шаҳарда, туманда, вилоятда, дунёда энг яхши бўлиш учунми? Обрў, эътибор... Бизлар-чи, бир-биримиз билан қандай одамлармиз? Бошқасидан кўпроқ унишга кўзимиз етса, шартта ташлаб кетаверишимиз? Нима бўлса бўлсин – фақат олга. Ўликлар устидан юриб бўлса ҳам. Мен-чи? Мен қаёққа шошайман? Олина билан на фақат мактабга, институтга ҳам бирга боришим керакми? Нега? Худди унингдек бўлиш учунми? Ҳамма кабилими?

Қайтсанг-чи, илтимос қиламан. Энди ёлғиз чидолмайман...

Учга прогулми ё ўттизтами, нима фарқи бор? Гонза билан Корелнейнга. Тўққизинчи синфдалигимизда биз мана шунақа бу ерга велосипедда кўп маргалаб келардик. Қизалоқлар – гунажинчалар, яшасин дўстлик! Сигареталар ва эркачка суҳбатлар.

– У сени жонидан яхши кўради. – Бунақа тасалли етти ё саккизинчи синфдаги ўсмир учун мойдай ёқиши турган гап.

– Прогуллариңг учун адабингни беришмайдим, Гонза?

– Ўқисам беришадими?

– Улар менга ҳужжат беришни исташмаяпти. Қаёқдаги мишиқилар машиналарини учириб юришибди-ю, менга қолганда ғайирлик қилишяпти.

– Нима сабабдан?

– Тўқишади, гўё менда қандайдир касалик бормиш. Ҳаммалари алдоқчи. Мен алақачон соғайиб кетганман.

Олина, муҳаббатим, сени лоқал бир дақиқа кўрсам, дейман!

Бир ҳафталик прогул. Отам билиб қолса, оилани иснодга қўйганим учун нақ теримни шилади! Ойим ҳам жонимга ора киролмай қолади. Умрбод уй маҳбуси бўламан. Камарни гумдон қилишим керак. Ё камар билан, ё супурги билан савалаб қолади. Унга фарқи йўқ!

Энди маълумотнома топиш керак. Отам уйғонган. Ваннахонада соқолини олашпти ва будильникни нега қўйиб қўймадинг деб ойимни сўкашпти. Нима бало бўлганини билиб турибдими?

– “Реактивлар тарозисига тегиш мумкин эмас”. “Реактивлар тарозисига тегиш мумкин эмас”. “Реактивлар тарозисига тегиш мумкин эмас”.

– Дада, кетаяпсизми?

– Кўрмайсанми, шошаётганимни?

– Манови қоғозга имзо қўйиб бера олмайсизми?

– Бу тагин нима эмиш?

Бирдан вақт ҳам топила қолгани-чи.

– Мен ҳар гал эсимдан чиқиб, реактивлар тарозисига тегиб кўяман. Шуни энди юз карра ёзиб келасан деб буюришди.

– Ана шунақа, йигитча, нодонлик учун ҳақ тўлаш керак бўлади.

– Энг тагидан қўйинг, ҳаммаси сиғсин. Раҳмат.

Варақнинг ярмини йиртиб ташлаб, ота-онанинг имзоси устидан маълумотнома ёзиш – хамирдан қил сугургандек гап.

– Қани, бу ёққа кел-чи, ландовур! Мактабда бизни мудом шарманда қилса бўлади деб ўйладингми? Синфга қўнғироқ чалинди, сенга нима бўлганига қизиқдим. Нима қилиб қўйганингни ўзинг биласанми?

Аста, қаҳрли одам товуши, у ҳар доим менга ана шундай яқинлашади. Саваландан олдин, қаранг, дада, энди мен кап-катта бўлиб қолганман.

– Мен сени тузлайман, Михал, мендан кўрадиганингни кўрасан, ҳали! Яна бир шунақа қилиқ қилсанг, уйда чинакамига жанг бошланади, уқдингми?

Ифлос. Мен ҳам сизни тузлайман, дадажон. Жанг тамом бўлган. Ҳаммасига тушурдим! Бу сизнинг менга охириг қўл кўтаришингиз. Дуч келганга бошимни ёрдириб қўймайман! Ҳали қон йиғлайсиз, қон.

– Михал, қаёққа, шошма!

Ҳали кўрасиз, дадажон.

– Гонза, мен уйдан чиқиб кетдим. Жоним ҳиқилдоғимга келиб кетди.

– Сезиб қолишдимми?

– Ҳм.

– Жуда соз бўлибди. Мен ҳам вазиятни алмашгирсам бўлармиди. Ҳозирча хунармандчилик мактабидаги одамларимга қўнғироқ қилишпанича йўқ.. Қанча пулинг бор?

– Ҳали уйга кириб чиқаман. Бобой кечқурун ишлайди.

– Мен бир нухани кўз тагига олиб қўйибман. У “Ява”ни бир минг икки юзга сотиб олади. Бу пул билан нақ бир йил яшаса бўлади.

Эҳ худойим-ей, қип-қизил тентак бўлганман-да, ўзиям. Бошқа ҳеч нарсани ўйлай олмасдим, ўйлаганим фақат бир нарса эди: Нега мени ташлаб кетдинг, Олина?

– Пан Отава... Уйғонинг... Пан Отава... Бир мустақил нафас олишга уриниб кўринг-а. Кўзингизни очинг...

Михал итоаткорона кўзини очади.

– Салом, – жилмаяди ҳамшира. Юзида битта ҳам ажини йўқ. У тўшак узра энгашади-да, Михалнинг оғзидан мана бу жирканч найчани суғуради.

– Мана, бўлди, – ўзича дейди ҳамшира. Михални йўтал тутади.

– Сизга бирон нарса керакми? – Тўшак ёнида тагин ҳамшира пайдо бўлади.

– Олина ҳали ҳам шу ердами? – базўр тили калимага келиб сўрайди Михал.

– Ким дедингиз?

Михал йўталиб олади:

– Анови қорачадан келган ҳамшира. Кеча кечаси...

– Қорачадан келган ҳамшира бу ерда фақат менман, пан Отава. – Овозида мутахассисларга хос меҳрибонлик бор эди.

– Ахир кеча, мени бу ерга олиб келишганида... – тушунтиради Михал.

– Сизни менинг навбатчилигимда олиб келишди. Ҳали тутагани йўқ навбатчилигим.

– Кечирасиз, – гудранади Михал.

– Ҳечқиси йўқ, – жилмайди у. Ростдан ҳаммаси жойидами ёки мутахассисларга хос ниқобми?

Йигит бош ирғайди ва гўё бу азоблар ниҳоясига етгандай кўзларини юмади.

Қандай аҳмоқлик! Ўз кўзингга ишонмасликдан ҳам ёмони бўлиши мумкинми?

Отасининг баридан олиб келишган шишалар. Булар бари сенга ҳаммаси учун. Виски, коньяк, мартини, джин, арақ – ҳаммаси битта-битта рюкзакка келиб тушади. Захира майка, қўйлақлар ва яна битта свитер. Жавон ичидан отамнинг кичик калибрли қуролини оламан. Урушдан олдинги даврдаги “маузер”! Яна бир қутга патрон ҳам.

Биз бирданига мулақо озоликка чиқамиз. Ҳеч қанақа масъулият-пасъулият йўқ. Словакиянинг овлоқ бурчагидаги ҳаёт бошланади.

– Эрталаб туман тарқалиши билан пистирмага, тушликка – буғу кабоби, ширинликка – тоғ ёнбағирларидан териб келинган черника меваси. Кечгача офтобда тобланамиз, кейин бир жуфт гулмоҳи балиқ тутагимиз – ҳаётда бундан ортиқ нима керак яна?

Ушанда, тўғриси, Гонза нима учун шундай деганини тушунмаган эдим.

– Ўзингизни қандай ҳис этаяпсиз? Пан Отава, тапимни эшитаяпсизми? Кимнингдир қўли Михалнинг елкасида эди.

Яна нотаниш чехра. Врач аёлми? Кўз ва оғиз атрофларида ажинлар. Тез-тез жилмаяптими?

Йигит бош ирғади.

Балки, у кеча оғзига мана бу найчаларни тикқан врачнинг ўрнига келгандир? Қанийди, шундай бўлса. Унинг қаттиқ қимтилган лабларини кўриб Михал кўрқиб кетди, болалигида ўғлини навбатдаги қилиғидан жони чиқиб, газабга минган отаси тишларини гижирлатганда у шунақа кўрқиб кетарди. Нима учундир Михал кечаги врач яна албатта панд-насиҳат қилишга тушиб кетишини кутарди.

– Хўш, қалайсиз?

– Дуруст, – базўр деди Михал. Оёқдаги оғриқдан сўз очмай турайлик-чи.

– Ана бу бошқа гап. Сиз гиёҳвандлик моддасидан кўпроқ олиб кўйибсиз.

Йигит яна бош ирғади.

– Нима учун?

Нима учун? Нима учун ўлишга таваккал қилдимми? Нима учун ўзимга игна ура бошладимми? Қасқа кетаётганимни кошки билган бўлсайдим. Ёки мени биров тўхтатиб қолганмиди, бўлар иш бўлгандан кейин айтишди, холос.

У елка учириб кўйди-да, қийинчилик билан деди:

– Бахтсиз ҳодиса.

Доктор хотин ўз қизини ва унинг эри билан ажрашганини эсга олди. Бутун, шунинг орқасидан биз озмунча жанжаллар қилмадикми. Қизнинг совуққонлик билан елка қисиллари-чи? Бўлмагандан кейин иложи қанча. Бунинг нимасини айтасан. Қизи ҳам мана бу тирик мурда билан теп-тенгдош.

– Наҳотки ҳеч бўлмаганда ота-онангизга раҳмингиз келмаса? – ўзини тутиб туролмади врач.

Ойим. Туф сендақа ойига. Михал бош ирғади.

– Энди тўғри йўлни топиб олмасангиз бўлмайди.

Тур нари-е. Наҳотки мен бошқача яшай олсам? Мени тинч кўйинглар. Яшаш. Гўё бу ҳамманинг кўлидан келадигандек. Ҳар кун ишга бориш, ишдан қайтиш, қорин тўйдириш, баданга тикилиш. Кейин-чи? Яна ўша-ўша шишлар. Кўнглинг озиб кетади. Тупурдим бунақа ҳаётга. Тушунайсизларми? Мени тинч кўйинглар! У кўзларини юмди.

Фақат менинг ҳаётим зерикарли бўлмаслиги керак эди. Ахир бирон муносиб нараса билан шуғулланишимни ҳеч ким тақиқлаб қўймаганди-да.

Ота-она. Онамнинг, ҳарҳолда, юраги ёмон бўлиб қолиши мумкин эди.

– Тағин нима қилиб кўйдинг, Михал? – Отасининг башараси бамисоли “балиқ кўз” нусхасидаги фотосуратдай муздек боқарди. Ҳорғин кўзларида кўзойнак йўқ эди. Шунинг учун ҳам у устимга жуда яқин энгашаётган экан-да. Яна наркотикаларми?

– Ойинг шундан ётиб қолди. Юраги хуруж қилди. У касалхонада. Унинг учун сен ҳеч бўлмаганда...

– Ўзинг қандай ўйлайсан, – кинояли жилмаяди Михал, – агар ўшанда сизлар мени қидириб топмаганларингда...

– Қачон?

– Словакияга қочиб кетганимизда. Балки, ҳаммаси бошқача бўлиб кетармиди.

Отасининг ҳорғин чехраси одатдагидек тошга айланди. Михал бунга ҳатто жуда яхши тасаввур этади.

– Сенингча, биз айбдор бўлиб чиқар эканмиз-да? Бу ерда ётиб олиб айбни кимга ағдарсам экан, деб бош қотирар экансан-да: ёмон ота ўғлини ўқишга ва ўзини яхши тутишга мажбур этган.

Юз маргалаб чайналган гаплар.

– Қилмиш-қидирмиш, дейдилар, йигитча. Айбни бировларга тўнкаш керак эмас!

У эса олтмишга бориб қолган, тахмин қилади Михал. Ўшанда, ўн йил олдин, қаёқда қолдинг қирқ ёшим, деганди. Қорни таранг, елкалари тўғри эди. Ҳаракатлари равон, бамаъни, боши тик эди.

– Концлагерни бошдан кечирдик! Кейин чорак аср самолёт штурвалини

тугдик! Сен-чи, тилга олгулик жуда нима қилиб қўйибсан? Дунёни ўпириб келгансан гўё!

– Биладан, дада...

Мен биладан, лекин барибир ҳам...

– Ҳар ишинг одамни жонидан тўйдириб юборади. Ақлингни йиғсанг-чи, энди, эшитаяпсанми? Бир амаллаб шу қилигингни ташла, худо хайрингни бергур, кекса хотинлардай оҳ-уҳ қилаверасанми ҳадеб!

Энди мен ундан қўрқмаган бўлардим. Қўрқишга кучим етмайди ҳам. Ёки у тоб ташлаб юбордими, қўркувни ҳайдашга қурби етмай қолганми?

Балки, агар у маҳкамроқ турганда, ҳаммаси бошқача бўлармиди?

Нима учун суҳбатларимиз, одатда, жанжал билан тугарди? Ҳеч қачон одамлардай гаплаша олмасдик. Қачон қарамасин, гинахонлик, сўкиш, панд-насихат. Борди-ю, одамлардек суҳбат қилгудек бўлсак ҳам орқасидан буйруқбозлик бошланиб кетарди. Ҳеч қачон қўнгила қўл солиб кўрай демасди. Сен ундоқ қилишинг керак – бундоқ қилишинг керак – билган гапи шу. Мен дилимдаги гапни айтар-айтмасимдан масхара қилиб куларди – гўёки менинг ҳали ҳеч нарсага ақлим етмайди. Ҳеч қачон менга жиддий муносабатда бўлмасди-да. Дадам ҳам, ойим ҳам. Ойим мени йўргаклаб олиб юрадиган чақалоқ деб биларди, холос. Мени нималар ўйлаётганим тўғрисида лоақал бир марта сўраб-суриштиришганмиди?

– Эсингни йиғ, болам, майли, мени бир чақага олма, аммо ойинг ҳаққи, эсингни йиғ.

Эй худойим-ей, бу гапларни эшитавериб қулоқларим тешилиб кетган. Ҳали ҳам камми борми? Ҳаммаси беҳуда, беҳуда, беҳуда. Михал кўзларини юмди.

Сукунат.

Албатта, у ҳақ. Фақат энди мажолим қолмаган. Кеч.

Кеч.

Кеч!

Агар ўшанда мен Гонзанинг нимадан ўзини олиб қочаётганини билганимда эди.

Михал кўзларини очди. Сукунат ютиб юборай дерди. Уйни мен учун жаҳаннамга айлантиришга, дадажон, жудаям устаси фаранг эдингиз. Эсингиздами? Мен сени чинакам эркак қилиб тарбиялайман. Уша йиллардаги шпор.

Ҳеч бўлмаса мактабда тинч бўлсам эди. Фақат ўша ердангина биринчи синфдан тортиб битирувчигача ҳаммаси мени аҳмоқона қочиб кетишимдан ташвишда эди. Бизни қай ҳолда топиб олишгандан ҳам. Ҳатто Олинанинг кўзларида ҳам киноя учкунлари йилтирарди. Умрбод топиб олишолмайдиган бир ёқларга бош олиб кетсам эди. Ҳаммасидан этак силкиб кетсам эди. Шимолий Кутбгами, Австралиягами. Ҳозирча эса отам ишдалик вақтида бирикки соатгина кўчага чиқиб келсам эди. Энди у мен учун бор-йўғи бир нотаниш одамдай гап. Ойим билдирмайди. Мен ҳам бир шамоллаб келишим, ёзилиб келишим зарурлигини ойимгина тушунади. Ишқилиб, уйга вақтида қайтиб келсам бўлгани. Ҳамма нарсени унутиш лозим. Олинани ҳам, бўлган воқеани ҳам. Уйдаги концлагерни ҳам. Ахир ҳолва деган билан оғиз чучимайдиди! Шунча шарманда бўлганимиз етар, ахир! Ҳолбуки, ўз қорнингни ўзинг тўйдирилмас экансан, ҳеч бўлмаса итоат эг-да! Қизиқ, борди-ю, уни бу ерга қўйишгудек бўлишса, у қанчага чидаркан?

– Бўпти, энди мен борай, Михал...

Отанинг овозида маъюслик. Илгари ҳеч шунақа оҳангда гапирганини эшитмаган эдим.

Ҳаммасининг вақт-соати етган.

– Энди ўзингга маҳкам бўл!

Кам деганда кунда битта буйруқ.

Гонза билан яширинча учрашувлар бўлиб қолса, ойижоним газабдан тарс ёрилиб кетмайдими. Барибир ҳам бизнинг қочиб кетганимиз беҳуда бўлмаганди. Ҳеч бўлмаганда энди қолади-ку. Тоғда эса зўр бўларди-да. Файриоддий бир нима бўларди. Саргузаштлар. Аммо бу қайси одобли боланинг қўлидан келибди дейсиз?

– Сени дискотекага олиб тушаман, умрингда бунақа жойда бўлмагансан. Шаҳарда ҳам соз жойлар борлигини кўрасан.

Қаердаман мен? Кўринишидан одаддаги кока-кола куйилган столда кувноқ жамоа ўтирибди. Бироқ нима учун у сеҳрли бўлиб кўринади?

Ажиб бир енгиллик. Ева, Павел, Даша, Зденеклар худди бир дақиқа олдинги мен каби кулишади.

– Қалай, ёқдими? – сўрайди Рихард.

– Нима бўлганди?

– Тимоти Лири деган одам, Гарвард университетининг собиқ профессори, буни ҳиссиёт терапийи деб атаганди. Ёки реимпринг. Инглизчани биласанми?

Михал бош чайқади.

– Ҳиссиётнинг янги кўриниши, – давом этади Рихард. – Олдин ўзлаштирилган ҳамма нарса тусини йўқотади, алоҳида ҳиссиёт уни сиқиб чиқаради, янгича шакллар касб этади. Тушунаёпсанми? Ёки сен, масалан, олдингиси ҳеч қандай маънога эга эмаслигини англайсан. Сен янги имкониятларга эга бўласан. Сезаяпсанми?

Михал ҳайрат тўла кўзларини Рихардга тикади. Айнан шу ерда тагин малла сочлари елкасига тушган мана шу йигитдан у шундай гаплар чиқишини кутганмиди? У бирданга мана шу ҳақда гапиргиси келиб кетди. Бутун тун бўйи бўлса ҳам. Ахир у илгари бундай нарсалар тўғрисида бирон тушунчага ҳам эга эмасди-да.

Дарвоқе, ҳар қандай кучли сезги ҳақида шундай дейиш мумкин, бирданга англади у. Бироз сукут сақлашга қарор қилди. Сеҳрли кока-кола яшаш кўлидан келадиган одам билан баҳслашиш нечун? Нима ҳам дерди, ҳиссиёт кучсиз эмасди.

– Мен шунчаки нима бўлганини билмоқчи эдим, холос.

Рихард қошларини чимирди:

– Билишга ошиқма.

Бир сония Михал ўзини ғалати ҳис қилди. Билагон фақатгина сир пардасини қандайдир пасткашга хиёл очди, холос. Бироқ ҳаммасини кўрсатмади. Муштарий бир дақиқа энг соддадил жонзотга айланди. Буни у жудаям яхши англаб турарди. Ҳатто, эшакка мунчоқ тақиб, қилган олижаноблигидан фахрланмоқдайди ҳам.

Бироқ имконият юзасидан бу енгилтакликни такрорлаш ва бунга чидаш ҳам мумкин эди. Отам ҳам, мана бу заҳарханда лўтгибозлар ҳам. Хусусий экологик меҳроб. Гарчи хонадонимиздан атиги ўн беш дақиқалик йўл бўлса-да, Шимолий Кутбдан қарироқ-ку.

– Пан Отава, нонушта... – эрталабки сменадаги янги ҳамшира овоз берди. Ҳозир узилган шафтолидай ширалдор. Афтидан унга бўяниш ҳам ортиқчадек. Юзлари қип-қизил, кўзлари бир жуфт кўзmunчоқдек эди. Ҳеч қанақа пардоз-андозсиз. Талаби ҳам оддий: режим ва уйку.

– Ҳеч бўлмаса чой ичиб олинг...

Курсоққа нимадир ташлаш кераклигини ўйлаганда унинг тоб-тоқати етмаётганди. Бор кучи билан тиришиб кўрди. Келишди. Навбатдаги азоблар. Ичбуруе. Кўл ва оёқларининг қақшаб оғриши. Тер томчилари юзидан сирғалиб тушади, тагидаги чойшабни ва қорни устидаги адёлни намлайди. Худди мени музлатиб кўйишмоқчи бўлгандек бирдан вужудимни титроқ босади.

– Қайноқ чой берайми? Хўш? Сал туриб ўтиринг, мен ёрдам бераман...

Қалпоқчаси тагидан тилларанг сочлари чиқиб турибди. Қалди-қоматига беш кетдим, аммо. Тирсиллаган сийналари юзимга тегай-тегай дейди. Ҳиди-чи, ҳиди...

Михални кўтараман деб ҳамшира кучангидан қизариб кетди.

Охирги марта мени ким ва қачон кучоқлаган эди?

– Туролмайман, – шивирлади йигит.

– Ҳаракат қилиб кўринг...

– Йўқ, бўлмайди! – бирдан ҳамширанинг хотиржам, нафис чехрасига қараб ўкириб юборди у. Шунда бу сафар ичкалари панд берганини англади.

Эй худо, бу шармандалиқдан ўлганим минг марта афзал. Ахир бояқшиш ҳамшира ҳали ўтиришга муносиб бир иш қилиб улгургани ҳам йўқ-ку. У кетгани яхши... Худо ҳаққи, кетсанг-чи, ҳамшира, кета қол.

Нихоят ҳамшира тушунди. Адёл тагини кўтариб қаради.

– Ҳечқиси йўқ, ҳозир алмаштирамиз, пан Отава. — Юмшоқ табассум қилди у.

– Яхшилигингизни унутмайман!

Михал тўшаги узра икки ёш чеҳра энгашади. Турғазиб ўтқазин, ҳаммаёғини ювиш, чойшабни суғуриб олиш, шунда ҳам ўзларини гўё ҳеч нарса бўлмагандек қилиб кўрсатиш... Қизиқ, улар менинг тўғримда нима деб ўйлашаётган экан? Унг оёғи ярмаркадаги пуфланган шардек дум-думалоқ бўлиб шишиб ётибди. Уни охириги марта қаерда кўрган эди? Соңидан тўшигигача бир текис йиринг боғлаган даҳшатли яра босиб кетган. Ўткир қўланса ҳидига противогаз ҳам бакор келмасди. Шунинг ўзи бўлса ҳам майли эди-я. Наҳотки улар менга кўлларини теккизишдан ирганишмайди? Албатта, ирганишади. Лекин бу уларнинг кундалик иши. Жирканчлардан-жирканч иш. Бунга қўшимча равишда яна сир бой бермасликка тиришиш керак. Улар учун мен англаб бўлмас шундай бир рўдапоманки, шу аҳволимда уларда ҳамдардлик ҳам уйғота оламан. Ана шунча! Э, тагин ким билади дейсиз, эҳтимол, бу ҳамдардлик ҳам эмасдир. Мулҳиш ибратдир.

Улар, айниқса, икки танноз қиз унинг жирканч танасига қараб турганини кўрмаслик учун у кўзларини маҳкам юмиб олди.

Утган гал эса ўзим учун гоят муҳим бўлган оламга эга бўлдим. Бу шундай олам эдики, унда ҳеч вақо йўқ эди, бу эса унинг бадтар қонини қайнатарди. Унда ҳатто Олина ҳам йўқ эди. Ҳеч қандай муаммо йўқ эди. Деярли тараллабедод. Теп-текинга!

Ҳеч бўлмаганда мен ўшанда текинга деб ўйлагандим.

Сирасини айтганда, ўз ички ҳаётинг билан тинчгина ўтиришнинг ва яшашинг мумкин бўлганда мудом ниманингдир орқасидан қувиш керак. Ҳарҳолда улфатдаги болалар бунинг улдасидан чиқадилар, ўйлардим мен. Худди қиш уйқусидан уйғонасан-у, бутунлай бошқа оламга тушиб қоласан. Умримда кўрмаган ўғил ва қиз болаларни кўраман. Барчалари бирдай олижаноб кўринади. Ҳар қандай муаммо улар учун бир чақа. Шунга қарамай, ҳақиқий дўстлар. Уларнинг кўлидан ўзи пасткашлик қилиш келмайди. Оёқдан чалиш деган гаплар йўқ.

Наҳотки, ўшанда мен ростданам шундай деб ўйлаган бўлсам?

Ғайритабиийлар. Гўё улар жуда баланддан туриб ҳув пастдаги оддий, туссиз одамлар оламини кузатар эдилар!

Лекин ҳеч қачон сотмайдилар. Нимага ҳам сотар эдилар?

Ҳаёт тўсатдан мен қидирган жойдан муғлақо бошқа жойда пайдо бўлиб қолди. Бирлаштириб турган саргузаштлар, сирларга тўла қон. Одатдаги ҳаётнинг сийқаси чиққан, бир тусдаги манзараси. Усмирлар муаммосидан холи бир дунё. Кўшлаб синфдошларда бўлганидек. Ёки мендагидек.

Борди-ю, қанақа муаммолар чангалига тушиб қолганимни билганимданичи? У пайтларда Чехияда ҳозир менга ўхшаган муртад йўқ эди. Ёки бўлса ҳам индашмасмиди? Қайдам. Бўлганда улфатлар билишарди.

Ўшанда мен улфатдаги болалар бошқа болалардай эмаслигига заррача шубҳа қилмадим. Уларни кўп нарса биладилар, кўп нарса кўлларидан келади деб юрардим. Улар мудом им қоқишар, мудом сир сақлар эдилар. Ғафлатда юрганлардан биронтаси уларнинг нима қилишаётганини ёки нима қилмоқчи бўлишаётганини билмаслиги керак эди. Улар барча синфдошларни биргаликда олгандагидан юз баравар каттадек кўринишарди. Юзларида қандайдир маъно яширингандек, кўзлари одамнинг ичидагини кўриб тургандек бўларди. Шунда ҳам улардан ҳеч бири охир-оқибатда қисмати қандай тугашига заррача шубҳа қилмас эди.

Уйдан чиқиб кетишлар қанчалик узайса, шунчалик хатарли тус олаверарди. Дадажон тунги навбатчиликка кетиши билан уйдан қорани ўчириш пайида бўлардим.

Ҳатто ойим ҳам энди мендан шубҳалана бошлаганди.

– Тўғри, ўғлим, ўйнаб қолмоқчисан, буни тушунаман. Бунинг устига, отанг жудаям қаттиққўл одам. Аммо кеч тунгача эмас-да. Ҳали она сути оғзидан кетмаган боласан. Ҳеч бўлмаганда ўн иккида уйда бўл... Келишдикми?

– Бўлти, ойи, ташвиш қилманг...

Хайриятки, ойимнинг ўнда ётишини биламан: ишга бориш учун эса, буғун Прагани босиб ўтиши керак.

– Эртанги дарсларингни қилдингми?

– Бўлмаса-чи.

– Ҳаммасини ёдладингми?

– Албатта-да, ойижон. Жудаям безовта бўлаверманг, ойи. Менга ҳеч нарса бўлмайди. Кинодан кейин дарров етиб келаман.

Дискотекада бўламиз. Сўнг ҳеч мақсадсиз тунги Прагага шўнғиймиз. Дунёда ҳеч ким биздай бир-бирига яқин эмас. Бир оғиз сўздан тушунамиз. Бир нафаслик умумий кайф неча йиллик дўстликка татийди.

Ушанда мен бир-биримизни ҳаддан ташқари яхши кўришимизга ҳар қанақанги қасам ичишга тайёр эдим. Муъжизакор туйғу. Муқаддас соддалик. Ахир мен улардан ҳеч бирини тузук-қуруқ билмасдим-да. Наҳотки, ҳамма гап фақат кайфда бўлса? Ажойиб сайрларимиз-чи. Уларнинг охири вой билан тугаши мумкинмиди?...

– Ева, сен мен севган қизга шунақанги қаттиқ ўхшайсанки. Лекин сен шунақа... шунақа ишоначлисанки.

Биз хиёбондаги баҳайбат панел қутиллар ўртасида кучоқлашамиз. Яқинлашиб келаятган сўзнинг илиқ туни. Биз бамисоли олам узра парвоз қиламиз. Ердан, шовқин-суронлардан ва хув пастдан, бир неча соатдан сўнг будильниклар тўшак остидан суғуриб чиқарадиган одамларнинг югур-югурларидан баланд-баландларда сузамиз. Ҳолбуки, икки юз грамм кока-колага атиги беш томчи тушган бўлади.

– Учрашганимиздан мен шунақанги хурсандманки, ишонасанми? Ҳеч ким мени сенчалик тушунган эмас. Эшитяпсанми? Ҳеч ким!

Ушанда қиз нима тўғрисида гапирганди? Бизлар бир-биримиз ҳақимизда нимани билардик? Ҳамма нарсани ва ҳеч нарсани.

– Сен жуда ҳам ажойибсан. Мен сени севаман.

– Мен болалар билан сира танишолмасдим. Кўрқардим. Энди ҳаммаси ўзгача. Сен билан танишганимга атиги икки кун бўлди, менга эса бизлар кўп йиллардан бери танишдекмиз.

Ушанда Ева “сен билан ва кайф билан” дейиши керак эди, энди ўйлайди Михал. Панел қутилари орасидаги тонг. Тунда бу ерга қандай кириб қоландик?

– Ишга бориш керак, – ўйланиб дейди Ева.

– Ким бўлиб ишлайсан?

– Котибаман. Гимназияга қабул қилишмади, имтиҳонлардан ўтдим-у, лекин ўрин етмай қолди...

– Ўқишга киришинг шартми?

– Прогулларим тўлиб ётибди.

– Бўлмади. Демак, ухлагани уйга бораман. Бунақа аҳволда гимназияга бориб бўлармиди.

– Балки меникида ухларсан? – осмондан тушгандай пайдо бўлган Рихард таклиф қилади.

Наҳотки орқамиздан пойлаган бўлса?

Мен ҳеч нарсани англолмайман.

– Йўқ, яхшиси, ойим уйғонмай туриб, уйга бораман.

Хайриятки, бу гал отамдан атиги уч дақиқа олдин келибман. Шартта ечиндим-да, кўрпа остига шўнғиб кетдим.

Кўз ва оғиз атрофидаги ажинларда табассум жилва қилади. Нимасига табассум қилади?

– Қани, оёғингизни бир кўриб қўяйлик-чи... Ҳа, тўғриси, ҳали бунақасини кўрмаганмиз. Нега вақтида врачга кўрсатмадингиз?

– Врач нима қилиб берарди? Қасалхонама-қасалхона ётиб юргандан кўра укол уриб мазза қилиб юрганим афзал эмасми?

Мадада боғлаган жароҳатда игна изи кўринмасди.

– Агар бу ерга келмаганингизда ҳаммаси кеч бўлишини тушунасизми? Ҳеч шу тўғрида ўйлаганмисиз ўзи?

Мен-ку ўйлардим-а... Михал билинар-билинемас бош ирғайди, тезроқ даф бўлиша қолсайди.

Ногиронлар аравачаси, хаёлидан лип этиб ўтди Михалнинг. Лекин бу энди... У кўрган тушини эслади: ихтиёрсиз равишда тана аравачада ётибди. Бош ўрнида бош чаноғи, дастак устидан осилиб турган қўлга шприц санчиб қўйилган. Ўтган гал уйғонганида жиққа терга ботганди. Қарийб тонг отгунча, ўша мен эдимми ё бошқамиди, деб ўйлаб ётганди. Ахир, бош чаноғидан бир нарсани билиб бўлармиди?

– Тўғриси айтсам, иситмангиздан қаттиқ хавотирдаман.

Қўрқитишмоқчи, бошқа ҳеч нарса эмас, тўшакда тўлғонганча ўзини ишонтиришга уринди Михал.

– Йирингли тромбофлебит – вена қон томирининг қаттиқ шамоллашига ўхшайди. Бунга астойдил киришмаса бўлмайди. Булар бари оддий нарса эмаслигини тушунишингиз керак, пан Отава.

У жилмайишга уринди. Уддалай олмади.

– Турмайсиз, ҳеч қанақанги кескин ҳаракат қилмайсиз, керишиб чўзилмайсиз, тушундингизми? – Доктор хотин яна Михалнинг устига аёлни ёпиб қўйди.

Эҳ, хайрият-ей. Уни яна безгак тутиб, қалт-қалт титрай бошлади.

– Ҳечқиси йўқ, биз сизни бундан олиб чиқамиз. Аммо уйда бўлганингизла... Билмадим, билмадим...

Қанақанги “уйда”, ўйлади Михал.

– Мен отангиз билан гаплашдим, – деди доктор хотин. – Тўғри одам экан-а у?

Бўлмаса-чи. Ҳаммалари тўғри. Ҳеч кимни ҳеч нарса билан айблаб бўлмайди. Битта мен айбдорман.

У ҳорғин бош ирғади.

– Қани, айтасанми, йўқми, сенга нималар бўляпти, ўзи?

Михал отасини ҳеч қачон бунчалик дарғазаб кўрмаганди.

У нимани биларди? Нимани билиши мумкин? Афтидан, калтаксиз ўтадиганга ўхшайди. Шу билан бир нарса биларман деб ўйлаётганими?

– Эшитаяпман.

– Хўш.

– Хўш, нима гап ўзи?

Ростданам камар йўқми? Фойдасизлигини англаган кўринади. Ёки чарчоқ енган. Балки, мендан энди ҳеч нарса чиқмаслигига кўзи етган.

– Ўша игнадан кейин ўзингни қўлга оларсан деб ўйлагандим. Айбингни англарсан, ҳеч бўлмаганда менинг жаҳлимни чиқармасликка ҳаракат қиларсан дегандим. Хўш, нима бўлди? Яна йигирма тўртта прогул. Физика ва математикадан “икки”лар! Худо бериб мактабга бориб қолсанг ҳам, дарсларда ухлаб ўтирар экансан. Ўзингни ким деб ўйлаётсан ўзи?

Михал елка қисиб қўйди. Тўғриси айтганда, ўйлаш учун унинг вақти бўлмаганди. Илгари бунинг учун қулоғининг тагида шовла қайнарди, бирдан ўйлади у.

Ота таҳдидли паст товушда деди:

– Ҳеч бўлмаганда, нима бўлганини айтгарсан?

Бунинг тагида бугунлай бошқа гап ётарди: “Сени нима қилишни ҳам билмай қолдим”,

– Сиз ҳақсиз, – базўр деди Михал. Бундан ортиқ нима ҳам дея оларди.

– Бу ёғи-чи? – ота бошини кўтарди.

– Нима “бу ёғи”?

Унинг бардошини синамоқчиманми?

– Мен сенга мана шунақа...

Ниҳоят, у қўлини силади, бироқ шапалоқ тортмади. Ойиси эса умрида биринчи бор унинг тарафини олмади.

– Шундай қилиб, ҳаммасига нуқта қўямиз...

Яна ота ўша қиёфага киради: қўлларини орқага қилган, худди рапорт бермоқчи бўлгандек, қорнини таранг тутган, елкаларини кериб олган.

– Ҳамонки, қанотимиз тагида экансан, сендан шуни талаб қиламиз: ўртача баҳо “тўрт”, интизомни зиғирча бузиш йўқ, уйда ва дала ҳовлида бизга

кўмакдош бўласан. Бошқа ҳеч қандай важ-қорсонга ўрин йўқ. Шартимизга розимисан?

Узоқ чўзилган жимлик.

– Акс ҳолда гимназиядаги ўқишинг ҳадемай ниҳоясига етади ва иш қидиришга мажбур бўласан.

Михал бош ирғади. Бошқа нимани ҳам кутарди. Ҳаммаси бир гўр эмасми.

– Ҳали ҳам тавбанга таянмадингни? – тўсатдан бўқирди ота.

Афтидан, гимназиядан ҳайдалишимдан у мендан кўра кўпроқ қўрқади, ўйлади Михал.

Хона эшиги ортидан отасининг овози келади:

– Кўрмайсанми, у мен билан гаплашишни истамайди! Бунинг учун мен айбдор бўлиб чиқаяпман.

Ана холос, менинг ўрнимга ойимни нишонга оляпти.

– Балки ундан кечирим сўрашимни истар? Мен-а? Қизиқ, нима учун? Шошмай тур, болакай. Шунақанги уруш қилайки, бунақасини ҳали кўрмагансан!

Бўлмаса-чи, бундан ортиқ нима бўларди, ўйлади Михал. Кейин эслади: бир куни ота-оналар йиғилишидан сўнг синф раҳбари у билан Олина Махова иккаласининг катта танаффусда кучоқлашиб юришганини чақиб солди, жазо сифатида отаси унинг сочини тагидан шип-шййдон қилиб олиб ташлади. Михал бутун шанба дарсхонага яшириниб, йиғлаб ўтирди. Бироқ кечқурун у эшикдан кўриниши билан отаси, одатдагидек, “Қаерда эдинг?” деб сўради, у ҳам ўчакишиб, “Олина билан эдим!” деди. Қарсиллаган шапалоқни текинга сотиб олгани қолди.

Ота ишга кетиши билан хонага ойиси учиб кирди.

– Сенга нима бўлди, Михал? Илгари бунақа эмасдинг-ку.

– Ие, қанақа эдим бўлмаса? Қандай кўрмоқчи бўлсангиз, ўшандайман-ку. Ҳар доим суйиб-эркалайдиган ўлингизман. Ҳеч бир гап-сўзсиз... Муқаррар равишда... Ишқилиб, ўсиб кетмасин. Болакай бўлиб тураверсин. Бунинг учун нимагадир гоҳ-гоҳ изн берса бўлади.

– Нима бўлди?

– Ҳеч нарса, ойи... тўғриси.

– Отага қарши гапириб бўлмайди. Наҳотки, шуни тушунмасанг?

Мудом ота билан кўрқитиш. Иккаламиздан қай биримиз ундан кўпроқ кўрқамиз?

– Тушунаман. Ҳаракат қиламан. Чин сўзим.

Наркоманнинг чин сўзи. Воҳ-ҳа-ҳа...

– Сенга нима бўлган, ўелим? Айт!

– Тўғриси, ҳеч нарса.

– Бириси куни нима бўлганини билмайди деб ўйлаётсанми мени?

Юрак орқага тортади.

– Эрталаб ишга кетаётганимда, сен уйда йўқ эдинг. Шундайми? – Худди болалигимда бўлганидек, қўли елкамда.

– Михал, жиддий гапирадиган бўлсам, бунинг учун ҳали жуда ёшлик қилишингга ўхшаб кўринмайдими?

Мен ҳамма нарса учун ва ҳар доим ёшлик қиламан, ойи. Сизнингча.

– Сен севиб қолгансан.

Михал бошини чайқади – йўқ.

– Қаерда эдинг?

– Дискотекада. Дўстлар билан.

– У эрталабгача ишламайди-ку.

– Кейин биз шунчаки айланиб юрдик.

Ҳаммаси тўғри. Фақат энг асосийсидан ташқари, хаёлидан ўтказди у.

– Эсингни йиғиш вақти келмадимикан? Мен учун бўлса ҳам!

Шу куни биринчи марта Михал ойисининг кўзига тик боқди. Бош ирғади. У умуман ҳеч нарса тўғрисида ўйламасди. Фақат ойисини аярди. Ҳа, йўқ, ҳаммани аярди.

– Кечқурунлари гоёиб бўлишни ташлайсан, хўпми? Сени ўз ҳолингга қўйиб, аҳмоқлик қилган эканман. Кап-катта бўлиб қолгансан, деб ўйлагандим. Сен бўлсанг бирт гўдак экансан.

Наҳотки, мактабдан энди бутунлай қўлни ювиб қўлтиққа урсам? Бўлмаган гап. Фақат орқа-ўнгимга қарашим керак. Яна дарсларга мук тушишим керак. Қолдирганларимни тиклашим керак. Гимназиядан ҳайдалишим бу гирт аҳмоқлик бўлар эди. Ҳеч бўлмаганда армия туфайли ўқишим керак.

У бирдан ойисининг оқ оралаган сочини силагиси келиб кетди. У ҳар доим мени қаттиқ севиб қолган, ўйлади Михал. Ҳар доим у мени фақат ўзиники бўлиб қолишимни истаган. Менинг эса Евам бор эди.

Отам тунги навбатчиликда, мен эса икки оқшом дарсга борганим йўқ. Бироқ дарслар тўғрисида ўйлашга ўзимни қандай мажбур қилай? Нимагадир бирдан миямга ҳеч нарса кирмайдиган бўлиб қолди. Айниқса бошқаларнинг ҳаммаси дискотекада эканини эсласам...

Қизиқ-да, ойи, агар ҳозир қочиб кетсам, отамга айтиб беришдан чўчирмидингиз? Ярим йилгача бир амаллаб сиздан яшириб келдим. Борди-ю, ҳозир ҳаммаси бирдан ошкор бўлиб қолса-чи? Ана у, менинг ишончим. Сиз билан бир амаллаб тил топишармиз. Борди-ю, менинг қочиб кетганимдан воқиф бўлсангиз, нима бўлади? Уйқуга кетишингизни пойлашимга тўғри келади, кейин лоджиядан лип этиб чиқаман-кетаман. Биринчи қаватда яшаганнинг шуниси яхши-да.

– Сенга нима бўлди, Михал?

Рихарднинг юзи жуда яқин турарди. Юзларидаги тукларининг ҳар бир толаси юз баравар катталашиб кўринади. Худди янги туғилган чақалоқнинг тукларидай нафис йилтирайди. Тишлари орасида қандайдир овқат қолдиқлари. Ҳеч қачон мен ўзимни бунчалик беҳузур сезмагандим. Борди-ю, мен тобора камроқ ёки аксинча, бошқалардан кўра хирароқ кўраётган бўлсам, нима қилай? Умуман, бу ерда нима қилиялман ўзи? Мана, ниҳоят мен бунин институтга кириш, ҳаётда нимагадир эришиш имкониятига алишгирдим. Столга мудом кўзингни пахтаси чиққудай бўлиб тикилиш, сенга қўшилиб ҳамма нарсанинг осмону фалакка кўтарилишини кўриб туришга алишгирдим. То улар қулаб тушмасларидан олдинроқ.

Кейин-чи? Ҳеч нарса.

Тагин ниманидир синаб кўриш керак. Бироқ қолган ҳамма нарсани ўчириб ташлашга улургандим... Барибир мен тиббиёт институтига ўқишга кирмасдим.

Борди-ю, бусиз мен яшай олмайдиган бўлиб қолсам-чи? Пуч гап. Шунчаки ҳозирча кетмайман.

Ўшанда мен наркоманнинг қандай қилиб ўз ҳаётини ўчириб ташлаши мумкинлигини ўйлаб кўрмаган эканман.

– Хўш, нима бўлди менга?

Наҳотки унга қандай разм солиб қараётганимни Рихард сезган бўлса?

– Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Ҳойнаҳой, мени гимназиядан ҳайдашса керак. Бугун кайфиятим йўқ.

– Сени ҳайдашса, охир замон бўлади деб ўйлайсанми? Атрофингга қара. Ҳамманинг ўз ташвиши бор.

Ахир мен улар тўғрисида ҳеч нарса билмайман-ку, бирдан англаб қолди Михал. Павел Дашаникида турибди, қизнинг ота-онаси аллақерларда, Африкада эмиш. Қайтиб келишса, вилла сотиб олишаркан. Отасини уйга маст бўлиб келишини кўрмаслик баҳонасида Зденек бувисиникида яшарди. Нима бўлганда ҳам эри билан ажрашгунча ойиси уни шунга кўндирганмиш. Кейин эса ҳаммаси аввалгидек қолаверган. Бошқалар-чи? Улар нимани исташарди? Агар киши бошида бир ташвиш бўлса, у бошқаларникини пайқамайди. Энг асосийси – ўзи. Ҳар бир одам ўз дардини айтсам дейди, бошқаларникини эшитмай демайди.

Каламушлар!

Хужумга шайланган каламушлар галаси. Даҳшатдан Михал ўкраб юборди.

– Нима гап? Нима бўлди? – У Еванинг товушини эшитди, уни кучоқлаётганини сездди. Ўргимчак панжаси ва тўрт шакли туширилган свитер, ўргимчак уни чангаллайди ва чирмай бошлайди.

Иккаласини баравар қўлга олишадими? Ёки қиз улар билан бирга жуфтакни ростлаб қоладими?

– Йўқолинглар! Йўқолинглар кўзимдан! Ўлдираман ҳаммангизни!

Кўзлари ёнади, тишларида қип-қизил қон кўринади. Қичқириқлар уларга пашшачалик таъсир этмайди. Ким биринчи бўлиб ташланади? Борди-ю, улар ёшасига келиб босишса-чи?

– Ҳаммаси жойида, Михал. Тинчлан...

– Нима, сен уларни кўрмайсанми? Бу тамом дегани. Тамом! – У Еванинг кўлларидан юлқиниб чикди-да, кўча бўйлаб юқорига ўқдай учиб кетди.

– Тўхта, Михал, эсингни йиғ!

У барибир чополмасди. Гўё кимдир вужудидан ўпкасини суғуриб олгандек бўлди. Шундай ортида эса – каламушларнинг оёқ товуши эшитилди. Ҳаммаси тамом бўлди!

Тамом бўлди!

У дарахтлар остидаги пешпахтага ағдарилди, лекин у бамисоли унинг ёнидан ўтиб кетди. Михал ерда ётарди. Боши зарбдан гувилларди.

Пастдан каламушлар яна каттароқ кўринарди. Улардан энг журъатли биттаси унинг оёғи бўйлаб чопарди.

– Ёрдам беринг! Ёрдам!

– Жим! Ҳаммани уйғотиб юборасан, Михал...

Бу Ева эмас. Бу унинг товушидаги қандайдир алвасти. Менга хезланган. Ташланмоқчи бўлиб турибди! Сўнгги жанг! Ҳаёт учун эмас, ўлим учун жанг.

Михал оёғини букди-да, бор кучи билани Евани тепиб юборди. У ўн метрларча нарига учиб тушди.

Бўлар экан-ку. Бўлмай қаёққа борарди! Мен ўзимни ҳимоя қила оламан. Курашиш керак!

У уни тутишга беҳуда чиранаётган мана бу майда мажруҳлар галасига қараб ахлатдонни улқотирди. Тўқмоқ бўлгандами. Дарахтнинг оддий бир шохи бўлганида эди, улар менга тегиб кўришсин эди! У кўча бўйлаб югуриб кетди. Каламуш ва алвастилар унинг ортидан эргашипди.

Тўсатдан тепадаги дўнгликда икки нур доғи пайдо бўлди. Улар шу томонга яқинлашиб кела бошлади.

Нурга интилиш керак! Албатта, нурга-да! Ахир каламушлар ёруедан кўрқиши керак-ку! Пошналар тақ-туқи тобора яқинлашиб келарди.

– Михал, тўхта! Эсингни йиғ!

– Тезроқ нурга етиб олиши керак! Ўша ерга яшириниш керак.

– Тўхта!

Улар жуда яқин келиб қолишди. Тормоз гийтиллаши.

– Ҳой, жинни бўлиб қолганмисизлар?! – Қандайдир эркак овози эшитилди.

У мени кўтқариб қолди! Каламуш ва алвастилар ғойиб бўлишди!

Ҳушёрхонадаги биринчи уйғониш. Нима бўлганини эшлашга биринчи уриниш. Милиция машинаси сиренасидан кўрқиб кетиш. Кўшни уйлардаги қандайдир одамлар кўчада бир бало бўляпти деб хабар қилишибди. Ёки ҳалиги ҳайдовчимикан? Мен тош йўлда туриб олиб, кўрққанамдан ўқирган эдим. Болалар ва Ева югуриб келишаётган эди.

Ҳушёрхона. Яна каламушлар. Ниҳоят, мени ғажиб ташлашлари учун кимдир уларни қўйиб юборган. Полда синган идишлар, пиёлалар, дорили кутилар сочилиб ётибди. Каламушларни сен қўйиб юборгансан деб қандайдир бир одамни бўғишга уринаман. Мени койкага боғлаб қўядилар. Нима бўлган эди ва қандай бўлган эди деган охири кўринмас овозлар эшитилади.

Билмайман, билмайман, билмайман.

Менинг койкам олдида бизнинг ажойиб улфатлар тўпланганди. Ҳеч ким мени бўшатиб қўйишни истамаётганди. Мен ялинаман, охири дўқ қилишга ўтаман. Гиёҳвандлик моддаларими? Даҳшат, кимдир кириб келади-да, Ева, Рихард, Зденек, Дашани ҳайдаб юборди... Бунинг устига мен тунда уйда ётмаганман. Жанжал тайёр. Қизиқ, улар гимназияга хабар қилишармикан?

Ана холос, шундай қилиб, тамомми?

– Сизга нима бўлган ўзи?

Қирқ ёшлардаги врач. Юз ва кўллари офтобдан қорайган, эгнига энги калта оқ кўйлак – эрталаб ишгача яна теннисга ҳам улгирувчи тоифалардан.

Ногоҳи қатъий, табассумдан асар ҳам йўқ. Кеча тунда тўполон қилганимда унинг шу ерда бўлганини эслайман.

Осойишталик. Унинг учун мен кўшлар ичидан биттаси бўлишим керак.

– Кеча жуда зўр тўполон кўрсатдингиз-да.

Хўрсиниш.

– Майли, ҳечқиси йўқ. Мен психоанализ билан шуғулланмоқчи эмасман. Ҳарҳолда сиз билан ё истамайдиган, ё ёлғонлайдиган нарсалар тўғрисида суҳбатлашмоқчи эмасман. Бунга биз кеча вақтимизни сарф қилганмиз.

Ҳа. Кеча. Шунчаки бир татиб кўрмоқчийдим, холос, деб меровдай бир гапни чайналарганман. Биринчи марта бардаги бир қандайдир нотаниш бола менга ҳақдорлар сотганди. Бунинг нима эканини билмайман.

– Афсуски, ҳозирча сиз ҳаммаси жойида эканига ишониб турибсиз. Гиёҳвандлик моддаси сизга яхши, кайфиятингизни яхшилайдди. Сиз осмони фалақдасиз. Бироқ аслида аллақачондан бери ишлар пачава. Сизга ҳам дозани назорат қилса бўладигандай кўриняпти, лекин бунақа эмас. Огоҳлангириш менинг бурчим, сизда гиёҳвандлик моддаларига мойиллик шаклланиб бўлган. Сизнинг касалингизда аниқ клиник манзара бор. Унинг ривожланишининг айрим босқичларини олдиндан пайқаш қийин эмас. Бу ёғини сўрасангиз, деярли барбод бўлишнинг қандайдир даври. Согайиб кетишингиз учун сиз зудлик билан гиёҳвандлик моддаларидан воз кечишингиз керак. Ҳозир ундан бир-икки ҳафта ичида қутулиб кета олишингизга сизда имконият йўқ. Вужудингизга сиз ҳаддан ташқари кўп иллатларни жойлаб олгансиз. Ягона имконият – узоқ муддатли даволанишга киришиш лозим.

Буни ҳақиқатга йўймаслик керак. Бу барча наркоманларни кўрқитиш учун олабўжи. Қачон хоҳласам, ташлайман-қўяман.

– Сизнинг рози бўлиш-бўлмаслигингиз шарт эмас.

Нима ўйлаётганимни қандай топди экан?

– Лекин сиз, менингча, уч босқичдан биттасида турибсиз, Психатроп дорилар ичасиз, сизда алаҳсирашлар бошланади. Бахтингизки, бу босқичда гиёҳвандлик моддалари қабул қилишингиз ўртасида миянгизда ҳеч қандай бузилиш содир бўлмайди. Сиз ўзингизни ўшандай ҳолатгача олиб боришингиз мумкин эмас, унда тўсатдан сизни биров чақиргандай, ёки кўчадан югуриб ўтиб кетаётган сичқонни ёки бўлмаса, қандайдир шитирловчи шарпаларни кўргандай бўлаверасиз.

Бундай гаплар бўлиши тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас, хаёлан ўзига таскин беради Михал.

– Бироқ киши инсон бўлишдан тўхтаган бўлса, ўқишини ташласа, ишга кирмаса, кўним топмаса – унда бир нимага эришиш амримаҳол. Бу ерда биз оддий қондани кўраимиз: гиёҳвандлик моддаларини қанча узоқ истеъмол қилса, тузалиш имконияти шунча кам бўлади. Ҳозир сиз ўзингизни идора қилолмай қолгансиз. Жўнгина қилиб айтганда, буни ўзингиз ташлай олмайсиз. Энди кеч. Олдинроқ қилиш керак эди. Энди сиз – бемор одамсиз. Энди ҳеч қанақа чора-тадбир ёрдам беролмайди.

– Тушунолмаяпман. Нима тўғрисида гапираяпсиз, пан доктор? Мен бу ерга оддий бир тасодиф орқасидан тушиб қолдим.

Ҳаддан ошмаслик, дозани камайтириш керак, вассалом. Қачон хоҳласам, ташлайман. Ким билсин, жиннихонада неча ҳафта қолишга тўғри келаркин, гимназия-чи, у нима? Уйда-чи?

– Мен машғулотларни қолдиролмайман. Боз устига, сиз айтган нарса шарт бўлмагач, кетсам бўладими?

– Ихтиёрингиз, – доктор ҳам ўрнидан турди. – Мени аҳмоқ қилмоқчи бўляпсизми? Лекин энг ёмони шундаки, иккаламиздан қай биримиз аҳмоқ эканлигимизни тушунганингизда кеч бўлади.

Тезроқ чиқиб кетсайдим. Эшикни қарсиллатиб ёпардим-да, иккинчи бу ерни елкаминг чуқури кўрсин деб кетардим-борардим.

– Шошмай туринг. Ўзингизнинг наркоман эмаслигингизга ўзингизни ишонтираяпсиз. Фарз қилайликки, мен сизга ишонаман. Борди-ю, биз кичик тажриба ўтказсак-чи? Ҳар сешанба ва жумада бу ерга пешобингиздан келтириб турасиз. Гимназияга маълумотномани, табиийки, ёзамиз. Хўш, бўладими?

Михалнинг чехрасида тариқча ўзгариш бўлмади. Ҳеч нарса қилмаганимдан кейин мени ким мажбурлай олади? Турган гапки, ҳеч ким.

– Яхши, пан доктор. Сешанбада нечада келай?

– Ўнда. Мен сизни кутаман.

Афтидан, менинг ростданам келишимга ишонмади.

Лоақал уч кун чидаш керак. Бор-йўғи уч кун. Ҳали маромигача етиб бормаганимни ўзимга ўзим исботлашим керак.

Ҳеч нарса чиқмайди, фақат шифтга тикилиб ётишга, муштумларимни тутишга ва қўлимдан келади деб ўзимни ўзим алдашга қурбим етарди, холос. Наҳотки ростданам шунчалик бузилиб кетган бўлсам?

Яна биттагина доза бўлгандайди. Бунга охириги нуқтани қўйишдан олдин биргина доза бўлгандайди.

Бу ланнати кайф борлигини унутиш керак. Бир йил олдин бу олам ҳақида ҳеч нарса эшитмаган ҳам эдим. Бирданига энди бу оламсиз бир кун ҳам яшай олмайдиган бўлиб ўтирсам-а?

– Михал Отава, умуман сўзларимни эшитяпсизми? Биз сўнгги ойда ўтган ёзувчилардан кимлар ҳақида озгина бўлса ҳам тасаввурингиз бор-йўқлигини билсак бўладими?

Бир вақтлар менга Хемингуэй ёқарди, эслайди Михал.

– Хемунгуэй?

– Ҳойнаҳой, бу йил биз чех адабиётини ўрганаётганимизга эътибор қилмаган кўринасиз?

Қаҳ-қаҳ кулгудан синф ларзага келди. Жоҳиллар. Ўқимишчилар ўз зукколигидан мамнун. Навбатдаги “икки”. Мен энди уларни санаб улпурулмайман.

Уйгача бир амаллаб етиб олсайдим, таппа диванга ташлаб, тонг отгунча қотиб ухлардим. Яна икки кун. Мен ўликман. Ҳеч нарса мени уйғотолмайди... Фақат битта. Жумада дискотекага бориш керак.

Бироқ қандай қилиб бораман?

Қандай қилиб бўлса, шундай қилиб.

– Сенга келишибди, Михал. Фақат аввал айт, ким экан у.

Ҳушёрхонадан қайтганимдан кейин мақбул бўлган дастлабки бир оғиз сўз. Ева!

Отам даҳлизда қолди. Шай турибди.

– Салом ! – Эй худо, ишқилиб, у ўзини билдириб қўймасин-да. – Бу бизнинг синфимиздан, дада.

Хайриятки, Ева тўғригина келибди. Жавобга икки сониягина кифоя қилди.

– Салом. Чех тили бўйича қандай вазифа берилганини билгани келувдим. Касал эдим, эртага мактабга бораман.

– Чех тили дейсанми? – Бахтимни қарангки, уйдагилар ҳозирча ҳалиги “икки” ҳақида билишмайди. – Бўлмасам-чи, ўта қол.

– Шундоқ ўтираверинг, – тўхтатади отам меҳмон қиз этигини беҳуда ечишга уринаётганини кўриб.

– Нима бўлди сенга? – шивирлайди Ева.

– Ҳеч нарса. Ҳушёрхона.

– Тушиб қолдингми?

– Мана бу ерда, бир юз олтинчи бетдаги 3 “б” машқ, – ҳар эҳтимолга қарши овозини кўтариб гапирди Михал.

Евага қараб бош ирғаб ҳам қўяди.

– Нима дединг у ерда? – шивирлайди Ева.

– Аллакимдан сотиб олдим, дедим.

– Шуми?

У бош ирғайди.

– Яна чех мумтоз адабиётидан аллақандай шеърни ёдлашга беришганди, – қўшимча қилади Михал – тагин отаси қулоқ солиб турган бўлмасин.

– Раҳмат, – дейди Ева, – бўпти, энди мен борай.

Қўшин хонада отаси газета узра энгашганча тош қотиб ўтирарди.

– Мен Евани автобустгача кузатиб қўяман, дада.

– Шу шартмикан?

– Уйимиз олдида қанақадир турқи совуқ айланиб юрибди.
 Отам фикридан қайтиб қолмасин деган хаёлда Михал Евани зинадан етаклаб тушади. Биринчи қаватда тағхоналарга қараб бурилади ва ойналари синган эшик орқали ҳовлига олиб чиқади.
 Зоғ учмайди! У Евани уй деворига қисади.
 – Нақ қулоғимгача ботиб бўлибман!
 – Нима гап?
 – Биз ташлашимиз керак!
 – Албатта ташлаймиз, хоҳлаган вақтимизда...
 – Йўқ, ҳозир. Кеч бўлмасдан, Ева. Сен мен билан бўлишинг керак. – У қизга қапишди. Гўё бу билан ҳам уни, ҳам ўзини ҳамма нарсдан ҳимоя қилмоқчидай,
 – Мен уларга ўзимда борининг охиригини бермайман, – тўсатдан хурпайди Ева.
 – Аммо сенда мен бор-ку, – ҳарсиллаб шивирлади Михал. – Мен сени севаман. Сенинг наркоман бўлишингни истамайман.
 – Қўрқма, мен ҳаммасини назорат остига оламан.
 – Ҳеч қачон ўзимга игна урмайман деб сўз бер.
 – Қўрқасанми?
 – Сен учун. Менинг бошқа ҳеч кимим йўқ.
 – Уйда қандай?
 – Тинчлик-тоғувлик. Бундан бадтари бўлмайди. Бирон ёққа бош олиб кетсам дейман, Ева. Ҳаммасидан безор бўлганман...
 Ева чўнтагидан хақдори халтачани олди.
 – Ичасанми?
 – Вихардадланми?
 Қиз бош ирғади. Нима қилаётганини англагунча бўлмай Михал кафгини тутди. Бу тушкунликдан бир дақиқа бўлса-да, нари бўлмоқ афзал.

Ишқилиб таътилгача жанжалсиз чидаб берсайдим!
 Уйда шунақанги сиқилганманки, – қўяверасиз! Тинка-мадорим бутунлай куриган.
 Ҳаммасини унутиш учун лоақал биргина йўли топилсаydi.
 Лекин менинг Евам бор. Ёки, тўғрироғи, у олиб келадиган нарса бордир?
 Ошхонанинг ёпиқ эшиги ортида ота-оналарнинг ади-бади айтишуви тугамайди. Лекин ваннахонадан аниқ эшитилади. Панел кутиларнинг пластик кубиклари.

– Балки бу патталарни қайтариб берганимиз дурустми?
 – Ие, ақлингни едингми, хотин? Ўз микрорайонимиздан ташқари бирон жойни кўришга умр бўйи орзиқиб юрсам-у, сен бўлсанг бунақа дейсан.
 Бу Канадага олинган текин авиапатталар ҳақидаги гап эди. ЧҲЙ (Чехословакия ҳаво йўллари)нинг совгаси. Садоқатли хизмати учун.
 – Битта ўзини қолдириб бўлмайди.
 – Айнан қолдириш керак. У ўзининг эркаклигини исботласин. Ўз аравасини ўзи тортиш қанақа бўлишини бир билиб қўйса ёмон бўлмайди. Топ-тоза ювилган пайпоғу, эрталаблари каравоти олдида нонушга тайёр бўлмайди – кўзи очилади, йўқса кечкурун олдига нима қўйсанг молдай ейишга ўрганиб қолган. Уни е, болам, буни ич болам – жуда талтайтириб юбординг ўзиям.
 – У ҳали гўдак. Бунинг устига имтиҳонга тайёрланишга вақти ҳам етмайди.
 Ҳали мени имтиҳонга қўйишса, ўзича такрорлади Михал.
 Жилла бўлмаганда унга ҳеч ким халақит бермайди-ку. Ўғлимизга заифлардан эмаслигини исботлашга имкон тугдиришимиз керак. Фейл-атвори ажабловур бўлса. Могоцкпа қандай пул йиққани эсингдами? Биз ҳеч нарсани билмагандик ҳам. Мана буни эр иши деса бўлади. Шундай экан, энди нима учун бошқача бўлиши керак?

Она жим қолади.
 Ҳайрият, анави врачга қараганда отам менга кўпроқ ишонар экан. Фақат бир мартагина татиб кўрганимга. Бироқ борди-ю, у врачга ишонган тақдирда ҳам бу барибир унинг ўз ихтиёри эди. Унинг ўғлида эса ирода кучи бўлиши керак. Ахир у эркак-ку! Онаси талтайтириб юборган бўлганда ҳам.

Ойиси бирданига шубҳаланиб қолди. Оламни кўриш эмиш! У оламни тушида неча марталаб кўрмаган. Лекин бу ерда яна битта муаммоча бор. У ҳақда ҳатто Михал шубҳа қилмасди. Қандайдир гира-шира ҳадик – тўсатдан ўзининг эркак бўлиб қолганини ростданам исботласа-чи? Боланг энди гўдак эмаслиги тўғрисидаги фикр билан чиқишиб бўларканми? У фақат онасининг боласи эмаслиги билан-а? Дарвоқе, буни исботлаш учун Михалнинг имконияти нуль билан барабар эди.

– Яна кайф-сафолар бошланиб кетса-чи? – хўрсинади ойим.

Бунинг тасодифий эмаслигини у яхши биларди-да. Фақат сир ошкор бўлиб қолишидан кўрқарди, ўйлайди Михал. Ишнинг шу даражага етганини тан олишни у ҳеч ҳам истамасди.

– Менга қара, у ўн саккизда. Менимча, агар биз билан бирга яшашни истаса, жим юриши кераклигига фаросати етиб қолгандир, ахир. Бўлмаса, марҳамат, катта кўча, истаган ёққа кетаверсин! Мен шарманда бўлишни истамайман!

– Биз тўғри қилмаяпмиз, мен сизга айтсам, тўғри қилмаяпмиз.

– Қачонгача папалаб олиб юрасан у эркатойингни? Мен унинг ёшида концлагерда ўтиргандим! Ахир бир умр кўриқлаб ўтмайсан-ку уни!

Дискотекада жиз-биз. Ҳаёт! Дунё! Бизнинг дунёмиз!

– Кетишдимми? – жилмаяди Рихард.

– Ахийри кетишди.

Бир ой озодлик.

– Бугун нишонлайдиган нарса бор. Бу ерда уч столъник¹ бор.

Ойнинг охиригача етти юз қолади.

Бизники-чи?

– Агар сен бирон нарса ташлайдиган бўлсанг, билиб қўй, мен сенга нима ваъда қилганман! – Хушёрхона воқеасидан кейин бўлганидек отам маъюс. – Мана, ниҳоят сен ўзингни катта бўлиб қолганингни исботлашга имконият. Хуллас, уни шохидан маҳкам туг! Тушундингми?

Фақат буни мен мутлақо бошқача йўл билан исботламоқчиман. Евага. Улфатдаги болаларга.

Отам елкамга қоқиб қўйди.

Мен индамай бош иргайман. Сўнгги ярим йил ичида у барибир мендан шундан бошқа ҳеч нима кутмайди.

Ойим фақат хўрсиниб қўяди.

– Музхонада чўчка гўшти бор. Уни қандай илитишни биласанми? Бодринг ҳам очиб ол. Лекин аввал шўрвани ичиб қўй, бўлмаса ачиб қолади. Гапимни эшитяпсанми?

– Раҳмат, ойи.

Улар ҳозир Атлантика устидан учиб кетаётган бўлишса керак.

– Сурмайсанми?

– Нима?

Павел стол остидан бир марталик шприцни кўрсатади..

Михал бошини чайқайди.

– Бу анча тежамли, – тушунтиради Павел. – Кайфи анча узоқ бўлмаса ҳам таъсири кўпроқ. Зўр нарса, сен умрингда бунақасини татиб кўрмагансан.

– Раҳмат. Менга эскичаси дуруст, – жавоб беради Михал.

Ева нима бўлади, хаёлидан кечачи унинг. Ахир у ўзига игна урмайман деб ваъда берганди-ку. Павелни кузатиб турган бу кўзлар эса айнан уники!

– Ваъдангни унутдингми? – қичқирди у қизга қараб, уни рақсга базўр олиб чиққанди.

– Қўрқма.

– Бугун бизникига борамиз, Ева.

Йўқол кўзимдан! Энди бу ёғи ҳазилдан ташқари. Қартага энди у қачонлардир тусмол қилгандан кўра кўпроқ нарса тикилганди. Михал Евани ўзи томон тортди, гўё бу қучиш билан уни ҳимоя қила оладигандек қиз ҳам уни қучди.

– Сен билан бўлишни истайман. Мен буни қаттиқ орзу қилардим. Ҳар

¹ Столъник – майда пул бирлиги. (Тарж.).

гал... Эрталаб умрингда кўрмаган нонушта қилиб бераман сенга. Шанба ишга борилмайди...

– Сен шунақанги яхшисанки, Михал, бироқ...

– Қололмайсанми? – унинг сўзини бўлди у.

– Нега қололмас эканман?

– Уйингда нима бор?

– Мен катта бўлиб қолганман. Ўзимга керагини ўзим ишлаб топаман. Нима хоҳтасам, шуни қиламан.

– Унда кетдик. Бу ердан гумдон бўламиз. Барибир ҳеч ким сезмайди.

– Шошма, Михал, ҳали эрта.

Наҳотки севган қизим билан ўтказадиган биринчи тунни мана шундай тасаввур қилган бўлсам?

– Бизни уйингга зиёфатга чақир, – ярим тунга яқин тўсатдан Ева таклиф қилиб қолди.

Гўё унинг бир ўзини анчадан бери чақирмагандай.

Мен сени севишни истардим, Ева. Наҳотки, сен тушунмаган бўлсанг? Ёки сен учун бу бир пулга қиммат нарсами? Сен учун бундан кўра муҳимроқ ишлар борлигини биламан. Бундан кўра ҳам муҳимроқ.

Менга барибирдай қилиб кўрсатишим керак ўзимни. Ахир ярим йил бекордан-бекор мени кайф билан таъминлаб юрган болани чақирмай бўларканми? Тўғри, ҳамма учун кока-колага тўлаган вақтларим бўлади. Лекин қора бозордаги битта дозанинг нархига нисбатан бу писта пўчоғидай гап-ку.

– Нега бунча гамгинсан, Михал? Бугун гўё кўнгилхушлик қилишга баҳона бордекми?

Рихард синовчан тикилди.

– Хўнграб йиғлаб юборсанг.

– Ҳеч нима, – жилмаяди Михал. – Нимагадир бугун шахдим йўқроқ.

– Бу гал ортиқча гап-сўзларсиз бўлишига умид қиламан.

Каламушлар ва алвастилар. Шуларни эслаб, Михал сесканиб тушди.

– Тобинг қочдимми? – охири сезиб қолади Ева.

– Ҳа-йўқ.

– Рихардда дори тўлиб ётибди. Келаси шанбагача гувиллатса бўлади. Фойдаланмаслик увол-ку.

– Биз-чи?

– Кейин иккаламиз бирга оламиз.

Шайтонвачча Рихард, унинг битта ками бизникига кўчиб ўтиши эди. Сирасини айтганда, мен нимани кутган эдим? Ева мени кутқаради деганмидим? Бу ўрадан тортиб чиқаради деб ўйлаганмидим? Унинг муҳаббати жаҳоннинг барча гиёҳвандлари муҳаббатидан юз чандан ортиқ бўлишига умид қилганмидим? Шу муҳаббатини у икки дона шишасимон матоҳчага алишмайди деб орзу қилганмидим?

Бунақа расво якшанба тонги умримда бўлмаганди. Муздек тер, думалоқланиб қолган чойшаб. Кўчада аллақачон ҳаёт қайнай бошлаган. Чалқа ташлаб ётиш Евани кўрмаслик учун кўзни чирт юмиб олиш, вассалом.

Хўш, кутганингдай бўлдими?

– Сен ташвиш қилмасанг-чи. Кейинги гал бўлади, – дейди қиз ниҳоят.

Қандай қилиб бирданига ҳаммаси оёғи осмондан бўлди? Ахир мен хоҳлардим-ку. Қаттиқ хоҳлардим. Бармоқларим остида таранг қайноқ тери. Кўлларимда лаққа чўғ бадан. Унинг ўтқир учли сийналари менинг тўшимда. Унинг жипс сонлари. Бир зўр бериш керак-да, бу баданни яна ийлаш керак.

– Мен сени севаман, Ева!

Зўр бериш керак... Бироқ ҳаммаси беҳуда. Фақат тер қуйилади. Қаттиқ толиқиш.

Михал аста кўзларини очади.

Ева устига аёлни тортади. Шундай иссиқда-я?

Кўзларини Михалнинг тепа қисмига тикади.

Эҳтимол, кекирлагим даҳшатли равишда бориб-келса керак, ўйлади Михал. Юраги-чи? Худди марафончи юрагидай қинидан чиққудек. У ютинди. Нафасни

ушлаш керак, бўлмаса худди рекорд ўрнатмоқчи бўлгандек расвои радди бало бўлиши мумкин.

– Роса чирандим-а, ўзиям? – барибир тан олишга қарор қилди у.

– Бунда сенинг айбинг йўқ. Бундан балтари ҳам бўлади.

Масалан, ўз дозасини олмаслик, ўйлади Михал ва овозини чиқариб деди:

– Бўлмаса-чи, биз икки кеча ухламадик ахир.

– Кўй, гапирма шуни. Биласанми, ёш болалар, масалан, оёғи қийшиқ деб устимдан кулиб юришди. Бунинг орқасида мен озмунча изза тортмадимми.

Шундай деб у адёл тагидан оёғини чиқарди.

Оёқ дегани ҳам шунақа қилтириқ бўладими, ўйлади Михал. На фақат оёғи. Биология дарсидаги скелетдек қовургаларини битта-битта санаса бўлади. Сийнаси – ёруққа томон чиқиб турган иккита учли нарса, холос. Йигитда бирдан уни ҳимоя қилиш истаги пайдо бўлди.

Ҳимоячи ҳам чиқиб қолди-ку.

Улар эндигина ишқий ўйинларини бошлаган вақтдаги туйғусини эслади, ўшанда Ева бамисоли унинг кафтига жойлашганди.

– Энди оёғим қанақа бўлиши менга барибир. Дунёда бундан муҳимроқ нарсалар бор.

Йигит хушёр тортди.

– Кетдик болаларнинг олдига. У ерда ҳаммаси дарров эсан чиқиб кетади. Чин сўзим. Шахсан мен аллақачон ҳаммасини унутдим, – у Михалнинг бошини силаб кўйди.

Чунки сен менинг муҳаббатимни бир чақага олмайсан, ҳа, бир чақага олмайсан...

Унутиш учун олдига борадиган болаларга нисбатан сокин нафрат. Энг асосийси эса – Ева учун. Муаммоларга тепадан туриб қараш имкониятини берувчи нарсага нисбатан нафрат сари. Бироқ унга ҳам Рихарднинг найранги кераклигини Михал жуда яхши биларди. Ўзининг шарманда бўлганини лоақал вақтинчалик унутишга фақат қиз ёрдам бера оларди.

– Менда йўқ.

Рихарднинг шайтоний жилмайиш билан айтган бу сўзидан “Сенларга йўқ” деган маънони бемалол уқса бўларди.

Дискотеканинг қизгин қий-чуви орасидаги муздек душни эслатади.

Ева билан иккаламизни кеча тунда ёлғиз қолдиришини сўраганим учун қасос олаяптими? Ахир бу табиий эмасмиди?

– Нима деб ўйловдинг? Мен сенга дорини ҳар доим текин беришни чекимга олганмидим?

– Лекин мен тўладим-ку, – саросима ичида базўр дейди Михал.

– Пул, пул... – истехзоли жилмаяди Рихард. – Дорихонада бир ампула морфий прејскурант бўйича қанча туришини биласан-ку. Иккита етмишлик. Бориб менга шунча пулга олиб келиб бер-чи.

Ева кутилмаганда совуққонлик билан дейди:

– Унинг нимани хоҳлаётганини ростданам тушунмаяпсанми? – Унинг гап оҳангидан шундай маъно яққол сезилиб турарди: фақат овсаргина гап нимада кетаётганини тушунмайди.

Бироқ Михал ҳеч нарса тушунмагандек елка учиради.

Қиз энди деярли ғазаб ичида қичқиради:

– Унинг кўқлардан эканини шу пайтгача билмаганмидинг?

– Рихард-а?

Умумий хотиралар бирин-кетин тиклана бошлайди. Уйғониш! У чекишга берадиганларга нисбатан қиладиган маъноли ишораси, майин табассуми замирида бундай гаплар бормиди ҳали?

– Гонза сени нима учун етаклаб келган эди деб ўйлайсан? У сенинг Рихардга ёқиб қолишингни биларди.

У ҳамон ҳеч нарсани англамаётганди.

– Эй худойим-ей, – Ева кўзларини шифтга қадади. – У сенинг устингдан икки доза ишлаб олди.

То гап нимадалигини англаб олиши учун қиз бир неча сония кутиб турди.

– Сени хитлар тутиб олиб кетишганда мана шу Рихард сенга нима бўлганини билиб келиш учун мени юборди. Доридан ҳам берди.

– Шошма, шошма, – тарадудланди Михал. – Ҳали ўзинг келмаганмидинг? Сени у юборгани учун келганмидинг?

– Ҳе йўқ. Лекин Рихарддан дори олмасам, яшашнинг кераги йўқ менга. Мен кўрқардим. Агар у менга керак нарсани бермаганда, мен сени йўқотган бўлардим...

Барибир тушунолмаяпти. Михал Евани ситкалади:

– Нима?

Фақат шундагина қиз бир зум ҳайиқди.

– Тўғри, мен сени деб келгандим. Лекин мени Рихард юборганди. Фақат бу уни ўзи учун хизмат тариқасида баҳолаганди.

Қиз айнан нимани назарда тутаётганини Михал ҳамон тушунолмаётганди.

– У сени уйига неча марталаб таклиф қилганди. Наҳотки шунга ақлинг етмаётган бўлса? – ўзини туголмай Ева Михалга ташлашиб қолди.

– Сен эсингни едингми? – У қизни яна чангаллади. – Ортиқ ҳеч нарса эшитишни истамайман. Ҳеч нарса билишни ҳам истамайман! Тупурдим унга! Кутулиб чиқишнинг имкони шу бўлдими. Энди ҳар доим бирга бўламиз. Биз чидаймиз. Тўғрими?

Қиз жим эди. Фақат кўзларидан ёш жилғаси оқарди.

– Қандай қилиб чидамоқчисан? – пиқ-пиқ йиғлаб ниҳоят сўрайди қиз.

– Биз чидашимиз керак – вассалом! – Худди янчиб ташламоқчидек Михал унинг елкасини чангаллади.

– Мен яқинда ишга боришим керак. Кайфсиз борайми? Қандай бораман мен?

Бир умр сени мана шундай елкангдан ушлаб туришим керак! Одамлар кулса кулар! Кайфсиз қанча чидаш мумкин? Умидсиз тўлқин.

Шу нарсани шунчалик узоқ кутганмидик? Бир ой бирга бўлдик. Айни ёз жазирамасида севишган, ўн саккиз ёшгилар. Нима чиқди?

Еванинг қўллари қалт-қалт титрайди. У ёнбошлаб ётибди, безгак ҳадемай уни кулала қилиб қўяди.

– Сен чидашинг керак! Биринчи куни энг даҳшатлиси бўлади! – уқдиради Михал. Бошида нуқул зулмат.

Мен ҳам қиз сингари тугата олармидим?

Ҳожатхонага чопаман ва яна тоғора билан қайтиб боришим керак: у қусаяпти. Ваннахонага сочиққа кираман. У қичқира бошлаши ҳамон оғзини тўсишим керак.

– Қўйвор, эшитаяпсанми? Қўйвор, ҳайвон!

Ева бор кучи билан Михални бармоғидан тишлайди.

– Чидашинг керак, тушундингми, чидашинг! Эртага енгил тортасан.

Михал асабий равишда қизнинг ишхонаси телефон рақамларини теради. Ишонтириб гапиришга уринади. Ева иситмалаб ётибди деб ёлғонлайди.

– Жумадан бери, – тўқиди у. – Бугун бир терлаганда яхши бўларди. Тузалиши билан ишга етиб боради. Мен акасиман. Ҳа. Хайр.

– Дастлабки икки кунга керак, Ева, энг ёмони шу икки кун бўлади. Эртага эса байрам қиламиз. Эрталаб идорангга тушасан, кейин мен орқандан етиб бораман, пиццерия хонага сурворамиз, шоҳона тушлик қиламиз.

Етти юз крондан яна бир юз эллик қолганди.

Наҳотки ҳаммаси жўнгина бўлишига шунчалик ишонган бўлсам?

Ева сукут сақлайди, фақат жилмаяди.

Тун бўйи у мижжа қоқмайди.

– Менга энг аччиқ қаҳвадан дамлаб бер, – у Михални еттида уйғотади, – Уч баравар ташла.

– Етаман деб ўйлаяпсанми?

– Нима? – қиз сесканиб тушади.

– Ишхонангга бора оласанми?

– Бормасам бўлмайди-ку.

– Сени севаман. То ўлунимча сени ҳимоя ҳам қиламан.

Бор иродасини ишга солиб, Михал кўрпа тагидан судралиб чиқади.

Таътил, сента шарафлар бўлсин, тангрим.

У Евани ишигача кузатиб қўяди. Бамисоли кўр етаклаган етакчидай. Иккаласи ҳам эрталабдан кўчани тандирдай қизита бошлаган қуёш нурлари остида чайқалиб боради. Тушдан кейин бутун Прага ҳовузларга ёки пляжларга ташланади. Фақат биз иккаламизгина маъносиз боққанча шаҳар бўйлаб сандироқлаймиз. Балки яна бир кун чидармиз?

Учда Михал Евани чиқаверишда пойлайди. Қуёш уйлар ва тош йўлларни аёвсиз қиздиради. Жазирамадан тошлар аёвсиз ҳансирайди, кўчалардаги одамлардан шов-шув тер қуйилади. Ёниб турган шаҳарга бино ичидан хотин-қизлар оломони чиқиб келади. Барчалари бошларини солинтириб олган. Улар орасида Ева йўқ эди.

Ишқилиб, биронта қаватда у ўзидан кетиб қолмаган бўлсин-да, ахир ҳамма аллақачон кетиб бўлди, ҳар ким ёз кунда лоақал бир дақиқа ўмариб қолишни истади.

Соат уч ярим. Михал охири ичкарига киришга жазм этади.

— Қаёққа, йигитча? — йўғон қоровул ўзининг будкаси ичидан шубҳали тикилади.

— Салом, мен Ева Папелковани қидираяпман.

— Папелковани? — Қоровул келди-кетдилар варақчаларини ўтиради. — Елка оша қарама. Бу сир... — қичқириб дейди у Михалга.

Гўё “Хемопетрол”дан ким қачон келиб кетгани ростданам қизиқ туюлади.

Мана у. Қиз врачга кетган.

— Қачон?

— Ўнда. Шундан бери қайтиб келмаган.

— Қанақа врачга?

— Мен қаёқдан билай, йигитча?

Юрагим ҳиқилдоғимга келиб тикилади.

Унга нима бўлдийкан? Бирдан наркологик диспансерга кетган бўлса-чи. Ҳа, ҳойнаҳой, ўша ёққа кетган. Балки тез ёрдам касалхонасига бордимикан? Борди-ю, биз бир-биримизни кўрмай, у аллақачон квартира эшиги олдида кутиб турган бўлса-чи?

Михал автобус бекати томон юрди.

Эй худойим-ей, шу ҳам чопиш бўлди-ю, илгарилари у елдек енгил учарди.

Йўлак бўм-бўш. Ҳавоси иссиқ хона. Уй ичкарисиди нафас олиб бўлмайди: деразаларни қуёш аёвсиз қиздирмоқда. Михал жонҳолатда телефон турган хонага отилиб киради. Касалхоналарга биттама-битта кўнғироқ қилиб чиқади. Ева ерда ҳам йўқ, кўкда ҳам.

Энди нима қилади? Фақат кутиш керак, холос.

Ниҳоят эшик кўнғироғи жиринглайди.

Ева!

Уни бағрига олиш ва ишончли жойга яшириш керак.

Қиз жилмаяди.

— Қаердан келяпсан?

— Ишдан. Ушланиб қолдим. Икки проғулни ишлаб беришим керак-ку.

Михал лом-мим демайди.

Қиз ваннахонага киради, сувни қуяди, кўпикни тоширади.

— Айт, қаерда эдинг?

Ева ҳайрат ичида бурилиб қарайди.

Шундагина у кўкнор донасидек қорачиқларни кўриб қолди! Михал гап нимадалигини англайди.

— Ахир бу...

Қорачиқларнинг нуқтадай кичрайиши нимадан бўлишини у ҳаддан ташқари яхши билади. Михал унинг кўлидан тутати ва блузкаси енгини шариллатиб йиртади.

— Золим! — қичқиради Ева юлқиниб чиқишга уринганча.

Йигит жон-жаҳди билан яна унинг кўлидан сиқади. Тирсак чуқурчасида жуда ҳам кичик, нина уришдан бўлган янги жароҳат билинар-билинемас кўриниб турарди.

– Ким берди сенга? – бўкиради йигит.

Ева хомуш бош чайқайди.

– Ким? Гапир!

Энди қочиб кетишнинг иложи йўқ.

– Гапирсанг-чи, бунинг ҳақини нима билан тўладинг?

Шу гапни сен сўраяпсанми, хаёлидан ўтказди Михал. Ҳаммасини ўзидан ювиб ташлаш учун ванна сувини баралла очиб юборади! Менинг муҳаббатим!

– Суяқоёқ!

Ёмон кўраман сени!

Тарсакидан қочишга уриниб, Ева ваннага қоқилиб кетади ва унинг ичига ағдарилиб тушади. Бош орқаси келиб урилгандан чўян даранглайди. Нима бўлса ҳам бурнидан чиққунча тўйиб олган кўринади, лаънати.

Тунда у ҳаммасига иқрор бўлди. Гинекологиядан бир лаборант бирга ётсанг бир ампула морфий бераман, дебди.

– Жирканч бир лаванг экан. Чўчқадай пишиллаб, фақат терлайди. Сассига одам зоти чидай олмайди! Шилимшиқ курт! – пиқиллаб йиғлай бошлади Ева.

Унинг елкасида Михалнинг омбурдай қисиб олган бармоқларидан кўқарган жойлар қолган эди.

– Қани, энди ҳеч қачон ўша ёққа бормайман, деб онт ич! Ахир сен мени севасан-ку! Агар яна бир марта ўша ёққа қадам боссанг, мен сени ўлдираман!

– Нима қилишим керак, Михал? – пиқиллаб йиғлаганча унинг елкасига бошини кўйиб сўрайди Ева.

– Врачга борамиз. У сенга ёрдам бериши керак.

Қиз шу заҳоти ўзини тортади. Қичқириб дейди:

– Жиннихонада ярим йил ётгани ўз оёғим билан борайми? Ҳой, йигит, мабодо сени жин чалмаганми?

– Унда ўзинг ҳаракат қил. Лекин у ёққа бошқа оёғингни босмайсан!

Отам менга мана шунақа буйруқ қиларди, миясига уради Михалнинг. У ҳам, эҳтимол мана шунақа ночор аҳволда қоларди. Бошдан-оёқ тушкунлик, на бир таянч бор ва на бир ишонч.

– Ишда қандай чидайман? – шивирлайди Ева.

Ҳаммаси фақатгина вақт масаласи эди холос. Бизлар қанча торгтанзимизни Рихард аниқ ҳисоблаб чиқди. Бизни дори билан таъминлаб туришни қачон бас қилишини ҳам.

Еванинг кун бўйи ишда, кейин эса бутун оқшом давомида бардоши ҳадикка айланганди. Болалар билан то тонг отгунча кечадиган даҳшатли тун ва яна кундузги машмашалар...

Рашқдан нақ жоним чиққудай бўлади. Миямда биргина манзара маҳкам ўрнашиб қолган – бесўнақай, йўғон гавда Еванинг нозиккина танаси устида силкинади. Бунинг устига бу ҳол ҳар куни такрорланиши эҳтимоллиги тобора ҳақиқатга айланиб борарди. Ҳеч кимни ва ҳеч қачон Евадек мана бундай тубанликда кўрмаганман. Хўш, борди-ю, мен бунга халақит бераётган бўлсам-чи?

Бешинчи кун Михал Рихарднинг эшиги кўнғироғини босди. Қизни дебми, ё ўзини дебми? Гарчи бир дақиқа бўлса ҳам бу гапликни ўзидан соқит қилиш учун Евага ёрдам берганими ё ўзигами... билиб бўлмасди.

Яхшиси, бу куйдирган калладай тиржайиб турувчи бошни чўрт узиб ташлаш керак. Михал қўлларини чўнтагига яширади. Гуноҳдан узокроқ қочиш керак. – Бир нарса айтсам, ўзингни ташлаб юборасан, – жилмаяди Рихард. – Бунақа усул ҳеч кимнинг тушига ҳам кирган эмас.

Қизик, гап унга қандай таъсир қилгунча кутиб турсинми? Ёки таваккал қилиб бор гапни айтсинми? У ҳар доим жуда эҳтиёткор бўлган. Диванда катта-катта қалин жун рўмоллар, гуллар бир-бирига чирмашиб кетгандек, бетартиб ётарди.

Рўмол териға қаттиқ ботади. Бутун бадан бирданига оловга тушиб қолгандай бўлади.

Эй худойим-ей!

Эҳ, Ева! Ева!

Йўқ, бундай яшаб бўлмайди! Рихарддан олганлари яна роса икки кунга етади. Ота-онаси тезроқ келиша қолсайди. Майли, тўполон бўлсин. Нимадир содир бўлсин. Охир замон бўлса ҳам майли!

Эртага нима бўлади?

Индинга нима бўлади?

Яхшиси, Ева билан ўчакишмаслик керак. Шартга таксига тиқиш керак-да, хув ўшанда ҳушёрхонада бўлган врачга олиб бориш керак.

Гиёҳвандлик ҳақида... Ихтиёрий рак (саратон) дейишади..

– Агар маслаҳатимга қулоқ солишни истасангиз, ҳозир Евани қутқариб қолишга уринманг. Сизда ҳеч қандай имконият йўқ. Тўғриси, сиз уни ботқоқдан тортиб олмайсиз, балки у сизни ботқоққа тортиб кетади... Бу даҳшат билан. Бироқ бу сиз учун ҳаёт масаласи.

Тупурдим, бундай ҳаётга!

Бу ердан у қаёққа қочиш кетдийкин? Қаёқдан билиб ўтирибман! Мияда битта манзара! Уша бесўнақай семиз гавда ва Еванинг нимжон танаси. Яна бир талай таналар. Таналар эмас, чўчқалар! Нима қилиш бўлса ҳам уни бу ботқоқликдан олиб чиқиш керак! Рашкнинг ўтли тиғи кўксини тилиб ўтади.

– Тинчланинг, пан Отава, тинчланинг... Бирон ёмон туш кўрдингизми? Иситмангиз бор. Кўрқманг, биз сизга ёрдам берамиз. Тезда соғайиб кетасиз.

Мен касал бўлганимда ойим шунақа ширин гаплар билан юпатарди. Ажинларининг чуқурчаларида табассум жилва қиларди.

У, тушундим, дегандек бош ирғади.

– Бир пиёлагина чой ичишга уриниб кўринг-а...

Баркаш кўтарган ҳамшира.

Кўнгли айнийди, бироқ ошқозонида ҳеч вақо йўқ.

– Оёғингиз оғрияптими?

У бош ирғади. Шунақанги оғрияптики, илгаригидан бешбадтар. Тўпиқдан сонгача чўғдай куйдираяпти, пастдан юқоригача оғриқ ўқ каби тешиб ўтган.

– Антибиотиклар билан қон куйишга тўғри келади. Агар венангизда игна ботгулик бир жойни тополсақ, албатта. Мен сизга айтсам, сиз ўзингизга ажабтовур балони юқдириб олибсиз, ҳа. Қачондан бери ўзингизга игна урасиз?

Неча йил ўтди? Бешми, олтими? Қарийб ўн йилга бориб қолди-ёв. У гапира олмаслигини бирдан англаб қолди. Тили танглайга ёпишиб қолганди. Оғзидан хириллаган товуш чиқди, холос. Иситмадан қақраган лаблари бир лаҳзагина бир-бирдан ажралди-ю, тагин юмилиб, у айтмоқчи бўлган сўзларни чиққани кўймади.

Ҳаммаси мутлақо бошқача туташи учун, падарига қусур, нима қилиш керак эди? Хўш, нима?

Апшолинарда ихтиёрий равишда даволаниш керак эди. Жиннихона машинаси тўғри поликлиникага қақаришди. – Сенга нима бўлди, Михал? – Отасининг кайфи учиб кетган эди.

Чет элдан қайтиб келиш – бунақаси энг ёмон тушга ҳам қирмайди.

– Мен ҳеч қаёққа кетишим керакмаслигини билдирдим! Сени уйга олиб кетмайми? Уйда еганинг олдинда, емаганинг кетинда бўлади...

Ҳа, бўлмаса-чи. Евани ҳам кўриб тураман. Кайф ҳам қилиб тураман.

– Яхшиси, врачдан сўранг, ойи.

Нима деб тушунтиришни ҳам билмасди. Танида ҳеч қанақанги куч-мадор қолмагандек ҳис этарди ўзини.

Бу гапларнинг нима кераги бор? Ўқишни хоҳламайсанми? Майли. Отанга тушунтиришга ҳаракат қиламан. Сен ташвиш қилма. Эшитялсанми?

Врач ҳақ бўлиб чиқса нима бўлади? Наҳотки ўзимни қутқаришимга, Евани тақдир ҳукмига топширишимга тўғри келса? Унда менда нима қолади?

– Михал! Мени ажалимдан бурун ўлдирма, илгимос... Биз ҳеч қаёққа кетмаслигимиз керак эди, биламан. Сен ҳали гўдаксан. Уйга қайтамиз. Мен ўз ҳисобимдан меҳнат таътили оламан. Ҳар доим бирга бўламиз. Ҳаммаси ўрнига тушиб кетади. Биз сенга Канададан калькулятор олиб келдик...

У бошини чайқайди.

– Сен ҳали мутлақо гўрсан. Мен ўзим сенга кечасию кундузи қарайман.

Кўз ёшлар!

Эй худо, мана шуниси етмай турувди.

— Тўғриси айтгайман, ойи, яхшиси, врачдан сўранг, у сизга тушунтиради.

Бўлиб ўтган гапларни фикр тарозисига солиб кўрар экан, кечқурун Михал бугун ҳам ёш боладай ойисига тутқич бермаганини ўйлади. Тутқич бермаслик — бу менинг яхши кўрган усулим, дерди у.

Лекин бу ердан чиқишим биланоқ, Евани барибир топаман. Сўнг уни ботқоқдан тортиб оламан. Қандай қилиб бўлмасин, барибир тортиб оламан.

Шифохонадаги ўн уч ҳафталик қаттиқ интизом асосида даволаниш ҳам ортда қолди. Ҳешпи энд ўрнига эса — ҳарбий комиссариатга чақириқ қоғози келди.

— Бу ҳақда ойим билан олдиндан гаплашиб олгандим. Михал, айна ҳолатда сен учун армия — бирдан-бир нажот йўли ҳисобланади.

— Зўр! — ўзининг офтобда куйган ҳамсуҳбатининг сўзини бўлди Михал.

— Икки йил ичида у сени бу муҳит ичидан суғуриб олишга ишонавер. Икки йил бу ердагидай гиёҳванд моддаларга банги бўлишдан қутуласан. Тўғри, агар уни топиш учун астойдил курашмасанг, албатта. Бу муддат ичида бемалол соғайиб кетишингга ишонса бўлади.

— Икки йил казармаларда — трагедиянинг ўзи-ку, — мийиғида кулади Михал.

— Яна бир гап. Бирмунча муддат оиладан узоқ бўлиш сенга фойдали бўлади.

— Тушунмадим.

— Ойижонинг атрофингда гирдикапалак бўлмайди. Бу тушунарли бўлса керак. Отанга қараганда унинг учун сен кўпроқ безорсан. Жисмоний жиҳатдан ҳам, маънавий жиҳатдан ҳам. Бола ўз онасини яхши кўриши керак. Чунки у онага боғлиқ бўлади. Мана шунинг учун ҳам у сенинг катта бўлишингни истамайди. Кўра-била туриб, у сенинг катта бўлиб қолишингга йўл қўймайди. Гиёҳвандлик моддалари учун эмас, албатта. Ҳеч бўлмаганда ҳозирча у шундай қилапти. У сени абадий мана шундай бағрига босиб, папалаб юрсам дейди. Чунки у онадир. Биладан, сен армияга боришдан у қадар хурсанд эмассан. У ердаги тартиб-интизом ҳар қандай кимсани одам қилиб қўяди. Икки йил гиёҳвандлик моддаларисиз чидаб берсанг, армиядан қайтиб олганингдан кейин бу нарсага қайрилиб ҳам қарамайдиган бўлиб қоласан.

Бу — ўз-ўзидан равшан.

— Биласанми, тоққа чиқишни мен нима учун ўлгудай яхши кўраман? — тўсатдан сўради врач. — Орқанга зилдай рюкзакни осиб олиб, кун бўйи сандроқлаш — бу фирт аҳмоқлик. Лекин уни охири елкангдан олганингда ўзингни қушдай енгил ҳис қилганинг-чи, оҳ-оҳ, ҳақиқий маза шунда, — жилмаяди у.

Оқ йўл тилагани-да, ўйлади Михал. Ташаккур бўлсин сизга, жаноб. Ундан кўра ўқиганим яхши эмасми мен нодоннинг.

Кўзлари ваҳимадан ола-кула ойиси олиб келган буйруққа Шарқий-Слованияга деб ёзилган эди.

Бутун биринчи йил калтакланган чангли қопдай тўзонли бўлди. Турган-битгани беҳузурлик. Энди эса барибир. Шунчаки биз қаердадир адашгандик. Деярли ҳар иккинчи якшанбада ойим келади. Тунги тезюарда. Лекин менга ҳеч нарса билан ёрдам беролмайди.

Ева-чи? Биргина қуруқ хотира қолди, холос.

— Сапёр бўлиш қийин эмасми? — юраги увишиб сўрайди.

— Чидаса бўлади.

— Михал, тўғриси айт менга.

— Ҳеч ҳам хавфли эмас. Бир ой, кейин икки ой чўзилади, борди-ю, ҳеч нарса топишмаса, қиладиган иш ҳам бўлмайди.

— Нимадан сен бирданига семириб кетдинг? — ҳайрон бўлади казармадаги болалар. Биринчи ярим йилликда армиядаги ҳар бир аскар озиб кетади. — Ишқилиб, бошқалардан нима биландир ажралиб туришинг керак-да?

Кошки нимадан семиришимни билишса... Тўғрироғи, нега илгари чўндай

озгин бўлганимни кўришганда эди... Шанбада эркинлик — жамоа бўлиб кинога тушиш. Ҳатто маҳаллий клубга ҳам ниҳоят “Жағлар”ни олиб келишди. Патталар бир ой олдин буюртма қилиб кўйилганди. Худди уйга кетадигандек, болалар рота бўйлаб учар эдилар.

Жумада командир жазо ўрнида эркинликни бекор қилади.

Мен эса кўзимни кўкартириб олганман. Бошқа болалар каби.

Дарвоқе, ҳамма қатори мен ҳам жигибийроним чиқиб юрганим яхши экан. Мияси айниганроқми деб ўйламасликлари учун.

Одатдаги ҳаёт муаммолари. Вақт-соати билан, ҳаммаси изга тушяпти, ваъда қилди доктор. Икки йил — катта муддат ҳисобланади. Хўш, катта бўлса, нима қилибди!

Бу лаънати воқеа мана қачон тугаши мумкин эди, ўйлади Михал.

Наҳотки, ҳаммасига нуқул тасодиф айбдор?

Тагин нима айбдор бўлсин? Мудом ўзимни тирикдан кўра кўпроқ ўликдай ҳис этиб юраман. Бамисоли мени ўчирғич билан ўчириб юборишгандай. Ҳеч қачон энди севинч, баҳс, меҳр деган нарсалардан баҳра олмайман, ҳар доим кўрқиб юраман... Чекимга нима тушмасин, ишқилиб, ҳақиқийсини ҳис этишим керак-да!

— Эртага юкчи машинага бош бўлиб Прешовага борасан. Бу ерда пашша кўриб ўтирасанми, барибир қиладиган иш йўқ, — мийғида кулади рота командири.

— Прешовада нима қиламан?

— Уша ерга қанақадир дори-дармонларми-ей, шунга ўхшаган бир нималарни олиб борасан.

Худо бераман деса ҳеч гапмас-да.

Гиёҳвандлар учун жаннат.

Изоляторлар ёнидаги дори-дармонлар омбори, одатда, қўшалок қулф, панжара ва шломба билан беркитилган бўлади. Қопқоқлари кавшарланган темир қутиларни, ҳаттоки морфийнинг бир жуфт боғламини билдирмасдан сугуриб олишнинг иложи йўқ. Ё ҳаммаси ёки ҳеч нарса. Бироқ ҳар бир қути қатъий ҳисобда туради. Борди-ю, у тўсатдан йўқолиб қолса-чи? Жиноий иш кўзгагилади. Бирин-кетин хазиналар омбордан гумдон бўлади. Ҳеч қандай ишонч йўқ.

Юк машинаси ортида тўкиб ташланган ажойиб қутилар тоғи.

— Тезда олиб чиқилсин-да, яна ёпиб кўйилсин! — Буюради ҳарбий врач, унинг панжара билан тўсилган салтанатига икки солдатнинг кириб келишидан асабийлашади у. — Кейин эса кузовга ортинглар.

Шунча хазина ичидан биргина дозани ўмариб қолса бўлмасмикин?

Бирдан Михалнинг миясига уради.

— Ҳой бола! Нега йўл ўртасида тўнкадай туриб қолдинг? Қани, четга ол, — буюрди у ҳайдовчига.

Ҳайдовчи нимадир деб гудранади, аммо буйруқ — буйруқ-да. Юк машина қоп-қора тутун чиқариб тариллайди.

— Менга қараб бур! — Қичқирди Михал мотор шовқинини босиб. — Қани ҳайда, ҳайда! Чапроққа ол! Яна!

Темир гийгиллайди.

Медпунктдан ҳарбий врач учиб чиқади.

— Ҳой зумрашалар! Отиб ташласа ҳам оз сенларни! Бу қанақаси? Нима қилиб кўйдаларинг, галварслар?!

Қутилардан бирининг қоқ ярмини машинанинг орқа филдираги янчиб кетганди.

— Айб менда... Бўлмаса бутун йўлни тўсиб қўйган бўлардик, — Михалнинг чехрасида самимий афсусланиш зоҳир бўлади.

— Кимга ҳам халақит бераётувди, жин урсин!

Врач мажақланган темирни оёғи билан тепиб юборади.

— Бунақа қутини ҳисобдан ўчириш нима эканини биласанми, бундаги ҳар бир ампула қатъий ҳисобда туради! — У бошини чайқади ва бирдан ҳайдовчига қараб ўшқирди:

— Шалоқ араванг билан катта холангникига гумдон бўл!

Мажақланган жез кутида тирқиш кўринади. Бутун хизмат давомида Михал мана бу медпункт бошлиғидек жаҳли чиққан одамни энди кўриб туриши эди.

— Комиссия ҳозирлигида ҳаммасини ҳисобдан ўчиришга тўғри келади. Худди йўриқномада кўрсатилганидек, дорифуруш гувоҳлар топиш керак.

— Йўқ демасангиз, ёнар шнур, қандайдир портловчи модда тошиб келаман-да, портлатиб юбораман. Кутингиздан фақат чанг қолади, холос.

— Ҳа, сапёрмисан?

Михал бош иргайди.

— Мени қутқариш учун бошингни гаровга қўймоқчимисан?

Худди шундай, ўйлади Михал.

— Рота командиринга бориб айт, бундан кейин бунақа бошлиқларнинг қорасини кўрсатмасин менга! Мен унга йўқ қилингани ҳақидаги ҳужжатни олиб келаман, гувоҳ сифатида имзо чекасан.

Демак, эркинлик соатлари бериш йўққа чиқади, фаҳмлади Михал. Хаҳолаб юбораёзди. Ўтиш жойидан овқатли термосларни изоляторга ташувчи икки гилдиракли аравани тортиб чиқаради. Унга мажақланган қутиларни авайлабгина қўйиб қўйди. Ротада тринитротолуол, детонатор ва ёнувчи шнур олишга талабнома ёзди. Содир бўлган воқеа ҳақида командирга ахборот берди, қоғозга имзо чекди, аравани казарма ҳовлисидан олиб ўтди, ўқ-дори омборидан барча зарурий нарсаларни олди-да, майдонга равона бўлди.

Ишқилиб, олиб ўтиб кетсайдим, ўйлади у.

Тезда кутини бугалар орасига тиқди. Яхшиямки, бугалар япроқ ёзиб, қолган эди. Яна баҳор келди. У жез кутини ёрди. Дастлабки йигирматалик боғламдан шиша парчаларигина қолганди.

Жин чалгур, наҳотки ҳаммаси беҳуда кетса, ранги қув оқарди Михалнинг.

Нихоят дарз кетган, аммо янчилмаган ампулалари бўлган боғламлар кўринди. Уларнинг синиқ бўғизлари остида у қидирган нарса бор эди. Михал боғламларни бирин-кетин синчиклаб қараб чиқа бошлади. Ўн биттасидан яна озгина морфийни чиқариб олса бўларди. Чамаси, бир юз қирқ кубикча бўлиши мумкин. Манави ерда роса тўқсонга бутун ампула бор эди. Эртакнамо ўлжа! У бойликларини бугалар орасидаги майсаларга яширди.

Кейин ярми бўшаган кутини майдоннинг ўртасига олиб чиқди. Унга портловчи моддани жойлади, детонаторни қўйди, шнурни улади, вақтни белгилади. Кейин бўш арава билан командирнинг олдига йўл олди.

— Кичик сержант Отава. Ахборот беришга рухсат этинг, олгмиш сониядан сўнг зарарланган кути йўқ қилинади.

Командир бундай ахборотларни яхши кўрарди. У ўрнидан турди, пардани суриб қўйди ва соатига қаради.

— Медпунктга кўнгироқ қилсам бўладими?

Командир бош иргайди.

Михал ўз хабарини ҳарбий врачга такрорлади. Шундан кейингина дераза олдига келди. Осмонга разм солди. Хазинаси нам тортиб қолмаса гўрга эди, ташвиш билан ўйлади у. Худо хоҳласа, кечгача об-ҳаво бузилмайди.

Майдонда тугун кўринди. Икки сониядан кейин гумбурлаган овоз келди. Портлаш жойда чанг осмонга ўрлади.

— Жойида, — деди командир. — Портлаш жойини яна бир бор кўздан кечирилсин. Олдинги топшириққа келсак, бир ой эркинлик соати бекор қилинади.

Афъюнди кути «комиссия» томонидан ана шу тариқа йўқ қилинди.

Бахтга қарши мен бошқа найрангларни ҳам биламан, хаёлан кулиб қўйди Михал. Бундай пайтда кишининг жисман қаерда бўлиши муҳим эмас.

Бир марталик шприцларни у аравани қайтаргани борганида изолятор олдидagi ахлагхонадан топди. Морфийли кутини янчган куннинг ўзида медпунктда машинани сўраб олиш энди ҳаддан ташқари сурбетлик бўлар эди.

— Пан Отава... Пан Отава...

Бу лаънати койкада мен яна қанча вақтгача чўзилиб ётаман? Бунинг охири бўладими, йўқми? Бунақа бемазагарчилик умримда бўлмаганди.

У қўллари силкинаётганини, аъзойи бадани қалт-қалт титраётганини ҳис қилди. Даҳшатли иситма ва ўша заҳоти безгак бошланди. У тинмай ҳамширани чақирарди — гоҳ намиққан адёлни отиб ташлар, гоҳ бурнигача ўраниб оларди. Демак, тамом бўлгани шу бўлса керакдир? Хотима. Барчасига айбдор эса — менинг ўзим.

Ташналик. Қаттиқ ташналик. Бироқ сув ҳўшлади дегунча варақлатиб қусиб ташлайди.

— Бу ҳеч нима эмас, — яна жилмаяди ҳамшира қиз унга бошқатдан ўрин тўшар экан. Бунақа шармандалиқдан ўлганим яхши эмасми?

Гўё уни ҳозиргина сув остидан олиб чиққандек оғзини катта очганча ҳавони ютар ва яна қайта чиқарар эди. Юраги қаттиқ-қаттиқ тепади. Интиҳога пешвоз югураяптими? Бирдан Михал тўшаги атрофида қандайдир янги чехраларни кўради.

Ҳамширалар алмашаяптими? Соат неччи бўлди экан?

Ҳамшира Михал устидаги адёлни тортади.

Шундай совуқда-я? Тегманг менга! Мени тинч қўясизларми ўзи, йўқми, деб қичқиргиси келади унинг. Бироқ чурқ этган овоз чиқаролмайди. Аъзойи бадани чормих қилиб тортилган теридан фарқ қилмайди.

— А-а-а-а!!! — ваҳшиёна ўкирик отилиб чиқади охири ичидан.

Оёғи ўт ичида, вужудини ўқдай тешиб ўтувчи оғриқ зарби тутади.

— Қиз менга тегмасин! — Нималигини англаб бўлмайдиган жумла эшитилади.

Ҳамшира аста-секинлик билан, жуда ҳам авайлаб латтани айлангириб еча бошлайди.

Секинми ё тезми, нима фарқи бор — жароҳат чидаб бўлмас даражада оғрийди. Кошки бу жароҳат бўлса? Сонидан тўпингача тирик жисмининг қонли қоришмаси. Тери аллақачон чириб битган, ёки шунга ўхшаб нимадир бўлган. Садқай сар!

— Талоқми? — сўрайди врач лабларини қаттиқ қимтиганча.

— Катталашган ва юмшоқ, — жавоб беради қиз, оғиз атрофини ажин босган доктор хотиннинг саволига.

— Авж олган йирингли тромбфлебит, — Михалнинг қулоғига чалинади.

Тўсатдан унинг тепасига кимнингдир янги чехраси энгашади. Сочлари дид билан яшил докторлик қалпоқчаси тагига яширилган, диққат билан боқувчи яшил кўзлар, бурни ва яноқларида сепкил. Ниҳоят кўзлар азалдан Михалга таниш бўлиб қолган кўзлар томонга ўтирилади.

— Венани қандай топсак экан-а? — дейди лаббўёқ сурилмаган маъносиз лаблар.

— Ҳамма бало шунда-да, — дейди серажин эски таниш аёл.

— Яна! — қичқиради у хона ичига қараб.

Шундагина Михал унинг каравоти оқ чойшаблар билан тўсиб қўйилганини пайқайди.

Бошқа беморлар кўрмаслиги учунми? Ёки мен уларга қарамаслигим учунми?

Яна битга қизалоқ, бунинг учун мен бор-йўғи табиатнинг тушуниб бўлмас ҳодисаси эдим.

— Ундан қон олиб кўришга ҳаракат қил, — илтимос қилади доктор хотин.

Бундан кейин нима бўлишини Михал биларди: венани топиш учун бир неча марта беҳуда уринадилар. Михал кўзларини юмди.

Шу топ оғриқ зўридан мушаклари қаттиқ тортилди. Улар қаерга игна тикишмоқчи? Ўнг қўли истисно этилади. Яна қаерга? Оёқларига сира мумкин эмас. Чап қўли ҳам, афгидан, ўнг қўли каби истисно этилади. Мен аллақачон иккала қўлимга игна санчишни биламан.

— А-а-а!!! — тагин ўша қаттиқ оғриқ.

Учинчи марта ҳам шундай.

— Озгина чидасангиз-чи, — паст, журъатсизгина овоз келади.

Шўрлик қиз. Бундан кўра, ҳойнаҳой, у бу ердан юз километр нарига қочгани афзал эди. Дарвоқе, мен умуман бу ерда бўлмаслигим керак эди. Агарки...

Игна венага ботганини ҳис қилди у.

Ана холос, бу қизалоқ ўз эгчиллиги билан ҳар қандай наркоманлар жамоасининг маликаси бўлишга арзирди.

У кўзларини очди. Ҳамшира, жуда саришталлик билан, сочларини яшил қалпоқчаси тагига яширган янги қиз тутиб турган идишга сариқ суюқлик куйди.

Келишди. Кулоқларигача чиша битган.

Вокзалдан тўша-тўғри дискотекага.

Янги ҳаёт бошланаяпти! Евани топиш керак.

Шу икки йил ичида бу ерда ҳамма нарса бутунлай ўзгариб кетганди. Ҳавас қиладиган даражада. Деворлардаги плакатлар ўрнида ёғоч панеллар. Даромадлар ортмоқда. Яна қанақа ўзгаришлар бор? Бар пештахтаси олдида эски таниш, тепакали ялтираган дискжокей.

Ўша столда бир вақтлардагидек Зденек ва Даша қандайдир янги одам билан ўтиришибди. Павел йўқми? Ева қани? Бирдан Рихардни учратсам-чи? Бу ҳақда нимагадир ўйламаган эканман.

— Гумроҳ фарзанднинг қайтишими? — жилмаяди Зденек.

— Тўғри армиядан, — дейди Михал. Аполинардаги ўзини қаҳрамонона достонини эслашга арзимайди. Барибир Ева албатта саркашлик қилган. Агар у ҳам гумдон бўлмаган бўлса. Аммо қаёққа?

— Жуда яхши бўлди, — дейди Даша тантанавор. — Биз Прагадаги сўнгги кунни нишонлаймиз. Бу Патр, — таништиради у ўз шеригини.

— Қанақасига? — сўрайди Михал.

— Тоғ турбазасига халта-хуржунимизни кўтариб, кетаяпмиз.

Павел-чи, ўйлайди Михал. Ахир Даша Павел билан дон олишиб юрарди-ку.

— Нима ичасан? — гапни илди Даша.

— Менинг пулим бор.

— Мен сендан нима ичасан деб сўраяпман? Ойижоним янги рўзғорга деб менга икки мингни ташлади.

— Демак, уйдагиларинг қайтиб келишибди-да.

— Ҳа-да. Келишлари билан думимни тутишди. Қорамни кўришга тоқатлари йўқ. Шунинг учун, мана, жуфтакни ростлаяпмиз.

— Нима бўлганда ҳам, кола буюраман, — деди Михал.

— Ҳали ҳам скепси-колами? — жилмайди Зденек.. — Гўёки сен кайф билан хайр-маъзур қилиб, алкогольга ўтибсан деган миш-мишлар юрибди.

Михал бошини чайқади.

— Алжирайверишадиди-да. Ева қани? — ниҳоят сўрашга журъат қилди у.

— Даша кўрқади. Уни... — Зденек чайналди.

— Нима уни? — шартга деди Михал.

— Унинг йигитини ҳам тиқиб қўйишди.

Яна рашк кўксини тилиб ўтди.

— Павелдақа, — Зденек Дашага қараб бош ирғайди.

Афтидан, сен фикримни уқиб олдинг, дилидан ўтказди Михал.

— Нима учун, — сўради Михал.

— Гиёҳвандлик моддаларини сақлаш ва текинхўрликка ўхшаган нимадир учун.

— Хуш келибдилар, — осмондан тушгандек Михалга жилмаяди Рихард.

Сен етишмай турувдинг бу ерда. Уни қанчалик ёмон кўришини Михал энди тушунди.

Рихард Михалнинг рўпарасидан столга бемалол келиб жойлашади.

— Бу Роман, — таништиради у қандайдир бир томондан бирга келган йигитча билан. Ёки ҳожатхонадан келдимикан?

Жин урсин, ёши нечидайкин бунинг, тусмоллади Михал. Ўн олтимми? Кўзлари ирғиб чиққан қуённинг ўзи-я.

— Бўпти, мен кетдим, чао, — ўрнидан туради у.

— Шошма, жиннимисан. Биз энди бошлаяпмиз. — Даша Михалнинг қўлидан тугди. — Сенга ҳам бирон нарса топилиб қолар...

— Мендаги захираларни билсангиз эди!

— Мен ҳали уйда бўлганим йўқ. Яхши қолинглар, — деди у.
Яна қочиб қолдим, эшикка етганда ўйлади Михал. Эшик ёпилар-ёпилмас ичкаридан мусиқа янгради — янги рақс бошланган эди.

Кўчага чиқиш билан шамол чанг ва япроқларни юзига урди.

Михал ёшланган кўзларини дам-бадам артар эди. Озодликни ҳўп дўндириб нишонладим-ку.

Икки йил бурун Ева яшаган хонадон деразалари, худди даҳмадагидек қоп-қоронғи.

Э аҳмоқ, бошқа жойга кўчиб ўтгандир деб сўрамайманми, ўзини койиди Михал.

Ота-онаси уйда бўлса-чи?

Бироқ деразалари қоп-қоронғи-ку.

Бир уриниб кўрса, нимаси кетарди. У кўнғироқни босди.

— Ким, — кўрқа-писа деярли болалардек овоз келди.

Милициядан кўрқади, — хаёлидан ўтказади Михал.

— Кичик сержант Отава.

Эшик дарҳол ланг очилади.

— Михал! — Еванинг кўллари унинг бўйнига чирмалади.

Гўё бу икки йил ичида ҳеч нарса бўлмагандек.

Унинг ўзи биринчи бўлиб бошламагандан кейин нега мен ўзим тапинаман.

— Уйингдагилар қандай? — сўрашга улгуради у.

Жавоб ўрнига Ева бошини чайқайди.

— Ўт.

У Михални тўғри ўзининг хонасига етаклайди.

— Ойинг навбатчиликдами? — яна сўрайди у.

— У энди касалхонада ишламаяпти.

— Нега?

— Медпунктга ўтди. У ерда оилага кўпроқ вақти қолармиш. Мени кўриқлаш учун, билдингми?

— Ҳозир-чи, қаерда у? — буларнинг барчасидан гангиб қолган эди Михал.

— Йозеф билан рақсга кетди. Мен уни жуда қийнаб юборибман, кўнгилхушликка вақти етмаётганмиш, — жилмаяди Ева.

Ким бу — Йозеф дегани, деб сўрамоқчи бўлган эди, бироқ оғиз жуфтлаши ҳамон Ева бармоғини унинг лабига босди.

Эҳ, бу Еванинг ақли олувчи нозик табассуми. Уни ҳеч кимга бериб қўймайман! Гўё икки йиллик ҳижрон бўлмагандек бир туйғу уни қамрайди. Учли сийналар, қоқ суяк сонлар, белидан иккала бармоқ билан тутамласа бўлади. Фақат вена томирларидагина игна излари яна ҳам кўпайган. Яралардан яна чандиқлар ҳам бор.

— Михал, — шивирлади Ева, қаршисида тиз чўккан Михалнинг елкасидан қучганча. Кейин бирдан йиглаб юборди. Михал уни кўтарди-да, каравотга олиб ўтди.

Ҳе, йўқ, ўзини севадиган қилиб кўрсатиш унга зарур келгани йўқ, ўзини-ўзи ишонтирарди Михал. Кафтларида яна ўша жондан азиз тана. Фақат ҳаддан ташқари озиб кетган. У қизни қаттиқ қучоқлади. Ева чинқириб юборди. Букилди-да, бирдан диккайган сонларини ўйнатиб, типирчилади ва тўсатдан тўшакка қулади. Йигит мушаклари таранг тортилганини ҳис этди. Еванинг кўллари унинг елкаларига чирмалди. Тишини бўйнига ботирди. Яна сонлари билан типирчилаб кетди. Михал оғриқданми, ё лаззатданми, ўзини орқага олди... Кейин яна... Энди у билан абадий бирга бўлади. Уни хафа қилиб қўйишларига зинҳор изн бермайди. Маҳкам қучоқлайди-да, кейин бошқа қўйиб юбормайди.

Тўсатдан унга иккови ҳам сўнгсиз ва оҳиста титроқ ичида яна чойшабга тушиб келаётгандек бўлиб кўринди.

Қани энди бу абадий давом этса!

— Мен нафас ололмаяман, Михал, — шивирлади Ева.

Йигит орқаси билан ётиб олишга улгурди. У чуқур ва тез-тез нафас оларди.

— Михал... Михал... Михал... — тинмай такрорларди Ева.

Қарийб икки йилдан кейинги муҳаббат, ўйлади йигит. Яна доридан тошганимдан буён эса мен лоақал бу ҳақда эсламабман ҳам.

— Биласанми, мен сенга бир нарсани айтиб беришим керак, — шивирлади Ева. — Эсингдами, ҳалиги врач туфайли мен сендан қаттиқ ранжигандим. Хуллас, сен кетгач, Станда билан бошлаб юбордим...

— Биладан, — унинг сўзини бўлди Михал. Энди бунинг бир чақалик қиймати йўқ. Айниқса хозир. Фуқароликдаги дастлабки ажойиб дамларни бузишга арзимаيدди. Ташқарида менга деса қиёмат қойим бўлмайдим.

Ева яна унга ёпишиб олди.

— Энди биз ҳар доим бирга бўламиз, — деди Михал.

Қиз жилмайди.

— Мен ҳам жиннихонада ётиб чиқдим. Уч ой. Мени қўйиб юборишгач, кайфсиз уч кунгина чидадим, холос.

Бу нимаси, эҳтиёт бўл деганими?

— Ҳозир-чи? — сўради йигит.

— Стандадан озгина қолувди. У яхши асраб қўйган экан. Ярмини базўр топдик, — Ева бирдан тирсақларига суянди. — Яна назоратни йўқотиб қўймаслик учун мен аста-секин дозани камайтириб боришга ҳаракат қиляпман.

— Кайфи-чи, қачон тугайди?

Қиз елка қисди.

— Яна альнагол сотиб ола бошлайман. Энди уни рецептсиз беришади. Бир амаллаб топса бўлади.

Михал охирги марта бир кеча-кундуз муқаддам уриб олганини эслади, мана, ҳалигача хоҳиш пайдо бўлгани йўқ.

— Балки, янги ҳаёт бошлармиз-а, Ева?

У Михалнинг сонларини силаганча елкасига жойлашиб олди.

Ўшанда хепши энднинг ҳечам иложи йўқлигини тасаввур этиш мумкинмиди?

Ҳар ҳолда мен армиядан олиб келган нарсам билан ҳозирча мақтанишим тўғри келмайди. Сабр қилишим керак. У менинг учунгина мен билан бирга бўлиши керак, сақлаш камерасидаги яшириб қўйилган кайф учун эмас.

— Ишлай бошлайман. Саёҳатларга чиқамиз. Ҳеч бўлмаганда Чехия бўйлаб. Сенинг дилжинангта нима ёқса, ҳамма нарсани олиб бераман. Проигриватель, пластинкалар, магнитофон, — овоз чиқариб орзуларга берилади Михал. — Дам олиш кунларидагина тортиб турамиз. Аммо тез-тез эмас.

Армия хизмати сўнгидаги орзулар. Дунёнинг ишлари қизиқ-да, аммо ўшанда у ярим йилгача қандини урганди ва ҳеч ким ҳеч нарсани пайқаманганди.

— Сен-чи, нима қилмоқчисан? — сўради Ева.

Ҳаммаси аллақачон ўйлаб қўйилган. Бироқ Ева тагин унинг измига осонгина тушади деб хаёлига келтирмаганди.

— Вагонга бошқарувчи бўлиб ишга кирсамми деб ўйлаб юрибман. Қўшимча-пўшимчаси билан ойига мингдан кам чиқмайди.

— Сенга ҳужжат беришмайди, — ишончсиз оҳангда деди Ева.

— Кўрқма. Таржимаи ҳолинг тоза, соғлигинг жойида бўлиши, қандайдир психотестдан ўтиш ва ҳайдовчилар курсини тугатиш керак бўлади, ҳаммаси бўлиб саккиз ярим ҳафта.

Михал аллақачон ростдан ҳаммасини ўйлаб қўйганди.

— Мен товундан тез учар самолётларда учган эдим, ўғлим бўлса трамвай ҳайдайди? Мана сенга тараққиёт! — куйинади ота.

— Энг муҳими, бу муносиб касб. Охири эси кириб қолади дердим-ку, тўғрими? — жилмаяди Михалга она. — Келинг, уни ўз ҳолига қўйинг.

Шартта жангга киришиб кетади. Ҳар доимгидай.

— Бундан ақлли бўлиши мумкин эмас, — бошини чайқайди ота.

— Михал кап-катга бўлиб қолган. Ўзи нимани зарур деб топса, шуни қилишга ҳақли. Энг асосийси, у умуман ниманидир истайди... — Она Михални ёш боладай бағрига босади.

— Сен ҳар доим машина ҳайдашни ёқтирардинг. Эсингдами, мотоциклни қандай орзу қилардинг? Эсингдами?

Михал бош ирғайди. Тезроқ гаплари тугай қолса-чи, тезроқ Еванинг олдига учсайди.

Отасининг юзидан унинг қаттиқ хафа бўлгани кўриниб турарди, ёнгинасида эса онасининг меҳрибон чехраси кўринди.

Она тагин Михални кучди.

Ўшанда, икки йил бурун, сен учун қандай қўрққандим. Энди эса сен йигит бўлиб қолдинг. Отанг билан ишинг бўлмасин. Сен агар космонавт бўлганинда ҳам шу вайсашини кўймайди.

У эри томон ўтирилди:

— Вақти келиб у, дейлик, шаҳар транспорт бошқармаси бошлиғи бўлиши мумкин.

Латифомуз ҳаёт фалсафаси.

Машинисткаликдан бўлим мудирлигигача ҳалол ишлабди. Каллайи саҳарлаб туради ва боши тарс ёрилгудай бўлиб уйга қайтади.

Ева бўлса қарийб ярим соатдан бери кутади, ўйлайди Михал.

Ҳаммаси хамирдан қил суғургандек битди. Тиббий кўрик ҳам. Чотдаги туқларни ёки тилоси шилимшиқ суюқликни синчиклаб қараб чиқиш зарур келибдими. Михал армиядалик пайтидаёқ фақат шу жойларга игна уришни ўрганиб олганди. Армиядан қайтишда ва ишга киришда ҳар доим тиббий кўрик ҳақида эслаш керак бўлади. Оёқларидаги эски уколлар аллақачон битиб кетган. Дастлаб қараганда киши пайқаймайди ҳам.

Дозани ҳафтасига икки-уч барабар камайтиришга осонлик билан улгурдик. Ҳаммасига тушурдим. Ҳар бир бўш дақиқаси билан кўшиб. Қаерда ота-оналар йўқлигини қараб, хонадонма-хонадон бу аҳмоқона югуриш асабини ўйнашдан бошқага ярамайди. Худди ёш болалардай!

Лекин ўшанда Еванинг менсиз беш марта ва мен билан фақат икки марта ўзига игна уриши хаёлига келиши мумкинмиди?

Дискотекага бормаслигининг сабаби эса — эртами-кечми, у ерга хитлар бостириб киришни тушунарди. Павел Станда билан у ерда нималар қилганини ким билиб ўтирибди. Ёки охир-оқибатда Рихард хап дориларни қандай қилиб топганидай бу ҳам юзага чиқади. Дорихоналар бошқармасининг намунали хизматчиси бўлиб қолган. Кўйни бўрига топириб қўйганларини ҳеч ким билмайди. Кулинг ўргилсин бир пашшахонани тикиб олсанг-да, бошингни чиқармай ётсанг ичида.

— Михал, бу тамом бўлгандан кейин нима қиламиз?

— Кўрқма, ҳаммаси жойида бўлади. — Улар Михалнинг хонасидаги диванда ётишарди. Ота-оналари эрталабданоқ ўз дала ҳовлиларини қишга ҳозирлагани кетишган. Яхшиямки, Михал дам олиш кунларидаги ишлаганларим учун деб кутулиб қолди. Мана у, Евага ўз ҳазинасини кўз-кўз қилиши мумкин бўлган ўша узоқ кутилган лаҳза ҳам етиб келди. Ахир икки ойдан кўпроқ вақтдан буён улар Стандадан қолганларини баҳам кўриб келишипти. Бир оғиз чурқ этгани йўқ қизгина. Энди у ҳам бир суюнсин-да!

Бир юз эллик морфий кубиги ва бир тўп рецепт. Ева ампулаларни бир-бир силаб чиқади.

— Қандай қилиб олдинг? — ниҳоят сўрайди қиз.

— Қисмимизда одамшаванда иккита врач бор эди, — Михал пойинтар-сойинтар қилиб гапиришга ҳаракат қилади. Бироқ товушидаги севинчини қандай яширсин? — Биласанми, бир парча уй чўчқасининг оёғига учга рецептни айирбош қилишга кўндирдим. Тўғри, бу отамга керак эди, деб ёлгон гапирдим.

— Қолганларини-чи?

Иккитасини шунчаки «ухлатдим» — Морфий ҳақида Ева қанча сўрайди-ю, мажақланган қути ҳақидаги қаҳрамонлик достонини қачон айтиб бераман, деб Михалнинг тоқати тоқ бўлмоқда эди.

Қандай қилиб биз шу қадар эҳтиётсизлик қиламиз? Ҳе-йўқ, эҳтиётсизлик қаёқда. Биз шунчаки вақт ҳисобини йўқотиб қўйганмиз. Еванинг ойиси тўртда

келишини билишарди. Фақат соат нечалигини билишмасди, холос. Радио Бавария 3 станциясига тўғрилаб қўйилган. Биз бўлсак тўшакда жаннатий халоватда ётибмиз.

— Ҳой, шарманда, билардим-а буни ташламаганингни! Бу ким? — ҳангманг бўлди Еванинг ойиси.

— Ассалому алайкум. — Танишувни ҳам қотиради-да. — Менинг отим Михал.

— Табриклайман, — яна Евага ўтирилади: — Йигитча мана буни қаердан олганини аниқласак бўлармиди. Аниқлайман ҳам, мана, мени айтди дерсиз. — У морфий ампуласини маҳкам қисимлаб турарди.

— Буни мен тошиб келганман, — Михалнинг ёнини олмоқчи бўлди Ева. Бир барда донасини беш кронга олдим...

— Яна жиннихонага қўнғироқ қилишимга тўғри келади, қизалоғим. Бу гал роса бир йил олиб қолишади!

Бизда даволаниш ихтиёрий эканидан беҳабар эканман, ўзига ўзи гапирарди Михал. Бу дегани агар Ева рози бўлмаса... Ҳолбуки, суд ифодаси бўйича мумкин. Борди-ю онахон мана бу ампула ҳақида хабар берса-чи, унда нима бўлади? Гиёҳвандлик моддаларини ноқонуний тарзда сақлаш. Жиноий иш ва мажбурий даволаш...

— Агар шундай қилсангиз мен ўзимни ўлдираман!

— Майнавозчилик қилма! — ўшқириб берди онаси.

— Сен-чи, нега бақрайиб трибсан? — Она тагин Михалга ўтирилди. — Қани, йигитча, тезда кўзимдан йўқол! Иккинчи қизимнинг олдига оёгингни босма! Бўлмасам ростданам керакли жойга ўзим бориб айтаман!

— Евага буйруқ беришга ҳаққингиз йўқ, — ўзини мутлақо бемалол ҳис этган ҳолда тўсатдан тўнғиллаб жавоб қилди Михал.

Евани яна йўқотиб қўйишдан қўрқдимми? Ёки қизнинг онаси ростданам тегишли жойга қўнғироқ қилади-ю, унинг морфийни қаердан олгани маълум бўлиб қолишидан қўрқдимми?

— Бу қўлингиздан келмайди, ойи.

Қиз пинагини ҳам бузмади.

— Демак, Евага буйруқ беришга ҳаққим йўқ эканми? Ҳу сурбет! Ҳозирча у шу ерда турибди... Ҳозирча ўзини-ўзи эпполмайди...

Олдимда ўзини жуда гамхўр она қилиб кўрсатаётти, ўйлади Михал. Ева онаси тўғрисида нималар деганини Михал жуда яхши эсларди, бирдан кўз олди қоронғилашиб кетди.

— Сиз уни ҳар доим кўз очирмай келгансиз! — бўкирди у.

— Ўзингни ким деб ўйлаяпсан? Сен она сути оғзидан кетмаган бир гўдаксан! Отинг нимайди?

У кўз очиб-юмгунча даҳлизда пайдо бўлди. Кийим илғичда осиелиқ турган Михалнинг куртқасини олди-да, чўнтагига қўлини тикди.

Ҳу лаънати, паспортим ўша ерда эди-ку, ўйлади Михал. Худди ўчақишгандай.

— Отава. Жуда яхши. Қани энди жўна! — У Михалга куртқа ва паспортини итқиди. — Кимга айтаяпман?!

Йигит аста даҳлиз эшиги томон йўналди.

— Сен эса уйда қоласан. — Ойиси Евани бўйни орқасидан тутамлади.

Эшик олдида Михал орқасига ўтирилди ва савол назари билан Евага қаради.

Ева бош иргади. Энг аввал мана бу морфийни гумдон қилиш керак. Йўқса, ишлар пачава. Ҳе, йўқ. Наҳотки ўз онаси қизини қамоққа тикса? Ҳалиги гапи ортиқча бўлди-да. Бир гапдан қолса бўларди.

Бошини солинтирганча орқадан берилган туртки билан мункиб эшикдан чиқиб кетди.

У бизни сотиши мумкин эмас! Ўз қизини тутиб берадимми? Тагин шартга бориб чақиб берса-чи? Балки Ева уни қонига ташна қилиб юборгандир? Ўзининг Йозефи билан ишрат сурмоқчидир? Ана, ёпишиб олишди. Ишдан думини тутишади-да, жиноий иш қўзғатишади.

— Михал! Тагин нима бўлди? Айт, ахир бу тасодиф-ку? Ахир сен фақат бир галгина...

Нима бўпти? — у вақтни чўзишга ҳаракат қиларди.

— Пани Папелкова қўнғироқ қилди. Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас. Айт, бундай эмас, де. Балки сени унинг қизи йўлдан ургандир?

Ташвишли нигоҳлар ва яна қучишлар.

Бунга нима деб жавоб берарди?

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, ойи, — бидирлади йигит.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқми, а? Ўғилгинамнинг ҳамма иши беш. Ойижониси эса ақлдан озаёзган. Энди дам олиш кунларидаги иш билан бизни лақиллатаман, деб ўйлама. Биз билан дала ҳовлига борасан, тамом! Анови қизалоқ билан бирга юрганингни бошқа кўрмай. Токи шу уйда яшар экансан, гапимизга кирасан.

— Айт, энди ташлайсанми, йўқми? Михал, сўз бер!

Жин урсин-ей, ахир мен кап-катта бўлиб қолганман, ойи. Нима қилаётганимни ўзим биламан. Ахир биз олимлармиз. Ҳаммаси о'кей бўлади. Сўз бер эман! Ҳар қанақа сўз берса бўлади. Аммо унинг устидан чиқиш-чи.

Худди гимназиядагидек, ота-оналаримиз сезиб қолишмасин деб хуфиёна учрашувлар. Фақат кўча совуқроқ. Отам хонамни бир бошдан титкилаб чиқди, худога минг қатли шукурки, дорини тағхонага беркитанга чиқаришди. Ойим ҳар қадамда исканади. Ҳеч бемалол яшагани қўйишмайди. Яхшиямки, ойим гоҳо ишга ҳам бориб туриши керак. Барибир бу аҳволда узоққа бориб бўлмайди.

— Улар мени жиннихонага ётқизишмоқчи, Михал. Лекин мен шартта ойимга айтдим: игна урганимни айтсангиз, қайтиб уйғонмайдиган қилиб ичаман-қўяман. Мен айтганимни қаламан. Бунақа ҳаётдан ўлиб кетганим яхши.

Ҳамма бало бирдан бошимизга қулади. Қани энди иккимиз одамсиз бир оролга сузиб кетсак эди. Фақат иккаламиз плюс қайф! Ит кунига қолдик.

— Улар билан ортиқ биргаликда туrolмайман. Йозеф пайдо бўлиши билан мен ойимнинг кўзига балодай кўриниб қоламан. Бу тентак ҳар оқшом қизингни эркалатиб юбораяпсан, гапимга кирмаяпти деб ўкиргани ўкирган.

— Парво қилма, бир чорасини топармиз.

Аммо қаердан?

— Биласанми, Станда уйининг калити менда қолган. У чиққунча биз ўша ерда яшаб турсак бўлади-ку. Агар қўшнилари етказишмаса, албатта.

— Нима, эсингни едингми?!

Уйдан чиқишимиз билан насиҳаттўйлик бошланади. Дам олиш кун михдай бўладиган бўлди-да.

— Сен нимани бўйинингга олаётганингни биласанми, ўзи? Наркоман — трамвай ҳайдармиш! — Ота дам-бадам орқа ўриндикда кунишиб ўтирган Михалга ўтирилиб-ўтирилиб қўярди.

Бирпасгина тўхтаб олишсайди. Шимининг чўнтагидан шприц... Захира пайпоғи ичида ампула.

— Одам таширмиш! — Отаси товушини кўтаради: — Агар шу балои азимни дарҳол ташламасанг, бошлигингга хабар қилишга мажбур бўламан.

— Айтдингиз — мен ўзимни ўлдираман, билдингизми?

— Михал! — Онасининг ваҳимали кўзлари. Орқани кўрсатиб турадиган кўзгудаги отанинг нигоҳида нафрат. Энсиз лаблари қимтилган. Одатдагидек, газабдан ҳатто оқариб кетган. Шиддат билан учинчи тезликка олади-да, машинани муз билан қошланган тош йўлдан аёвсиз учиради.

— Менга қара, Михал, сенга нима бўлган ўзи? — Онаси бирдан унинг кўлларида тутади. — Қани, сўз бер, бошқа қилмайман, де, бўла қол. Ахир, сўз бера олсан-ку. Бу ёғини айтсак, ташлашга мажбурсан ҳам.

Машина ичи қафасдек тор. Озиқ-овқат маҳсулотлари ва турли хил ашқол-дашқолларга лиммо-лим сумкалар. Дала ҳовлигача эллик километр, кўчатларни кўёнлар кемириб кетмаслиги учун тўсиқ-деворни янгилаш ва яна изга қайтиш. Қафасга, девор ортига, қафасга... Мен катта бўлиб қолганман, тушунасизми? Катта бўлиб қолганман. Ҳаётимга дахл қилманглар. Бўпти, ташлайман, ҳа,

ташлайман! Лекин ўзим ташлайман. Сизларнинг ёрдамингиз керак эмас! Сизнинг деворларингиз ҳам!

— Бигта-яримтага мен ҳақимда гуллаб кўйсангиз, ўзингиздан кўринг — бу ёғи виждонингизга ҳавола!

— Токи бизникида яшар экансан... — яна чайналди отаси.

Эй худойим! Эй тантрим! Ортиқ чидолмайман! Машина чорраҳада тўхтади. Михал бирдан эшикни очди ва ташқарига думалади. Йўл устидаги муздан икки метрча сирпаниб кетди.

— Бу қанақаси! Жинни бўлдингми! — орқадан овоз келди.

Исиқ машина ичкараси ўрнига нинадай санчилувчи изгирин шамол эсади. Оғзингдан чиқаётган ҳаво эса дарров буққа айланади.

Михал ўрнидан турди-да, тескари томонга қараб чоғди. Онасининг эшикни очганига кўзи тушди, бироқ шу топда яшил чироқ ёнди. Кўйиб юборишини талаб қилиб уч ё тўрт машина унинг ортидан ду-дуглади. Михал йўл бермади.

Ниҳоят чорраҳа ортида отаси барча машиналарни ўтказиб юбориб орқага бурилганда Михалдан ном-нишон қолмаганди.

Станданинг уйи — сўнги имконият, миясига келди унинг, кўчадан чоғиб борар экан.

Падарига лаънат, нима бало, мана бу лўли ақдан оздими? Елкасига хуржун осиб олган лўли релъс бўйлаб бемалол одимлаб кетаяпти. Чор атрофда эса машиналар гужгон ўйнайди. Михал трамвай кўнғирогини жиринглатди.

Лўли пинагини бузмайди. Ие, мастми дейман?

Михал жингирлатиб чироқларни ўчириб-ёқди. Эси жойидами ўзи бу одамнинг? Галваре!

Трамвай Виноград кўчасидаги дўнгликдан тўғри лўлининг устига бостириб борарди.

Барибир тормозни босишга тўғри келди. Силкинишдан йўловчилар кескин олдинга мункиб кетишди. Йиқилаётган одамларнинг қичқириқлари, сочилаётган сумкалар, Михалнинг орқасидаги пластмасса тўсиққа келиб урилган зарба. Кимдир ерда ётарди, кимнингдир олмалари бутун вагон бўйлаб думалаган. Ҳар томонга сочилган қоғоз халталар. Трамвай эшигини ланг очар экан, шуларнинг барчасини Михал кўзининг қири билан кўрди.

— Ҳой, миясини еган! — қичқирди у лўлига. — Тротуардан юрсанг ўласанми?!

Ҳайрат ичида икки йўловчи трамвайдан мўраламоқда эди. Тротуарда ўткинчилар тўпланишди.

— Яна шунақа қилсанг оёғингни синдираман, ҳайвон!

— Нима бўлаяпти? — Михалнинг олдида милиционер яқинлашди.

— Анови лўли йўлни тўсиб олди, — тушунтиради Михал. — Сал бўлмаса босиб кетаёзим, падарига қусурни.

— Кимни? — қизиқсинади тартиб соқчиси либосидаги одам.

— Анови хуржун кўтарган лўлини, — яна тушунтиради Михал.

Шу топ миясидан лип этиб ўгади: алаҳсираш!

— Бу ерда бирорта лўли бўлганмиди? — суриштиради милиционер тўпланган бекорчихўжалардан.

— Бўпти, мен кетдим, — аста деди Михал. — Киришлар...

— Бир дақиқа, — тўхтатади милиционер.

— Ахир ҳеч нарса бўлмади-ку, — кўрқинқираб деди Михал, — менда график бор.

— График билан ишингиз бўлмасин, бу билан диспетчер шуғуллансин, — жилмайди милиционер.

Шундай деди-да, у Михалнинг қўлидан тутди — трамвайга киргани кўймади.

Шартга ишдан думини тугишди. Яхшиямки уйдагилар билишмайди. Бўлмаса яна сўнгсиз насиҳатўйликлар бошланарди. Станданинг уйи. Ўзимизга келиш учун игна урамиз. Бор-йўғи бир неча кун ўтиб, биз яна эски ҳаммом, эски тос бўламиз. Ҳафтасига икки дозадан қолибдими! Армия захиралари ҳам тубсиз денгиз эмас-ку. Буни ўйлаш керак эмас. Бугунга етади.

Бироқ алмисоқдан қолган альнагон — бу сизга морфий эмас. Одатдаги дозалар оралигида сакрашга бало борми. Борди-ю, фақат шунга ўтиш тўғри келиб қолса-чи?

Яна хушдан кетиш аломатлари. Сўнги НЗ. Кейин-чи?

Рихардникага меҳмондорчиликками?

Биргина дозани деб ҳар нарсага тайёр қиз қани-я?

Кўнгли айниб, қусмоқчи бўлади. Ўша кунги тушки воқеа миридан-сиригача, гулдор адёлларнинг ҳар бир тўқимасигача миясида муҳрланиб қолган.

Овқат юқи қолган идишлар орасидаги пичоқ. Балки, иложи мана шудир?

Ева поролон кўрпа устида кўзларини юмиб ётибди. Уйғонгач, яна битта доза талаб қилса-чи? Ундан кўра ўзим тузукман. Иркит, эзгилаб ташланган, юз бор фойдаланилган бузуқи. Қанчалик чиркин ҳаё!

Бу маразни ичимдан чиқариб юборишим керак. У ўрнидан турди ва овқат юқи идишлар орасидаги пичоқни олди, у пичоқдан сира кўзини узолмасди.

Ҳаммаси бир пул!

Михал оғриқни сезмади...

Елка олдида бир неча сантиметрлик жароҳат. Қон тирқираб оқмоқда. Қон билан эса бутун мана шу ифлос оқмоқда.

У бирини жароҳатнинг сал тепароғидан яна тилди. Кейин яна...

Қани энди шу билан тунов кунги тушки воқеани ювиб бўлса. Ҳали олдинда мени яна нималар кутади?!

У пичоқни бошқа кўлига олди. Тўғри чап елкасининг қоқ ўртасига ботирди.

Қон бетўхтов пол ва шимиға тўкилади. Халоскорлик. Яна битта тилим. У жароҳатнинг қонга қандай тўлишини кўз узмай кузатади. Биринчи томчи биринчи қизил жилғага йўл очиб беради. Орқасидан яна бир жилға, яна... яна...

Ахир мен ўзимни ўлдирияман-ку, хаёлидан лип этиб ўтади.

Пичоқни бир четта итқитиш керак. Йўқол, эй, ўлим! Ҳаммасидан узоққа кетиш керак! У хонадан югуриб чиқди.

— Сиз ақлдан озибсиз, жонгинам. Сизга нима бўлди, ўзи?

Худди болалар китобидаги ялмоғиз кампир сингари юзида сўтали ва бурун остида мўйловчаси бор. Мен ўзи қаердаман? У мендан нима истайди?

— Бунақада совқотасиз! Эшитаялсизми гапимни? Шошмай туринг...

— Чидолмайман! Ортиқ чидолмайман! — такрорлади Михал.

— Мана бу ерга скамейкага ўтиринг. Ҳозир врач чақирамиз.

Врач нимага керак, тушунмаётганди у. Бу тасқара башарага нима керак ўзи? Бошқа ҳаммаларига ҳам?

— Ҳаммаёғингиз қон.

— Ҳм-м, — жавоб берди у ҳам ҳеч нарса тушунмай. Кўйлагининг енг қондан шалаббо эди, енг учидан тротуарга томчиларди, бироқ Михал буни кўрмасди.

— Битта кўйлақда. Ақлдан озган, ҳойнаҳой, — бу гап кўпроқ башаралар кўриниб турган томондан эшитилади.

— Жимгина ўтиринг...

— Ҳечқиси йўқ... — гудранарди у.

Кимдир унинг елкасига зилдай пальтони ташлаб кўйди.

Бамисоли мени тутиб, чирмамоқчи бўлишайпти.

— Тегманг менга! Тегманг! — бирдан қичқариб юборди у.

Бекорчихўжалар доираси баттар торайиб кела бошлайди.

Улар мени ўлдириб қўя қолишмоқчи.

— Тўхтанг! Йўқ, мен кетишим керак...

— Утиринг жойингизда! — Яна қаттиқ қимтилган хўмрайган башара кўринади.

Жаҳл отига минган отасининг ўзгинасини эслатади.

— Мендан нима истайсизлар? Сизларга нима керак ўзи? — Узуқ-юлуқ гудраниш, бидирлашлар узлуксиз эшитилиб туради. — А-а-а...

Пальтога кўмилган инсон танаси нафас олиб бўлмайдиган даражада

исканжага олинган. Михал энди даҳшатдан бошқа ҳеч нарсани сезмаётганди. Уларнинг ўртасига ташлансинми? Ҳеч бўлмаса биттасини ер тишлатиб, бу мудҳиш қуршов ичидан ёруғликка отилиб чиқарди? Қаёқда! Сал қимирладинг, бир уриб жойингга қоқиб қўйишади. Қаёққа қарамасин, оппоқ чехралар липиллайди.

Тамом, бу тугади дегани!

“Тез ёрдам” чинқириги.

Нихоят инсон таналарининг зич деворидаги бу қўрқинчли оралиқни замбилли икки санитар ёриб киради.

Ҳали ўлдиришмабди! Йўқ, ҳали ўлдиришмабди!

Демак, ҳаммаси бошидан бошланади?!

Энг учига чиққан коранда. Қўл ва оёқлари илвираб титрайди. Янги врач. Бу сафаргиси қарийб менга тенгдош. Йўқ, тўғрироғи, ака. Қоп-қора мўйлови эгнидаги оппоқ кийимига бутунлай қарама-қарши бўлиб кўринади. Кўзлари билан тешиб юбораман дейди! У қандайдир хайрихоҳлик билан менга разм солиб чиқади.

Пардон, балки мен сизнинг тўшагингизни ифлос қилгандирман? Мени афв этсинлар, мен ҳали тирикман, ўйлайди Михал.

— Тўғрисини айтсам, бунақа кесикларни мен анчадан буён кўрганим йўқ. Ҳойнаҳой, бунга ўзингиз қилгандирсиз?

Эҳ укажон, укажонгинам-ей. Михал бош ирғади.

— Шундай бўлса ҳам ўзингизни бемор ҳисобламайсиз. Даволанишдан бош тортасиз. Шундайми, йўқми?

Худди анавинақа денгиз махлуқига дуч келгандай бунча разм солмаса, ўйлайди Михал. У яна бош ирғади.

— Сиз ўзингизга қилган нарсанга — наркотиклар таъсири остида ўзига ўзи тан жароҳати етказишнинг энг олий намунаси. Аммо зинҳор ўз жонига қасд қилиш эмас. Биз сизни психиатрик бўлимида даволанишга мажбурий олиб қолишга ҳаққимиз йўқ, бироқ сиз шунга тушунганингиз керакки, сиз оғир беморсиз. Мия зарарланган, яхшиямки вақтинчалик. Сизнинг руҳий ҳолатингиз издан чиққан. Сиз ўз хатти-ҳаракатларингизга баҳо бериш қобилиятига эга эмассиз. Соғлом фикр юритишдан мутлақо маҳрум бўлгансиз. Ўзингизнинг бемор эканингизни англамайсиз. Агар қонун йўл қўйганида эди, ҳатто хоҳишингизга қарши ҳам сизни даволанишга мажбур қилинса, кўпроқ инсоф қилинган бўлар эди. Чунки энди мустақил равишда тузалишингиз амримаҳол. Тўғрироғи, сиз деминиция, яъни орттирилган ақлий заифликкача ўзингизга игна ураверасиз. Инсон сифатида узил-кесил барбод бўлиш палласи бошланади. Ёки шунчаки ўлим. Қалай?

— Мен уйга бораман, пан доктор, — базўр гапиради Михал.

Уйга — демак, Евага. Уни кучгани. Уни ўзи билан ёнма-ён ҳис этгани. Уникада яширингани. Ҳамма нарсдан. Бу истиқболсиз истиқболдан ва мана бу бадангешар кўзлардан. Уйга!

Врач жилмайди:

— Бизда ахлоқ тузатиш муассасаси эмас, сизни зўрлаб ушлаб турмаймиз. Сизнинг шерикларингиз ҳам мана шундай ўзларини хор қиладилар-да, тагин биз бундан қутула олмаймиз, дейишади. — У ўрнидан турди ва каравот панжарасига суянди. — То токсикоманларга нисбатан регрессив даво муассасаси ҳал қилинмас экан, улар қайсидир маънода ҳақ бўлиб қолаверадилар. Бироқ сизда соғлом фикр юритиш қобилиятдан заррача сақланиб қолган бўлса, бизнинг ожизлигимиз сизнинг галабангиз эмаслигини тушунган бўлардингиз. Сиз фойдаланаётган моддалар қоришмаси, эҳтимол, барчага маълум бўлган қаттиқ гиёҳвандлик моддаларидан анчагина ёмонроқдир. Яъни дейлик, героин билан игна урганингизга қараганда ўзингизни кўпроқ майиб қилган бўласиз. Жигар ва буйрақларингиз анча тез ишдан чиқади. Сизни қўлбола қайнатмангиз кўпинча ўз жонига қасд қилиш воситасига айланади.

Лекин менгаги тоза морфий, ўзича кулади Михал.

— Сизга нима тўғрисида гапираётганимни биласизми? Мана ҳозир сиз, э, тупурдим, жигар анализи менда ҳозирча яхши, демак, ҳаммаси жойида,

деб ўйлаяпсиз, лекин айтиб қўйишим керак — булар ҳаммаси вақтинча. Жигар ишламай қўйди, ҳаммаси тугайди. Ҳеч қанақанги ёрдам кор қилмайди. Кейин нима бўлади? Борди-ю, ўлмай қолганингизда ҳам, ногирон бўлиб қоласиз. Сиз ростданам даволанмасликка қатъий аҳд қилганмисиз?

Михал бош ирғади.

— Ихтиёрингиз. Бу ерда ётиб ҳам нима қилардингиз, кўнгилга келган ишни қилиш керак, контрабанда билан оғу топиш керак ва охир-оқибатда анови ёққа жўнаб қолиш керак, тўғрими? Фақат чинданам соғайиб кетишни истаганларга жой банд қиласиз. Сиз кичкина эмассиз-ку, тушунасиз, даволаниш арзонга тушмайди. Жамиятга пулларни совиришнинг нима кераги бор? Мўъжизалар яратиш ҳозирча қўлимиздан келмайди. То ўзингиз даволанишга аҳд қилмас экансиз, биронта касалхона сизни қабул қилмайди. Борди-ю, келажакда ақлингиз ишлаб, ихтиёрий равишда келмоқчи бўлсангиз, марҳабо, палаталаримизнинг тўри сизники.

— Пан Отава, кўзингизни очинг... пан Отава, гапимни эшитаяпсизми?

У ёпишиб қолган киприкларини аранг очди. Кўз олдида ҳамшира турарди.

— Мен сизга чой олиб келдим.

Чой. Ичи олов бўлиб ёнапти. Бир челақ чой ҳам уни ўчиришга қодир эмас. Бир стакан ичса, тамом, варақлатиб қусади. Паларига минг лаънат!

Ё ичиб кўрсаммикин? Балки бу сафар қусмасман? Афтидан, ҳамшира ҳам шунга умид қилгандай. Акс ҳолда-чи? Ҳеч гап содир бўлмагандек жилмаяди ва тўшак алмаштиради. Унинг ўрнида бўлганимда аллақачон бунақа ишга туф деб кетардим.

— Ана, кўрдингизми, ҳаммаси бўлди. Энди салгина кўтарилиб турсангиз, мен сизни ювинтириб қўяман.

Наҳотки менинг ҳолимга маймунлар йиғлаётганини кўрмаяпти? Ҳаммаси бир пулга қиммат. Лаънати! Бусиз ҳам ўзимни зўрға тутиб турибман-ку. Олов, ҳаётимда бунақаси бўлмаган. Яхшиямки, қусиб ташламадим. Ҳали қўлимда сал кўтарилиб туришим керак. Барибир кучим етмайди. Ҳатто бир дозани кўтаришга ҳам етмайди кучим. Албатта, ҳозир бўлганида-да. Ёки шу ҳолимда олгани юрагим дов бермасиди? Бу энди сенга кайфнинг таъсири эмас. Тамом дегани бу. Тамом, ҳеч бир изоҳ-пизоҳсиз. Сиздан кўра дурустроқ биламан. Бир соат олдин ё бир соат кейин олиб чиқиб кетдингиз — бари бир гўр эмасми? Тозаманми ё ифлосманми. Мен ўликман! Энди ҳаммаси қачон бекинмачоқ ўйинини бас қилишингизга боғлиқ.

— Мени тинч қўйинглар, — хириллаб деди у.

— Бунақаси кетмайди, — жилмайди ҳамшира.

Бу нозиккина қиз қўллари уни қандай кўтараётганини, шу билан бир вақтда бошқа ҳамшира губка билан терлаган орқасини артаётганини афгини буриштириб кузатарди.

Менинг ўлганимга ишонгилари келмаяптими? Одамнинг кулгиси қистайди.

Унинг тақдирини ўша жиккаккина сепкилли врач хотин ҳал қилади деб сира ўйламаганди Михал. Бу ердан тўрт километр нарида микробиологик институт лабораториясида, Вишперадан унча узоқ бўлмаган жойда. Авгобуста, трамвайда, кейин яёв, ниҳоят, у лабораторияга етиб боради. Кўзлари олдида ночор озиб кетган, игналардан илма-тешик тана. Наҳотки унинг онаси бундан беҳабар бўлган? Бориска билан албатта гаплашиб кўраман. Илгаригидек. Қанча вақтгача у ўзи ҳақида лом-мим демаганди? Қачон қарамасин вақти йўқ. Агар гап фақат шунинг ўзида бўлмаса-чи? У олинган қонли найчани диққат билан термостатга ўрнатади.

Ҳар бир сония қимматли. Лекин бу ерда ҳеч нарсани шошириб бўлмайди. Бактериялар кўпайиб, уларни қаттиқ нарса устига ёйиш мумкин бўлунча йигирма тўрт соат кутиш керак. Янаги йигирма тўрт соатда улар вояга етиши лозим. Сўнг улар ажратиб чиқилади ва антибиотикларнинг самарали бактериологик қоришмаси уч кеча-уч кундуз давомида аниқланади. Бир соат ҳам кам бўлмаслиги керак. Унча тетрациклинни банияти шифо деб таваккал ичиб ётавериш.

— Энди ички иштон-қўйлакни алмаштирамиз, — ҳамшира Михалнинг

хаёлини бўлади. Ҳозиргина унинг шаънига айтилган ғаразли ички хитобларига қарамай у итоаткорона бош ирғайди. Нима фарқи бор?!

Барибир мен тамом бўлганман. Қаршилик кўрсатишга кучим етмайди.

Кимсасиз бўм-бўш хонани ним қоронғулик чулғаган. Ёки менга шундай туюлаяптими?

Ҳозир тонг ёришиб келаяпти. Яна тонг отаяпти.

Иккита поралон кўрпача, иккита тўшак қоқ, қандайдир полиэтилен халталар, бир тўда кийим-кечак, проигривател ва пластинкалар — бор-йўқ жиҳоз шу. Охирги маош аллақачон жойини топиб кетган. Ҳа, биз бу ерда ҳаммасини чакки қўйиб чиқмаганмиз. Умуман, қанақа фарқи бор ўзи? Кайф борида ҳаммасига тупурардик. Энди кайф тутади, бизга эса тупурадиган нарса керак.

Альнагон морфийнинг ўрнини босади деган кўкнори хаёл аллақачон тарқаб кетган. Кўп ўтмай шунга ҳам пул қолмайди. У нафрат билан деразадан осмонга боқди. Қора ранг ўрнини кўк ранг эгалламоқда. Ҳаво яхши бўлади. Бўлса нима бўпти? Кўшлар шунга ҳам хурсанд бўлишади. Улар учун одатдаги кун бошланади. Бунинг устига яқшанба. Нонуштани тўшакка олиб келишади, янги рўзномалар, болаларга телевизордан мультфильм намойиш қилишаяпти, кейин эса офтобга чиқишади. Биз учун-чи? Яна кайфсиз навбатдаги тонг. Бундан кейин-чи, нима бўлади?

Кўзни юмиш ва ухлаш керак. Донг қоғиб!

Ева безовталаниб поролонда тўлғонади.

Уйғонаяптими? Ҳар янги тонгда ўша қўрқув.

Мен-чи? Мен учун ҳам ҳеч нарса йўқ. Нақадар кўримсиз тонг! Ҳаммасига тушуриш керак-да, нима қилиб бўлса ҳам Ева уйғонгунча доридан топиш лозим. Оёқлари ҳаракатдан тўхтаб қолган. Ўзича нималарнидир узук-юлуқ бидирларди. Шундан кейингина мен даҳшатдан қичқиришга қурби етмайдиган, қалт-қалт титраётган махлуққа айланаман.

У яна у ёқ-бу ёққа аланглади. Бирон нарсани пуллаб, ҳеч бўлмаса икки ё уч ампула ололсайди.

Балки, тўшак қоқ сотса бўлар, миясига келди унинг. Сўнг тунда нима қилади? Кундузи-чи? Проигривател. Дарвоқе, бизни ҳайвонотдан ажратиб турган ягона нарса шу. Бўлса бўлар. Барлардаги қора бозорни чўнтагимиз кўтармайди. Рихарддан эса барибир бир нарса униши қийин. Унинг ўзининг нархи бор. Зденекда ҳам, ҳойнаҳой, то Рихард бермагунча ҳеч нарса бўлмайди.

Рихарднинг квартирасига яна бир кўнғироқ қилсинми?

Нега энди яна «бир» бўларкан? Яна минг марта қилади.

Умуман, бу бошқача тугатиш мумкин эдимми? Унинг диванидаги шайтоний чойшаб. Кучини тўплаб, сабр қилиши керак. Унинг жирканч ҳарсиллашига парво қилмаслик керак. Лекин қандай қилиб? Унинг наҳс босган уясига қадам қўйиши билан у менга битта доза беради. Ундан кейин чидаш мумкин. Худди ўтган галтидекми?

Михалнинг яна қусгиси келди. У оғзига муштани тиқиб, ҳожатхонага отиди.

Эй худойим-ей!

У нафасини ростлаш учун ванна четига ўтирди. Оғзи ва бурнидан беҳузур ачимсиқ таъм келарди.

Бир доза менга, иккинчиси — Евага. Кейин-чи?

Эртасига яна такрорлаш мумкин. Ҳар куни, ҳаётининг сўнги дақиқасигача!

Йўқ, бу билан узоққа бориб бўлмайди! Шамоллатиш шахтаси дарчасини очиш керак-да, шу билан тугатиб қўя қолиш керак. Ниҳоят, ўзидан тинчишининг яккаю ягона йўли. Ҳар куни эрталаб кўрқиб юрадим. Анови кўзлари тешиб юборгудай врач-чи? Олти ҳафта даволаниш-да, кейин кўшлар яна торта бошлайди. Бир соатдан кейин хаёлпарастлик бошланади, ҳисоблаб чиқди Михал. Бўғинларга игна уриш ва бош эса худди тарс ёрилгудай бўлади. Яна подда ўрмалаш, яна безгак тутиш, оғриқнинг зўридан бошни деворга уриш. Эсимни бутунлай еб қўйганман мен!

Хона ичидан англаб бўлмас, ваҳшиёна фарёд эшитилади.

У силкинди. Қаердаман? Ниҳоят кўзини очди. Ваннадан югуриб чиқди.

Ева аллақачон полда буралиб ётарди. Юзида эса, тарам-тарам излар. У қизни полга босди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ... Ҳозир ўтиб кетади... Бир оз сабр қил. — Бундан юз карра ёмон бўлишини Михал билади.

Мен нима қилишим керак, падарига қусур!

Кийинишим ва доза топиб келишим керак!

— Ортиқ чидолмайман, Михал... — Ева уни ёш боладай елкасидан кучоқлаб олди.

— Ўзинг биласан-ку, ҳар қандай оғриқ қандай келган бўлса, шундай кетади, — касалхонадаги врачнинг сўзларини эслади.

— Йўқ, чидолмайман, — ҳансирарди Ева.

— Бўпти. Қани калит? — тўсатдан сўради у.

Қиз букилди-да, ёстиқ остига суқилди. Ҳаммаси олдиндан тайёрлаб қўйилган. Эртами, кечми у асқотиб қолишини билганмикин?

Мен ўзим ҳам билардим! Қизик, унинг Стандаси дорини қаердан оларкин-а? У ҳам ўша ерданми? Уни нега қамашди? Бу ҳақда олдин ўйлаш керак эди, тўсатдан англади Михал.

— Мен сен билан!

Шундай дея чап қўли билан Михални кучди. Бундай дамларда уни шунақанги севардики. Кўзларида у билан керак бўлса дунёнинг нариги чеккасигача кетиш қатъияти. Қанийди ўша ёққа кетишса. Бизнинг саёҳатимиз муглақо бошқа жойда туташи мумкин. Буни у мендан кўра яхшироқ биларди.

Жин урсин, хўш, бизга нима қолади?

Э-ҳа. Махсус тиббий ёрдам. Бир грамм ҳам олиш мумкин бўлмаган жойда қамоқда ўтириш? Унчалик эмасдир-ов.

— Мен бир ўзим бораман, қўрқмайман.

— Сен у ерда ҳеч нарсани билмайсан, жоним...

Безгак уни ёнаётган қоғоздай гижимлаб ташлайди.

— Кийинишимга ёрдам бер...

Сийналари бутунлай қуриб бўлибди, ўйлади Михал. Сонлари таёқдай чиққан, думбасида суякдан бошқа ҳеч нарсаси йўқ, болдирсиз ингичка оёқлар, тизза кўзлари сондан йўғонроқ, аёл эмас, қандайдир тасқара бўлиб кўринади.

Мен бўлсам сени ҳимоя қилмоқчи бўлиб юрибман, мен қутқармоқчи эдим. Фақат нимадан, ҳамма гап шунда.

Ҳаммаси бирданига чаппа айланиб кетди. Мен армиядан қайтиб келганимдан бери у ўз оғирлигини ўн килоча ташлаганди. Ана шунақа гаплар.

Уни кучоқлаб, бошқалар кўзидан яшириш керак! Бутун дунёдан, унинг ўзидан ва мендан ҳам яшириш керак. Уни бусиз мен ўзим кечгача чидолмайдиган нарсдан маҳрум қилиш керакдир? Аммо қандай қилиб?

Сўнгги икки ҳафта ичида бу беҳуда уринишлар неча бор такрорланганди? Йўлақдаги қусуқ изи девор, Станда давридан бери осилиб турган йиртиқ парда, тўшак олдидаги гул қоғозда тарам-тарам тирноқ излари — қолган бор-йўқ нарсалар шулар эди.

— Биласанми, ётгин-да, ухлашга ҳаракат қил. Мен тезда қайтаман.

— Сен яхшисан, Михал. Мен сени севаман. — Янғидан тутган безгак қизни бамисоли эшик томон итқитади.

— Кетсанг-чи, худо ҳаққи, — бирдан қичқириб юборди у.

Михал уни базўр тўхтатиб қолди, йўқса, биргина колготкада зинапоёга чиқиб кетаётгудди.

Жинси, майка, куртка... Барибир қизик-да, унда ҳозир қай бири кўп эди — ёнида бўлиш истагимиз ё ярим соат ўтишини кутиб ўтирмай, ўша заҳотиёқ дорини олишимиз? Қанчалик разилман, ўзидан уялиб кетди Михал бирданига. Юзлари оловдек ёнаётган ва кўзлари қонгалаш бўлган икки чайқалган кўланкага ҳеч ким эътибор бермаслиги учун умуман чошиб ўтиб кетишнинг иложи бормикан, деб ўйлади у зинапоёда.

Бахтига, кўчада зоғ учмасди. Ўзи яқшанбада тонгги бешда қайси аҳмоқ туради? Ўзини билганлар ҳали мазза қилиб уйқуни уряпти.

Менда ҳам шунақа яқшанбалар бўлиб турарди. Отанинг ғазаби қайнаб,

кўрпа тагидан суғуриб олмагунча хурракни отаверарди, отаверарди. Яқин-яқингача ҳам шундай бўларди.

Гиёҳвандларда ҳам шунақа иш ва дам олиш кунлари бўлганидами? Шуниси қизиқки, подьезддаги медпункт очик эди. Яшовчилардан биронтаси тонг саҳарлаб итини айлантиргани олиб чиққан бўлиши керак. Бу ҳам наркотикка ўхшаган бир нарса эди.

Қаердадир бир кватирга эшигининг лўкидони шиқирлади. У Евага ўтирилди. Девордай опшоқ. Им қоқиб унга, бўла қол, ишорасини қилди.

Иккинчи қаватга кўгарилишди.

— Калит, — деди у эшитилар-эшитилмас шивирлаб.

Барибир бу шивир унга бугун йўлак бўйлаб қайта-қайта акс садо бергандай бўлди. Юраги тинимсиз дук-дук урарди. Ишқилиб битта-яримта чиқиб қолмасин-да. Еванинг калит туган қўли қайноқ ва нам.

У калитни қулфга тикди-да, шартга буради.

Борди-ю ичкарида биров бўлса-чи, деган ўй ўтди хаёлидан.

Эшик икки бор айлантриб қулфланган эди. У эшикни очди-да, Евани қоп-қоронғи даҳлизга тортиб кирди.

Девордаги чироқ ўчиргич шарқ этади — чироқ ёнади.

— Эсингни едингми? — шивирлаб ўшқирди йигит. Афтидан асаблари лоп этиб ёрилгудай эди.

— Ҳеч ким кўрмайди, — шивирлади қиз қўлини узатиб.

Қўлидаги калитни унга берди. Ева кабинет томон интилди.

— Шошма! — амр қилди йигит. — Оёқни артиш керак.

Қиз ҳайрон бўлиб унга тикилди.

— Из қолмаслиги керак!

Ева кабинетни очди. Хона мебели опшоқ ва ойналари оқ бўёқ билан бўяб ташланган эди. Худди ҳозирги ҳолат учун атайлаб қилингандек эди.

— Ҳеч нарсага тегма, — яна қаттиқ шивирлади Михал. Шу заҳоти у кабинет бурчагидан дорилар турган жавонга отилди.

Унинг кўз олдида бирин-кетин жуда тартиб билан териб қўйилган қутичалар турарди. Айримлари бир-бирига ўхшаб кетарди. Бироқ асосийси йўқ эди. Йигит асабий тусда хонага кўз югуртирди. Афьюнли дорилар сақлаш мумкин бўлган жавондан асар ҳам кўринмасди. Падарига лаънат!

— Қаердалигини билмайсанми?

Ева елка қисиб, ёзув столи қутиларини титкилашда давом этди.

Кийим илғич ёнида доктор сумкаси. Қиз ўша томонга отилди. Дағ-дағ титраётган қўллари билан илгакни очди. Ўнта ампула!

— Шприц!

Ева стрелизатор остидаги токчада турган ускуналарни титкилаб кетди.

— Тезроқ!

Йигит ампула бўғзини учирди-да, ичидагини шприцга сўриб олди. Чап қўлини силтаб, Ева уни куртка енги билан тортиб туришга уриниб кўрди. Елка олдидаги изларидан билиниб турувчи вена қонга тўлди.

Яна игна урса бўладиган икки-уч жой чиқди, кейин-чи?

Э, майли, кейин барибир игна уришга ҳам ҳожат қолмайди.

Қўллари қалтираяпти, ўзича ўйлади Михал.

— Тезроқ! — шоширди Ева.

У венани топишга ҳаракат қилди, бироқ кўз олдида гўё ҳамма нарса ўйноқларди.

— А-а! — аста қичқириб юборди Ева. — Эсинг жойидами ўзи? О-о-о!

— Бўлмапти.

Игна тагин венадан чиқиб кетди.

Еванинг кўзларидан икки томчи ёш отилди.

— Бу ёққа бер! — У Михалнинг қўлидан шприцни юлқиб олди. — Курткани ушла! — Ева қўлини қисиб турган ерига ишора қилди.

Яна бир уриниш. Яна. Оғриқдан юзи буришиб кетди. Бирдан халоскорлик. Ева сирғалиб полга йиқилди. Шприц қўлидан тушиб кетди. Кўзларини юмиб у орқаси билан деворга суянди ва жойлашиброқ ўтириб, енгил нафас олди.

Лаънати, мен нима қиламан, хаёлан сўкинади Михал.

У Еванинг ёнида ерда ётган шприцни олди. Қонли игнани артди. Венани қидиришга мажол қолмаганди. Нима бўлса бўлди. Ҳозир эмас, балки, кейинги дозада оларман. У иккинчи ампула бўғзини учирди, шприцни тўлдириб олди-да, шундоқ шимининг устидан сонига санчди. Яна икки дақиқа... Михал Еванинг ёнига шилқ этиб қулади. Яна бир лаҳза...

Бирданига ўзини шунақанги оғир ҳис қилдики, гўё бутун уй устига кулаб тушгандек эди. У ерга қапишиб олди. Ниҳоят у тавдаси иккига бўлингандай, пастки қисми полда қолиб, тепа қисми ҳавода учиб юргандай ҳис қила бошлади. Сўнг у ростланди ва аста-секин пастга туша бошлади, сўз билан ифода қилиб бўлмас энгиллик ва осудалик пайдо бўлди.

Саккизта ампула, фирка юрита бошлади Михал ўзига келгач. У ўрнидан турди ва яна бир карра, бироқ энди хотиржам кабинетга кўз югуртириб чиқишга ҳаракат қилди.

Столда рецептлар. Михал иккитасини узиб олди, муҳр босди ва чўнтагига тикди. Девор тагидаги барча жавончаларни очди. Ҳеч вақо йўқ. Дарвоқе, ҳозир бу унчалик ҳафсаласини пир қилмади. Икковининг бисотида саккизта ампула бор-ку — захира ёмон эмас.

У Ева устига энгашди.

— Энди кетиш керак.

Қиз бош ирғади. У қаерда турганидан мутлақо беҳабар — Михал бунга амин эди.

Жавондаги дориларни яна бир карра қараб чиқиш керак. Ҳеч бўлмаса бирон насага асқоғиб қолиши учун ҳар биридан икки ё уч қутичадан олиш керак.

Билиб қолишмас?!
Тупурдим, биздан кейин дунёни ўт олмайдами!

— Кетдик!

Ҳузур қилиб жилмайганча Ева тагин бош ирғади. Михал уни кўлидан тутди.

— Нега? Жинни бўлдингми? — ҳеч нарсани англамасди қиз.

У Евани ердан кўтарди-да, эшик томон юра бошлади.

— Ўзингни яхши тут, билдирма, — такрорларди йигит, гўё шу ҳолатда ҳам унинг миясига ниманидир қуйиш мумкин бўлгандай. — Биров учраб қолса, ўзингни хотиржам қилиб кўрсатишга ҳаракат қил!

Бироқ Ева даҳлиздаги ўриндиққа чўзилиб ётиб олди.

— Қўй, ухлайман...

Йигит кабинет эшигини ёпди. Хонадан югуриб ўтди-да, ташқаридаги эшикка кулоқ тутди. Товушотгич аъло даражада эди.

Бунақаси камдан-кам бўлади! Михал эшикни қия очди. Энсизгина ораликдан ҳеч ким кўринмайди. Сувга сакраш олдидан бўлганидек ичига ҳаво олди. Ўриндиқдан Евани кўтарди-да, унинг қаршилиқ кўрсатишига ҳам қарамай, эшик томон судраб кетди. Эшикни ланг очиб юборди.

Дарҳақиқат йўлак бўм-бўш эди! У Евани итариб чиқарди, эшикни ёпди ва зудлик билан қулфлади.

Жимжит уйда лўкидон гўё кулоқни тешшудай жаранглаб кетди. Балким, уларга шунақа туюлгандир. У Евани кўлтиғидан тутди-да, зинапоядан югуриб кетди. Ева ўзини йиқилиб тушаётгандек ҳис этаётганини ўйлагани ҳам йўқ.

Бор-йўғи беш кун! Михал эса уколларни хапдорилар билан алмаштиришга ҳаракат қиларди.

Наҳотки бунинг ростданам сира охири бўлмаса? Яна сўнги доза. Бунга қўшимча тарзда синов муддати вақтидаги беш прогул. Демак, ҳайдашади.

Ҳа, нима ҳам дердим, рўзномалар тарқатиш, худо билсин, қанақа иш. Ўзига дурустроқ жой топиш керак. Бунчалик эрта турмаслик учун.

Яхшиямки, Ева тағтил олди. Ҳаммаси фош бўлгач, тагин тўғри ишдан олиб кетишларидан қўрққанди. Ёки кайф устида хизматга боришни хоҳламагани учундир?

Ота-оналари ҳозирча бизни қасққа гумдон бўлганимизни билишганича йўқ.

Модомики, барибир иш туфайли ўтириш керак экан, бир карра тўйиб кайф қилгани қолади.

Ҳар куни тунда энди Михал совуқ терга тушиб чопарди — гўё уни олиб кетишаётгандек бир хилдаги қўрқинчли тушни кўргани-кўрган.

Худди ўтган якшанбада бўлганидек, эртага ҳам бизни мана шундай мудҳиш уйғониш кутмоқда. Наҳотки энди ўла-ўлгунча дозасиз янги тонг олдидан доимий қўрқув таъқиб қилади? Ҳар тун қўрқинчли тушлар билан яшайди? Умрининг охиригача лаънати кайф ортидан аҳмоқона қувиш билан кун ўтади? Олтин кунлар ўтиб кетди. Фақат абадий қўрқувгина қолганди, холос. Ишқилиб, медрпунктдаги ҳалиги воқеа фош бўлиб қолмасайди. Бунинг устига менинг дозам кам деганда икки барабар ортганди. Шунчаки оғриқ ва қўрқувни босиш эмас, балки дурустгина кайф қилмоқчи бўлса ҳам анча-мунча кўпроқ керак. Борди-ю, ҳеч қаердан дори ўмаролмай қолсак, ўша кунги якшанбадагидек, бешбаттар ҳолга тушамиз. Шунинг учун ҳам жон-жаҳдимиз билан гиёҳванд модда пайидамиз. Уйда дори бўлса, ҳар икки соатда тортиб туришимиз тайин. Тонгдан тунгача дори пайига тушмаганимизда, балки бошқа нарсага ҳам вақтимиз бўлармиди. Битта доза топсанг — навбатдагисининг ташвишини қилишинга тўғри келади. Захира борида уйда тинчгина ётар, худога шукур деб кайфини сурардик. Дунёни сел босса тўпикқа чиқмайди. Иш нима бўлади дейсизми? Ишни ҳам ер ютиб кетмайдими!

Бирин нарса ўйлаб топмаса бўлмайди, йўқса ҳали-вери хумор бошланиб қолади.

Медпунктдаги ҳалиги ўғрилиқни сезиб қолишганимиз ё ўтиб кетдимиз, шуни билсак эди... Албатта, сезишган. Бунинг учун фолбинга боришнинг кераги йўқ. Еванинг ойижониси омон бўлса, бу кимнинг иши эканини албатта англаб етади. Калитларни қандай олдирганини ҳам эслайди. У ерда медрпунктнинг ҳам калити бўлган-да. Уларнинг қаерга кетганини ҳар қандай оvsар ҳам билади.

Наҳотки, бориб чақса? Ўз қизини панжара ортига ташлатадими? Борди-ю, ҳали бориб чақмаган бўлса-чи? Ҳойнаҳой, бундай қилмаган. Барча дорихоналарда ким қалбаки рецепт билан келишини пойлаб туришади-ку.

Эҳ, дарди бедаво рецептлар! Мен уларни ҳар эҳтимолга қарши кейинги галга галлаб кўйиш учун олган эдим. Худди армиядан олиб келганларим каби. Бироқ уларнинг барчасини қойил қилиб тутатдик. Тўғри, улар ўғирлаб олинмаганди.

Муаммолар, муаммолар, муаммолар. Улардан қутулишнинг имконияти биттагина, холос. У ҳам бўлса, таваккал қилиш керак.

Қалбаки рецептлардаги муҳр ҳақида хабар бериб қолишса-чи? Доктор Зденек Шаршон муҳри бўлган рецептни кўрсатасан. Провизор дориларни бериб бўлгунча ким ва қаерга қўнғироқ қилиш кераклиги ўз-ўзидан маълум бўлади. Беш дақиқадаёқ иссиғи ўчмай туриб қўлга олишади.

Билишармикан ёки йўқми? Борди-ю, буни Ева қилган деб ойиси чақса-чи? Бизларни шартга келиб тутмасликлари, ишга боргани ҳамон эса Евани астагина оёғини ерга теккизмай олиб кетмасликлари учун эса биз ўламан обло, жонимиз ҳалак. Ҳозирми, ё икки кундан кейинми — бунинг нима фарқи бор асти?

Балки бир уриниб кўриш керакдир? Балки, бирдан ҳаммаси юзага чиқар?

— Бошқа йўллари борми? — қўтилмаганда сўради Ева.

Эрталабдан бери шу ҳақда ўйлаётганими?

Михал елка қисади. Хумор қилмасдан туриб бир уриниб кўриш керак.

— Мен ўзим бораман, — деди Михал ўрнидан туриб.

Давоми бор.

Готхольд Эфраим ЛЕССИНГ

Донишманд Натан

Драматик поэма

САҲНА КЎРИНИШИ

С а л о ҳ и д д и н в а З и т а

З и т а

Нақадар ғаройиб бари!

С а л о ҳ и д д и н

Хўш, Зита?

Ё сента Асадим манзур эмасми?

З и т а

Манзур, лекин кошки у бўлиб шундоқ,
Қутгичада турган сурат роҳибнинг
Ўзиники бўлиб чиқмаса эди!
Нега келмади ҳеч эсинга унинг
Ота-онасини суришгирмоқлик?
Энг муҳим нарсани унутдинг нечун?

С а л о ҳ и д д и н

Онаси ҳақида суришгирмабман!
Фаластинда бўлган-бўлмаганлигин
Сўрасам, асакам кетармиди, эҳ!

З и т а

Бўлмасам-чи!

С а л о ҳ и д д и н

Лекин, шуниси ҳам борки,
Ёқар эди Асад ҳамиша танноз
Насронийларга. Айни чоғ ўзи ҳам
Севувчан эди... Танбеҳ берардим кўп...

Охири. Боши ўтган сонда.

Энди эслаш нечун буларни! Ахир,
Келиб турибди-ку ўзи қошимга!
Қабул айлагайман мен унинг жами
Қусурлари, жами инжиқликларин!
Ва Натан қизини унга бермоғи
Керак. Тўғрими бу фикрим?

З и т а

Албатта?
Қўшқўллаб беради!

С а л о ҳ и д д и н

Ҳатто қўшқўллаб,
Отаси эмасдир у қизнинг, зотан.
Қиз — ҳаётин сақлаб қолганникидир,
Унга ҳаёт ато этганникимас.

З и т а

Салоҳиддин, нима бўлар агарда
Қизни олсанг ўз паноҳинга — уни
Қутқариб қонунсиз қаровчисидан?

С а л о ҳ и д д и н

Шартми бу?

З и т а

Жуда шарт деб айтолмайман,
Лекин аёлга хос қизиқувчанлик
Тақозо қилмоқда шуни, рост айтсам.
Зеро билгим келар жазман эркакни, —
Тўғриси, — маҳлиё айлаган қизни
Ва улар қалбларин боғлаган нима?

С а л о ҳ и д д и н

Ундоқ бўлса, чорла уни қошимга!

З и т а

Изн этасанми?

С а л о ҳ и д д и н

Фақат шу шарт билан:
Натанни ранжитиб қўймайлик фақат!
Бирон-бир нарсадан қилмасин гумон!

З и т а

Бундан ташвишланма, кўнглинг тўқ бўлсин.

С а л о ҳ и д д и н

Ал-Ғофий қай гўрга даф бўлди, топай.

САҲНА КҶРИНИШИ

Саҳна Натан уйининг биринчи парда биринчи кўринишидаги хурмо дарахтларига қараган ойнаванд айвонидан иборат. Натан олиб келган моллар ва қимматбаҳо зийнатлар бир қисми очиқ ҳолда териб қўйилган, суҳбат шуларнинг устида боряпти.

Н а т а н в а Д а й я

Д а й я

Бари бирам ноёб, бирам ажойиб,
Кўзларни ўйнатар, аёл кўзларин!
Айтинг-чи, мана бу шоҳи матолар
Қай юртда тўқилар — бунчалар нафис?
Нархи қанча? Қандоқ кўйлак чиқаркин?
Ярашар тўй куни маликага ҳам.

Н а т а н

Нимага тўй куни? Нечун тўй куни?

Д а й я

Тикилгайдир ундан никоҳ кўйлаги!
Биламан, бу ҳақда ҳатто бир бор ҳам
Ўйлаб кўрмагансиз, бироқ тўй учун
Бундан ортигини топмоқлик мушкул:
Кўринг бир, мана бу кумуш ҳошия —
Оқ ранг билдиради бокираликни!
Заррин ишлар эса — бойликнинг рамзи!
Кўринг — қандай нафис!

Н а т а н

Бу нақшларинг менга
Не учун даркор? Қайси келин учун
Мўлжалляяпсан? Келин ўзингмасми?

Д а й я

Келин? Мен-а?

Н а т а н

Бўлмаса, ким унда, айт?

Д а й я

Мен-а? Ё тангрим!

Н а т а н

Бўлмаса ким унда?
Қайси тўй кўйлаги ҳақида, йўқса,
Жавраяпсан нуқул? Ахир, буларнинг
Барчаси сеники, сеники бари.

Д а й я

Бари меникими? Бир ўзимники!
Рэха учунмасми?

Н а т а н

Рэхага атаб
Келтирганим бошқа тойнинг ичида.
Сен ол ўзингникин! Йиғиштир тезроқ!

Д а й я

О, фирибгар! Кетмас бунақаси ҳеч!
Агарда бу моллар бутун коинот
Ганжи бўлса ҳамки, қўл урмасман мен.

Н а т а н

Нима учун, айт?

Д а й я

О, Натан, Натан!
Мен билан ўйнаманг сиз бекинмачоқ!
Хуллас, айтар бўлсам — Роҳиб Рэхани
Севарди, — унга беринг уни! Мени
Гуноҳ гирдобига ботирманг ортиқ,
Майли, қиз насроний билан қовушиб,
Ўз бахтини топсин, мушфиқа бўлсин.
Энди, бизлар учун оҳанрабодек
Доимо мафтункор қалбингиз билан
Эзгу тараддудга киришинг, етар.

Н а т а н

Янгича ўйнайми эски нағмага?
Бир қарорга ҳали келмадим.

Д а й я

Нечун?

Н а т а н

Роҳиб яхши инсон. Қизим Рэхага
Муносиб ёр эмас ҳеч ким унингдек.
Бироқ... сабр зарур.

Д а й я

Яна сабрми?
Бу нимадир эски нағма бўлмаин?

Н а т а н

Озроқ икки-уч кун! Ким у? Шогирдми?
Унга нима керак, сўра-чи!

Д а й я

Нималиги маълум!

(Шогирд-талаба олдида бориб, сўрайди.)

Н а т а н

Бериб юбор! Кутма, сўрагунича...
(Қандоқ яқинлашсам экан роҳибга,
Кўнглимдаги гапни қилмай ҳеч ошкор.
Агар воқиф қилиб қўйсам сириمدан,
Тагин гумонларга бўлғум мубтало,
Оталик шаънимга муносибми бу?)
Ким экан?

Д а й я

Сиз-ла гаплашмоқчи у.

Н а т а н

Майли, кирсин. Чиқиб тургин сен.

САҲНА КЎРИНИШИ

Н а т а н ва Ш о г и р д - р о ҳ и б

Н а т а н

(Рэха учун ота бўлиб қолсайдим!
Йўқотган чоғда ҳам ушбу унвонни,
Наҳот қилолмайман унга оталик?
Кўнглимдаги хоҳиш ёлқинин туёб,
О, мен истайдирман буни қанчалар,
Ўзи ҳам тўхтамас ота демоқдан!)
Хўш, хизмат, биродар, айтинг — нима гап?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Ҳеч гап, жаноб Натан. Мамнунман жуда
Сизни тетик кўриб илгаригидек.

Н а т а н

Биларми эдингиз мени илгари?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Бўлмасам-чи, ахир, қанчалаб қўлнинг
Бармоғин муҳрини олиб бергансиз!
Менинг муҳримга ҳам узоқ йил бўлди.

Н а т а н

(ҳамёнига қўл солиб)

Янгилаб берайин, келинг, биродар.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

О, йўқ! Кўп ташаккур! Керакмас ҳозир.
Бироқ ўз исмиمنىнг ҳарфларин бироз
Ўчиб кетганларин тикламоқчийдим.
Шуни ғурур билан айтоламанки,
Сизда қолдиргандим бир пайтлар мен ҳам,
Бундоқроқ нарса.

Н а т а н

О, узр! Эсада йўқ.
Айтинг, нима эди? Эслатинг тезроқ!
Қайтарайин қандоқ қилиб бўлса ҳам.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Дарвоқе, ўзим ҳам айни ушбу кун
Эслаб қолдим ўша сизга қолдирган
Гаровим ҳақда.

Н а т а н

Қачон қолдиргандинг?
Қанақа гаров?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Яқин-яқингача
Иерихондан нари — Кваранганда
Зоҳидона турмуш кечирардим мен.
Бирдан содир бўлиб араб босқини,
Бутхонаю хужрам этишиб вайрон,
Мени асир қилиб олиб кетишди!
Ва қочиб қутулдим бахтим ёрлақаб,
Кейин бош роҳибга бориб ёлвордим,
Менга чиллахона ҳадя этсангиз,
Токи ҳаётимнинг сўнгига қадар —
Тоат-ибодатда кечсин деб умрим.

Н а т а н

Оловнинг устида ўтиргандекман.
Гапинг қисқароқ қил, азиз биродар!
Қандай гаров эди менга берганинг?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Ҳозир, ҳозир! Шундоқ қилиб, бош роҳиб
Фаворада жойлар саришга бўлгач,
Менга ҳам бошпана ваъда қилди у.
Унга қадар эса бир шогирд бўлиб
Ибодатхонада қолмоғим айтди.
Хулласки, шундаман. Бироқ ҳар куни
Юз бора қўмсайман Фаворани мен.
Бу ердаги ишлар ҳақида эса
Гапира олмайман асло хотиржам!
Мана, масалан...

Н а т а н

Гапни калта қилинг!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Индаллосига ҳам етдим! Бош роҳиб
Хабар топибдики, шу кунлар бунда
Бир яҳудий етим насроний қизни,
Тарбия қилганмиш ўз фарзандидек.

Н а т а н
(танг қотиб)

Нима? Нима?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Сўнгигача эшитинг!..
Хабар тошган заҳот у яхудийни
Кузатмоққа мени йўллади дарҳол.
Ғазаб ўти ичра ёнмоқда ўзи!
Бунда у худога туймоқда исён,
Санар бу гуноҳни энг кабир гуноҳ;
Яхшиям, биз ҳали тутал билмаймиз
Бу чигал масала моҳиятини.
Ва беҳос виждоним қилди ғалаён.
Гуноҳ!.. Гуноҳ!.. Гуноҳ!.. Гулхан!.. Гулхан!..
Ахир бу гуноҳ ишга
Мен ҳам ўз ҳиссамни қўшмаганмидим!
Айтинг: ўн саккиз йил бундан муқаддам
Қандайдир отбоқар бир қизалоқни
Тошпирмаганмиди сизга? Бир эсланг.

Н а т а н

Ўн саккиз йил? Ҳа, ҳа, ёдимда мутлақ...

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Диққат қилиб қаранг! Отбоқар — менман!

Н а т а н

Наҳотки сизсиз?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Менга қизалоқни
Тошпирган жаноб исми, чамамда,
Фон Фильнек эди-ёв! Вольф фон Фильнек!

Н а т а н

Ҳа, шундай!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Онаси вафот қилган эди
Ундан сал олдин; отам йўл оларкан
Ғазо тарафга, қизчани ўзи-ла
Олиб кетолмай, у мени сиз томон
Жўнатган эди; Эсингизда бўлса;
Сизларга Дарун шаҳри яқинида
Етиб олган эдим, шундай эмасми?

Н а т а н

Шундай, айнан шундай!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Лекин хотира
 Адламоғи мумкин. Мен жуда қўплаб
 Жанобларга хизмат қилдим — барини
 Эслаб қолмоқ душвор. Аммо мен бир оз
 У зотнинг хизматин қилдим, лек афсус,
 Аскалон ёнида топди у завол.

Н а т а н

Тўғри! Жуда тўғри! Ҳиммати учун
 Ҳар қанча миннатдор бўлса ҳамки оз!
 Неча бор ўлимдан асраб қолганди.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Шараф бўлсин унга! Сиз қизалоқни
 Ундан қабул қилиб олгансиз мамнун?

Н а т а н

Шубҳасиз.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Унда қизалоқ қаерда
 Ҳозир? Нобуд бўлмаганми, ишқилиб?
 Йўқ, йўқ, яшасин! Гар бу сирингизга
 Айланган бўлса, хавотир қилманг ҳеч.

Н а т а н

Хавотир қилманг?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Менга ишонинг сиз!
 Менинг мулоҳазам доим шунақа:
 Ўйлаб қўйган эзгу ишимга агар
 Кўзин тикиб турган бўлса ёвузлик,
 Мен уни қилмайин қўя қоламан:
 Ҳамма ёвузликлар бизларга таниш,
 Ҳамма эзуликлар — ҳамон бегона.
 Жуда табиий бу, сиз қизга шунда
 Яхшироқ тарбия бермоқни истаб,
 Қатъий бир тўхтама келганингизда
 Унга ёндашгансиз ўз қизингиздек.
 Мана шу меҳрингиз эвазигами
 Сизни кутиб турар шундоқ “мукофот”?
 Мана, недан менинг қўзир алашим.
 Балки сиз насроний қизчани ўзга
 Бирон насронийга берганингизда
 Бундоқ маломатта қолмасмидингиз;
 Ахир сиз ўшанда у қизалоққа
 Меҳрингиз қўймаган бўлармидингиз?
 Зеро гўдак бундоқ палла меҳрга —
 Ҳатто йиртқич ҳайвон меҳри бўлса ҳам, —
 Насронийликдан-да кўп муҳтож бўлур.

Қочиб кетмас эди чўқинмоқлик ҳам.
 Сизнинг кўлингизда қизча соғ-соғлом,
 Усиб бораркан у, худо наздида,
 Қандоқ бўлган бўлса, қолган шундайин.
 Ахир, насронийлик яҳудо динин
 Асос-арконида тикланмаганми?
 Жуда аламли ва аянчли. Менинг
 Кўзимдан ёшларим оқизар ҳатто
 Унугиб қўймоғи насронийларнинг,
 Яҳудий-ку, ахир, худомиз ўзи.

Н а т а н

Азиз биродарим, бўлинг сиз менинг
 Содик ҳимоячим, ҳимматим учун, —
 О, нетай! — шу эзгу ишимиз учун
 Бошимизга бўҳтон, маломат ёғса.
 Фақат сизга айтгум мен ушбу сирни!
 Ҳаргиз ҳеч кимсага қилмайсиз ошкор!
 Ҳали мени ҳеч бир манманлик ҳисси
 Йўлдан оздирмади, зеро бу сирни
 Оғзимдан бировга гуллаганим йўқ,
 Фақат бир инсонга — содда, художўй
 Инсонга ҳавола қилмоқдаман мен.
 Англаши мумкиндир фақат угина
 Ҳудога ўзин бахш қилолган юрак —
 Узини енгмоққа қанчалар қодир...

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Нима бўлди сизга? Кўзингизда ёш?

Н а т а н

Қизчани Дорунда олгандим сиздан,
 Ундан олдин эса... Сизга номаълум
 Гатада яҳудий ёшпу қарисин
 Насронийлар тиедан ўтказган эди;
 Буни ҳам билмайсиз балки, шунда мен
 Хотиним ва етти нафар ўғлимдан
 Жудо бўлдим; барин оғам уйига,
 Яшириб қўйгандим,
 Уй ёниб кетди. О, бешафқат тақдир!..

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Ё одил раббим!

Н а т а н

Сизнинг келишингиз олдидан, о, мен
 Уч кун давомида кулга, тупроққа
 Қоришиб ётдим ва йиғладим ўксиб.
 Йўқ, бу йиғлаш эмас, ув тортиш эди!
 Қаргадим ув тортиб яратганни ҳам,
 Ва ичдим қасамлар насронийликка
 Умрбод нафратда яшайдирман деб.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

О, ишонгум сизга!

Н а т а н

Бироқ, вақт ўтиб,
 Қайтди аста-секин ақл-идрок менга.
 Ва эшитдим унинг аён овозин:
 “Ахир, тепамизда қодир худо бор!
 Неки ажрим — фақат унинг амри-ла!
 Энди — янги йўлга! Узингни кўрсат
 Сабру иродангни айла намоён.
 Қани отлан, тур!” — Шундан кейин мен не
 Кўз-ла кўрайки, сиз тушмоқдайдингиз
 Отдан, қўлингизда тўнга ўралган
 Гўдакни мен томон узатган ҳолда.
 Мен нима дедим, сиз нима дедингиз —
 Ёдимда йўқ ҳозир, лекин эсимда:
 Болани олдим-у чодирга кириб,
 Тиз чўкканча уни ўпа бошладим:
 Хўнграб-хўнграб дедим: “Худойим! Тангрим!
 Етти фарзандимнинг биттаси қайта
 Яна ўзим билан!”

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Сиз — чин насроний!
 Худо ҳаққи, Натан, сиз насронийсиз!
 Келмаган дунёга сиздек насроний!

Н а т а н

Бу чин саодат! Мен — сизга насроний,
 Сиз эса-чи менга яҳудий бўлиб
 Туоляйсиз! Етар, ҳиссиёт дилни
 Мутаассир этди. Бизни иш кутар!
 Майли, мен юз бора муҳаббат билан
 Боғланай — ёлғизим, у бетога
 Майли, етти нафар ўғлонларимдан
 Жудо бўлажакман яна қайтадан
 Деган қўркув мени ўлдирсин юз бор,
 Агарки, тақдири илоҳий қизни
 Яна қўлларимдан олмоқчи бўлса,
 Берурман тиз чўкиб, ўзга чорам йўқ!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

О, мана буниси бўлур ажойиб!
 Берган бўлар эдим шундоқ маслаҳат;
 Аммо, мана, эзгу кўнглингиз ўзи
 Шунга ундар.

Н а т а н

Бироқ у қизни мендан
 Тортиб ололмагай дуч келган кимса.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Тушунарли бу!

Н а т а н

Кимнинг — мендан бўлак
 Эгалик қилмоққа ҳаққи бор, унга:
 Гўдакни вояга етказдим, ахир!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Ўз-ўзидан равшан!

Н а т а н

Табиат берган
Қон — бу, туғишганлик.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Ўзим ҳам шундоқ
Фикрдаман!

Н а т а н

Унда, айтинг-чи, менга
Унга ким туғишган бўлиши мумкин —
Ака, амаки ё хешу ақрабо?
Йўлига гов бўлмам сира: у бешак
Ўзининг наслию насаби ҳамда
Мен берган ажойиб тарбия боис
Чарогон этолгай ҳар қандай уйни.
Ўйлайманки, сиз ўз соҳибингиз ва
Унинг ул зурёди ҳақда мендан-да
Кўпроқ нарсаларни биласиз.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Йўқ, йўқ,
Муҳтарам зот, Натан! Айтдим-ку сизга,
Унинг қўлида оз хизмат қилдим деб.

Н а т а н

Лоақал онаси кимлиги унинг
Сизга маълуммасми? Ахир, Штауфан
Онаси эмасми эди бу қизнинг?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Балким! Менингча ҳам шундоқ.

Н а т а н

Акаси —
Унинг Конрад фон Штауфен эмасми?
Роҳиб-жўмард?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Балки шундоқдир. Тўхтанг!
Эсладим! Қолганди менда бир марҳум
Дафтари: у дафн этилар чоғда
Олган эдим уни майит қўйнидан...

Н а т а н

Қанақа дафтар у?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Дуо дафтари.
 Хизмат дафтари ҳам деймиз биз уни.
 Бирон-бир насроний тақводор учун
 Керак бўлиб қолар деган ўй билан
 Олиб қўйган эдим мен эҳтиётлаб.
 Менга-ку керакмас! Хат-саводим йўқ.

Н а т а н

Наҳотки! Хўш? Хўш?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

У дафтарда,
 Менга айтдиларки, то бошдан-оёқ
 Марҳум қўли-ла қайд этилган эмиш
 Унинг ўз қариндош-уруғи ҳамда
 Хотинининг хешу ақраболари.

Н а т а н

Мана шу-ку менинг излаган нарсам!
 Югуринг! Югуринг, ҳозироқ унга!
 Ҳаялламанг! Жами олгинимга мен
 Сотиб олмоқликка тайёрман уни;
 Айтгум боз устига ташаккур минг бор.
 Югуринг!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Кетяпман. Ва лекин унда
 Араб имлосида битилган бари.

(Кетади.)

Н а т а н

Майли! Менга дафтар керак! Ё раббий!
 Ёрдам берса шояд қизни асрашга
 Ва куёв топмоққа манзур, муносиб!
 Йўқ, бу жуда дуншвор! Майли, кўрайлик:
 Нима бўлса — бўлди! Лекин бу ҳақда
 Бош роҳибга ким гап етказди экан?
 Билиб қўймоқ керак. Дайя бўлса-чи?

САҲНА КЎРИНИШИ

Д а й я в а Н а т а н

Д а й я
(шошилиб, саросимада)

Натан, тасаввур қилинг бир!

Н а т а н

Нимани?

Д а й я

Ёмон қўрқиб кетмиш шўрликкина қиз!
Келмиш...

Н а т а н

Бош роҳибми?

Д а й я

Султон опаси
Малика Зита...

Н а т а н

Бош роҳиб эмасми?

Д а й я

Йўқ, Зита! Малика ўзи кутмоқда:
Ҳозирнинг ўзида бормоғи зарур!

Н а т а н

Малика Зитанинг ҳузурига денг?
Майли, майли. Фақат Бош роҳибгамас.

Д а й я

Ёпишиб олдингиз унга намунча?

Н а т а н

Келмадими сенга ундан бирор гап?
Балки келган? Балки ўзинг боргансан?

Д а й я

Унга-я? Нечун?

Н а т а н

Чопарлар қаерда?

Д а й я

Ташқарида улар.

Н а т а н

Эҳтиёткорлик
Улардан билмоқни тақозо қилар.
Юргин изимдан! Ишқилиб буларнинг
Ортида Бош роҳиб турмаган бўлсин!

(Кетади.)

Д а й я

Менинг хавотирим бошқа нарсадан:
Нима, мусулмоннинг жуфти бўлмоққа
Арзимасми пулдор, бой яҳудийнинг
Якка-ёлғиз қизи, ўтай бўлса ҳам?

Роҳиб, унинг билан хайрлашавер.
 Тайиндир алвидо айтмоғинг, энди
 Иккинчи қадамим қўяр бўлсам мен:
 Рэхага очгайман наслу насабин!
 Қани дадилроқ бўл! Рэха иккимиз
 Ёлғиз қолар пайтда, ушбу фурсатдан
 Дарҳол фойдаланиб қолмоғим керак.
 Уни сарой сари кузатар чоғи
 Сирнинг бир учин айласам ошкор,
 Ёмон бўлмас дейман бошланишига.
 Бўлди, аҳдим қатъий! Ҳозироқ ёки
 Ҳеч қачон! Дадил бўл, фақат дадил бўл!

(Унинг кетидан кетади.)

САҲНА КЎРИНИШИ

Саҳнада Натаннинг уйи олдидаги хурмозор, унда Р о ҳ и б у ёқдан-бу ёққа юриб турибди.

Р о ҳ и б

Истамайман, уйга боришни, гарчи
 Ўтирмаган бўлса ҳам у уйида.
 Ҳали кўп бўлмади — мени бу ерда
 Илтифот-ла пайқаб қолганларига.
 Юрагим йўқ яқин бормоққа энди.
 Ҳм-м-м!.. Ўзим ҳам унчалик тўғри қилмадим.
 Не боис сочдим мен унга қаҳримни?
 “Сизга рад қилмадим” — унинг сўзи бу!
 Кўндириб бергум деб ваъда айтади
 Салоҳиддин ҳам. Ахир, наҳотки мен
 Дин борасида мутаассиброқман
 Яхудийдан-да? Лекин ким англар
 Ўзини мукаммал, ўзини тўқис?
 Акс ҳолда мен ҳасад қиларми эдим
 Насронийлардан у ташналик билан
 Тортиб олмоқ бўлган ғариб ўлжага?
 У ғариб ўлжамас — бетимсол асар!
 Лек кимнинг асари? Ҳар қалай, қулнинг
 Асаримас — яйдоқ соҳилга келиб
 Инжу-жавоҳирни қолдириб кетган!
 Асил санъаткорнинг мўъжизаси бу!
 Мўъжизаки, унга ўз қалбидаги
 Илоҳий нақшларни муҳрлай билган!
 Зеро жуҳуд умрин сўнгига қадар
 Саналур Рэхага ҳақиқий ота,
 Дунёга келтирмиш гарчи насроний.
 Кўрган бўлганимда агар мен унда
 Фақатгина оддий насроний қизни, —
 Иккинчи отаси унга бахш этган
 Кўҳли жилваларсиз, латофатларсиз, —
 Айт-чи, о, юрагим: ҳаяжондан сен
 Қаттиқ урармидинг? Йўқ, йўқ! Эҳтимол
 Сен лоқайд бўлардинг. Ҳатто табассум
 Қилганда ҳам тушмас эдинг титроққа...
 Бу ишва сен учун майин юз этин
 Имо-ишораси туюлмай, холос;

Дейлик ақли қосир ҳам қалби қашшоқ,
 Бўлса-да, ялтироқ хуснига ёлғиз,
 Мафтун бўлармидим мен кўр-кўрона?
 Ҳатто ҳўб самимий кулган чоғда ҳам!
 Биладан мен ажиб табассумларни,
 Бироқ нималардан туғилгай улар?
 Бемаъни ҳазиллар, қочиримлардан!
 Чучмал назокатдан! Асир эдимми
 Мен буларга ростдан? Наҳот уларнинг
 Нозига умрим бахш этмоқ бўлганман,
 Исинмоқ бўлганман муздай тафтида?
 Аниқ эслолмайман, бироқ жунбушим
 Шунданки, ахир, ким ато айламиш
 Унга шунча кўҳлик, шунча фусунни?
 Қай тақдир? Нечун? Бежиз Салоҳиддин
 Истеҳзо қилмади кетар чоғимда:
 Муносибман ўзим шунга, ҳар қалай.
 Лекин яхшимас бу, не тубан ўйлар
 Кечган ҳаёлидан? Не ажаб, мен унга
 Кўринган бўлсам гар ҳақир ва жирканч!
 Шу қиз туфайлими ҳаммаси? Курд! Курд!
 Етар энди, етар! Ортингга қайтгин!
 Менга балки Дайя эртақлар айтган,
 Далилсиз, қуруқ. Ана, кимдир чиқди!
 Ва қандайдир муҳим нарсалар ҳақда
 Гаплашмоқда. Лекин ёнидаги ким?
 Наҳот у? Наҳотки шогирд-роҳиб у?
 Наҳот бари унга маълум ва аён?
 Ахир, Бош роҳибнинг кўз-қулоғи у!
 О, мен телба, ношуд! Не қилиб қўйдим!
 Мана, қалбимизда чақнаган чақин
 Қандай ёндиргайдир идрокимизни!
 Хўш, энди жазм айла, жазм айла тезроқ!
 Бундан кейин нима қилмоқлик керак!
 Панароқда турай кетгунича у.

САҲНА КЎРИНИШИ

Н а т а н ва Ш о г и р д - р о ҳ и б

Н а т а н
(*яқин келиб*)

Яна мен бир карра, азиз биродар,
Ташаккур айтаман сизга юракдан.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Мен ҳам! Мен ҳам сизга!

Н а т а н

Сиз нечун? Менга?
Шунча қайсарликлар эвазигами?
Эга бўлолсайдим агар сиздаги
Нарсага, сиз унда зинҳор мен билан
Бойликда баҳслаша олмас эдингиз.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Менинг мулким эмас у дафтар, аниқ;
Қиздан бўлак ким ҳам қилур эгалик?

Отадан қолмаган бошқа ҳеч бисот.
Тангри инъом этмиш уни сизга, ҳа.
Унга шунчалар меҳр бахш этдингизки,
Бундан дилда афсус чекмасангиз, бас!

Н а т а н

Мен афсус чекмоғим? Зинҳор! Қўрқмангиз.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Бу айтишга осон! Унда — бош роҳиб,
Бунда — шогирдлари...

Н а т а н

Улар зуғуми
Қалбим паймонасин тўлдирди билмас.
Фақат бу борада эмас, жумладан.
Жўмард-роҳиб менга ҳазратингизни
Қайраётган эмиш, ушбу гап ростки?

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Бошқа ким бўларди. Бундай миш-мишлар
Етиб келди менинг қулоғимга ҳам.

Н а т а н

Лекин у биз учун якто-ягона.
Дўсту биродармиз у билан. Зеро
Роҳиб танги ҳамда тоза қалб инсон!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Худди шундоқ! Лекин биз ҳаминша ҳам
Рисоладагидек бўлолмаймиз-ку?

Н а т а н

Афсуски, бу рост. Лекин ким бўлмасин,
Хоҳлаган ишини, майли, қилсин у.
Ҳеч нарса қўрқинчли туюлмас менга
Агар ўша дафтар ёнимда бўлса,
Тўғри боражакман султон ёнига.

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Сизга омад, Натан! Мен энди борай.

Н а т а н

Қизни ҳатто бир бор кўрмадингиз ҳам!
Ошиғич борингиз ва бот-бот боринг,
Воқиф бўлмаса бас бош роҳиб бундан!
Лекин, қолаверса, майли, ҳозироқ
Бориб сўзлаб беринг ҳамма-ҳаммасин!

Ш о г и р д - р о ҳ и б

Бундоқ қилмагайман асло! Майли, хайр!

(Кетади.)

Н а т а н

Сизни кутажакмиз, унутманг бизни!
Ё раббий! Не учун тиз чўкмай сенга
Шу ерда, шу очиқ осмон остида!
Ҳаловат бермасди менга бу жумбоқ
Энди ўз-ўзидан ечилмоққа шай!
Ё тангрим! Шуурим озод кишандан,
Кўнглимни бўшатиб олай бир йўла!
Одамлар олдида тозаман, мисли
Сенинг олдинда соф бўлганимдайин:
Зеро ёлғиз ўзинг одам боласин
Ҳукм қилмагайсан аъмоли учун!
Биласан — ҳар бирин курби нечоғли!

САҲНА КЎРИНИШИ

Н а т а н ва Р о ҳ и б, у Натанга ён томондан яқинлашади.

Р о ҳ и б

Натан! Натан! Тўхтанг! Мени ҳам
Ола кетинг.

Н а т а н

Ким у? Жўмард, ҳа, сизми?
Қаерда эдингиз, султон олдида
Кўрмадим сизни?

Р о ҳ и б

Ҳозир ажралишдик;
Койиманг ортиқ!

Н а т а н

Койимам, йўқ, йўқ.
Демак Салоҳиддин...

Р о ҳ и б

Мен сизни излаб...

Н а т а н

Гаплашдингиз ҳамми? Жуда ажойиб.

Р о ҳ и б

Кўрмоқни истар у иккимизни ҳам.

Н а т а н

Жуда соз. Биз унда борайлик тезроқ
Мен ўзим шундоқ ҳам кетмоқда эдим.

Р о ҳ и б

Узр, Натан, изн беринг сўрашга:
Ёнингиздаги у ким эди?

Н а т а н

Уни
Биласизми?

Р о ҳ и б

Анов толиб эмасми,
Черков пешвосига содиқ айбоқчи?

Н а т а н

Балким. Бош роҳибга дастёр экан, ҳа.

Р о ҳ и б

Айёр ва доғули, уччига чиққан:
Гўзалиқдек маъсум ниқоб йўқ зотан
Фирибгар учун.

Н а т а н

Балким — ақли ноқис,
Гумоним бор лекин чин тақвосига.

Р о ҳ и б

Черков пешвосини кўп қизиқтирмас
Бундайлар тақвоси, художўйлиги.

Н а т а н

Бироқ кафилманки — у бош роҳибга
Бакор келмас сира тубан ишларда.

Р о ҳ и б

Жуда ҳам қўл келар — афтидан шундоқ.
Натан, мен ҳақда у сизга бирор сўз
Айтган чиқар?

Н а т а н

Сиз ҳақингизда? Асло
Ҳеч нарса айтмади, хусусан, менга.
Билмаса керак у исмингизни ҳам.

Р о ҳ и б

Тўғри, билмайди у.

Н а т а н

Бир жўмард роҳиб
Тўғрисида менга сўзлади бироқ...

Р о ҳ и б

Нималар деди?

Н а т а н

Шундай нарсаларни
Гапирдики, улар — муллақ сизга ёт!

Р о ҳ и б

Ким билади? Лекин айтинг! Не гап у?

Н а т а н

Кимдир бош роҳибга сотибди мени...

Р о ҳ и б

Сотибди? Сизни-я? Бари бирг ёлгон...
Роса алдабди у... Натан, эшитинг!
Ҳар вақт ҳар нарсада тониб турувчи
Одамлар хилидан эмасдирман мен.
Мудом ўтган ишга айтгум салавот.
Ҳар борада ўзин ҳар вақт оқловчи
Одам ҳам эмасман. Хато қилсам гар:
Уни тан олмоқдан уялай нечун?
Наҳотки ўзимда куч тополмасам
Тўғрилай билмоққа хатоларимни?
Наҳот мен билмасам шу қатъиятда
Рухимиз касб этар қанчалар қудрат?
Қулоқ беринг, Натан, мендан бўлак ким
Етказмоғи мумкин бош роҳибга гап
Сизнинг наздингизда, гумонингизда?
Мен недан жунбушга келдим, нимадан
Қоним қайнаб кетди — бу сизга аён.
Мен аҳмоқ! Мен тентак! Вужудим, қалбим
Билан багрингизга отилмоққа шай
Бўлиб келибман-а! Сиз эса совуқ,
Йўқ, ундан ҳам баттар кутиб олдингиз!
Ва мендан қутулоқ пайида бўлиб,
Ўйлаб топмадингиз не бир саволлар, —
Жавоби думини тутқазмас, ғалат, —
Ҳозир булар ҳақда эсласам зарра,
Манглайимни босиб кетар совуқ тер.
Натан, қулоқ беринг менга, эшитинг!
Сиз кетган дақиқа қалбимни Дайя
Бугунлай забт этиб эгаллаб олди.
Ихтиёр ўзимдан кетганди тамом, —
Билганим — сиздаги носамимийлик
Сабаби не экан дея гумону
Шубҳа қозонида қайнадим-тошдим.

Н а т а н

Қандоқ қилиб?

Р о ҳ и б

Гапнинг индаллосики,
Насронийни бермоқ истамайсиз сиз,
Олиб насронийдан уни қачондир;
Келди эзгу шу ўй фикримга ҳатто:
Пичоқ қаласам-чи томоғингизга.

Н а т а н

Келди фикрингизга шундоқ эзгу ўй?
Кўрмаяпман бунда ҳеч бир эзгулик.

Р о ҳ и б

Гапим тингланг, Натан, менда айб-гуноҳ,
Нотўғри иш қилдим. Нетай, у телба
Оғзига келганин валақлаб-вайсаб,
Нафратин кўрсатиб, бўлиб домонгир,
Сизни ҳам тортмоқчи кирдикорига.
Бари мумкин, шаксиз! Мен бир гўр лақма
Бир ишга киришсам — шўнғирман қаттиқ,
Гар тек турсам турабергайман карахт.
Турган-битганим шу, афв этинг, Натан.

Н а т а н

Тушунган бўлсангиз сиз мени шундоқ..

Р о ҳ и б

Черков пешвосига бордимми! Бордим!
Бироқ сизни зинҳор олмадим тилга!
Сўйладим ўхшашроқ бир воқеани,
Кўнглига қўл солиб кўрмоқлик учун.
Ортиқча эди бу қадамим, албат;
Пешво маккорлигин наҳот билмасдим?
Яхшиси ўзингиз билан ошкора
Гаплашиб олганим дурустмасмиди?
Юрагим орқамга тортиб кетар нақ
Энди хаёлимга келгирсам ҳатто.
Сал қолибди шўрлик қизни отасиз
Қилиб қўймоғимга! Нима бўлди денг?
Унга хос тубанлик, манфур юҳолик
Кўзимни очди-ю ва мен дафъатан
Олдиндаги теран хавфни пайқадим.
Гапим тингланг, Натан! Диққат-ла тингланг!
Хўш, у исмингизни билди ҳам дейлик:
Нима бўлар сўнг? Сўнг нима бўлар, хўш?
Олиб кетар қизни у монастирга
Беринг уни менга! Майли, келишсин
Шунда. Хотинимни тортиб олиб кўришсин!
Уни беринг тезроқ! Майли, сизники
Майлига, насроний ёки яҳудий
Зурёди бўлсин у — менга барибир!
Ҳаёт эканман то, бу ҳақда сира
Оғиз очмам, кўрай пешонадагин!

Н а т а н

Сизнингча, ҳақиқий сирни очмоқдан
Кўрқмоқдаман мен?

Р о ҳ и б

Нима бўлса бўлсин!

Н а т а н

Мен на сиз, на бошқа олдида зинҳор
Яшпирмадим Рэха насронийлигин,
Мен унга тарбия берганман, холос.
Бу ҳақда унга сўз очмаган бўлсам,
Оқламоғим ўзни шарт бўлур фақат
Унинг олдида.

Р о ҳ и б

Бу ҳам жуда шартмас.
Керак эмас унинг сизга тамоман
Бошқача назар-ла қарай бошлаши!
Ҳожати йўқ унга бу ҳақиқатнинг!
Мутлақ ҳукмдорсиз унга сиз мудом.
Уни беринг менга! Натан, ёлборгум,
Уни беринг менга! Фақат ёлғиз мен
Уни қутқаргайман иккинчи бор ҳам.

Н а т а н

Қутқаргай эдингиз шаксиз, бегумон,
Энди кечикдингиз. Энди жуда кеч.

Р о ҳ и б

Нега кеч? Нимага?

Н а т а н

Бунинг учун ҳам
Ташаккур айтинг сиз олий ҳазратга...

Р о ҳ и б

Ҳазратга? Ташаккур айтгумдир? Нечун?
Не иш қилибдики, айтсам ташаккур?

Н а т а н

Шу боиски — энди биз билдик аён
Туғишгани бормиш, ахир, қизимнинг,
Тошширгаймиз унинг қўлига холис.

Р о ҳ и б

Унда унга айтсин ўз ташаккурин
Ўша зотки, ундан ўшанга молик
Ҳиммат ва эътибор кўрган бўлса гар.

Н а т а н

Энди уни менинг қўлимдан эмас,
Қатъий узатилган ўша қўллардан
Тортиб олмоғингиз керак, эй жўмард!

Р о ҳ и б

О, сен шўрлик Рэха! Бу не маломат!
Барча етимларга бахт ато этган
Нарса келтирмоқда сента бахтсизлик!
Уша туғишганлар қаерда?

Н а т а н

Қани?

Р о ҳ и б

Ким ўзи улар?

Н а т а н

Яқини — акаси,
Илтимос қилгайсиз ундан ўгиниб.

Р о ҳ и б

Акаси бормикан? Ким у? Ҳарбийми?
Ёки руҳоний? Ахир, қай бирига
Чоғлай мен ўзни?

Н а т а н

Уми ёки буми,
Балки мужассамдир иккови унда,
Аниқ билмайман.

Р о ҳ и б

Нимадир маълумдир?

Н а т а н

У яхши одам! Рэха ҳам рўшнолик
Топар, бу тайин.

Р о ҳ и б

Бироқ у насроний!..
Баъзан тушунмайман сизни мутлақо.
Тушунмам: бурманг-у, Натан, тапимни
Ёмон томонга! Ахир, насроний
Давраларда ўйнаб насронийликни,
Бўлиб қолмайдими оқибат шундоқ?
Қалбига сиз эккан тоза ниҳоллар
Бегона алафдан чекмасми озор?
Наҳот булар сизни қилмас безовта?
Ва сиздан, Натан, ҳа, сиздан эшитиб
Турибман — акасин қўлидан фақат
Рўшнолик топармиш, шундоқми?

Н а т а н

Шундоқ!
Ишонаман бунга! Агарда ўзи
Ушанга астойдил талпинган бўлса,
Унда борми бизнинг ҳеч ҳожатимиз?

Р о ҳ и б

Нимага талпинар? Нимага муҳож?
Гап асло ош-овқат, на кийимдадир,
Не еса, не кийса — бари муҳайё!
Ҳимматин ака ҳам аямас, аниқ.
Унга нима керак? Эр керак балки?
Вақт-соати етиб — эрга ҳам теккай,
Муносиб насроний чиққай... О, Натан!
Асл фариштани яратиб, уни,
Оломон ҳукмига отмоқлик нечун!

Н а т а н

Бари бир у сизнинг ва менинг юксак
Севгимиз лутфига бўлғай сазовор.

Р о ҳ и б

Йўқ, йўқ, бундан оғиз очмангиз сира!
Менинг севгимдан у бўлмасин воқиф!
Лекин қалбимдаги ул ишқ оташи
Ҳеч қачон сўнмагай, чекинмагай ҳеч,
Фақат қалбим ичра ёнган ҳолда ҳам,
Ишонинг гапимга, ишонинг, Натан!
Менга номин ўзи кифоя!.. Тўхтанг!..
Аммо қалби унинг сезган бўлса-чи
Келажак хатарни олдиндан?

Н а т а н

Балки.
Лекин қайдан келар хатар — билмайман.

Р о ҳ и б

Бу борада мен ҳам сиздек гофилман.
Бироқ у бошига не хатар тушгай,
Майли, биринчи бор эшитсин мендан.
Қатъий қарор қилдим: бундан буён мен
У билан гаплашмам, кўришмам — то у
Мутлақ ўзимники бўлмагунича.
Қарорим қатъийдир! Кетдим, югурдим...

Н а т а н

Қаерга? Ҳовлиқманг!

Р о ҳ и б

Унинг ёнига! —
Кўзим билан кўриб, амин бўлайки,
Маъсум юрагида топилаймикин
Бирдан-бир қарорга лойиқ матонат!

Н а т а н

Қандайин қарор у?

Р о ҳ и б

Оғиз очмаслик
Сиз-у акасида...

Н а т а н

Хўш, кейин?

Р о ҳ и б

Ва сўнг
Фақат тингламоқлик менинг амримни,
Мусулмонга хотин бўлгайсан десам,
Агар ҳаттоки.

Н а т а н

Тўхтанг, ахир! Ҳозир
Бу ерда эмас у, саройга кетган:
Чақиртирган султон синглиси Зита.

Р о ҳ и б

Анча вақт бўлдимми? Нима сабабдан?

Н а т а н

Сиз ҳам ишгиёқманд бўлсангиз, юринг
Акасин кўрмоққа, бирга боргаймиз.

Р о ҳ и б

Кимнинг акасини Рэханинг наҳот?

Н а т а н

Ўтиниб-ёлворгум юрингиз тезроқ!

(Уни олиб кетади.)

САҲНА КЎРИНИШИ

Саҳна Зита ҳарамининг битга хонасидан иборат. Унда З и т а ва Р э х а суҳбат билан банд.

З и т а

О, қизгина! Кўриб хурсандман!
Нега бунча маъюс, бунча гамгинсан?
Кўрқма! Мендан кўнглинг хотиржам бўлсин!

Р э х а

Маликам!

З и т а

Маликам дема! Зита деб
Атагин — дугонанг, опангдай кўргин.

Майли, она дейқол! Ахир, сен учун
Ёшим ҳам мос келур она бўлмоққа.
Сен бирам навниҳол! Бирам ақлий!
Ўқишда, билимда мислинг йўқ сенинг!

Р е х а

Менми? Наҳотки мен? Яхшимас, Зита,
Навраста ғўр қизнинг устидан кулиш!
Мен зўрға ўқийман.

З и т а

Зўрға ўқийман?
Ўрнига қўясан ёлғонни ҳам заб!

Р э х а

Отамнинг кафтини ўқийман бироз.
Китобларни эмас, сен ўйлагандек.

З и т а

Назарда тутгандим мен, китобларни.

Р э х а

Китоб ўқимоққа йўл бўлсин менга.

З и т а

Менга тагин ҳазил қилмаяпсанми?

Р э х а

Заррача ҳазил йўқ айтган сўзимда,
Отам айтишича, кўп китоб ўқиш
Фақат суюлтирар эмиш мияни,
Шу боис ўзи ҳам кўп ўқимайди.

З и т а

Йўғ-е? Наҳотки? Бироқ ростга ўхшар.
Унда ўзлаштирган бор билимларинг...

Р э х а

Барчасин ўргандим фақат отамдан
Зеро у ўргатган кўшлаб нарсалар
Қачон, қай маҳалда ва нечун менга —
Керак бўлиб қолар — булар ҳақида
Сенга мен соатлаб сўзлашим мумкин.

З и т а

Албатта, зеҳнли, зийраксан жуда —
Нимаики бўлса, илғайсан дарҳол.

Р э х а

Чамамда, китобни ўзинг ҳам, Зита,
Юрагингга яқин дўст тутмагансан,
Балки мутолаа қилмагансан ҳам!

З и т а

Нега бундоқ дейсан?.. Тўғри, албатта,
Бу борала, рости, мақтанолмайман.
Бироқ сен не боис бирдан бунақа
Хулосага келдинг? Не сабадан, айт?

Р э х а

Сабаби, сен жуда самимий, ростгўй
Ҳам жуда одмисан, жуда табиий..
Китоб эса маҳрум қилар ҳамиша
Бизни табиийликдан: шундоқ дер отам.

З и т а

Нақадар донишманд, о, сенинг отанг!

Р э х а

Ростданми?

З и т а

Ҳа, отанг, жуда ҳам зукко!

Р э х а

Ростданми? Бироқ шундоқ отамни-я..

З и т а

Сенга нима бўлди? Айт, нима бўлди?

Р э х а

О, шундоқ отамни..

З и т а

Кўзингда ёшми?
Ё раббий!

Р э х а

Шундоқ отамни-я, о, мен
Бунчалар ожизман, бунча нотавон!
Юрагимга ҳаво етишмай қолди..

(Фарёд уриб, унинг оёғига йиқилади.)

З и т а

Рэха! Нима бўлди? Айт, нима бўлди?

Р э х а

Мен шундоқ отамни.. шундоқ отамни
Нетай, йўқотишга маҳкум, мажбурман.

З и т а

Сен-а? Йўқотишга? Ўз отангни-я?
Қандоқ қилиб? Тинчлан! Бўлмаган гап бу!
Етар! Тур ўрнингдан!

Р э х а

Мени дугона
Ё сингил кўрганинг бежиз эмасди!

З и т а

Ҳа, сенга онаман! Дугонаман, тур,
Ўрнингдан тур фақат! Йўқса мен ёрдам
Чорламоққа мажбур бўлурман алҳол.

Р э х а

(ўрнидан туриб, тетиклашади)

О, мени кечиргин, маъзур тут — сенинг
Кимлигинг унутиб қўйибман тамом.
Ахир, Зита учун на оҳ, на фарёд
Таъсир қила олур. У мойил фақат
Совуқ идроккаю қатъий мантиққа —
Зеро ўз ақлини унинг олдида
Пешлаб кўрсатолган енгади бешак!

З и т а

Балки шундоқ ҳамдир?

Р э х а

Йўқ, опажоним
Зита йўл қўймаган бунга, биламан!
Тоқат қилмагай у менга рўбарў
Қилмоқликларига бошқа отани!

З и т а

Рўбарў қилишар бошқа отани?
Кимнинг ҳадди сиғар? Ким буни истар?

Р э х а

Ким дейсизми? Ўша ўта меҳрибон
Ва ўта ёвуз қалб Дайям-да менинг,
О, сиз билмайсизми Дайяни ҳали? —
Тангрим, у аёлни ўзинг афв эт
Ва бергин ажрини: у менга бисёр
Эзгуликлар қилди, бисёр разиллик!

З и т а

Сенга-я? Разиллик қилдимиз? Демак
Меҳр йўқ экан-да қалбида унинг.

Р э х а

Йўқ, барибир, унда меҳр кўп, бисёр!

З и т а

Ким экан, айт ўша — Дайя?

Р э х а

Насроний.

Туну кун у менга бўлиб парвона,
Вояга етказди, қилди тарбия.
Ҳа, оналик қилди — Тангрим, ёрлақ!
Бироқ айни чоғда нукул қўрқитиб,
Нукул азобларга дучор қиларди!

З и т а

Азобларга дучор қиларди? Нечун?

Р э х а

Ахир, у насроний эди, бечора,
Севгиси азобга омухта, уйғун.
Биласан, бор шундоқ хаёлпарастлар:
Улар идрокида, тасаввурида
Худо дийдорига олиб борар йўл
Ҳеч кимгамас, фақат уларга аён.

З и т а

Шундайлар бор!

Р э х а

Лекин кимки бу йўлдан
Адашар бўлса гар, уни ҳақ йўлга
Солиб юбормоқни ўз бурчи санар.
Бошқа нарса кутиб бўлмас улардан.
Улар ўйларларки — ҳақ йўл турганда,
Айримлар кулфатга етаклагувчи
Йўлларда адашиб юрса саргардон,
Бефарқ, лоқайд қараб бўлурми бунга?
Уларнинг наздида — бу бир инсонни
Сева туриб унга ажал соғинмоқ.
Ёзгирмайман зинҳор мен бундан ҳозир.
Майли, у оҳ урсин, тушсин жунбушга
Ёлборсин изимдан юриб, майлига,
Дўку пўписалар қилсин кетма-кет!
Зеро ҳеч бўлмагай фойдадан холи
Уйлаб кўрмоқ унинг идлоларин.
Ахир, қай биримиз амин эмасмиз
Шу ёруғ дунёнинг қай бир бурчида
Бизни ўйлайдиган, хавфу хатардан
Огоҳ этиб мудом ёзғирадиган,
Ҳамнафас фидоий қалб борлигига!

З и т а

Гапинг рост!

Р э х а

Лекин у ҳаддан ҳам ортиқ,
Зиёда куюнар! Менинг чорам йўқ!
Тоқатим тоқ бундан, тўлган паймонам!

З и т а

Қандай чора?

Р э х а

Ҳозиргина у менга
Очган сирдан.

З и т а

Сенга сирин очди?
Ҳозиргина-я?

Р э х а

Ҳа, айнан шу дамда!
У билан бу ёққа келаётгандим
Бирдан пайдо бўлди рўпарамизда
Вайрон ҳолатдаги ибодатхона.
Узоқ туриб қолди карахт, гунгу лол.
Кўрдим, кўзларидан томчиларди ёш.
“Ҳароба устидан ўта қолайлик,
Шунда яқин бўлур йўлимиз”, — деди.
Кетдик. Бирам даҳшат, бирам кўрқинчли!
Тагин тўхтаб қолди чўккан меҳробнинг
Зиналари узра. Кейин, оҳ, Зита,
Сел қилиб кўз ёшин, бўзлаб дафъатан
Менинг нақ қаршимда тиз чўкиб олди.
Эшитяпсанми, Зита?

З и т а

Ҳа, азизим!

Р э х а

Одамлар дил сўзин бисёр эшитган,
Мозийга шоҳид бу ибодатхона —
Ғариб харобасин устида туриб
Кўзларида чуқур ғам-андуҳ билан
Менга дуоларин айлаб бахшида
Шу қадар афсун-ла тўлганардики,
Раҳмим келиб кетди ўзимга-ўзим,
Кейин таъкидлади — черков устимдан
Қанчалар ҳуқуққа эгалигини.

З и т а

(Ўзим ҳам сезувдим!.. Бечорагина!..)

Р э х а

Насроний эмишман туғилганимдан
Ва Натаннинг қизи эмас эмишман,
У отам эмасмиш. Ё рабий, Тангрим!
У отам эмасмиш! Зита, о, Зита!
Яна тиз чўкаман оёқларингта...

З и т а

Йўқ, Рэха! Ўрнингдан тургин, тура қол!
Акам келаётир бу ёққа! Тургин!

САҲНА КЎРИНИШИ

Ўш а л а р ва С а л о ҳ и д д и н

С а л о ҳ и д д и н

Нелар бўлаётир бу ерда, Зита?

З и т а

Худойим! У ғамга йўғрилмиш буткул!

С а л о ҳ и д д и н

Ким у?

З и т а

Танийсан...

С а л о ҳ и д д и н

Натаннинг қизими?
Нима қипти?

З и т а

Кўзинг оч, султон келди...

Р э х а

(бошини кўтармай Салоҳиддин сари тиззаларида эмаклайди)

Турмайман ўрнимдан!.. Ҳеч истамайман
Султонга боқмоқни биринчи бўлиб!..
Буюк ҳақиқатнинг ҳамда ҳимматнинг
Унинг нигоҳида ҳамда юзида
Товланишин кўрмоқ истамайман, йўқ...

С а л о ҳ и д д и н

Тура қол, тур энди!

Р э х а

Олдиндан ваъда
Олмас эканман...

С а л о ҳ и д д и н

Ишон! Ваъда бергум —
Неники истасанг... бари-барига!

Р э х а

Истаганим кўп ҳам ва кам ҳам эмас:
Қолдирингиз менга отамни, шу бас!

Ким менга оталик қилмоқчи ўзи
 Падарим бўлмоққа кимнинг ҳақи бор —
 Билмайман, билишни истамайман ҳам!
 Наҳотки оталик қилмоқлик учун
 Ёлғиз бир қондошлик кифоя бўлса?
 Ёлғиз бир қондошлик — фақатгина шу!

С а л о ҳ и д д и н
 (уни ўрнидан турғазиб)

Бари аён менга! Ким у — бунчалар
 Тошбағирлик ила сенинг миянга
 Сингдирмоқ бўлибди? Наҳот далилу
 Исботга эгадир унинг айтгани?

Р э х а

Далил-исботи бор. Дайя буларни
 Менинг энагамдан эшитган эмиш.

С а л о ҳ и д д и н

Сенинг энагангдан?

Р э х а

Ўлими олди
 Сўйлаганмиш у.

С а л о ҳ и д д и н

Ўлими олдидан?
 Алаҳлаш бўлса-чи булар агарда?
 Майли, шундоқ бўлсин, майлига, шундоқ!
 Лекин қондаги бу ўхшашликкина
 Камдир оталикнинг ҳуқуқи учун.
 Балки жониворларга шудир кифоя!
 Балки бу қондошлик берур биргина
 Ота деган номни, шунигина, ҳа!
 Халос қил қалбингни барча қўрқувдан,
 Ва, билки, мен сенга отаман дея
 Баҳсга киришса гар иккита инсон,
 Воз кечгин бир йўла икковидан ҳам,
 Учунчисин танла! Масалан, мени!

З и т а

Рози бўл! “Хўп” дегин!

С а л о ҳ и д д и н

Менда чинакам
 Ота тошган бўлар эдинг сен, ишон!
 Бирам меҳрибон ва бирам куюнчак!
 Тўхта! Гашим эшит: сенга не учун
 Ота даркор ўзи? Кўз юмса ногоҳ,
 Бир ўзинг қолгайсан тагин мунғайиб.
 Ундан кўра тошгин бирон тенгингни,
 Майли, умр кўрсин сендан зиёда!
 Кўз остинга олиб қўйганинг йўқми?

З и т а

Уялгирма уни ортиқча, ога!

С а л о ҳ и д д и н

Уялгирдим, ҳа. Мен шуни хоҳлардим
Агар қизилликдан ортса юз хусни,
Бу хусн янада гўзалроқ бўлур!
Отанг Натан ҳамда яна бир кимса
Ҳозироқ бу жойга кириб келурлар.
Тахмин қилмадингми — келаётган ким?
Утингиз бу ёққа, чорла, Зита!

З и т а

Акам!

С а л о ҳ и д д и н

Қизарсанг ярашур унинг олдида.

Р э х а

Қизарсам? Ким у?

С а л о ҳ и д д и н

Оҳ, айёр, маккор қиз!
Ёқмасми қизариш, унда оқаргин! —
Кўнглинг истаганча, қанча эшласанг!

Ч ў р и кириб, З и т а олдига келади.

Марҳамат айлангиз, етиб келишди.

З и т а

Унда айт, киришсин. Чиндан ҳам улар!

САҲНА КЎРИНИШИ

Ў ш а л а р, Н а т а н ва Р о ҳ и б

С а л о ҳ и д д и н

Хуш келибсиз, дўстлар! Мен энг аввало
Натан, сенга шуни маълум қилурман,
Мендаги тиллунгни истаган пайтда
Қайтариб олурсан!

Н а т а н

Сулпон!

С а л о ҳ и д д и н

Ҳаттоки
Сенга қарз беришга тайёрман...

Н а т а н

Султон!

С а л о ҳ и д д и н

Қарвонимиз қайтди. Мен бойман тагин,
Шунчалар бойманки, ҳеч таърифи йўқ.
Қанча истасанг гар эзгу ишинга,
Ҳатто керагидан олурсан зиёд.
Биламан сизда ҳам — аҳли савлода
Доим бўлавермас етарли нақд пул.

Н а т а н

Бу майда нарсалар ҳақида — кейин!
Кўзёши кўряпман — аввало унинг
Тадбирин кўрайин. Сен йиғладингми?

(Рэха олдига келади.)

Не учун ёш тўқдинг? Не содир бўлди?
Ҳали қизимсан-ку...

Р э х а

Оҳ, отагинам!..

Н а т а н

О, биз бир-биримиз англаймиз теран
Етар! Кўзёшинг арт! Юпангин, тинчлан!
Фақат юрагингни авайласанг, бас!
Ортиқ жудоликни билмасин зинҳор!
Отанг эса ҳали сен билан, қизим.

Р э х а

Ўзга кимимни ҳам йўқотгай эрдим!

Р о ҳ и б

Ўзга ҳеч кимнимас? Наҳот? Унда мен
Адашибман-да, а? Нени йўқотиш
Биз учун гар оғир туюлмас экан,
Уни асрамоққа топилмас рағбат!
Бари ўзгармоқда! О, нетай! Натан!
Бари ўзгармоқда! О, Салоҳиддин,
Сенинг амринг билан келган бўлсак ҳам,
Мен сени безовта қилдим беҳуда —
Мен учун қайгурма ортиқ, бас, етар!

С а л о ҳ и д д и н

О, йигит! Яна сен ловуллаб кетдинг!
Ҳамма сенга соме турсинми бунда —
Кўнглинг истакларин бажо қилмоқ-чун!

Р о ҳ и б

Ахир, эшитдинг-ку! Кўрдинг-ку, султон!

С а л о ҳ и д д и н

Тўғри!.. Бироқ сен ўз мағлубиятинг
Олдиндан тан олиб қўйганинг ёмон.

Р о ҳ и б

Нетай, энди уни тан олдим мутлақ!

С а л о ҳ и д д и н

Қим ўз ҳимматига ҳурмат сўраса,
Ўзини ҳурматсиз қилар бу билан.
Қутқармоқ — эғалик қилмоқлик эмас.
У ҳолда очофат нафсин измида
Оловга отилган қароқчи ҳам, ҳа,
Қаҳрамонман дея сен-ла баҳслашар.

(Роҳиб ёнига етаклаш учун у Рэха томон юради.)

Юра қолгин, бўтам! Юра қол! Ундан
Бекор ранжиб, бекор хафа бўлма ҳам.
Жаҳлингга эрк берма, гурур бобида —
Ҳамиша камтар бўл, балки у сени
Қутқармаган ҳам бўларди. Шу боис
Нуқсонинг фазилаг дея қабул қил.
Юра қол! Сен унинг суствашига
Мардона жавоб бер — муҳаббатингни
Унга изҳор айла рўйирост, тортинмай!
Агар рад қилса у, қадрлай билмай
Унинг хизматидан зиёда ҳиммат
Унга кўрсатганинг... Хўш, не қипти у?
Тутун ичра жиндақ димиққан фақат.
Шу ҳам жасоратми! О, унда менинг
Асадимдан унда оташ қалб эмас,
Қуруқ савлатгина қолган бўларди,
Ёлғиз қуруқ савлат! Қани, азизам!

З и т а

Бор, жоним, бора қол! Қарзинг кўп ундан,
Лоақал бир қисмин тўлай қол, майли.

Н а т а н

Тўхта, Салоҳиддин! Тўхтанг, Зита!

С а л о ҳ и д д и н

Сен қолувдинг энди!

Н а т а н

Бунда муҳим гап
Айтилмоғи керак.

С а л о ҳ и д д и н

Ким инкор айтар?
Сенга, Натан, асраб олган отага,
Сўз берилар бунда! Ҳатто энг аввал.
Гапнинг моҳиятин туйганман теран!

Н а т а н

Йўқ, йўқ, мен ҳақимда эмас гап асло,
Мутлақо! Бошқа бир одам ҳақида.
Султон, аввал уни эшитайлик биз.

С а л о ҳ и д д и н

Кимдир у?

Н а т а н

Акаси!

С а л о ҳ и д д и н

Рэханингми?

Н а т а н

Ҳа!

Р э х а

Менинг акам? Наҳот акам бор менинг?

Р о ҳ и б

(чуқур, тунд ҳаёл оғушидан чиқиб)

Қани? Қаерда у? Келмадими ё?
Мен уни кўрмоқчи эдим.

Н а т а н

Сабр айланг!

Р о ҳ и б

(қаттиқ куюниб)

Унга ота топиб бера олган зот,
Акани ҳам топиб бергайдир балки?

С а л о ҳ и д д и н

Шуниси кам эди! О, сен насроний!
Бунақанги манфур шубҳа-гумонни
Эшитмасдик Асад оғзидан зинҳор...
Қани, давом эт!

Н а т а н

Уни кечир, султон!
Худди мен кечирганимдек. Ахир, ўйла,
Не ҳолга тушардик унинг ёшида
Бошимизга шундай савдо тушса гар!

(Роҳиб ёнига дўстона яқинлашади.)

Кўряписизми, жўмард: шубҳа ва гумон
Туғилгай ҳамиша ишончсизликдан!
Агар сиз ҳақиқий ўз исмингизни
Ошкор қилсангиз-да хиёл аввалроқ...

Р о ҳ и б

Бу нима демак?

Н а т а н

Сиз — Штауфенмассиз?

Р о ҳ и б

Қанақасига?

Н а т а н

Исмингиз сизнинг
Курд Фон Штауфенмас.

Р о ҳ и б

Ким унда?

Н а т а н

Сиз — Лев фон Фильнексиз.

Р о ҳ и б

Нима?

Н а т а н

Баҳс ортиқча!

Р о ҳ и б

Ҳа, мен тан оламан. Сизга ким айтди?

Н а т а н

Мен, мен айтдим, ҳа. Сиз ҳақингизда
Бундан-да кўп нарса биламан, бироқ
Айбламайман сизни фирибгарликда.

Р о ҳ и б

Шу гапингиз ростми?

Н а т а н

Сиз ҳеч тортинмай
Олиб юраверинг Штауфен номин.

Р о ҳ и б

Ўйлайманки! (Худо гапирар унда!)

Н а т а н

Штауфенлар наслидан бўлган онангиз.

Ва унинг акаси — сизнинг тоғангиз,
Германиянинг оғир иқлими сабаб,
Келиб қолганидан кейин бу ерга,
Сизни ўз уйида тарбиялаган,
Ўғил қилиб олмоқ фикри ҳам бўлган.
Қачон ажрашдинглар? У ҳали борми?

Р о ҳ и б

Мен не ҳам дердим? О, Натан! Натан!
Бари сиз айтгандек бўлган! Ҳа, тоғам
Ҳаётдан қўз юмгач, сўнгги жанговар
Жангчилар-ла келдим мен Фаластинга.
Бироқ булар барин, айтинг, Рэхага
Қандай дахли бордир?

Н а т а н

Сизнинг отангиз...

Р о ҳ и б

Нима? Менинг отам? Сиз отамни ҳам
Танир эдингизми?

Н а т а н

У дўстим эди.

Р о ҳ и б

Сизнинг дўстингиз? Натан, наҳотки?!..

Н а т а н

Исми унинг Вольф фон Фильнек эди.
Фақат исмигина, холос. Аслида
Немис эмасди у.

Р о ҳ и б

Қанақасига?
Ҳатто сизга бу ҳам маълум эдими?

Н а т а н

Уйланган эди у немис аёлга
Ва бориб у билан Германияга,
Узоқ турмаганди...

Р о ҳ и б

Етар! Бас! Ўтиниб сўрайман сиздан!
Акаси ким эди Рэханинг, Натан?

Н а т а н

Акаси — сизсиз!

Р о ҳ и б

Мен унинг акаси?

Р э х а

У — менинг акамми?

З и т а

Ака бўлур — у!

С а л о ҳ и д д и н

Ҳа — акаси,
У — синглиси бўлур!

Р э х а

(унга ташиланмоқчи бўлади)

О, акажоним!

Р о ҳ и б

(ортга чекиниб)

Мен — акаман!

Р э х а

*(тўхтаб, Натанга юзланади)*О, йўқ! Йўқ! Бўлиши мумкинмас!
Ўраги титраган бўларди унинг!
Ёлгончи бўлдиқ биз унинг олдида!

С а л о ҳ и д д и н

*(Роҳибга)*Ёлгончимизми биз? Айт! Наҳотки сен
Бора олунг шундоқ манфур хаёлга?
Узинг ёлгончисан! Турган-битганинг
Сунъий-ясама: овозинг, қилигинг
Ҳамда юз-қўзинг! Бари — сеникимас!
Ва бунинг устига тагин сен шундоқ,
Сингилдан юз бурмоқ бўлдингми? Йўқол!

Р о ҳ и б

*(унга мутеларча ёндашади)*Султон, ахир нечун оддий ҳайратни
Шунчалар таҳқирлаб талқин қилмоқлик!
Агар кўнглимдаги кечинмаларни
Асад қалбида ҳам кўрганнингдами, —
Танимай қолардинг уни ҳам, шаксиз!*(Натаннинг олдида келади.)*Натан, кўп нарсани оляпсиз мендан,
Дини чоғ беряпсиз кўп нарсани ҳам!
Йўқ, ҳатто кўпроқни, беадад кўпроқ!*(Рэхани қучади.)*Синглим! Сингилжоним менинг!
Н а т а нБланда
Фон Фильнек!

Р о ҳ и б

Бланда? Рэха эмасми?
Сизнинг Рэхангиз? Ё раббий, сиз ундан

Кечмоқчимисиз? Қайтармоқчимисиз
Унга насроний исмин? Мен учунми?
Натан! Натан! Нечун керак бу? Нечун?

Н а т а н

Нечун дейсиз-а сиз! О, болаларим!
Қизимнинг акаси — умидим шулки —
Менинг-да фарзандим бўлур, шубҳасиз,
Ё манзур эмасми сизга бу гапим?

Натан уларни кучар экан, Салоҳиддин мутаассир ҳаяжон билан Зита ёнига келади.

С а л о ҳ и д д и н

Нима бўлди, Зита?

З и т а

Ҳаяжондаман...

С а л о ҳ и д д и н

Мен эса шундайин фикрдаманки,
Кутар бундан-да зўр ҳаяжон сени!
Имкони борича тайёр тур бунга.

З и т а

Нима бўлди?

С а л о ҳ и д д и н

Натан, бир дақиқага!

Натан унинг олдига келади, Зита эса ҳамдардлик ҳиссиёти билан Рэха ва Роҳибга
яқинлашади; Натан ва Салоҳиддин овозларини пастлатиб гаплашишади.

Мени эшит, мени эшитгин, Натан!
Ҳозир сен эслатдинг гап орасида...

Н а т а н

Нимани?

С а л о ҳ и д д и н

Дедингки, унинг отаси
Германиядан эмас, немис ҳам эмас.
Унда ким бўлган у? Қайда туғилган?

Н а т а н

Буни яширарди у мендан ҳатто;
Бу борада оғиз очмаган зинҳор.

С а л о ҳ и д д и н

Французмас демак? Европаликмас?

Н а т а н

О, буни яшириб ўтирмаган ҳеч!
Сенга билганимни айтсам: у барча
Тиллар орасида форс забонини
Ҳаммасидан аъло, юксак кўрарди.

С а л о ҳ и д д и н

Форсийними, а? Форсий, дедингми?
Менга бундан ортиқ не керак! У! У!
Аниқ унинг ўзи!

Н а т а н

Ким?

С а л о ҳ и д д и н

Менинг укам!
Албатта, у — укам! Менинг Асадим!

Н а т а н

Жуда тўғри топдинг: мана, далили!

(Қўлига дафтарни тутқзади.)

С а л о ҳ и д д и н

(уни шошиб варақлайди)

Унинг хати бу! Ҳа, Асаднинг хати!

Н а т а н

Бу ҳақда улар ҳеч нарса билмаслар!
Билишсинми, буни ҳал қил сен ўзинг.

С а л о ҳ и д д и н

(дафтарни варақлаб)

Воз кечайми Асад зурёдларидан?
Мен ўз жиянларим — фарзандларимдан
Тонайми? Қилайми ё сенга тортиқ?

(Яна баланд овозда.)

Улар! Зита, эшитяпсанми? Улар —
У ҳам, бу ҳам акам зурёди эрур!

(Уларнинг қучоғига талпинади.)

З и т а

(унинг изидан эргашиб)

О, Тангрим! Ҳаммаси тамом бошқача
Туғаш ҳам мумкин эди!

С а л о ҳ и д д и н

(Роҳибга)

О, қайсар!
Энди мажбурдирсан мени севмоққа!

(Рэхага.)

Мана, сенга ота бўлмоқчи эдим —
Иста, истамагин, бўлдим чиндан ҳам!

З и т а

Мен ҳам!

С а л о ҳ и д д и н

(тагин Роҳибга)

Ўғлим! Асадим! Унинг ўғли!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Р о ҳ и б

Демак, менда сенинг қонинг оқмоқда!
Демак, қачонлардир мени сеҳр этган
Тушларим — шунчаки туш эмас экан?

(Унинг оёғига йиқилади.)

С а л о ҳ и д д и н
(уни ўрнидан тургазиб)

Оббо, шумтака-ей! Кўп нарсаларни
Била туриб, мени ўз қотилига
Айлантирай дебди-я! Тўхта, ҳой!

Тамом.

*Мирнўлат МИРЗО
таржимаси.*

“ДОНИШМАНД НАТАН” ЎЗБЕК ТИЛИДА

Жаҳон адабиёти дурдоналарининг ўзбек тилига таржима этилиши китобхонлар учун ҳамиша унутилмас воқеа, ажойиб бир байрамдир. Ўзбекистонда кўндан бери интизорлик билан кутганимиз “Жаҳон адабиёти” журнали пайдо бўлибдики, адабиётимиз бахтига, бундай байрамлар тез-тез рўй бериб турибди. Мана, бугун ҳам ҳурматли журналхонлар атоқли немис алломаси Лессинг қаламига мансуб машҳур асарлардан бири – “Донишманд Натан” драматик пьесасини ўқиш – жаҳон драматургиясининг яна бир дурдонаси билан танишиш имконига эга бўлдилар.

Атоқли немис танқидчиси, санъат назарийчиси ва маърифатпарвар Готхольд Эфраим Лессинг биз, адабиётшуносларга даставвал жаҳон эстетик ва танқидий тафаккурининг буюк обидаларидан бири “Лаокоон” асарининг муаллифи сифатида маълум ва машҳурдир. Биз бу асарни Аристотелнинг “Поэтика”, Буалонинг “Поэтик санъат” сингари ўлмас адабий-назарий рисоалари билан бир қаторда туради, деган фикрдан келиб чиқиб, уни ҳали-ҳануз ҳижжалаб ўқиб келамиз. Аммо Лессинг жаҳон адабиёти тарихидан биринчи навбатда драматург сифатида ўрин эгаллаган. Унинг “Сара Сампсонхоним” драмаси, “Минна фон Барнхельм” комедияси, “Эмилия Галотти” трагедияси, “Донишманд Натан” драматик дostonи жаҳон мумтоз драматургиясининг баркамол намуналари сифатида шу вақтга қадар кўшлаб театр репертуарларини безаб келади.

Лессинг қаламига мансуб саҳна асарларининг жаҳон театрлари репертуаридан ҳанузга қадар тушмай келишининг сабаби шундаки, биринчидан, у санъат назарийчиси сифатида ўз асарларини театрнинг, саҳна санъатининг барча хусусиятлари ва талабларини инобатга олиб ёзган ва бу асарларида ўзининг эстетик гояларини ифодалаган бўлса, иккинчидан, мутафаккир сифатида уларда ҳаётнинг ўткинчи, хусусий, чакана масалаларини эмас, балки миллат ва инсоният тақдирини учун гоёғ муҳим, яъни умуминсоний аҳамиятга молик масалаларини кўтарган. Умуман, мумтоз адабиётнинг қайси намунасини олманг, Софоклнинг “Шоҳ Эдип” ёки Шекспирнинг “Ҳамлет” трагедияларини оласизми, уларда асрлар ўтиб, қанчадан-қанча янги тарихий даврлар келганда ҳам кадр-қиммати асло тўқилмайдиган умуминсоний гоялар, фикрлар фаввораси отилиб турганининг шохиди бўласиз.

Шу маънода Лессингнинг “Донишманд Натан” драматик дostonи ҳам жаҳон адабиётининг умрбоқий асарлари қаторидан мустаҳкам ўрин олган.

Г.Э. Лессинг (1729-1781)нинг ёшлик йилларида Германияда санъат, айниқса, саҳна санъати жамият ҳаётига таъсир кўрсата бошлаган бирдан-бир омил эди. Шунинг учун бўлса керак, Лессинг ҳали ўқувчилик кезларидаёқ театр санъатига қизиқиб, ҳатто “Ёш олим” деган саҳна асарини ёзган. Ингирма яшарлик пайтида эса туркум мақолалардан ташкил тошган “Театр кутубхонаси”ни нашр этган. Сўнг юқориди зикр этилган “Минна фон-Барнхельм” сингари дастлабки саҳна асарларини ёзган. 1767-1768 йилларда эса Гамбург театрининг спектакллари тўғрисидаги қайдлар, хатлар, танқидий мулоҳазаларни ўз қамровига олган “Гамбург кутубхонаси” деган машҳур асарини яратган. Лессингнинг жаҳон эстетик ва танқидий тафаккури тараққиётга улкан ҳисса бўлиб қўшилган қарашлари “Лаокоон” ва “Адабий мактублар” билан бирга, айниқса, мазкур асарда ўзининг ерқин ифодасини тошган.

Агар Лессинг немис адабиёти ва театрининг бу даражада юксак назариётчиси бўлмаганида ва кенг миқёсда фикрловчи мутафаккир ва маърифатпарвар драматург бўлмаганида унинг саҳна асарлари жаҳон драматургиясининг мумтоз намуналари қаторидан ўрин олмаган ва у Гёте, Гейне ва Шиллер билан бирга немис мумтоз адабиётига тамал тошини қўймаган бўларди.

Лессинг драматургиясининг дурдоналаридан бири ҳақли равишда “Донишманд Натан” драматик достони ҳисобланади. Бу асар немис мумтоз адабиётдаги ижтимоий муҳим масалаларга кенг қўламда ёндашилганлиги, ўта инсонпарварлик гоялари билан суғорилганлиги, ҳатто замон ва макон ҳудудларини ёриб чиқиб, юксак умуминсоний қадриятлар оламига кўтарилганлиги билан алоҳида қимматга эга. Машҳур мунаққилларнинг фикр-мулоҳазаларига қараганда, немис адабиётда, улкан аҳамиятга кўра, фақат Гётенинг “Фауст”игина Лессингнинг бу асаридан юқори туриши мумкин.

Инсониятнинг тарихий тараққиёти оила, қариндош-уруғчилик, маҳалла, беклик сингари ижтимоий-этнографик босқичлардан ўтиб, давлатчилик сари юксалиб борган. Инсоният ўз тараққиётининг бу босқичларида бошқа оила, қариндош-уруғчилик ёки бекликка мансуб кишиларни ёт билиб, улар билан доимий низода бўлиб яшади. Инсониятни бир-бирига зид, бир-бири билан курашувчи турли гуруҳ ва қатламларга ажратиб ташловчи яна бир даҳшатли жарлик бор. Бу, динлар, мазҳаблар ўртасидаги иттифоқсизлик, ҳатто адоватдир.

Инсоният тарихидаги икки буюк дин – ислом ва насроний динлари узоқ асрлар мобайнида бир-бири билан адоват иқлимида яшаб келди. Улар ўртасидаги, тўғрироғи, бу динларга мансуб гуруҳлар ўртасидаги кураш ўтқин-ўтқин қонли ва фожиали ҳаракатлар шаклини олди ва кишилик маданиятига катта талафотлар келтирди. Лессинг яшаган даврда ҳам бу кураш сусаймаган эди. Шунинг учун у насронийларнинг мусулмонларга бўлган кин, адоват ва нафратини сезиб, ҳатто 1749 йилда, йигирма яшарлигида отасига ёзган хатида “насроний дини ота-оналардан мерос сифатида қабул қилиш мумкин бўлмаган нарса” эканлигини айтган. Лессингшунослар келган хулосага кўра, “Донишманд Натан” драматургининг отаси билан бошланган диний мавзудаги ана шу мунозарасидан ўсиб чиққан асардир.

1774-1777 йилларда Лессинг Вольфенбюттель шаҳридаги кутубхонада хизмат қилади ва шу вақтда насроний динининг келиб чиқиши тўғрисидаги бир қўлёзма билан танишади. Гамбурглик профессор қаламига мансуб бу қўлёзма билан танишган Лессинг Германиядаги диний-клерикал муҳитда нафрат алангасини уйғотган “Номалум асарнинг Вольфенбюттелдаги парчалари” туркум асарларини эълон қила бошлайди. У 1778 йили ушбу “Парчалар”нинг ўнинчи жузьини эълон қилади. “Инсон соғлом ақл-идроки билан ҳақиқатни билишга интилар экан, унга тўсқинлик қилмаслик керак”, деган фикр шу китоб оша “қизил ип” ўлароқ ўтган эди. Худди шу ҳол насроний мутаассибларга Лессингнинг диний мунозараларда иштираётган этиштини тақиқлаш ва герцог Брауншвейгнинг шу ҳақдаги фармонини чиқариш имкониятларини берди.

Шундан кейин Лессинг энди насроний мутаассиблар билан баҳс-мунозарани театр оламига кўчиришга ва бадий сўз ёрдамида олиб боришга қарор қилади. 1778 йил 10 августдан 11-га ўтар кечаси у диний мавзуга бағишланган, аммо чала қолган қўлёзмаси устида қайта иш бошлаб, орадан бир йил ўтгандан сўнг, 1779 йили “Донишманд Натан” асарини қўлдан чиқаради.

Мазкур драматик достон асосида 1187-1193 йилларда Миср подшоси бўлган Айюб ал-Малик ан-Назир номи билан боғлиқ ривоят ётади.

Айюб ал-Малик ан-Назир Дамашқни бўйсундириб, мусулмон Суриясини, Месопотамиянинг эса аксар қисмини забт этганидан кейин султон унвонига сазовор бўлган ва тарихда султон Салоҳиддин сифатида шуҳрат қозонган. Султон Салоҳиддин подшолик даврининг дастлабки йилидаёқ салб юриши қатнашчиларини тор-мор келтириб, 1187 йилнинг июлида аввал Тивериадани, кейин Акка, Байрут, Сидон, Кесария ва бошқа шаҳарларни бирма-бир эгаллайди. 1187 йил 2 октябрда султон Салоҳиддиннинг қўшнилари Қуддусни салбчилардан озод қилади.

Ривоятга кўра, султон Салоҳиддин моддий танқисликни бошидан кечирган кезларда яҳудий бойларидан бирини ҳузурига олдириб келган ва ундан уч диндан – насроний, сарцин ва иуда динларидан қайси бири ҳақиқий дин эканлигини айтиб беришни талаб этган. Савол бежиз берилмаганини сезган яҳудий чуқур ўй-хаёлга ботиб, ниҳоят, кекса бир отанинг уч сеvimли ўғлининг ҳар бирига бир хил қимматбаҳо узукни мерос сифатида қолдирганлиги тўғрисидаги ривоятни айтади.

Бу ривоят Лессинг асарида Натан тили билан қуйидагича ифодаланган:

Қадим замонларда Шарқ ўлкасида
Бир одам яшарди; унинг қўлида
Қимматбаҳо лаъли узук бор эди.
У лаъл минг хил рангда товланарди ва
Эта эди ажиб сир-синаотга:

Кимки тақиб юрса уни ихлос-ла
 Улус ва худога келар эди хуш.
 Ну тонгки, ул одам – узук соҳиб,
 Нафақат ажралмай ундан туну кун,
 Балки туғилажак насли учун ҳам
 Сақлаб қўймоқликка қилибди қарор!
 У ниятин шундоқ қилибди бажо:
 Суюкли ўғлига бериб узукни,
 Дебди: – Қолдир сен ҳам энг суюклинга.
 Алқисса, узукка сазовор фарзанд
 Авлодни идора қилибди беғам
 Сеҳрли узукнинг жодуси билан...

Ушбу узук падардан ўғилга бетиним равишда ўтиб, ниҳоят, уч сеvimли ўғилнинг отасига тегади. Донишманд ота ўғилларининг бирортасини ранжитмаслик ва келажакда улар ўртасида низо уруғлари униб-ўсмаслиги учун қўли гул заргар ёрдамида бояги узукнинг яна иккита айнан нусхасини тайёрлатади ва уччала ўғлига уч қимматбаҳо узукни мерос қилиб қолдиради.

Натан ривоятни давом эттириб, дейди:

Ота рихлат қилгач, ҳар битта ўғил
 Узук билан келиб, йўлбошчиликни
 Қилибди даъво. На тафтиш, на-да арз,
 На баҳсу талаб – ожиз эди бунда:
 Қайси узук асл – исботламоқлик,
 Далиллаб бермоқлик мумкин эмасди...

Бояги яҳудий бойнинг образи бўлмиш Натан султоннинг саволига жавоб бериб, дейди: “Худди шунинг каби қай дин ҳақиқат Бизга билмоқ мушкул...”

Аслида, Лессинг бу ривоятни Боккаччонинг “Декамерон” асридан олиб, унга бутунлай ўзгача талқин берган ва бу талқин замирида инсоннинг инсонга бўлган муҳаббати ғояси ётади. Лессинг миллатан яҳудий бўлишига қарамай, мутафаккир сифатида диний айирма ва адоват инсониятни неча мартаба ҳалокат ёқасига олиб борган ва бир кунни уни, албатта, ҳалок этиш мумкин бўлган даҳшатли қурол эканлигини билган. У асарда инсон зотига меҳр-муҳаббат билан суғорилган, инсонпарварлик ғоялари балқиб турган қарашларини шундай бадий тажассум этганки, турли миллат ва динга мансуб бўлган ва шу туфайли бир-бирига душман бўлган қаҳрамонлар ширвардида ўзаро яқин қариндош, ота-бола ва ака-сингил бўлиб чиқадилар. Аслида ҳам ер курашида яшовчи турли миллат ва динларга мансуб бўлган одамзод аввал-бошда бир ота-онадан – Одам Ато билан Момо Ҳаводан туғилган фарзандлар эмасми?!

Лессингнинг “Донишманд Натан” асари ана шу ўта ҳаётбахш, ўта долзарб ва умуминсоний аҳамиятга молик олижаноб ғояни ифодалаш, авлодлар қалбига қуйиш, уларни ғайриинсоний хатти-ҳаракатлардан тийиш, ер юзида тинчлик ва осойишталик, меҳр ва муҳаббат тантана қилган ҳаётни барпо этиш мақсадида ёзилган. Бинобарин, биздан уч аср муқаддам яратилган бу асарнинг XXI асрда ўзбек тилига истеъдодли шоир ва таржимон Мирпўлат Мирзо томонидан маҳорат билан таржима этилиши ва “Жаҳон адабиёти” журналида эълон қилиниши тасодифий эмас.

Умид қиламизки, “Донишманд Натан” ҳам ўзбек тилидаги мумтоз немис адабиётининг дурдонаси, ҳам Ўзбекистон Миллий театрида саҳналаштирилган ажойиб спектакль сифатида ҳозирги ва келажак авлодларни буюк инсонпарварлик ғоялари руҳида тарбиялаш ишида ўз вазифасини шараф билан ўтайди.

Наим КАРИМОВ, профессор.

Миср ҳикоялари

ТАВФИҚ ал-ҲАКИМ

ЛОТЕРЕЯ

Эркак зотики бор, унинг ҳар қайсисининг ҳаётида бир фасл келади — у ўзини йўқ хурмачанинг қопқоғидай ҳис қила бошлайди. Буни кеч пайқаб қолган одамнинг аҳволига вой! Бундай одам бамисоли телбадай, ҳовлиқиб ўзининг жуфти ҳалолини — маликаи Дилоромини излашга тушади.

Ҳикоямиз қаҳрамони ҳам шу кўйга тушди. У ёш эди, шухратпараст эди, Қоҳирада ўқирди, кейин хорижда ўқиди. У ҳаммаша тенгқурлари ичида биринчи эди. Университетдан у ўз касбини биладиган иқтидорли муҳандис бўлиб чиқди. Ҳаётда уни ишдан бошқа қизиқтирган нарса йўқ эди — у қаршисида порлоқ келажак сари олиб борадиган йўлни кўрди ва шу йўлдан шитоб билан олдинга интилди. Орадан кўп ўтмай, заводлардан бирида бошқарувчи мансабини эгаллади.

У шу кўйда — боши билан ишга шўнғиб ҳаёт кечиришда давом этар эди. Шу аҳволда ҳаш-паш дегунча ўтгиз бешга ҳам кириб қолди. Шунда тўсатдан унинг ҳаётида ҳам бояги нозик фасл бошланиб қолди. Бир қарасангиз, хурмачанинг қопқоғи равон йўлда пилдираб кетиб борарди — буни кўриб, шўрлик қопқоқнинг ҳаётининг бутун маъноси шу ҳаракатда бўлса керак деб ўйлардингиз. Бирданига қопқоқ бориб деворга урилди. Урилди-ю, шу жойнинг ўзида чир-чир айлана бошлади, кейин гўё “найлож, бор-йўғи бир қопқоқман, холос” деб зорлангандай “тиринг-тиринг” деган овоз чиқариб, ёнбошига кулади.

Муҳандис ухлаб ётган жойида уйғониб кетгандай эди, унинг миясида эса фақат битта — “уйланиш керак!” деган фикр чарх урарди.

Унинг оғзидан бехосдан чиқиб кетган бу сўзни эшитиб, дўстлари ҳаддан зиёд ҳайрон бўлишди. Ахир, улар шу пайтгача ундан бунақа гапни эшитмаган эдилар-да! Нима воқеа рўй бердийкин? Авваллари неча марталаб шундай бўлардики, дўстлари шу мавзуда гап очишга ҳаракат қилишарди, у бўлса, оғзига сув солиб олгандай, лом-мим демай ўтираверарди. Агар унинг олдида “хотиним”, “рафиқам” ёхуд “турмуш ўртоғим” деган сўзларни айтиб қолишса, буларнинг ҳаммаси унга дахли йўқ эканига шама қилгандай, бу сўзларда ҳеч қандай маъно кўрмаётганини маълум қиларди. Баъзан эса одамларга ачиниб кетгандек, сал-пал жилмайиб қўярди — одамларни нима жин урган ўзи — нега бунча ҳовлиқишиб, арзимаган нарсага бунчалик суюниб-куйинишмаса?

Атоқли Миср адиби Тавфиқ ал-Ҳаким (1898-1986). Сор-боннада ҳуқуқшунослик бўйича таҳсил олган. Бир неча йил вилоятда прокурор бўлган, Маориф вазирлигида ишлаган, Миллий кутубхонага мудирлик қилган. 1954-йилдан Араб тили академиясининг, 1956-йилдан Миср Олий Кенгашининг адабиёт, санъат ва ижтимоий фанлар бўйича доимий аъзоси. Нил орденининг соҳиби. “Рухнинг қайтиши” (1933) романи, “Вилоят терговчисининг мактублари” (1937) қиссаси, кўплаб ҳикоялар, эсселар, драматик асарлари бор.

Унинг кўнглида қатъий бир ишонч ҳоким эди — у ҳеч қанақа яримга-юримга кемтик эмас, унинг излайдиган ҳеч қанақа ярими йўқ, унинг ўзи бус-бутун нарса, каср эмас, бўлинмайдиган сон. У арифметикани ўрганган, алгебрани билади, олий математикадан хабардор, ҳеч ким уни сен яримтасан, сенинг яриминг қаерда экани маълум эмас, ҳар ҳолда, бошқа жойда, бутун бўлмоқ учун сен ўша яримингни топиб, у билан қовушмоғинг керак деб ишонтира олмайди. Ким ўйлаб топганикин одамни бунақа касрларга бўлишни? Нима учун ўйлаб топган? Бундан одамга нима наф? Йўқ, йўқ! У тасаввур қилолмайди — табиат арифметикага шу қадар ошику беқарор бўлиб қолганки, эрақ билан аёлни қандайдир бутун ёки каср сонларга айлангирмаса, кейин кўшиб, айирмаса туролмайдими?

Бу гапларни у авваллари айтар эди. Энди эса у дўстларига бутунлай бошқа гапларни гапирадиган бўлиб қолди: “Сизлар ҳақ экансизлар. Ҳаёт — арифметика экан. Ҳаёт арифметик масала экан. Мен — касрман. Мен — яримтаман. Марҳамат қилиб, мени иккинчи яримимга кўшиб кўйинглар!” Хўп, майли, бажонудил кўшиб кўямиз, бироқ битта “лекин”и бор-да: ўша иккинчи яримгани қандан топиш керак? Бирон тасодифнинг кўмагини кутиш керакми? Ёки бунақа ишда одамнинг ўзи югуриб-елмаса, бўлмайдими? Эҳтимол, тақдирнома китобида ҳамма яримларнинг бир бутун бўлиб кўшилиш йўли аллақачон чизиб кўйилгандир? Ёки фурсат келиб қолгандан кейин, ҳамма нарсага — тақдирга ҳам, тақдирномага ҳам қўл силтаб, яримтангни тезроқ ўзинг қидира бошлашинг даркордир?

Бир неча кун мобайнида муҳандис йигит ўзининг уйланган ўртоқларини фақат битта савол билан қарши олиб юрди: “Бўлгуви хотининг билан қандай танишган эдинг?” Жавоблар ҳар хил бўларди. Баъзилар “Мен уни қариндошимникида (ёки дўстларимизникида) зиёфатда кўриб танишганман” дерди. Бошқаси: “Мен уни “хайр-эҳсон бозорида учратганман, маъқул бўлиб қолгандан кейин гапга солганман” деб жавоб берарди. Учинчилар “мен уни соҳил бўйида — чўмиладиган жойда учратганман, кетидан бориб, турадиган жойини билиб олганман”, дейди.

Ниҳоят, яна бошқа хилдагилар ҳам бор экан — улар бизнинг кунларимизда кам қолган, уларга келин билан танишишнинг янгича йўллари маъқул эмас экан. Бундайлар қулоққа шивирлаб, маслаҳат беришарди: “Худо ҳаққи — гапимга ишонавер, сенинг бахтинг Умм Шелебининг кўлида!”

Инженер келин топишнинг қайси йўлини афзал кўришни билмай аро йўлда қолган эди — эскисини танласамикин ёки янгиси маъқулмикин? Лекин у ҳеч ким билан баҳолашгани ҳам, ҳеч кимнинг гапини қайтаргани ҳам йўқ. У ҳамма усулларни синаб кўришга аҳд қилди. Барибир эмасми — кўзлаган мақсадга олиб борса, бўлди-да. Кўзларини бақрайгириб, тўрт томонига олазарақ қараб, у кўчаларда, соҳил бўйларида, бозорларда тентираб юрар, унда-мунда ўтиришларга ҳам бориб қоларди. Бир қиз унга жуссаси кичик кўринарди, иккинчисининг бўйи новча... Анави қизнинг бурни пучуқроқ, манависининг оғзи қийшиқроқ. Бироқ қизларнинг ҳусни таважжуҳига унчалик эътибор бермаган тақдирда ҳам, унинг феъли-атворини, хулқи-одобини кимдан суриштириб билса бўлади?

У ўзининг ҳамма оғайнилари хотинлари билан бирга келин излашга сафарбар қилди. Қоҳирада қариндош-уруғлари йўқ эди — отаси билан онаси университетни тутатгандан кейин кўп ўтмай вафот этиб кетган, вилоятларда истиқомат қиладиган узоқ қариндошлари эса унинг билан унча ишлари йўқ. Нима исташини аниқ-таниқ билишмайди ҳам. Муҳандиснинг бутун умиди таниш-билишларидан эди. Бироқ уларнинг кўпчилиги муҳандиснинг ниятлари жиддийлигидан гумонсираб, унга ёрдамлашгани кўп ҳам ошиққанлари йўқ. Унинг иккинчилишлари, қиз танлашдаги дудмаллиги, ҳар хил баҳона-сабаблар билан гоҳ бир номзодни, гоҳ иккинчисини рад қилишлари эса таниш-билишларини бездириб, фаолроқ ҳаракат қилишларига имкон бермади. Ҳолбуки, бу унинг на ортиқча инжиқлиги, на енгилтаклиги эди. Йигит хаёлида бир аёлнинг тимсолини яратиб олган ва бўлажақ рафиқаси фақат шундай аёл бўлмоғи керак, деган фикр миясига ўрнашиб қолганди. Бу хаёлини ўзгартиришни эса сира ўйламасди. Аммо у ҳарчанд изламасин, ҳаммаси беҳуда чиқди, ҳар қанча хоҳламасин, фойдаси бўлмади.

Шундай қилиб, кунлардан бирида бугунлай ночор аҳволга тушиб қолган муҳандис нигоҳини осмонга тикиб хитоб қилди: “О, тақдир! Мен чарчадим... Энди навбат сенга! Мен кўзларимни юмиб, кўлимни узатаман – унга нима қуйсанг қуявер!”

Эртасига эргалаб тонг ёришмасданоқ у совчи Умм Шелебига одам жўнатди. Унинг бошқа иложи ҳам қолмаган эди-да. Модомики, у аъмолидан воз кечиб, тақдирга ишонишга қарор қилган экан, нимага совчи хотинга мурожаат қилмасин? Нега энди Умм Шелеби тақдирнинг элчиси бўла олмас экан? Ким билсин, балки у тақдирнинг кўлидир ва шу қўл муҳандисга уйланиши керак бўлган қизни кўрсатар? Соҳиби Кудратнинг иродасини ифодалаш учун тақдирнинг бундан бошқа чораси қолмаган ҳам бўлиши мумкин.

Муҳандис совчи хотинга илтимосини айтди ва нима исташини имкон қадар унга тушунтирди. Совчи кетди ва бир неча кундан кейин кўлида бўлажак келинларнинг узундан-узун рўйхати билан қайтиб келди. Унинг кўлидаги дастрўмолига ҳар хил қизларнинг сувратлари ўралган эди. Куёвгўра бугунлай гангиб қолди – шунча қиздан қайси бирини танлаш керак? Бу орада совчи хотин қизларнинг фазилатларини санашга тушди. Унинг фикрича, бу қизларнинг орасида биттаси унга кўпроқ тўғри келарди. Лекин битта чатоғи бор-да! Унга бошқа бир тузук одам совчи қўйган. Бу одамга “йўқ” деб жавоб бериши қийин-ов...”

– Бу қиз менга тўғри келадими? Қани унинг суврати?

Бирданига муҳандисга айни шу қиз унинг қидириб юрган аъмолидай, орзу қилган бўлажак рафиқасидай кўришиб кетди. Ахир, излагани шу эмасми? Хотин бўлса, шунчалик бўлади-да! Уни бировга бериб қўйиб бўлмайди. Нима қилиб бўлса ҳам рақибдан тортиб олиш керак. Аммо қани унинг суврати?

Совчи хотин қизнинг оиласи унинг биронта ҳам сувратини беришга рози бўлмаганини айтди. Лекин қиз жуда чиройли, ҳақиқий ҳурилиқо!

Муҳандис совчи аёлнинг этагига ёпишиб олди: “Нима қилиб бўлса ҳам қизнинг сувратини топиб келмасангиз бўлмайди!”

Совчи хотин бир неча муддат ўйланиб қолди, кейин шунақа касб-кордаги аёлларга хос муғомбирона нигоҳ билан йигитга қаради. Хўп, майли, у бир амаллаб қизнинг сувратини топиб келади. Унинг уйида залда деворда осиелиқ турган портретини кўрган. Ҳозир қизни кига бориб, муҳандис тўғрисида гапириб беради, бир амаллаб, қизни чалғитиб, девордаги сувратини олади-да, муҳандисга олиб келади. Шу сўзлар билан совчи аёл ўрнидан турди-да, йигитни унинг янги туйғулари оғушида қолдириб, ташқарига чиқди. Ҳа, бу ўша қиз! Ўша қиз! Ниҳоят топти у излаганини! Шошма, нега бу қадар комил ишонч билан гапирясан? Нега қиз бу қадар сирли пардага бурканган? У бу қизни ҳали бир марта ҳам кўрган эмас-у, ҳозирнинг ўзида рақибдан тортиб олмоқчи бўляпти. Қиз қандоқ бўлсайкин? Муҳандис унинг жамолига эриша олармикин? Ноумид шайтон. Муҳандиснинг ишончи комил – унинг суврати у кўндан бери излаётган қизнинг расми бўлиб чиқади.

Бутун оқшом у қиз тўғрисида ўйлади. Оқшом ўтиб, тун чўкди, йигит ўрнига ётди, лекин кўзига уйқу келмади. Шунда у боши ёнидаги кичкина чирокни ёқди-да, кўлига китоб олди. Китоб буни чалғитади, бироз ўқиса, анча хотиржам торғади. Паришонхотирлик билан саҳифаларни варақлар экан, Синд деган мамлакатда яшайдиган одам ҳақидаги қадимги эртакка рўпара келди. У ҳам муҳандис каби орзуларида шакли-шамойили чекилиб қолган қизни излаган экан. Унинг излашларидан ҳеч қанақа фойда бўлмапти. Ниҳоят, унинг ҳамма умидлари чил-парчин бўлипти. Шунда унга: “Ноумид бўлма! Қизни излайвер, керак бўлса, ҳатто Хитойдан изла!” дейиштипти. Бояги одам шу заҳоти Хитойга йўл олишти. Аммо у тушган кема фалокатга учраб, чўкиб кетишти. Кемадан тушган бир катта ходани ушлаб олган бир нечта одамгина омон қолишти. Денгиз уларни соҳилга чиқариб ташлапти, лекин уларнинг ҳеч қайсиси қаерга келиб қолишганини билмапти. Соҳилда улар бир неча кун оч-наҳор яшашипти. Бу шўрликлар ўлим соати яқинлаб келаётганини сезишганда, ораларидан битталари шундай депти: “Келинлар, ҳар биттамыз Олпоҳга бирор нарса ваъда қилайлик. Ажаб эмас, зоримиз етиб бориб, Олпоҳнинг раҳми келса-ю, бизни қутқарса”. Бирлари дарров бу гапни

маъқуллагти: “Эй, Оллоҳ, мен ҳар йили икки ой рўза тугаман”. Учинчиси депти: “Мен ҳар соат икки ракаатдан намоз ўқийман”. Шу тарзда ҳаммалари бирон нарса ни ваъда қилишипти, аммо келин излаб кетаётган одам ҳеч нарса ваъда қилмай, индамай тураверишти. “Нима учун сен ҳеч нарса ваъда қилмаяпсан?” деб сўрашипти ундан. Бу саволдан у эсанкираб қолишти ва бирон тузукроқ жавоб топа олмапти. Кейин бехосдан унинг озидан шундай сўзлар чиқиб кетишти: “Мен ҳеч қачон фил гўштиги истеъмол қилмагайман!” “Шундоқ пайтда ҳазил қилишга нечук ҳаддинг сиеди сенинг?” деб унга даъдага қилишипти шериклари. “Худо ҳаққи, мен ҳазиллашаётганим йўк, мен қурбонлиққа нима сўйсам экан, деб сира тополмай турган эдим. Кейин айтган гапимдан тузукроқ бошқа бирон гап тополмадим”.

Орадан бироз вақт ўтгач, кема фалокатига учраганлардан биттаси шундай деб таклиф қилишти: “Келинлар, гуруҳларга бўлиниб, теварак-атрофни айланиб чиқамиз. Кимки бирор егулик нарса топса, ҳаммамизга хабар қилсин. Шунда ҳаммамиз манави дарахтнинг тагига тўпланамиз”. Ҳаммалари ҳар томонга тарқалишипти. Орадан кўп ўтмасдан битталари фил боласининг танасини судраб келишти. Кейин шерикларини чақирипти. Ҳаммалари тўпланишиб, бир амаллаб, фил боласининг танасини пишириб ея бошлашипти. “Сен ҳам кел даврамизга” деб улар хотин излаб чиққан одамни ҳам таклиф қилишипти. “Оллоҳга фил гўшти емайман деб берган ваъдамни наҳотки унутган бўсаларинг? Мен ҳеч қачон берган ваъдамни бузмайман. Очимдан ўлсам, ўламанки, фил гўшти емайман”, депти.

Тун чўкипти. Оч ва шикаста қалб бу одам каттакон бир дарахтнинг илдизлари остидан паноҳ топибди, қолганлар ҳаммаси ҳар хил жойларга жойлашишипти. Аммо улар уйқута кетиб улгурмасдан, ўрмон сукунатини даҳшатли бўқирган овоз бузишти – бирдан уларнинг қаршисида баҳайбат бир фил пайдо бўлишти. “Кунимиз битди – ажалимиз етган экан” деб дол-вой солишипти одамлар. Уларнинг баъзи бирлари тиз чўкиб, ибодат қила бошлапти, баъзилари эса бошлари оққан томонга қоча бошлашипти. Фил уларнинг орқасидан қувлапти. У бирор одамни қувлаб, етиб олса, бошидан оёғигача ҳидлаб чиқар экан, кейин устига оёғини қўяр экан-да, унинг гавдасини бир бўлак хамирдай бир томонга улоқтирар экан. Фил бу одамларнинг ҳаммасини шу кўйга солишти. Ниҳоят, навбат фил гўшти емайман деб ваъда берган одамга етишти. У қаддини ростлаб, теварагиде бўлаётган воқеаларни кўздан кечириб, гоҳ-гоҳ Оллоҳга илтижо қилиб, ундан раҳм-шафқат тилаб, гоҳ хотин излаб, иссиқ жойини совутиб, бегона юртларга сафарга отланишни маслаҳат берганини қараб тураркан. Фил яқинлашиб кела бошлабди, одам ўлимини қарши олиш учун жонҳолатда чалқанча тушиб ётиб олибди. Фил қолганларни ҳидлагани каби, уни ҳам бошдан-оёқ ҳидлаб кўрибди, кейин яна бир марта ҳидлаб чиқибди... яна бир марта... Шўрлик одам жон таслим қилишга сал қолибди. Фил уни хартумига ўраб юқорига кўтарибди. Одам фил мени бошқача усул билан ўлдирмоқчи, шекилли, деб ўйлаб сўнгги бор қалима келтиришга шайланибди. Бироқ фил уни эҳтиёткорлик билан ўз устига мингазибди-да, қадамларини гоҳ тезлатиб, гоҳ секинлатиб, юриб кетибди. Фил шу аҳволда шарқда шафақ аланга олгунча кетаверибди. Сўнг бир гўзал қасрнинг дарвозаси олдида етганда, фил устидаги одамни астагина ерга туширибди-да, ўзи орқасига қараб кетибди. Одам эса ўша ерда ётганича қолаверибди. У кўрқувдан ҳушини йўқотиб қўйганди. У ҳушига келиб қараса, бир муҳташам қаср ичида юмшоқ гиламлар устида ётипти. Устида янги либослар. Ёнида бир ажойиб қиз – кун деса кўзи бор, ой деса юзи. У қаср эгасининг қизи экан. Қиз уни ҳушига келтирмоқда экан, у бўлса қизга тикилганча, шивирлабди: “Ҳозиргина ўлим бўсағасида эдим, бир зумда ҳаёт кучоғига кўчиб қолдим. Ҳаёт бўлганида ҳам қанақа ҳаёт? Ие, бу қиз ўша-ку! Ўша-ку!” Ҳа, бу ўша одам орзу қилган қиз экан. У шу қиз деб сафарга чиққан, қанчадан-қанча машаққатларга чидаганди, кўшгина хатарларни бошидан кечирди. Кейин у бу қизга уйланибди. Қиз унга вафодор хотин, садоқатли дўст, ардоқли маҳбуба бўлибди.

Муҳандис бу қадимги эртакни ўқиб тугатар экан, хаёлчан қиёфада деди: “Ум Шелеби.. Ким билсин – эҳтимол, у инсон қиёфасидаги ўша филдир. Эҳтимол, у мени эртага шундай бир оиланинг бағрига олиб борарки, у ердан мен излаган қизимни топарман”.

Тонг отди. Кейин пешин бўлди. Ниҳоят, совчи хотин келди. У чодрасига ўраб қизнинг ромдаги сувратини олиб келди. Муҳандис тўлқинланиб, уни қўлига олди-да, анча вақт кўзини узмасдан, тикилиб қолди. Кейин худди ўзига-ўзи гапираётгандай гўлдиради: “Ҳа, менга айни шунақа хотин керак!”

Умм Шелеби “суврат йўқолганини билиб қолмасларидан, уни жойига қайтаришим керак” деган сўзлар билан сувратни унинг қўлидан олди. “Дарҳол бориб, сувратни жойига илиб қўймасам, бўлмайди, — деди у яна. — Акс ҳолда, қиз анча мушқил аҳволда қолади. Агар қиз сенга маъқул тушган бўлса, дарҳол қизнинг ота-онасининг ҳузурига жўнаб, уларга кўнглидаги хоҳишларини айтиши керак. Агар улар бошқа бировга ваъда бериб қўйишса, унда ишнинг ҳал бўлиши қийинлашиб қолади. Агар йигит истаса, Умм Шелеби кўп узоққа чўзмай, уни қизнинг отаси билан учраштириб қўя олади...”

— Ҳа, кечиктирма... — деб жавоб берди муҳандис. — Оллоҳнинг ўзи қўлласин сени бу хайрли ишда.

Эртаси куни Умм Шелеби қайтиб келди ва энтика-энтика йигитга қизнинг отаси ҳузурига бугун кечкурун бориши мумкинлигини маълум қилди.

— Бу ишни узоққа чўзманг, — дея маслаҳат берди совчи хотин. — Аввалига қизнинг уйидагилар янги куёв ҳақидаги гапни эшиттилари ҳам келмади. Уларга биринчи куёв маъқул тушипти, шунинг учун яна бошқа куёвларга эшикни ланг очиб қўйишни улар маъқул кўришмас экан. Мен бутун макр-ҳийлаларимни ишлатдим. Бу куёв билан учрашмасаларинг бўлмайди, деб уларни ишонтиргунча, она сутим озғимга келди. Мен уларга нима деганимни биласизми? “Тақдирнинг нима бўлишини олдиндан ким айтиб бера олади? Иқтидорли ёш муҳандис олдингизга бирров келиб кетса, бир нарсангиз камайиб қолармиди? Бу йўлни сизга очиб бериш учун мен қўлимдан келган ишнинг ҳаммасини қилдим. Сизга қизнинг отасини кўндириш қолди, холос. Бу муҳтарам қария истеъфодаги ҳарбий. У бир сўзлик. Гапида қаттиқ турадиган, гапнинг пўсткалласини яхши кўрадиган одам. Кечикиб-нетиб юрманг.

— Яхши, мен рошпа-роса бешда у ерда бўламан, ташвиш тортманг, — деб ишонтирди уни муҳандис. У, албатта, сўзининг устидан чиққан бўларди: соат ҳали тўрт ярим ҳам бўлгани йўқ, у эса аллақачон ҳамма тайёргарлигини кўриб бўлган эди. Ҳозир энди кўзгу олдида туриб олиб, янги костюмининг кўкрак чўнтагига дастрўмолини бир учи чиқиб турадиган қилиб жойлашга уринмоқда. У ўзининг қиёфасидан мамнун ҳолда келинникига йўл олди.

Йигит кўчадан кетиб борар экан, унга йўлда рўпара келган нарсаларнинг ҳаммаси кўзини қувонтирар эди. Қалби ўзига ишонч туйғуси билан тўлиб бормоқда. Шубҳа-гумонлар тарқалди. Тақдир унга муносиб келинни раво кўришти, энди миннатдорлик билан унга уйланишдан бошқа илож йўқ. О, инсон нақадар ожиз! Унинг қаршисида сон мингта масала кўндаланг бўлади, у буларнинг ҳеч қайсисини ҳал қилолмайди. Бунинг учун уларнинг ечими унинг қўлига тайёр ҳолда осмондан ўзи тушмоғи керак. Кўпинча у чорраҳада қайси томонга йўл олишини билмай серрайиб туриб қолади, фақат бирров орқасига турганини ҳис қилгандан кейингина бир томонга йўл олади. Демак, тақдир уни шу йўлга соляпти. Муҳандис йигит Сулаймон-пошо майдони яқинидаги чорраҳага яқинлаб келар экан, унинг миясида ана шунга ўхшаган фикрлар чарх урарди. Шу ерга келганда у орқасига биров қаттиқ турганини ҳис қилди, бу туркидан у йиқилиб тушди; назарида гилдирак остида қолгандай бўлди. Унинг эсида қолган энг охирги нараса — шу бўлди.

* * *

— Қимирламанг! — деган овозни эшитди муҳандис ҳуши жойига келганда. У ҳушидан кетгандан бери қанча вақт ўтганидан беҳабар эди. У хастахонада эди, юмшоққина тўшақда ётар, ҳаммаёғи оппоқ дока билан боғлаб ташланган эди. У овоз келаётган томонга нигоҳини ўгириб, оқ халат кийган шифокорни, ҳамшираларни кўрди. Шундагина муҳандис йигит ҳозиргина операциядан чиққанини, қовурғаси синганини, бир неча кундан бери хастахонада ётганини,

шу пайтгача аҳволи оғир бўлганини, энди хавф ортда қолганини ва у тузалиш йўлига қадам қўйганини билди. Бемор ҳар хил нарсаларни сўраб, нималар бўлганини айтиб беришни талаб қила бошлади, бироқ врач унинг аҳволида ҳаяжонланиш мумкин эмаслигини айтиб, гапирмасдан тинч ётишни буюрди.

Врач жабрдийдага полиция ходимларининг бир нечта мухтасар саволларига жавоб беришгагина ижозат берди. Улар бахтсиз ҳодисанинг тафсилотларини аниқламоқлари керак эди. Бироқ бемор ҳеч нарсани кўрмаганини — уни уриб кетган машинани танимаганини, рангини пайқамаганини, ҳайдовчиси ким эканини ҳам билмаслигини айтди.

Полиция ходимлари унинг гапларини қоғозга тушириб, чиқиб кетишди, бемор эса ётган жойида ўз аҳволини ўйлай бошлади: “Қовурғам синипти! Шунча елиб-югуриб, топганим шугина бўлдими? Ана энди, мен чиндан ҳам касрга айландим. Лекин менинг ёнимга кириб, мен билан бирга бир бутунни ҳосил қиладиган яримимни топа олганим йўқ!” Кейин у ҳали соғ пайтгида келиннинг уйига йўл олган кунни эслади. Кун охирлаб қолган эди. Ўша кунги воқеалар нима билан хотималанганини қасдан билса бўларкин? Қизиқ, унинг қисмати қизни қай бир даражада бўлса-да, ташвишга солганмикин? Ёки у бу ерда пойга вақтида қоқилиб йиқилган арғумоқ каби тақдирнинг ўйинчоғидек бу ерда ётган паллада, биринчи куёв ишини битириб кетдимикин? Кошки эди Умм Шелебига одам юборишнинг иложи бўлса — у ҳамма гапни айтиб берарди. Аммо унга қимирлашни ҳам, гаплашишни ҳам тақиқлаб қўйган врачни қандай қилиб алдаш мумкин? Афтидан, бир-икки кун кутмаса бўлмайдиган кўринади. Эндигина тошиб олган яримини шу ҳодиса тўфайли йўқотиб қўйган бўлса, мунча ҳам пешонаси шўр экан унинг? Ахир, бу ҳодиса унга шунчаки битта қовурғаси синганидан кўра каттароқ кулфат олиб келди. Илоҳим, уни уриб кетган жиноятчи худонинг қаҳрига учрасин. Жиноятчининг бу ишини у ҳеч қачон кечирмайди. Шу чоқ бемор теварагидаги гул солинган вазани, бир шиша қимматбаҳо атирни, бир-иккита ажойиб китобларни, қутилардаги конфетларни ва сигареталарни пайқаб қолди. Хуллас, буларнинг бари роҳату фароғатда яшаб ўрганган одамга қилинадиган совғалар. Қизиг-а! Унга шунчалик ғамхўрлик қилаётган ким бўлсайкин? Ким унга шунчалик диққат-эътибор қилаётганикин?

— Ким олиб келди буларни? — деб сўради у врачдан совға-саломларга кўзи билан ишора қилиб.

— Бека... — деди врач қисқа қилиб, худди ўз-ўзидан англашиладиган нарса тўғрисида гапирётгандай. Шундай деб у ўз ходимларига ўтирилди-да, кетишдан олдинги сўнги кўрсатмаларини берди.

Ҳаммалари хонадан чиқишди. Бемор ҳаддан зиёд ҳайрон бўлганича қолаверди. Бека? Қанақа бека? Беморга укол қилмоқ учун қўлида игна кўтариб, ҳамширалардан бири қайтиб келди. Бемор у ўз ишини қилиб бўлгунча кутиб турди-да, кейин “бека” тўғрисида бақадри имкон батафсилроқ гапириб беришини илтимос қилди. Ҳамшира ҳам чечангина экан, гапини тинглайдиган одам тополмай турган эканми, бажону дил гапирга кетди. Шу пайтгача ҳамшира кўрган аёллар ичида бека энг кўрками, энг олижаноби экан. Муҳандис бир қанча қизиқарли ва ҳайрон қоларлик тафсилотларни билиб олди. Бу соҳибжамол хоним ҳар кунни келади. Келиб унинг саломатлигини суриштиради. Ҳар келганда чиройли гуллар олиб келади, йигитнинг парваришига тузукроқ қаранглар деб, санитарларга сахийлик билан пул улашади. Бемор оғир ётган биринчи кунларда у бир неча марта ярим кечада телефон орқали унинг аҳволини сўради. Операция вақтида унинг тугашини кутиб, қўшни хонада ўтириб чиқди. Операциядан бир кун аввал врачларнинг консилиумини ташкил қилган ҳам шу аёл бўлди — у ҳеч иккиланмай операция ҳақини тўлади. Қолаверса, унинг хастахонада ётиши билан боғлиқ бўлган ҳамма харажатларни, мана шу шиша палатанинг ҳам ҳақини унинг ўзи тўлади. Манави гуллар, манави чиройли буюмларни ҳам бека олиб келди. У пулни орқа-олдига қарамай харжляяпти. Ҳаммаси унинг учун. Унинг бутун фикри-зикри, бутун ташвиши битта нарсада — ҳар қандай қилиб бўлса-да, сизнинг ҳаётингизни сақлаб қолиш. Бу сўзларни бека ҳар кунни, ҳар соатда рўпара келган врачга ва ҳамшираю санитарларга такрорлайди.

– Хотинингизнинг сизга шунчалик гамхўрлик қилиши табиий нарса-ку! У сиздан ҳеч нарсани аяётгани йўқ, – деб гапни тугатди ҳамшира кўнгилянлик билан. – Энди, худо хоҳласа, мен бекани яхши хабарлар билан хушнуд қиламан. – Шу сўзлар билан ҳамшира палатадан чиқди.

– Хотини дедими? – дея такрорлади муҳандис ҳанг-манг бўлиб. Кейин узоқ ўйланиб қолди, бу жумбоқнинг ечимини топишга ҳаракат қилди. Ниҳоят, битта магикий хулосага келди, бу ерда ҳамма унинг хотини деб ҳисоблаётган “бека” – у қўлини сўрамоқчи бўлиб йўлга отланган қизнинг ўзи. Афтидан, у рўй берган воқеадан хабар тошган. Бу бахтсиз воқеа муҳандис йигит қизнинг уйига кетаётганда рўй бергани уни тўлқинлантириб юборган. Ана шу кучли ҳаяжон, афтидан, унинг гамхўрликлари ва ташвишларининг асосий сабаби бўлиши керак. Бу гап тўғри бўлса, бу қиз чиндан ҳам муҳандис излаб юрган аёлнинг ўзи! Мунча олижаноб бўлмаса бу қиз! Бунақа рафиқа билан у нақадар бахтиёр бўлар эди-я! Лекин нима учун у даволаш харажатларининг ҳаммасини ўз зиммасига олдикин? Ёки муҳандис йигит қизнинг қўлини сўрагани уйига кетаётгани учун шунга асосланиб, ўзини унинг хотини деб ҳисоблаётганмикин? Агар қиз шундай деб ҳисоблаётган бўлса, у қизнинг қарорини қўшқўллаб маъкуллайди. Шу бугундан бошлаб, у ҳам энди уни ўзининг хотини деб ҳисоблайди. Йўқ! Бугундан эмас, унинг уйига кетаётиб, машина тагида қолган кунидан бошлаб ҳисоблайди. Мунча яхши бўлмаса-я хотини! Йигит хотирасида қизнинг қиёфасини тикламоқчи бўлди, бироқ бунинг имкони бўлмади – аллақачон унинг шакли-шамойили хира тортиб қолипти, сувратдаги белгилари аралашиб кетишти миясида.

Унинг ўзини дарҳол кўриши керак. Лоақал унга миннатдорлик билдириб қўйиш учун ҳам кўрмоғи зарур. У ҳамшира келишини кутди. У келгач, ундан илтимос қилди:

– Мен кўрсам дегандим... хотинимни...

Ҳамшира беканинг бугун ҳали келмаганини айтди, у келиши биланоқ бекани палатага олиб келишга ваъда берди. Бемор кута бошлади. Дақиқалар ўтди... Кейин дақиқалар соатларга айланди. Тун кирди. Кейин кун ўтди. Кейин иккинчи, учинчи, тўртинчи кун ўтди. Йигит ҳамширадан сўраб, ҳеч нарсани билолмади.

Ҳамшира ҳам ҳайрон эди – бека нима учун бирдан ғойиб бўлиб қолди экан? Авваллари хастахонага кунига ҳатто икки мартадан келарди.

Муҳандис хавотир олиб, хомуш тортиб қолди. Бундан ташқари, ҳамширага ва бошқаларга “хотинининг” бунақа ғалати қилиғини тушунтириб бериш зарурияти уни ташвишга солар ва бундан хижолатда эди. У қиз тўғрисида ҳеч ким билан гаплашмасликка ҳаракат қилди, лекин яна бир неча кун мобайнида у жумбоқни ҳал қилишдан умидини узмади.

Врачнинг тасодифан оғзидан чиқиб кетган бир гапи унга жиндай ёрдам берди. Бир куни беморни кўриб бўлгандан сўнг, у деди:

– Аҳволингиз энди анча яхшиланиб қолди. Ёстиққа суяниб ўтиришингизга ижозат бераман. Одамлар билан бемалол гаплашаверинг. Бека юборган манави китобларни ўқисангиз ҳам майли...

– Бека дедингизми? Қани у? – деб хитоб қилди у чўкаётган одам чўшга ёпишгандай бу сўзга ёпишиб олиб. Врач жилмайди.

– Бека энди анча хотиржам бўлиб қолди. Бир ҳафта аввал хавф-хатар ўтиб кетганига тўла ишонч ҳосил қилди...

– Шунақами? Лекин мен... Мен айтмоқчи эдимки... Унинг ўзи келармиди?

– Йўқ. У менга энди боришимнинг ҳожаги қолмапти, бемор анча тузалиб қолипти, деди. Ҳозир энди у икки-уч кунда бир қўнғироқ қилиб, аҳволингизни сўраб туришти.

– Бирор одамдан уни телефонга чақириб беришни илтимос қилсам бўлармикин?

– Албатта. Ҳамширага телефон номерини беринг. Истаган пайтингизда қўнғироқ қилиб, чақириб беради.

– Беканинг телефон номери бу ерда, албатта, маълум бўлса керак?

– Бунақа эмасдир-ов.. У доим бизга ўзи қўнғироқ қилади. Сиз ўзингиз унинг номерини билмайсизми?

— Ҳа-я. Албатта... албатта... — деди муҳандис ва хижолатини яшириш учун қулиб юборди. Врач чиқиб кетди. Бемор номаълумлик зулмати ичида қолаверди. Бу зулмат унинг теваганини куршаган аввалги зулматдан қуюқроқ эди.

Муҳандис оғир ётганида, унга шу қадар ғамхўрлик кўрсатган, хатар ўтиб кетгандан кейин, аҳволи анча-мунча яхшилангач, уни бутунлай танимайдиган одамдай лоқайдлик билан ундан юз ўтирган бу бека ким бўлдикин? Энди у билан қандай учрашса бўларкин?

У ҳамширани чақириб, ундан хастахона бошқармасидан ва умуман, қаерда имкони бўлса, ўша жойдан “бека”нинг адресини ёки телефон номерини сўраб аниқлашни илтимос қилди. Буни илтимос қилар экан, муҳандис ҳамширага хотинининг яшаш жойини яшириб юрганига сабаб борлигини айтди ва умуман, хотинининг унга нисбатан бунақа муомаласи ҳам бесабаб эмаслигига шама қилди.

Аммо ҳамшира беканинг на адресини, на телефон номерини топа олди. Бека келиб, муҳандиснинг аҳволини сўраганида ҳеч кимга ўзининг исмини айтган эмас — бека тўғрисида хастахонада маълум бўлган гап — бор-йўғи шу эди, холос. Охир-пировардида, беморнинг бирор муғомбирликни ишга солишдан бошқа иложи қолмади. Қандай муғомбирлик қилишини топиши биланоқ бемор хурсандлигидан оқ уриб юборди ва жуда енгил тортиди.

— Менга қаранг, — деди у ҳамширага мурожаат қилиб. — Менинг сизга бир илтимосим бор. Янаги гал бека телефон қилиб мени сўраса, касали қайталаб қолди, жуда оғир ётипти, икки соатлик умри қолганми-йўқми — худо билади, денг.

Аёл тараддудлангандай бўлди, лекин қўлига тутқазилган қоғоз пулниги шилдираганини эшитиб, шахдидан қайтди ва жиндай таваккал қилишга, яъни ёлгон маълумотлар беришга рози бўлди.

Икки кундан кейин у ҳовлиқиб йигит ётган палатага кирди-да, энтикиб деди:

— Айтдим.

— Ростданми? Айтдингизми?

Йигитнинг юраги қинидан чиқиб кетай деди. Ҳамшира беканинг ҳозиргина телефон қилиб, йигитнинг аҳволини сўраганини айтди.

— Мен унга айтган гапларингизни айтдим. У жуда ҳам кўрқиб кетди. Ҳатто гўшакни қўлидан тушириб юборди. Икки дақиқадан кейин у етиб келади...

Бемор хурсандликдан нима қилишини билай қолди. Беихтиёр қўли атир шишаси томон чўзилди. У ҳамширадан бека келиши биланоқ дарҳол уни палатага олиб киришни илтимос қилди. “Менинг жоним кирар-чиқар бўлиб ётганим ҳам эсингиздан чиқмасин” дея тайинлади.

Ҳамшира бекани кутиб олгани чиқиб кетди.

Бир неча муддатдан сўнг муҳандис яқинлашиб келаётган икки аёлнинг товушларини эшитди. У узилаётган бемор қиёфасига кириб, кўзларини юмиб, кимир этмай ётиб олди. Ниҳоят, палата эшиги очилиб, унинг “хотини” кўринди. Остонада тўхтади-да, беморга тикилиб қолди. Йигитнинг юзида қони қолмаган эди. Ёлгондан ўлаётган бемор чинакамига асфалософилинга жўнашига сал қолди. Ким бўлдикин бу аёл? Йўқ, юз тузилишлари лоақал сувратдан бўлса-да, таниш бир чехрани кўришни ўйлаганди. Бироқ унинг кўз ўнгида бутунлай бошқа, етти ёт бегона бир қиз турарди. У бу қизни авваллари сира кўрмаган эди. Унинг тўғрисида ҳеч нарса билмайди. У хаёлида барпо этган мухташам бино бир лаҳзада кунфаякун бўлди. Йўқ, бу қиз қўлини сўраб бормоқчи бўлган қалғини эмас. Йўқ, у қизнинг йигитга ғамхўрлик қилганлари, ташвиш чекканлари муҳандис ўйлаган сабаблардан эмас. У йигитга бегона, унинг ақлига ҳам, хотирасига ҳам бегона.

Шак-шубҳа йўқки, у бу қиз билан сира учрашган эмас, на ўтмишда, на хаёлида, на ҳаётда тўқнаш келган эмас. Ким бу қиз? Уни қасрдан танийди? Унга ғамхўрлик қилишининг, ҳаяжонланишининг боиси нимада? Нима сабабдан оғир ётган кезларида бу қадар ташвишланди? Нима учун у ҳамма харажатларни зиммасига олди?

У ҳали умрида бир марта ҳам бунақа мураккаб, бунақа чигал масалани ҳал қилиб кўрмаган эди.

Лекин жуда ҳам соҳибжамол экан. Ҳа, умрида бир марта ҳам қўрмаган, танимаган бу қиз жуда дилрабо ва гўзал экан. Бир вақтлар у ҳам хотини жуда гўзал бўлишини орзу қиларди. У ҳатто ҳаёлида унинг гоятда сўлим, гоятда нафис чехрасини яратиб олганди ҳам. Аммо бу қизнинг ҳуснидай гўзал ҳусни у ҳатто тасаввурига ҳам келтирган эмас. Қизнинг ҳусни шунақа баркамолки, унга муҳандиснинг қўли етмайди. Юзининг оппоқлигини айтмайсизми? Бирам ўзига ярашган. Баайни момақаймоқ дейсиз. Ҳолбуки, у менинг ташвишимни чекиб рангини олдириб қўйган. Туш эмасмикин буларнинг бари? Ия, бу нима бўлди? Во ажабо! Кўз ёшларими? Баайни шабнам томчиларидек кўз ёшлари унинг қирғоқларига қалқди.

Бу орада нотаниш қиз аламига чидаёлмади, шекилли, тирноқлари қипқизил қилиб бўялган бармоқлари билан кўзидан ёшани артиб, хонадан югуриб чиқиб кетди. Ҳамшира унинг кетидан югурди, лекин бемор ётган жойида қимир этмади, лом-мим деб оғиз ҳам очгани йўқ – содир бўлган воқеадан у лол-у ҳайрон эди. У ҳанг-манг бўлиб, ҳушини ўнглаёлмаи саросима ичида ҳамшира қайтиб келгунича узоқ ётди. Ҳамширанинг ўзи қайтиб келди. Ҳамшира беморни бу ёлғонлардан бутунлай қайтишга кўндирмоқ ниятида эди. Бемор ижозат берса, ҳамшира бекага бор гапни айтиб беради. Акс ҳолда, бу ёлғон ошкор бўлиб қолса, хастахона маъмуриятининг қулоғига етмай қолмайди, унда ҳамширанинг жазоланиши муқаррар. Ахир, бека врачларнинг янги маслаҳатини ўтказишни талаб қилади. Ҳамшира беморни ўлимдан олиб қолиш учун қўлидан келганча ҳаракат қилади.

Ҳамшира жавобни кутиб ўтирмай, беморнинг ёнига борди. Унинг ёстигини кўтариб, туриб ўтиришига кўмаклашди, кейин расмли журналлардан бирини олиб берди-да, “ҳозир бориб, бекага бор ҳақиқатни айтаман ва уни қайтариб олиб келаман, беморнинг қанақа аҳволда эканини ўз кўзи билан кўрсин” дея ўрнидан турди.

Шундан кейин у хонадан чиқди. Бемор эса ҳамон ёш боладай қимир этмай, бўлганича бўлар деб ётишда давом этарди. У журнални қўлига олиб, гайришуурий тарзда варақдай бошлади. Шунда кўкқисдан нигоҳи бир сувратга тушди. Суврат унга таниш кўринди. Во ажабо! Бу унинг қаллиғи-ку! Уша ромга олинган сувратини кўрган қиз. Ҳа, бу ўша. Ҳозироқ никоҳ либосини кийиб олипти. Унинг ёнида фрак кийган ҳушбичим бир йигит. Сувратнинг остида ёзув: “Ажойиб ва қувноқ никоҳ!”

Ие, у биринчи кўёвга турмушга чиққан экан-да! Жуда яхши бўлипти-да! Энди муҳандис бунга зиғирдак ҳам ачинмайди. Йигит нафасини ичига ютиб, бетоқатлик билан эшикка нигоҳ ташлади. Саросимага тушиб қолган бегона аёлни қўлидан етаклаб, ҳамшира кирди ва унга беморнинг кровати ёнига ўриндиқ қўйиб бериб, ўзи чиқиб кетди.

Буларнинг ҳаммаси жуда тез рўй берди. Бир-бири билан рўпарама-рўпара ёлғиз қолган ёшлар нимадан гап бошлашларини билмай, индамай ўтиришар эди. Ноқулай жимлик чўзилиб кетди. Ниҳоят, жувон енгил сўлиш олиб, гап бошлади:

– Худого шукур, саломат экансиз. Ҳозир сизни жони узиляпти дейишганда ҳушимдан кетиб йиқилишимга оз қолди.

У суҳбатдошига, унинг шу сўзларни айтган лабларига қаради. У ҳамон бу сўзлар унга қарата айтилганига ишаноламас эди. Кейин бироз ўзига келиб сўради:

– Менинг ҳаётимни сиз шунчалик қадрлайсизми?

– Ҳа-да...

– Буни фақат бир хил изоҳлаш мумкин, холос: мен ўлиб, жаннатга тушганман, сиз эса ширин-шакар гаплар билан мени овунтирадиган хур қизсиз. Ундоқ десам, замзам суви қани? Дарахлар, мевалар нега кўринмайди. Манави тўшақ, ҳамшира, хастахонада нима қилиб юришти?

– Йўқ, йўқ! Бахтимга, сиз ҳаётсиз. Агар сиз вафот этган бўлиб, жаннатга тушганингизда, мен турмага тушган бўлардим.

– Турмага? Нечук?

– Қилиб қўйган жиноятим тўғрисида сизга гапириб бериш фурсати келди. Сизни машинада туртиб юборган менман. Албатта, мен бундан жуда ҳам

таассуфдаман. Лекин нима иложим бор? Тақдир экан. У бизнинг иродамиздан ҳам, хошиш-истакларимиздан ҳам кучлироқ. Мен жуда шошиб кетаётган эдим. Шак-шубҳа йўқки, менинг гуноҳим ҳам шунда. Мен эрталаб дўконда кўрган шоҳи кўйлакни тезроқ харид қилишга ошиқмоқда эдим. Тезроқ бормасам биров илиб кетадигандай кўринганди. Гилдирак сизнинг устингиздан ўтиб кетгандан кейин ҳам, мен тезликни пасайтирмай, олдинга ҳаракат қилишда давом этдим. Лекин бағритошлигим учун шундай қилганим йўқ. Виждонсизлигим туфайли ҳам эмас. Мен ҳалдан ташқари қаттиқ қўрқиб кетган эдим. Мен сизнинг ерда жон талвасасида тўлганиб ётган гавдангиздан арвоҳдан кўрққандек қочиб борардим.

Мен дарров уйга қайтиб бордим ва телбалардек талвасага тушдим. Онам дарҳол менинг аҳволимни пайқади. Мен бўлган воқеани унга айтиб бердим. У менга отамнинг олдига боришни маслаҳат берди. Ахир, менинг отам судьялик қилади-да. Отам ҳам менинг ҳаяжонли гапларимни эшитиб, нима дейишни билмай қолди. Агар бахтсизлик ҳақида полицияга хабар қилинса, жабрийда одам ўлиб-нетиб қолса, иш, албатта, судга оширилади. Агар полицияга хабар қилинмаса, бугун умр бўйи виждон азобида ўтиб кетишга тўғри келади. Судья сифатида у ҳеч кимга, ҳатто ўзининг қизига ҳам қочишни маслаҳат бераолмасди. Отаси сифатида эса у якка-ю ягона фарзандини ўз кўли билан турмага ташлаёлмас ҳам эди. У бирон тўхтамга келолмади, нима қилишни ўзимга қўйиб берди. Аммо жавоб беришдан олдин менинг ҳамшиша тез юриш одатим учун қаттиқ койиди, қилиб қўйган ишим қанақа ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлигини гапирди, кейин эса беморнинг аҳволидан хабар олишим кераклигини, унинг омон қолиши ва даволаниши учун кўлимдан келган ҳамма ишни қилишим кераклигини уқтирди. Агар у тузалиб кетадиган бўлса, жарима солинади, холос. Шунинг учун мен ўша куни Сулаймон-пошо майдонида автомобил ҳалокатида жабр кўрган одам тўғрисида полициядан суриштира бошладим ва сизни топмагунимча, суриштиришларимни қўймадим.

Муҳандис унинг гапларини тинглаб ўтирар экан, аста-секин самода парвоз қилиб юрган жойларидан ерга тушаётганини ҳис қилди.

– Жиноятингиз жуда ҳам катта! – деб унинг гапини бўлди йигит. – Сиз менинг қовурғамни синдирдингиз. Сизни деб мен қаллиғимни йўқотдим. Орзуларимдан ажрадим. Шуларнинг ҳаммаси учун фақат жарима билан қутулиб кетмоқчимисиз?

– Ахир, сиз омон қолдингиз-ку! Худога минг қатла шукур!

– Омон қолган эмишман! Менинг омон қолишим қанчага тушди? Энди бундан бўён яшайдан кўра менга ўлим афзалроқ бўлиб қолди. Демак, сизнинг менга кўрсатган ҳамдардлингиз, кўзларингиздан тирқираган ёшлар, рангларингизнинг оқариб кетгани – буларнинг бари мен туфайли эмас экан-да? Менинг аҳволимдан ташвишланганингиз учун эмас экан-да. Қамоққа тушиб қолишдан қўрқиб, шунча ташвиш чекибсиз-да? Менга қаранг, ҳой ойимқиз... Йўқ, менга қаранг, бекам... Йўқ, рафиқам...

– Рафиқам?!

– Албатта-да. Бўлмаса, сизчалик менинг ташвишимни чеккан, менга ғамхўрлик қилган аёлни одамлар ким деб ҳисоблашлари мумкин? Икки дунёда ҳам сизни менинг қотилим дейишмайди, ундан кўра, менинг хотиним дейишлари аниқроқ.

– Мени қотил деманг! Ахир, сиз ўлмай қолдингиз-ку!

– О, кошки эди мен ўлиб кетган бўлсам-у, сиз турмага тушсангиз.

– Мени шунчалик ёмон кўрасизми?

– Ҳукумат идоралари сизнинг жиноят қилганингиздан хабардорми-йўқми?

– Ҳозирча хабарлари йўқ. Мен сизнинг буткул соғайиб кетгунингизгача кутиб туришга аҳд қилдим.

– Мен ўлган бўлганимда нима бўлар эди?

– Унда мен ўз оёғим билан полицияга бориб, ўзимни топширган бўлардим.

– Мабодо мен ўлган бўлганимда, сизни қамоққа ҳукм қилишларига нега бунча ишончингиз комил?

– Муқаррар шундай бўларди. Бунақа ишга мен биринчи марта дуч келаётганим йўқ.

– Ростданми? Биринчи марта эмасми?

– Ҳа... автомобил фалокатлари илгари ҳам бўлган. Ўтган йили ёзда, мен бизнинг фермамизга ўтин ортиб кетаётган эшакни туртиб юборган эдим. Олти ой ўтгандан кейин яна бошқа бир эшакни босиб кетдим. Устига қамиш ортилган бўлиб, йўлда кетаётган эди.

– Э-э, шунақа денг? Хоним афандим машинада эшак босиш бўйича мутахассис эканлар-да?

Жувон ҳамма ёғи бинтлар билан чандиб боғлаб ташланган йигитга қаради, йигит эса қилган ҳазилининг маъносини тағигача тушунмади, шекилли, гапини давом эттирди.

– Вой жиноятчи-ей! Модомики, мен жабрдийда эканман, сиз менинг ўзингиз тўғрингиздаги фикримни эшитишга мажбурсиз. Кимнинг фикрини афзал кўрасиз – меникиними ёки суд ҳукминими?

– Сизникини.

– Ундай бўладиган бўлса, мен сизни қаматаман.

– Сиз мени турмага қаматмоқчимисиз?

– Йўқ. Эрнинг қучоғига.

Жувон унга қараб жилмайди. Унинг табассуми ҳукмдан мамнун маҳкумнинг табассумига ўхшарди. Бундай одам чиқарилган ҳукмдан норози ҳам бўлмайди, ундан шикоят ҳам қилмайди.

Орадан бир йил ўтди. Муҳандис тушунди – тақдир чиндан ҳам бу қопқоқни хурмача билан қандай бирлаштириш йўлини, касрни бутун қилишни, унга энг аъло хотин ато қилиш усулини билар экан. У яна бир нарсага ишонч ҳосил қилди – тақдирнинг ихтиёрида шундай воситалар бўлар эканки, бунақа воситалар ҳеч қачон биронта одамнинг хаёлига ҳам келмас экан. Мана, унинг ўзи ўз турмуш ўртоғини шунақа йўл билан топишни хаёлига келтира олармиди?

Уларнинг тўйларининг бир йиллигини нишонлагани меҳмонлар тўпланганда, муҳандис хотинининг қулоғига аста шивирлади:

– Момо Ҳавони топмоқ учун Одам Ато қовурғасини қурбон қилган экан. Сени топмоғим учун сен ҳам менинг битта қовурғамнинг бошига етгансан!

НАЖИБ МАҲФУЗ

ИМКОНИАТ

Ҳувиллаб ётган бу иморатта мен тез-тез келиб турардим. Бу иморат ҳали яп-янги эди – ҳатто ҳали ундаги бўёқларнинг ҳиди ҳам шундоққина уфуриб турарди. У чорбурчак ерда ўрнашган эди. Бир неча муддатдан кейин унинг пештоқида бизнинг фирмамиз номи ёзилган лавҳа пайдо бўлиши керак. Бошқармамиз бу иморатни ижарага олаётган экан, бунда менинг ҳам ҳиссам кам бўлмаган десам муболага бўлмас. Мен архивда хизмат қиладиган, ҳамманинг эсидан чиқиб кетган бир ходим эдим. Мени фирма бошқарувига янги иморат қидириб топиш мақсадида атайин махсус тузилган қўмитага аъзо

Атоқли Миср адиби Нажиб Маҳфуз 1911 йилда Қоҳирада кичик мансабдор оиласида туғилган. 1934 йилда Қоҳира университетининг филология факультетини битирган. Кўп йиллар мобайнида турли вазирликларда майда амалдор бўлиб ишлаган. 1959 йилда кинони ривожлантириш Давлат ташкилотига директор этиб тайинланган.

Ижодини Қадимги Миср тарихига бағишланган романлардан бошлаган. “Тақдир ўйини” (1939), “Родопис” (1943), “Фивнинг кураши” (1944) шулар жумласидан. Унинг энг машҳур йирик асарлари Қоҳира ҳаётига бағишланган “Янги Қоҳира”, “Хон-Халил”, Ал-Миддак торкучаси” каби романлардир.

Нажиб Маҳфузнинг 20 дан ортиқ романи, 10 га яқин ҳикоялар тўплами бор. Унинг бир қатор асарлари ўзбек тилига ҳам таржима қилинган.

Нажиб Маҳфуз – Нобель мукофотининг совриндори.

қилиб сайлашди. Бошқарувда бўлимлар жуда қўпайиб кетган эди — улар эски бинога сиғишмай қолди. Уларни катта шаҳарнинг бир-биридан анча олис турган кварталларида жойлаштиришга тўғри кела бошлади. Мен ҳар куни эрталаб ишга кетаётиб, ана шу кимсасиз иморатнинг ёнидан ўтардим. Охирида қўмитага шу уйни бир кўришни таклиф қилдим. Ниҳоят, тез орада зарур бўлган расмиятчиликлар бажо келтирилди ва унинг кетидан уйнинг эгаси билан битим тузилди.

Кўч-кўч билан боғлиқ бўлган оворагарчиликлар ҳали бошланганча йўқ эди, эрталаблар мен, одатдагидек, аввалги йўлдан эски идорага қатнашда давом этардим, лекин ички бир гуруҳ ҳамда “бу мулкка мен ҳам дахлдорман” деган туйғу мени бу янги уйга қайта-қайта кириб чиқишга ундарди — гўё мен уни расман кўздан ўтказиб турмасам бўлмайдигандай туюларди. Қоровул мени таниб қолган эди. Бу гал ҳам у менга эҳтиром билан эшик очди. Бу содда ва самимий одам билмайдик, мен бор-йўғи арзимайдиган майда бир мансабдор бўлганим учун ҳаминша ўзимни таҳқирланган ҳисоблаб эзилиб юраман. Бундан ташқари, кўп болали катта оиланинг бошлиғи эканимни ва бу оиланинг қозонига фақат байрам кунларидагина гўнг тушишини айтмаёқ кўяқолай.

Иморатнинг ҳовлисида қаёқдан пайдо бўлиб қолгани номаълум бир жаноб билан тўқнаш келдим. Ҳаммадан ҳам кўра менинг гашимни келтирган нарса шу бўлдики, у иморат ичида худди хўжайиндек бақувват оёқларини гурс-гурс ташлаб комил ишонч билан одимлаб юриши бўлди. Мен унинг авзойидан бу ерга уй ижара қилиш ишгиёқда келган деб ўйладим ва мен билан саломлашишини кута бошладим. Бироқ у менга парво ҳам қилгани йўқ, аксинча, у теварак-атрофига такаббуруна нигоҳлар ташлаб юришда давом этаверди. Унинг нигоҳлари ҳатто менингдек бир камсукум мансабдорнинг ҳам газабини келтириши мумкин эди. Ҳолбуки, мен ўзимни бу иморатнинг биринчи кашфиётчиси деб ҳисоблар эдим ва ҳозир бу ерга давлатнинг вакилидай келиб юргандим. Ахир, бир неча кунлардан кейин бу давлат бу ерларнинг тўлақонли ҳукмдори бўлиб қолади-да! Шунинг учун мен яхшилаб унинг таъзирини бериб қўйишга шайландим. Лекин унинг бақувват гавдасига яна бир қур назар ташлаб, шунчаки енгил бир танбеҳ билан чекланишга қарор қилдим. Аммо у мендан олдин, саломлашмай, гап бошлаб қолди.

— Сиз бу иморатнинг эгаларидан эмасмисиз?

— Иморатни ижарага олган фирма қўмитасининг аъзоси бўлиш шарафига ноилман, — деб жавоб бердим гуруҳ билан.

— Жуда соз экан-да! — деди салмоқлаб у. — Мен иморат ичидаги хоналарни бир кўриб чиқсам, дегандим.

— Ўзлари ким бўладилар, жаноб?

— Фирма директориман, — деб жавоб берди у жўнгина.

Унинг сўзларини эшитиб, ҳанг-манг бўлиб қолдим, оёқ-қўлларим бўшашиб кетди, бутун вужудим бужмайиб қолгандай бўлди, бирдан кутилмаганда бу одамнинг гавдасидан электр қуввати чиқиб, менинг нимжон танамга урилгандай бўлди. Мен бир амаллаб минғирладим:

— Мени кечиринг, ҳазрати олийлари!

— Қани, мени бошла-чи... — деди у бепарволик билан.

Назаримда, само дарвозалари ланг очилиб кетгандай бўлди. Бу дарвозалар орқали менга Оллоҳнинг раҳм-шафқатлари ва меҳрибончилиги ёғилаётгандай туюлди. Оллоҳ ўз неъматларини менга ҳазрати олийлари орқали инъом этгандай эди. Мен шу заҳотиёқ директорга хоналарни бирма-бир кўрсата бошладим. Йўл-йўлакай, иморатни кўкларга кўтариб мақтадим, фазилатларига қўшиб, олқишладим. Меҳмоннинг диққат-эътиборини кабинетларга, залларга, вестибюлларга қаратдим. Шунингдек, иморатнинг пардози ҳам дид билан қилинганини, ҳашамати ҳам зўр эканини уқдирдим. Кейин негадир дадилроқ бўлиб қолдим ва тафсилотларини ҳам бемалол гапира бошладим:

— Ишонтириб айтаманки, жаноби олийлари, учинчи қават сизнинг ишлашингиз учун энг қулай қават. Унинг баландлиги ҳам соз, кўча шовқинларидан яхши иҳоталанган, айни чоғда, агар лифт бузилиб-нетиб қолса, сизнинг чиқиб-тушишингиз ҳам бемалол бўлади.

Бир лаҳза ўтмай, иморатнинг бошқа сифатларини мақтай кетдим:

– Иморатнинг шимолий қаноти жўгрофий афзалликларга эга — уларни назардан соқит қилишнинг иложи йўқ: унинг икки томони кўча. учинчи томонида чоғроқ бензоколонка, бу қанот — кунгай, ҳавоси ҳам ҳаминша тоза бўлади.

Мен унга энг катта хонани кўрсатиб, дедим:

– Бу хона сизнинг кабинетингиз бўлади. Уни ёнидаги хона билан жуда осон бирлаштириш мумкин. Ўртадаги манави деворни олиб ташласа, жуда кенг хона бўлиши мумкин. Унда ҳар хил кенгашлар ва мажлисларни ўтказиш мумкин бўлади. Манави ердан ва қаршидаги девордан эшик очилса, бемалол котибиятга ўтиш ҳам мумкин бўлади.

Сира кутилмаганда омадим кулиб боқди — жуда ноёб воқеа. Бахтли тасодиф рўй берди — шахсан директорнинг ўзларидай одам билан танишиш бахтига ноил бўлдим. Шунини ўйлар эканман, оллоҳ менинг кўнглимга илҳом солаётгандай эди. Шу тарзда биз иморат бўйлаб қилган ёқимли саёҳатимизни охирига етказиб ҳовлига қайтиб чиққанимизда, унинг чеҳрасида мамнуният ифодалари зуҳур этарди.

– Сен қайси бўлимда ишлайсан? — деб сўради у мендан.

– Мен архивда ишлайман, ҳазрати олийлари. Мен кичкина одамман. Ўзим ҳам кўндан бери сиздан...

– Кейин, кейин... — деб гапимни бўлди у.

Лекин мен шошма-шошарлигимдан ўзим ҳам чўчиб кетган эдим.

– Мени авф эттайсиз, ҳазрати олийлари. Илтимосимни бошқа вақтда айтаман.

Директор кўчага чиқди. Мен унинг ортидан эргашдим. Кўчага чиқишимиз билан газетафурушга рўпара келдик. Ҳазрати олийлари ундан журнал билан китоб харид қилдилар. Журнал билан китобнинг пули йигирма беш пиастр бўлди. Қарасам, буни тўлаш учун директорнинг ёнларида майда пуллари йўқ экан, йирик пулга эса газетафурушнинг қайтими йўқ экан. Ҳазрати олийлари китоб билан журнални қайтариб бермоқчи бўлдилар, бироқ мен чаққонлик билан бунинг олдини олиб қолдим — дарҳол ёнимдан керакли миқдордаги майда пулни чиқариб, шоҳона валломатлик билан газетафурушга узатдим. Директор аввалига жиндай иккилангандай бўлди, кейин бу ишга кўнди, шекили, шундай деди:

– Имкониятнинг бўлиши ҳамон пулни олгани менинг кабинетимга кир.

Аланималар деб миннатдорлик билдиргандай бўлиб, директор кетди, мен ёлғиз қолдим. Лекин мен қалбларни ҳаяжонга солувчи янги орзу-умидлар қуёнида эдим. Қандайдир ноаниқ бир бахтга муяссар бўлишимни кутиб, ҳузурланмоқдайдим. Мен шунақа ҳолатда эдимки, биронта машина туртиб-нетиб юбориши ҳеч гап эмасди. Ахир, хотиралар ва ҳаёллар денгизига бутун вужудим билан шўнғиб кетган эдим-да! Ҳаётим тарихида янги, порлоқ бир саҳифа очилаётгани менга муғлақ равшан бўлганди. Шу пайтгача ўтган ҳаётим машаққатларга ва муҳтожликларга тўла бўлди. Мана энди бош директорнинг ўзи билан танишиб олдим. Мен унга иморатни айланиб, кўриб чиқишга ёрдам бердим, аҳволимнинг ночорлигидан шикоят қилдим ва у илтимосимни инобатга олишга ваъда берди. Фаришталар нафаси тегиб муборак бўлган анави дақиқани айтмайсизми? Мен унга йигирма беш пиастр бериб туриш бахтига ноил бўлдим-а! Худо асрасин, илло-билло, мен бу пулни қайтариб олишни зинҳор-базинҳор ҳаёлимга ҳам келтирмайман, бирор кимсага бу тўғрида ломим деб оғиз ҳам очмайман. Мен амин эдим — бу харажатим бекор кетмайди, унинг эвазига бош директор жаноби олийлари мендан илтифотларини аямайдиган бўладилар. Оқибатда, оғир дақиқаларда қаршимда ҳар қандай эшиклар ҳам очилади. Албатта, йигирма беш пиастр кичкина пул эмас — путури кетган ҳамёнимдаги мувозанатни тиклаб, рўзгорни яна эпақага келтириб олунимча, кўпроқ тежамкорлик билан иш юритишимга тўғри келади. Лекин нима бўпти, буларнинг ҳаммасига чидайман, ҳар ҳолда ҳазрати олийлари билан менинг ўртамда пайдо бўлган яқинлик ипларини ўз қўлим билан узиб ташламасам бўлгани!

Янги иморатга кўчиб ўтишимиз ҳам ниҳоясига етди ва ҳар доимгидек

бизга — архив ходимларига иморат ертўласидаги хоналардан жой беришди. Мен ҳазрати олийлари билан мени боғлаб турган сирли муборак ришталар тўғрисида ўйлашдан тўхтаганим йўқ эди. У менга ҳузурга кириб, пулни қайтариб олишни буюрган эди. Албатта, мен унинг кабинетига киришни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ, лекин у ҳам котибиятдаги бирор одамдан пулни бериб юборгани йўқ. Шунисига шукур қиламан! Кунлар шу тарзда бирин-кетин ўтиб борарди. Шу аҳволда бирдан юрагимга ваҳима ва ҳадик ўрнаша бошлади — директорнинг бошида сон-мингта иши бор — шу ташвишлар билан бўлиб, мени эсидан чиқариб юборган бўлса-я! Мен бутун ҳаётимни тузатиб олишга йўл очадиган имкониятимни қўлдан чиқариб қўйган бўлсам-а?

Оллоҳдан мадад ва ҳимоя тилаб, бош директорнинг қабулига ёзилишга аҳд қилдим. Бироқ унинг шахсий котибининг кабинетига йўл олганимда, унинг югурдаги йўлимни тўсди — у котибининг жуда банд эканини айтди ва бирор илтимосингиз бўлса, менга айта беринг, мен унга етказаман, деди.

— Мен бош директор қабулига кириш шарафига ноил бўладиган кунни тайин қилсалар дегандим, — дедим мен.

Югурдак менинг оҳори тўкилиб, уриниб қолган уст-бошимга бир назар солди-да, ичкарига кириб кетди, бир дақиқа ўтар-ўтмас, қайтиб чиқиб, нима қилишим кераклигини айтди.

— Илтимосингни аризалар ёзиладиган махсус қоғозда баён этиб, одатдаги йўл билан жўнатиб юбор.

У билан баҳслашиб, тортишиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини дарров тушундим — у ўзи пойлоқчилик қилиб ўтирган эшик каби мустаҳкам ва бепасанд эди. Мен ўзимни ўзбошимчаликнинг қурбони ҳис қилиб, бўлимимга қайтдим, лекин олдимга қўйган мақсадга эришиш иштиёқи сўнгани йўқ. Ўйлаб-нетиб ўтирмай, ёрдам сўраб архивимизнинг бошлиғига мурожаат қилдим. У жуда яхши одам эди, ёши ўтинқираб қолган эди, бизнинг бошимизга тушадиган машаққатлар ва таҳқирларни биз билан барабар баҳам кўрар, агар кексалигини айтмаса, орамизда ҳеч нарсаси билан ажралиб турмас эди. Мен шу одамдан менга мадад бўладиган сўзларни эшитишни тиладим. Мен бош директор билан учрашиш ниятида эканимни билдирдим ва ундан маслаҳат сўрадим.

— Нега бунча шу учрашувга иштиёқманд бўлмасанг? — деб сўради у.

— Маошимни оширишни сўраб илтимос қилмоқчиман.

— Ҳаммамиз ҳам сенга ўхшаб, тишимизнинг кирини сўриб юрибмиз-ку!

— Ахир, мени шундай қилишга унинг ўзи рағбатлантирди-ку!

— Ростданми? Қачон, қандай қилиб?

Мен унга янги бинодаги учрашувимизни гапириб бердим. Бироз ўйланиб туриб, у деди:

— Бу гаплар шунчаки айтилган гаплар. Уларга кўп ҳам эътибор беравермаслик керак. Бир айтган-қўйган-да...

Шу гапдан кейин мен қизишиб кетиб, бунақа тасодифдан воз кечиб бўлмаслигини қаттиқ исбот қилишга киришдим. Бунақа имконият яна қайтиб бўладими-йўқми? Ахир, бу менинг ҳаётимдаги яқкаю ягона умидим-ку! Бироқ бўлим бошлиғимиз мени шахдимдан қайтаришда давом этаверди. Бошини сарак-сарак қилиб, бунақа ишдан қайтишни маслаҳат берди у. Мен эса ортиқ ўзимни тўхтатиб туролмадим ва унинг қулоғига шивирлаб, сўнгги далилимни айтдим.

— Мен сизга бир сирни айтиб қўймоқчиман. Негаки, мен биламан — сиз тўғри ва ҳалол одамсиз, оғзингизда гап туради, бировга айтиб қўймайсиз. Ҳазрати олийлари мenden йигирма беш пиастр қарздорлар!

Қария ишонқирамай менга қаради, мен эса яна қизишиб, гапимни тасдиқладим:

— Гапимга ишонавер, жинни-пинни бўлиб қолганим йўқ.

Директорга қанақа қилиб пул берганимни ҳамма тафсилотлари билан гапириб бердим.

— Авваллари ҳам бош директорни учратганинг бормиди? — деб сўради бўлимимиз бошлиғи гумонсираган оҳангда.

— Йўқ.

– Бу одамнинг директор эканини сен қаёқдан билақолдинг?
 – Унинг директор эканига менинг заррача шубҳам йўқ.
 – Сенинг содда-гўллитингдан фойдаланиб бирор одам устингдан кулмадимикан ҳазиллашиб?

– Бундай бўлиши мумкин эмас. Истасангиз, мен сизга унинг шаклу-шамойилини айтиб берай.

Бироқ у менинг гапимни бўлди.

– Нима фойдаси бор? Мен уни бир неча йил аввал кўрган эдим. Ўшанда ҳам узоқдан, бирровгина кўриб қолгандим, холос.

– Ҳар нима бўлганда ҳам, унинг бош директор эканига ишончим комил.

– Хўп қизиқ бўлган экан-ку!

– Менинг ҳам аҳволимни тушунинг-да! – дедим мен баҳсимизга чек қўйиб.

– Маошга қўшиб беришни илтимос қилиб, бош директорга аризани қандай ёзиш кераклиги тўғрисида бирон маслаҳат беринг.

– Хўп, майли. Аризангни махсус қоғозга ёз-да, бевосита бошлигинг сифатида менга топшир. Мен уни тасдиқлаб, имзо чекиб бераман, кейин уни девонхона бошлиғига олиб борасан. У ҳам аризангни тасдиқлаб, имзо чекиб беради. Сўнгра уни Бош инспекторга топширасан, у ҳам тасдиқлаб бергандан кейин, аризани бош директорнинг девонхонасига жўнатасан. Лекин сенга бир маслаҳатим бор – худо ҳаққи, йигирма беш пиастр ҳақида биронта одамга оғзингдан чиқара кўрма.

Мен ҳафсала билан аризани ёздим ва уни ўзимнинг бевосита бошлиғимга туқаздим. У менга хайрихоҳлигини намойиш этиб, дарров қўл қўйиб берди. Кейин аризани девонхона бошлиғининг котибига элтдим. У аризамни столи устида бир уюм бўлиб тўпганиб ётган бошқа аризалар ичига қўшиб қўйдиди, яна ўз иши билан шугулланаверди.

– Аризамни девонхона бошлиғига топширишни қачон ихтиёр этасиз? – деб сўрадим мен.

– Бунинг сенга дахли йўқ, – деб жавоб берди у кўзларини қоғозлардан олмай.

– Менга қаранг, бу ариза одатдаги аризалардан эмас. У бошқача ариза. Айтмоқчиманки, мен уни айни жаноб бош директор ҳазрати олийларининг кўрсатмаси билан ёзганман.

У менга галати қараш билан қаради-да, масҳараомуз оҳангда сўради:

– Ҳазрати олийлари сенинг қариндошингми?

– Рост гапиряпман, ҳазиллашаётганим йўқ.

– Ариза у кишига тегишли вақтда топширилади, бу сенга маъқул бўлмаса, аризангни олиб кетавер.

– Худо хайрингизни берсин, жаҳлингиз чиқмасин. Жавобига қачон келиб учрай?

– Аризанг топширилгандан кейин келасан.

– Худо хоҳласа, аризам қачон топширилар экан?

– Аризанг вақти-соати билан тегишли фурсатда топширилади.

“Ишинг битди, туёғингни шиқиллат” деган маънода у менга орқасини ўтирди, мен ичимда ҳамма бюрократларни чангитиб сўкиб, ўз бўлимимга қайтиб кетдим. Бу бюрократларни ишга тайинлайдиган ҳам сўкишларимдан бенасиб қолишгани йўқ. Лекин, албатта, бош директор ҳазрати олийлари бундан мустасно эдилар. Мен ўзимизнинг бўлим бошлиғига мен тўғримда девонхона бошлиғининг котибига бир оғиз илтимос қилиб, айтиб қўйишини сўраганимда, у рози бўлмади. Бу йигитнинг мутакаббирлигини ва тарбия кўрмаганлигини баҳона қилди. Кунлар ўтиб борар. Мен эса сабр-тоқат билан кутишда давом этардим.

Бир куни эрталаб бир ходимимиз билан аллақандай қоғозни тўлдирётганимизда, у мендан шивирлаб сўраб қолди:

– Бош директор сендан йигирма беш пиастр қарз эмиш. Шу ростми?

Юрагим орқага тортиб кетди, дарҳол бу гапни унга ким айтганини сўрадим. У кейинги пайтда архивда миш-мишлар оралаб қолганини, бу миш-мишлар унинг ҳам қулоғига етиб келганини айтди. Ё Оллоҳ, ўзинг шафқат қил! Мен, даставвал, бошлиғимиздан гумон қилдим, бироқ у болаларини ўртага қўйиб,

бу тўғрида бирор кимсага оғиз очмагани тўғрисида қасам ичди. Шундан кейин хотинимдан гумон қила бошладим — мен билан бирга ишлайдиган ходимларнинг хотинлари орасида унинг дугоналари бор. Лекин хотиним ҳам ҳаммасини рад этди — билмадим — рост гапирдим ёки қўрққанидан шунақа дедими? Юрагим оғу тушгандек хавотирликдан санчиб оғрий бошлади ва нечукдир истеҳзоли нигоҳлар ҳайрат билан мени таъқиб қилаётгандай туюлди. Шунинг учун бу ишлар ёмон оқибатларга олиб келмасидан олдин, мен отимни камчилаб қолмасам бўлмайди. Мен девонхона бошлигининг котиби ҳузурига бордим. У менинг саломимга алик ҳам олмай, ранжиган кайфиятда бармоғи билан менинг аризамга ишора қилди, мен хурсанд бўлиб, аризани олдим-да, шу заҳоти бош инспекторнинг котиби ҳузурига югурдим. Мен унинг қўлига аризани туқазиб, унинг муҳимлигини тушунтириб беришга оғиз жуфтлаган эдим ҳамки, у мендан олдин айтадиганини айтишга улгурди.

— Аризангни қолдириб кетавер.

Унинг жаҳлини чиқармаслик учун мен эшик томон йўл олдим ва, барибир, эшикка етиб бормай сўрадим:

— Жавобига қачон келай?

— Келмай қўя қолсанг ҳам бўлаверади.

Ночорликдан дадиллашгандай бўлдим ва яна сўрадим:

— Нечук? Қандай қилиб келмай қўяқолай? Унда аризам нима бўлади?

Шунда у гўё менинг сурбетлигимга Оллоҳни гувоҳ қилмоқчи бўлгандай, кўзларини шифтга тикди, бу орада хонага тўпланган одамларнинг кўпчилиги менга “хўп” деб ишимга боришимни маслаҳат бера бошлади. Қўркув мени аллақачон ўз асоратига олган эди. Бироқ шу пайт югурдак бола ёнимга келди-да, ўзини менга жуда хайрихоҳ кўрсатиб, аста қўлтигимдан олиб, ташқарига бошлади ва эшикдан чиқишимиз ҳамано бош инспекторнинг девонхонаси ўз почтасини тўғридан-тўғри бош директор девонхонасига жўнатишини тушунтирди.

— Ҳат жўнатилаганини мен қаёқдан билсам бўлади?

— Ўн кунлардан кейин келиб, хабар ол, — бош инспектор идорасига хатларни жўнатиш билан шуғулланадиган амалдор ҳаммасини айтиб беради. У сенга хатнинг қачон ва қайси рақам билан жўнатилаганини маълум қилади. Ўшаларга қараб, бош директор идорасига юборган аризангнинг тақдирини билиб оласан.

Ўзимнинг ожизлигимни яшириш мақсадида мен жиндай мақтандим:

— Хотиржам бўлаверинг, бош директор идорасида мени шунақа иззат-икром билан қарши олишадими, бунақаси сизнинг ҳузурингизга келадиганларнинг ҳали етти ухлаб тушига ҳам кирмаган.

— Оллоҳ сенинг қувватингга қувват кўшсин, илоҳим! — деб дуо қилди мени дастёр йигит.

Мен “Бўшашма! Ишнинг хотимаси яқинлаб қолди. Бу кунларда тортган азобларинг бекор кетмайди. Улар туфайли сенга жаннат йўли очилади. Зулматдан кейин ҳамаша ёрулик келади. Эртами-кечми менинг қалбим парвардигорнинг зиёларидан мунаввар бўлмай!” деган сўзлар билан бўлимимга қайтдим.

Аммо истеҳзоли нигоҳлар аввалгидай шафқатсизлик билан мени таъқиб қиларди. Энди улар аввалгидай яширинча эмас, очикдан-очик қарар эдилар. Бир хизматдошим мендан сўради:

— Қачон? Қаерда? Қандай ажаб шароитда сен бош директорга йигирма беш пиастр қарз беришни уддалагансан?

Бошқаси яна ҳам эзди:

— Бош директор ҳали қарзини бергани йўқми?

Бир куни қўлоғимга шундай гап чалинди:

— Бу ўша бош директорга қарз берган гадоми?

Мен сабр-тоқат беришини тилаб, Оллоҳга илтижолар қилдим — менинг худонинг меҳр-муҳаббатига ишончим ҳали метиндай мустаҳкам эди. Нуҳ пайгамбарнинг ота-оналаридан эшитган беҳисоб таҳқирлари эсимга тушди. Орадан икки ҳафта ўтгач, мен бош император идорасига — хатларни жўнатиш билан шуғулланадиган амалдорнинг олдида бордим. Менга аризам бош директорнинг идорасига қачон ва қайси рақамлар билан жўнатилаганини маълум қилди. Мен мулоиймлиқ билан сўрадим:

– Бош директор идорасидан жавобни қачон олсам бўларкин?

У тушуниб бўлмайдиган даражада энсаси қотиб жавоб берди:

– Бу фақат парвардигорнинг ўзига маълум.

Ҳар нима деганимизда ҳам, аризам бош директорнинг идорасига етиб борди-ку, демак, ҳадемай у мени эсига олади, қабулига чақириб қолиши ҳам мумкин ёки лоақал илтимосимни бажо келтирар. Яна орзу-хаёлларнинг қудратли тўлқини устимга ёпирилди: ҳадемай мени хизматда бир поғона кўтарадилар, маошимга кўшиб бериладиган ҳақ, ниҳоят, бола чақамни бемалолроқ боқишимга имкон беради.

Мен бўлимимизга келадиган почтани кўтариб архивга қайтиб келаётган эдим, кўққисдан аллақандай амалдор саволга тутди:

– Ростдан ҳам сен ўша...

Бунақа ҳазил-мазахлар аллақачон жонимдан тўйдириб юборган эди, шунинг учун унга гапини тутатишига қарамай, ўшқирдим:

– Унингни ўчир, нодон.

У ҳанг-манг бўлганича, гўлдираб тинди:

– Сен росмана жинни бўлиб қолибсан-ку, оғайни.

– Кўзимдан йўқол, аблаҳ, бўлмаса, оёғимдаги ботинка билан бошингни уриб ёраман! – деб бақириб бердим унга.

Шу заҳоти одамлар бизни ажратиб қўйишди. Уларнинг ичида яхшилари ҳам, ёмонлари ҳам бор эди. Бир кундан кейин мени интизом судига чақиришди. Раис менга деди:

– Сен ревизорни ҳақорат қилишда ва унга қўл кўтаришда айбланасан.

Мен камсуқумлик билан жавоб бердим:

– Мен ўзим камбағалгина одамман, у бўлса менинг устимдан кулмоқчи бўлди. Мен уни кувиб солдим. Бор гап шу, бошқа ҳеч нарса бўлгани йўқ.

Амалдор “мен ундан юборган мактубингга жавоб олдингми-йўқми?” деб сўрамоқчи эдим, холос” деб изоҳ берди, унинг айнан шундоқ қилмоқчи бўлганини бирга ишлайдиган ўртоқлари ва архивда ишлайдиган яна икки киши тасдиқлаб, гувоҳлик берди. Охир-пировардида мен ҳам унинг гаплари тўғри эканига ишониб қолдим. Унинг гапларини нотўғри тушунганим ва ўзимни нотўғри тутганим ўзимга ҳам аён бўлди.

– Менинг устимдан кўплар кулади. Мен у ҳам мени масхаралаб, кулмоқчи деб ўйлабман, – дея ўзимни оқламоққа тиришдим. Шунда раис мендан сўради:

– Нима сабабдан сенинг устингдан кулишади?

Саволни эшитиб, дамим ичимга тушиб кетди. Бир нечта гувоҳ бўлса, бир-бирларига гап бермай, оғиз кўпиртириб, қарз воқеасини ҳикоя қила кетишди. Ниҳоят, ортиқ чидаёлмай, ўшқириб бердим:

– Ёлғон! Ҳаммаси ёлғон! Буларнинг ҳаммасини улар ўзлари тўқиб чиқаришган. Ҳаммаси – бўҳтон.

Бошқалар ҳам бақириб-чақира бошлади, бир-бирлари билан тортишиб кетишди. Муштлашув бошланиб кетишига сал қолди. Ниҳоят, мен таъбим тирриқ бўлиб, суд залидан чиқиб кетдим. Орадан бир неча кун ўтгач, бўлим бошлиғи мени ҳузурига чақириб, маъюс оҳангда деди:

– Суд сента иш ҳақингдан беш кунлик ишлаган пулинг миқдориди жарима солишга қарор қилди.

– Шунақа ҳам адолатсизлик бўладими? – деб зорландим мен. – Ахир, шундоқ ҳам рўзгоримни зўрга учма-уч эплаб турибман.

– Янаги гал кўзингга қараб муомала қилгин.

– Хўп, мен хато қилган ҳам бўлай, лекин хатони кечириб мумкин-ку? Сиз нима деб ўйлайсиз – қарз воқеаси ҳазрати олийларининг қулоқларига етиб бормаганмикин? Бизнинг бошқармамызда ҳеч ким бунақа гапни унга етказишга журбат қила олмайди, – дея менга таскин берди бошлиғим.

Бошимга тушган шунча гаму қулфатларга қарамай, Оллоҳга бўлган ишончим заррача камайгани йўқ. Ўзимга ўзим дердим: “Эгамнинг қудрати зўр! Худди Юсуф алайҳиссаломни зиндондан олиб чиққандай, у мени ҳам бу қулфатлардан фориғ қилади”. Бу кўргиликлар бошимга ёпирилгани сари менинг қалбимда бахт ҳақидаги орзуларим мустаҳкамлана борди, мен унинг

яқинлигига астойдил ишонар эдим. Мен анча кутганимдан кейин, ҳазрати олийларининг идораларида почтани қабул қилиб оладиган амалдорнинг ҳузурига аризамнинг оқибатини билиш учун бордим. У менга жуда кўрс жавоб берди — нима учун бунчалик кўрслик қилаётганига ақлим етмади.

— Мен маълумотларни пайшанба куни бераман.

Бугун душанба эди — интизом судида кўрадиканимни кўргандан кейин анча юввош тортиб қолгандим, шунинг учун лом-мим демай, унинг олдида чиқиб кетдим. Ишимга қайтиб бориб, кўлимдан келгани шу бўлдики, бўлим бошлиғимизга дардимни айтиб зорландим. У мени архивимиз тафтишчисининг олдида олиб борди. Тафтишчи идорада ишлайдиган ўша амалдорнинг қариндоши бўлар экан. У қариндошига кўнгироқ қилиб, аризамни суриштириб беришга рози бўлди. У бир неча муддат гўшакни қулоғига тутиб, жавобни эшитиб турди — қариндоши нималар деяётгани бизга эшитилмасди — кейин гўшакни кўйиб, бизга юзланди.

— Афсуслар бўлмайди, илтимосинг қайтарилипти.

Бу янгилик менга орқамдан берилган қақшатқич зарбадай бўлиб туюлди — у бир лаҳзада менинг ҳамма орзу-умидларимни чилпарчин қилиб, чиппака чиқарган эди. Мен орзу-умидларим харобаси остига кўмилган жасаддай эдим. Лекин шундоқ бўлса-да, сўрадим:

— Бош директор ҳазрати олийларига аризам кўрсатилганмикин?

— Албатта-да! Аини бош директорнинг ўзлари рад жавоби беришни буюрганлар.

— Бўлиши мумкин эмас! У киши мени ўз ҳузурларига чақиради деб жуда кутган эдим-а!

Тафтишчи ғалати нигоҳ билан менга бақрайиб қараб қолди. Мен бошлиғим билан бирга бўлимга қайтиб келдим. Қайтар эканман, тўхтовсиз равишда бир гапни такрорлардим:

— Ишонмайман! Ишонмайман!

— Ҳамма илтимосларнинг ҳам қисмати муқаррар тарзда шунақа бўлади, — деб тасалли берарди қария.

— Ахир, унга ариза ёзишимни унинг ўзи буюрган эди-ку?

— Сен бирон-бир ҳазилкаш одамнинг макрига учрагансан. Мен сенга айтиб эдим-ку!

— Йўғ-е, ундоқ эмас.

— Ундоқ бўлса, эсидан чиқиб кетган бўлса керак. Директорнинг ташвиши кўп бўлади...

— Энди нима қиламан?

— Нима қилардинг? Худога тавалло қиласан-да...

Аммо менинг ўжарлигим яна кўзиб қолганди. Мен директорнинг кун тартибини — қачон ишга келиш, қачон ишдан кетишини ва умуман, унинг ҳамма одатларини синчиклаб ўргана бошладим. Мен қатъий аҳд қилдим — на бировнинг дағдағасидан кўрқаман, на идоралардаги кўр-кўрона тўсиқларни тан оламан...

Директорнинг машинаси бошқарма биноси олдида тўхтади. Швейцар ва дастёрлар полициячи қўриқчилар билан бирга икки қатор бўлиб саф тортишди. Мен бионинг эшиги ёнидаги кимоиди савдосига қатнашишга таклиф қилувчи кагта эълоннинг ортига яшириниб олган эдим. Бино томондан ғала-ғовур эшитилди ва директор ўз аёнлари қуршовида пайдо бўлди. Улар менга яқинлашишлари ҳамано мен “Бисмиллоху раҳмонир раҳим...” дея хитоб қилдим-да, директор қаршисида тиз чўкиб, ундан хайр-эҳсон тиламоқ учун яшириниб турган жойимдан сакраб чиқдим.

Кимдир қичқирди:

— Бу — телба... Эҳтиёт бўлинг, ҳазрати олийлари!

Бирдан ҳамма саросимага тушиб қолди. Шовқин-сурон кўтарилди. Нима бўлганини мен ҳатто англамай ҳам қолдим. Оёғим остидаги замин бир томонга қийшайиб кетгандай бўлди — мен ўнлаб бақувват кўллар чангалида қолдим.

Шу воқеалардан кейин мен нима ҳам дея олардим? Менинг ишим бўйича

жиддий тергов олиб борилди. Терговда менга сиёсий жиноятчи сифатида қарашди. Бу қарашнинг нотўғрилиги терговда аён бўлиб қолгандан кейин мени ойликни ошириш тўғрисидаги илтимосимни рад этгани учун ўч олиш мақсадида директорга ҳужум қилишда айблашди.

Турмада мен дурадгорлик касбини ўргандим. Энди шўрлик болаларимни боқиб катта қилиш учун дурадгорлик қилиб юрибман.

ЮСУФ ИДРИС

ОЧИЛ ДАСТУРХОН

Миня ан-Наср кўчаларида югуриб юрган одамни кўриш – бугун бошлик бир воқеа. Бу ерда одамлар камдан-кам югуради. Шошадиган жойи бўлмагандан кейин югуриб ҳам нима қилади? Қишлоқда вақт дақиқалар ва сониялар билан ўлчанмайди. Ҳатто поездлар ҳам қуёшга қараб юради. Бир поезд саҳарлаб, эрта тонгда, иккинчиси – қуёш тиккага келганда, яна учинчиси эса – қуёш ботиши олдидан юради. Асабларга тегадиган ва ҳовлиқиб, шошиб юришга мажбур қиладиган шовқин-сурон ҳам йўқ. Бу ерда ҳамма нарса тинч, осуда. Бир маромда кечади. Ҳамманинг ишончи комил – аслида ўзи ҳам шундай бўлмоғи керак - шошқалоқликнинг ҳожати йўқ.

Миня ан-Насрда югуриб кетаётган одамни кўришнинг ўзи катта бир воқеа. Бу – полиция машинасининг юракни орзиқтирувчи увиллаган сигнаolini эшитиш билан баробар. Демак, билинги, бирон фавқуллодда ҳодиса рўй берган. Мабодо шунақа ҳодиса рўй берадиган бўлса, бу сокин ва мудроқ қишлоқ учун қанақа тамоша эканини ўзингиз тасаввур қилаверинг.

Ўша жумда Миня ан-Наср кўчалари бўйлаб юрган бир киши эмас эди. Сирасини айтганда, бу манзарани кўрган одам чопиш бўйича мусобақа ўтказиляпти деб ўйлаши ҳам ҳеч гап эмасди. Лекин бу одамлар нимага ва қаёққа югуриб кетаётганини ҳеч ким билмасди. Кўчалар ва торкўчаларда асл осойишталик ҳукм суларди. Бундай осойишталик, одатда, жума намози бошлангандан кейинги фурсатларда юзага келади. Аёллар кирларини ювиб, мағзаваларини кўчага тўкишади. Улардан ҳосил бўлган кўлмаклардан арзон совунларнинг ҳиди келади. Бу пайтда хонадонларда аёллар тушлик таомларини пишираётган бўлади, эраклар эса бекорчиликдан нима қилишларини билмай, дастурхонга ўтирадиган вақт келишини кутиб, саланглаб юрган бўлади. Тўсатдан бу сокин осойишталик югураётганларнинг тапир-тупур қадам товушларидан ларзага келади, уларнинг деворлари зириллаб кетади. Уйларининг олдидан тўпланиб ўтирган эраклар ёнидан чопиб ўтаётган одамлар салом бериб ўтишни эсларидан чиқармайдилар. Ўтирганлар уларнинг саломига алик олишади ва қаёққа югуриб кетишадиганини сўрамоқчи бўлишади, лекин югураётганлар анча нарига кетиб қолган бўлишади. Шунда қизиқиб қолганлар ўтирган жойларидан туриб, нима бўлаётганининг тагига етиш учун югураётганлар кетган томонга йўл олишади. Кимдир шошилмоқни маслаҳат беради. Улар қадамларини тезлатадилар, бора-бора югуришга ўтишади. Югуриб кетаётиб улар уйларининг олдидан ўтирган бошқа одамлар билан саломлашади. Улар ҳам ўз навбатларида ўринларидан туриб югураётганларга эргашадилар ва бироздан кейин югура бошлайдилар. Аммо бу югуришларининг сабаби ҳар қанча сирли бўлмасин, эртами-кечми – бу сир, албатта, очилади. Кейин ҳаммалари воқеа содир бўлган жойда йиғилишади. Қишлоқ унчалик

ЮСУФ ИДРИС (1927-1992) Аш-Шарқия вилоятининг ал-Бейрум қишлоғида туғилган. 1951 йилда Қоҳира университетининг тиббиёт факультетини битирган. Қоҳирадаги Каср-ал-Айни хастахонасида ишлаган, кейин “Аш-Шааб”, “Ал-Жумхурия”, “Ал-Аҳрам” газеталарида ишлаган. Биринчи тўплами “Энг арзон одамлар” (1954), “Номус масаласи” (1958), “Дарднинг тили” (1965) каби тўпламлари, “Гуноҳ” романи бор. Бир қатор қиссалар ва мақолалар муаллифи.

катта эмас. Уни узунасига ҳам, кўндалангига ҳам югуриб ўтсанг-да, ҳансираб қолмайсан.

Шунинг учун қисқа бир муддат ичида хирмон бошида анчагина одам йиғилди. Жиндай югуришга қурби етадиганларнинг ҳаммаси шу ерда эди. Фақат мункиллаб қолган чоллар-у, кучдан қолган камширларгина кўринмайди, холос. Яна кўча-кўйларда югуриб юришни ўзига муносиб кўрмаганлар келгани йўқ. Бу билан улар ҳар қанақа қаланғи-қасанғи ёшларга тенг эмасликларини намойиш қилишган. Лекин улар ҳам имиллаб келаётган бўлсалар-да, қатордан қолмаслик учун бироз қадамларини тезлатишга мажбур бўлишади.

Оллоҳнинг ҳамма бандалари каби Миня ан-Наср аҳли жумани оғир кун деб ҳисоблашади. Агар жума куни бирор воқеа рўй берадиган бўлса, бу ҳойнаҳой яхшиликка олиб бормайди. Қолаверса, жума куни ҳеч ким янги ишга қўл уришга ботина олмайди. Ҳамма ишни шанбага қолдиришади. Жумага нисбатан бунақа нохуш муносабат қаёқдан пайдо бўлиб қолди деб сўрасангиз, жума куни бир омадсиз соат бўлади деб жавоб беришади. Лекин бу ўринда ҳар қалай, ҳақиқий сабаб бошқа нарсада бўлиши керак, “Омадсиз соат” деганлари бор-йўғи бир баҳона, холос. Деҳқонлар шу баҳонани рўқач қилиб, жума куни қиладиган ишларини шанбага қолдирадилар. Шундай қилиб, жума дам олиш кунига айланади. Аммо “дам” сўзида деҳқонлар учун алланечук уятли, хижолатли жиҳат бор. Бу сўзда деҳқонларнинг меҳнатсеварлигига ва кучига шубҳа мужассамдай туюлади. Дам, истироҳат нозиктаъб шаҳарликларгагина керак. Ахир, шаҳарликлар ҳатто соя-салқин жойларда ишлаганларида ҳам терга ботиб кетишади. Ҳар ҳафтада дам олиш – олифтагарчиликдан бошқа нарса эмас. Шунинг учун, майли, жума оғир кун бўлақолсин, майли, бу кунда омадсиз соат дегани ҳам бўла қолсин. Фақат шундай бўлган тақдирдагина ҳамма юмушларни жумадан шанбага қолдирса бўлади.

Албатта, югураётганларнинг ҳаммаси бирор нохуш воқеа рўй берганидан хавотирда эди. Аммо хирмон бошига етиб бориб, улар на ҳаром ўлаётган сигирни, на ёнғин шуъласини, на қонли пичоқбозликни кўришди.

Хирмоннинг ўртасида ҳаддан ташқари дарғазаб ҳолда шайх Али турарди. У бош кийимсиз эди, қўлидаги ҳассани жон-жаҳди билан ҳар томонга ўқталиб, силкитарди. Югуриб келганлар “нима гап, тинчликми?” деб сўраганларида улардан олдинроқ етиб келганлар “Шайх диндан қайтмоқчи бўляпти” деб жавоб беришди. Одамлар кулиб юборишди. Улар буни одатдаги бемаъни гаплардан бири деб ўйлашди. Шайх Али тўғрисида кўпдан-кўп бунақа бемаъни гаплар айланиб юарди. Шайхнинг ўзининг ҳам бемаъни қилиқлари кўп эди. Унинг боши эшакникидай катта, баҳайбат эди. Кўзлари бақрайган, бойкушники каби дум-думалоқ. Ҳар битта кўзида оқи бор. Овози – бўғиқ, хириллаган, тешиги кирланиб қолган примуснинг вишиллагига ўхшайди. Шайх ҳеч қачон жилмаймайди, бирон нарсадан мамнун бўлса, қулоқни қоматга келтирувчи баланд товушда хохолаб кулади. Лекин у камдан-кам ҳолларда бирон нарсадан мамнун бўлади. Оғиздан чиқиб кетган бир оғиз ноҳўя гап шайхни тутақтириб юбориш учун кифоя. Бундай ҳолларда у хафа қилган одамга ташланиб уни дўшпослай кетади - шайхнинг мушплари эса тегирмон тошидай залварли, оғир. Ёки қўлидаги таёғи билан савалай кетади. Йўгон бамбуқдан ясалган, учига темирдан учлик кийдирилган бу эгри таёқни шайх жуда яхши кўрар ва уни ҳукмдор деб атарди.

Бир замонлар отаси уни Ал-Азхарга ўқишга юборган экан. Бир куни унинг мураббийси ўша ердаги шайх бир нарсадан жаҳди чиқиб, шайх Алини “Эшшак экансан!” деб сўкиб юборишти. Уз-ўзидан аёнки, шайх Али шу жойнинг ўзида унга жавоб қайтариб, “Ўзинг бирйўла олтмиш бора эшаксан!” депти. Уни Ал-Азхардан ҳайлаб юборишипти, у Миня ан-Насрга қайтиб келиб, масжидда имомлик қила бошлапти. Бир куни у адашиб, жума намозда икки ракаат ўрнига уч ракаат намоз ўқиб юборишти. Намозхонлар унинг адашганини айтишса, шайх Али уларни сўка бошлапти. Шу кундан эътиборан у

имомликни йиғиштиришти ва масжидга қадам изи қилмай қўйишти. Бирйўла у намозхонликни ҳам йиғиштиришти. Қарта ўйинига ҳирс қўйишти ва бор-будининг ҳаммасини ютқазиб, шип-шийдам бўлиб қолмагунча тинчимагги. Шундан кейингина қартани ташлашга қасам ичишти. Бахтига бошлангич мактабда муаллимлик қиладиган Муҳаммад афанди қишлоқда баққоллик дўкони очигги ва шайх Алига эрталабки пайтлар ўзининг ўрнига савдо қилиб туришни таклиф қилишти. Шайх рози бўлишти, лекин атиги уч кунгина ишлашти. Тўртинчи кун Муҳаммад афанди кимгадир ҳолва тортиб бераётганида унинг тош босиши учун тарозининг бир палласига темир парчасини ташлаб қўйганини кўрган шайх Али унга “сен ўғри экансан!” деб рўйи-рост юзига айтишти. Муҳаммад афанди “бу билан ишинг бўлмасин, ҳар нарсага тумшугингни тикаверма, жим туриб, савдонгни қилавер” деб гапни охирига етказмасданоқ, шайх Али писта ҳолванинг катта бир бўлагини унинг бошига отибди. Шундан кейин бошқа биронта одам шайх Алини ишга олишга юраги бетламади. Мабодо бунақа одам топилиб-нетиб қолганда ҳам шайх Алининг ўзи ишлайман деб кўзи учиб тургани йўқ эди. Али деганлари жуда бадбашара одам эди. Феъли жуда огир. Ишлашни хушламайди. Шу билан бирга қишлоқда уни ёмон кўрадиган биронта одам йўқ эди. Аксинча, қишлоқ аҳли уни ёқтирар ва унинг тўғрисидаги ҳар хил ҳангомаларни бир-бирига ҳикоя қилиб юришарди. Улар шайхнинг теварагини қуршаб олиб, унинг гашига тегишни яхши кўришарди. Шайх Али газабга минганида жуда кулгили бўлиб кетарди. Унинг жаҳли чиққанида ранги бўзариб, овози қапираб кетарди. Ҳамма унга тегажоқлик қилар, унинг гашланаётганини кўриб, роса хохолашиб кулишар, ниҳоят, бу иш жонларига теккандан кейин, “Худо сенга ёр бўлсин, шайх Али!” деган хитоблар билан тарқалишарди. Ёлғиз қолган шайх Али аламини “Абу Аҳмад”дан олиб, ҳамма газабини унга сочарди. “Абу Аҳмад” деб шайх Али қашшоқликни айтгарди. У қашшоқликни ўзининг ашаддий душмани деб ҳисоблар ва унинг тўғрисида худди тирик одам ҳақида гапиргандай гапирарди. Баъзан бирон одам ундан сўраб қоларди:

– Хўш, аҳволлар қалай, шайх Али? Абу Аҳмад билан муросаларинг келишиб юриптими? – Бу гапни эшитиши билан шайх Али бирдан тутақиб кетарди. Унинг қашшоқлигини юзига солишларини ёқтирмас эди. Ўзи қашшоқлиги тўғрисида истаганча гапираверарди, лекин бошқаларнинг оғзидан биронта ҳам гап чиқишини хоҳламас эди. Ахир, шайх Али ўзининг бадбашаралиги ва қўполлигига қарамай, жуда ҳам тортинчоқ, камсуқум одам эди-да. У бирор одамдан талаб олишдан кўра, бир неча кун чекмай юришни маъқул кўрарди. У доимо ёнида ипи билан игнасини олиб юрар, бирор жойда галабияси йиртилиб-нетиб қоладиган бўлса, бир зумда ўзи ямаб-чатиб кетаверарди. Мабодо кийим-кечага кир бўлиб кетса, қишлоқдан четроққа борарди-да, ўзи уларни ювар ва қип-яланғоч ҳолда ўтириб, уларнинг қуришини кугар эди. Унинг битгагина салласи бор эди, лекин қишлоқдаги энг тоза салла уники бўларди.

Ўз-ўзидан аёнки, қишлоқ аҳли янги ҳангомани эшитиб роса кулди. Лекин кўп ўтмай кулги тўхтади, тиллар кўрқувдан танглайга ёпишди. “Диндан қайтиш” деган ибора жуда хунук ибора. Бу қишлоқда ҳам бошқа ҳамма қишлоқлардаги каби одамлар худодан кўрқиб яшашга одатланиб қолишган. Бу ерда ҳам бошқа ҳамма жойлардаги каби ўзининг хонадонию ишидан бошқа ҳеч нарса билан иши йўқ яхши одамлар бор эди, шу билан бирга одамларнинг жўхорисини ўғирлаб тирикчилик қиладиган чакана ўғрилар ва оғилу молхоналарга кириб, майда молларни ва ҳатто сигирларни ҳам олиб кетадиган катта мутгаҳамлар ҳам бор эди. Катта ишлар билан шуғулланадиган йирик савдогарлар ҳам, товарлари бир ҳовуч чақа турадиган майда савдогарлар ҳам бор эди. Аёлларнинг баъзи бирлари пинҳона тарзда ҳар хил гуноҳ ишларга қўл уришар, баъзилари эса бунақа ишларни ҳеч кимдан тап тортмай ошқора қилаверишарди. Қишлоқда ростгўйлар ва ёлғончилар, беморлар, қари қизлар, девоналар каби ҳар хил тоифадаги одамлар яшарди. Аммо уларнинг ҳаммаси

муаззиннинг азон айтган овозини эшитишлари биланоқ ҳамма ишларини йиғиштириб, намоз ўқигани масжидга югуришарди. Рамазон кунлари биронта ҳам одам рўзани бузишга журъат этолмасди. Қишлоқда ҳамманинг ва ҳар бир одамнинг турмушини белгилаб турадиган ёзилмаган қонунлар мавжуд эди. Булар – одатлар, расм-русумлар. Ўғри ўғрининг молини ўғирламайди. Ҳеч ким бирор инсонни касби-кори учун камситмайди. Биронта одам кўпчиликнинг фикрини чипшакка чиқариб, ўзиникини маъқулламайди. Энди бўлса, шайх Али ҳамма қонун ва қоидаларни оёқости қилиб ҳеч қандай воситачиларсиз тўғридан-тўғри Худонинг ўзига мурожаат қиляпти.

Аввалига одамлар кулди, аммо шайхнинг гаплари қулоқларига етиши биланоқ ҳар қандай кули тақатақ тўхтади. Унинг бошида ҳеч нарса йўқ эди. Калта-калта оқ сочлари тердан ҳўл бўлиб кетган. Ўнг қўлида ҳукмдор ҳассасини маҳкам қисиб ушлаб олган, кўзлари бесаранжом чақнаб турипти. Чехрасида таърифга сиғмайдиган ваҳшиёна бир ғазаб зуҳур этади. У осмонга тавалло қилади:

– Сен мендан нима истайсан? Мендан нима хоҳлашингни ўзимга рўйи-рост айта оласанми? Бир тўп шайхлар важдан Ал-Азҳардан қувилдим. Бу шайхлар ўзларини дини исломнинг устунлари деб ҳисоблашади. Хотинимдан ажрадим. Уйимни сотдим. Абу Аҳмад мени бошқалардан кўпроқ эзиб юборди. Наҳотки, бу ёруғ дунёда мендан бошқа одам қуриб кетган бўлса! Кучингни Черчилла кўрсат. Ёки Эйзенхауэрни жазола! Ёки сенинг кучинг фақат нонга етадими? Мендан сенга нима керак ўзи? Авваллари баъзи кунларда оч қолардим, егулик нарса топилмасди, ҳа, майли, дердим ўз-ўзимга, ҳечқиси йўқ, бир кун рўза тутгандай гап, дердим. Энди бўлса ўтган кундан бери туз тотганим йўқ, бир ҳафтадан бери чилим чекканим йўқ. Қора дорини-ку, худо ўзи сақласин, ўн кундан бери яқинига йўлаганим йўқ. Сен жаннатда болу асал, ширин-шакар мевалар, лиммо-лим суг тўлиб оқадиган анҳорлар бор дейсан. Шундоқ бўладиган бўлса, нега менга улардан жиндай бермайсан? Нимани кутяпсан? Очдан ўлиб, жаннатга тушишимни? Шундагина қорним тўйиб овқат ейманми? Йўқ, яратгувчим, бунақаси кетмайди. Йўқот Абу Аҳмадингни менинг ёнимдан! Жўнатиб юбор уни Америкага! Нима, у менга елимлаб ёпиштириб қўйилганми? Нега мени бунча қийнайсан? Менинг устимдаги галабиям билан қўлимдаги ҳукмдоримдан бошқа ҳеч вақом йўқ. Ё ҳозирнинг ўзида менга бирон егулик юбор, ё жонимни олиб кўяқол! Қорнимни тўйдирасанми, йўқми?

Бу гапларнинг барини шайх Али чуқур ҳаяжон ичида бақариб айтди. Ҳатто унинг лабларида кўпик пайдо бўлди. Башарасини тер босди. Унинг овозида нафрат оҳанглари эшитиларди. Миня ан-Наср аҳлининг юраклари кўркувдан така-пука бўлди. Улар шайхнинг чиндан ҳам таҳдидларини амалга оширишидан ва диндан қайтишидан кўрқмоқда эдилар. Лекин уларни ваҳимага солган нарса фақат шунинг ўзи эмас эди. Шайх Алининг оғзидан чиққан сўзларнинг ўзи хатарли эди. Ахир, худонинг қаҳри келиши мумкин эди, у шаккок бандаларини жазолаш учун бутун қишлоқнинг устига кулфатлар ёғдириши мумкин эди. Шайх Алининг сўзлари ҳар бир одам учун таҳдидли эди. Ҳар нима бўлганда ҳам шайхнинг овозини ўчириш керак эди. Шунинг учун эсли одамлар шайхни ширин гаплар билан юпата бошладилар, унинг қўнглини олиб, тинчишга даъват қилдилар. Шайх Али таваллосини бир зумгина тўхтатиб, одамларга мурожаат қилди:

– Нега мен унимни ўчирмоғим керак экан, қани, ўзинглар айтинглар! Очимдан ўлиб қолсам ҳам, индамаслигим керакми? Мен овозимни ўчирмайман. Сизлар ўзларингизнинг уй-жойларингиз, хотин бола-чақаларингиз, далаларингиз, экин-тикинларингиз учун кўрқасизлар. Ҳар ким, албатта, ўзининг молу мулки устида қайғуради. Менинг эса ҳеч вақом йўқ, шунинг учун мен ҳеч нарсадан кўрқмайман. Агар у менинг гапларимдан дарғазаб бўлса, майли, мени бу ердан йўқотсин! Майли, мени даф қилмоқ учун бирон фаришпасини жўната қолсин. Азроил келадиган бўлса, ҳукмдоримнинг зарбидан

боши соғ қолмайди. Имоним ҳақи, бутун азиз-авлиёлар ҳақи — қасамёд қилиб айтаманки, агар Эгам ҳозирнинг ўзида осмондан менга очил дастурхонини ташламаса, мен унимни ўчирмайман. Биби Марямдан менинг нима камим бор? Ҳар нима бўлганда ҳам, у аёл киши эди, мен эркакман-ку, ахир! Биби Марям қашшоқ эмас эди, менинг эса Абу Аҳмад бор-будимни сўриб олди-ку! Қасамлар бўлсинки, агар Эгам менга очил дастурхонини юбормаса, мен сира ҳам унимни ўчирмайман.

Шундан кейин шайх Али яна баланд овозда самога тавалюсини бошлади:

— Ҳой, очил дастурхонни юборсанг тезроқ юборақол, бўлмаса мен, ҳеч нарсанинг юзига қарамайман, барибир, айтганимни қиламан. Юборадиган дастурхонинг иккита товуқ, бир коса асал, тўртта тандирдан янги узилган нон бўлсин. Нон, албатта, ассиқ бўлмоғи керак. Мева-чева ҳам эсингдан чиқмасин. Ўнгача санайман, агар дастурхонни жўнатмасанг, мендан ўпкалама...

Шайх Али санашга бошлади. Миня ан-Навр аҳолисининг юраклари унинг саслари билан ҳам бир маромда тепарди. Ҳамманинг асаби охиригача таранг тортилган. Шайх Алини тўхтатмоқ учун бирор иложини қилмаса, бўлмас эди. Кимдир бир нечта бақувват йигит шайхнинг устига ташланиб, уни ерга аганатиб, оғзига латта-путта тиқиб кўйсин деб таклиф қилди. Кейин шайхни умрбод эсидан чиқмайдиган қилиб савалашса ҳам бўлади. Аммо шайх Али газабдан ёниб турган нигоҳини бир марта уларга қаратишнинг ўзида дарҳол ҳаммалари бу нијатдан қайтишди. Йигитлар шайхни қўл-оёғидан тугиб улпурмаслариданоқ шайх ҳукмдори билан икки-уч тушириб қолиши муқаррар эди. Темир учли бамбуқ ҳассанинг зарбидан насибадор бўлишни ҳеч ким ҳам хоҳламас эди. Азроилнинг ўзинингки бошини мажақлаб ташлашга тайёр турган экан, бу шайх ўйлаб ҳам ўтирмасдан мияларнинг қатигини чиқариб юборар эди. Шунинг учун таклиф таклифлигича қолаверди.

Одамлар орасидан кимдир шайхдан сўради:

— Сен бутун умринг мобайнида тўйиб овқат емагансан-ку! Нега энди келиб-келиб, айни шу бугун...

Шайх Али унга қаҳрли нигоҳ ташлаб, гапини бўлди:

— Шу бугунга келганда, Абдил Жавод, иш жуда ҳам чўзилиб кетди. Тушундингми, сўтак.

Бошқа битгаси қичқирди:

— Хўп, майли, оғайни, агар сен оч қолган бўлсанг, нега бизга айтмадинг буни? Биз сенинг қорнингни тўйғизар эдик. Бунақа бемазагарчиликларга ҳожат қолмасди.

Шайх Али унга ҳам жавобини берди:

— Мен сизлардан бирон нарса сўраялманми? Қишлоқнинг ўзи гадодан бадтар қашшоқ бўлса, мен бирон нарса сўрармидим? Ахир, ўзларингиз мендан бадтарроқ очсизлар-ку! Сизларнинг садақаларингизни бошимга ураманми? Эгамдан талаб қиламан. Агар бермайдиган бўлса, нима қилишни ўзим биламан.

Гапта яна Абдил Жавод аралашди:

— Ишласанг бўлмайдами? Унда оч ҳам қолмас эдинг! Бир кунинг ўтарди...

Бу гапдан кейин шайх Алининг газаби авжга чиқди. У ҳассасини силкитиб, гоҳ одамларга, гоҳ осмонга мурожаат қилиб, бақира бошлади:

— Сенинг неча пуллик ишинг бор, Абдил Жавод, Ситт Абухнинг ўғли? Мен ишлашни хоҳламаганим учун, ишлашни билмаганим учун ишламайман. Менга тўғри келадиган иш йўқ. Ахир, сизларнинг ўзингизни тилга олиб бўладими? Бунақа ишда эшак ишласин! Мен эшак эмасман. Мен кун бўйи далада баайни ҳўкиздай қўш тортаолмайман. Пайғамбар ҳақиқа қасамлар бўлсинки, агар пешонамга очдан ўлиш ёзилган бўлганда ҳам, мен сизларга ўхшаб ишлагдан бош торган бўлардим.

Унинг газаби шу қадар хунук эдики, бу иш анча-мунча хатарли тус олганига қарамай, одамлар кулиб юборди. Шайх Али қаддини ростлаб гоз турди-да, тантанавор оҳангда деди:

— Қани, бас қилинглр. Ўнгача санайман. Агар очил дастурхон тушмаса, диндан чиқаман ва аҳдлардан қайтаман.

Аниқ-равшан кўриниб турарди – шайх таҳдидини амалга оширади. Кейин оқибат яхши бўлмайди.

Шайх яна ҳисоблашга бошлади. Унинг пенсонаси тердан ялттираб кетган эди. Пешинги жазирама чидаб бўлмайдиган даражага етди. Одамлар ўртасида шивир-шивир ҳам бошланди, бу иссиқ бежиз эмас, бу эгамнинг юборган жазосидан нишона, жазо амал қила бошлади, ҳали ҳамма ёққа ўт туташиб кетмаса гўрга эди. Ўт тушса, унда ўриб олинган буғдой ҳам, ҳали ўрилмагани ҳам ёниб кул бўлиши муқаррар.

Кимдир янги таклифни ўртага ташлади:

– Унга бирор егулик келтиринлар. Ажаб эмас тинчиб қолса...

Гарчи шайх баланд овоз билан санаётган бўлса-да, бу сўзлар унинг қулоғига етиб борди, шекилли, у одамларга ўтирилиб деди:

– Қанақа егуликни айтяпсизлар, бетамизлар? Моғор босган нонларинг-у қуртлаган пишлоқларингни айтяпсизларми? Шуларни егулик дейсизлар-да? Худо ҳақи, мана бу ерда, айни шу ернинг ўзида очил дастурхонни кўрмагунча, унинг устида бир жуфт қовурилган жўжани кўрмагунча жанжалимни бас қилмайман.

Одамлар ўртасида говур бошланди. Бир кампир луқма ташлади:

– Мен бугун жиндай бамия пиширган эдим. Шуни олиб келайми?

Шайх Али жеркиб ташлади:

– Овозингни ўчир, ҳой хотин. Бамиянг нимаси? Миянгларнинг ўрнида бамия борми дейман-да: Бугун қишлоқдан ачиган бамиянинг ҳиди келади...

Абу Сархам деди:

– Менда балиқ бор, Абу Шайх. Бугун эрталаб балиқчи Аҳмаддан сотиб олгандим.

– Синчалакдай келадиган балиғингни бошимга ураманми? Балиғинг ўзинга буорсин. Бу балиқ эмас, номигагина балиқ, қасамлар бўлсинки, агар менга бир жуфт жўжа билан айтган нарсаларимнинг ҳаммасини юбормасанг, сени қаргайман. У ёғи нима бўлса, бўлар!

Аҳвол жуда мураккаб тус олди. Индамай тураверсанг, бутун қишлоқ аҳолиси билан нобуд бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Нима қилиб бўлса ҳам шайхнинг унини ўчирмоқ керак. Лекин қандай қилиб? Юзлаб одамлар бирваракайига томоқларига зўр беришиб, шайх Алини тушликка таклиф қилиб қичқиришди. Бироқ шайх ҳамма таклифларни бирваракай рад этди:

– Аҳволим ночорлигидан ҳамма хабардор. Уч кундан бери ҳеч ким менга бирон тишлам нон бергани йўқ. Энди эсларингга келиб қолдимиз? Йўқ, мен тилаганимни эгамдан олмоқчиман.

Одамлар бир-бирларига қарашди. Бугун ким нима овқат қилганини суриштиришди. Ахир, одамлар ҳар кун ҳам қозон қайнатавермайдилар-да? Агар бирорта одамнинг дастурхонида гўштми ёки товукми пайдо бўлиб қолса, ўша кун байрам бўлиб кетарди. Ниҳоят, Абдурахмоннинг уйида бир қадоқ пишган бузоқ гўшти борлиги маълум бўлди. Одамлар хонтахта-таблия устига дастурхон ёзиб, унинг устига бузоқ гўштини қўйиб, унинг ёнига бир боғ редиска, кўк пиёз, янги ёпилган тўртта нон қўйиб, шайх Алининг олдида суришди.

– Шунга қаноат қиларсан?

Шайх Али гоҳ осмонга, гоҳ таблияга қарарди. Ҳар гал у осмонга нигоҳ ташлаганида, кўзларида ўт чақнарди, овқатга қараганда эса, унинг башараси газабдан гезариб кетарди. Ҳамма дамини ичига ютиб, нима бўлишини кутмоқда. Ниҳоят, шайхнинг овози янгради:

– Мен очил дастурхон сўраган эдим, сизлар менга таблияни тиқиштиряпсизлар, эси пастлар. Сигареталар қани?

Кимдир таблиянинг устига бир қути сигарета қўйди.

Шайх қўлини узатиб, гўшздан каттагина бўлакни узиб олди, аммо уни оғзига олишдан аввал, яна сўради:

– Қора дори қани?

Унга кесатиб жавоб беришди:

– Ўҳ-ху! Ишгаҳанг жуда қарнай-ку!

Шайх Али яна ғазаб отига минди, ғалабиясини ечиб ташлади, салласини ерга отиб урди, ҳассасини силкитиб, яна “диндан чиқаман” деб, пўписа қила бошлади. Одамлар қора дори сотадиган Мандурни бошлаб келмагунларича, шайх Али тинчимади. Мандур унга бир бўлак қора дори берди.

– Мана, манавини ол, шайх Али. Бу – сенга. Сендан ҳеч нарсаимизни аямаймиз. Ўзинг айтишга торгинишингни билмабмиз-да! Одамлар гапларингни анқайиб тинглашади-ю, кейин тарқалиб кетаверишади. Сени буткул эсларидан чиқаришади. Биз сенга ғамхўрлик қилмоғимиз керак, шайх Али! Сен бўлмасанг, яна Абу Аҳмад бўлмаса, қишлоғимиздан бутунлай путур кетиб қолади-ку! Сен бизни кулдириб, кўнглимизни олиб юравер, овқатнинг ташвишини қилма – овқатинг бизнинг бўйнимизга. Гапим тўғрими, халойиқ?

Шайх Али яна тутатди, яна ҳассасини кўтариб, Мандурга ташланди. У Мандурнинг бошининг қатигини чиқариш пайида эди.

– Мен сизларни кулдираманми? Ҳали сизларга кулги бўлиб қолган эканман-да? Шунақа демоқчимисан, итдан тарқаган Мандур! Йўқол, кўзимдан даф бўл! Ўзинга ҳам, отанга ҳам минг лаънат!

Мандур кулиб, унинг ёнидан қочди. Одамлар уларнинг тўполонини кўриб, роса кулишди ва ҳар томонга тирқираб кетишди: шайх Али дуч келган одамга лаънатлар ёғдириб, қарғанмоқда эди.

* * *

Шайх Али ҳали ҳам Миня ан-Насрда яшайди. Одамлар ҳамон унинг тўғрисида ҳар хил ҳангомаларни гапириб юришади. Ғазаби тутса, у ҳали ҳам кулиги аҳволга тушади ва одамлар мириқиб кулишади. Лекин ўша кундан бери одамлар унга бошқача муомала қиладиган бўлиб қолишди. Унинг хирмон ўртасида ғалабиясиз ва салласиз, ҳукмдорини силкитиб, бақириб-чақириб турганини кўришлари биланоқ унинг Абу Аҳмад шайхни анча қийнаб кўйганини фаҳмлашади. Энди улар шайхнинг оғзидан биронта ҳам куфрона гап чиқишига йўл кўйишмайди. Бир зумда у тилаган таомларни тайёр қилишади. У ҳам энди муҳайё қилинган таомларга қаноат қилиб, тезгина ғазабдан тушадиган бўлиб қолган.

*Русчадан Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржималари.*

Олег ЛАРИН

Абрамов қахрамонларини эслайсизми?

Мен асли Верколадан, ўтмишда Веркола монастири билан машҳур бўлган қишлоқданман. Мана ҳозир ҳам ўша томонга – ўз Ватанимга кетаётirman.

Ф.Абрамов, шахсий хатдан.

Бу бамисоли хаёлга ўхшайди. Пинега дарёси бўйлаб икки-уч соат сузсанг соҳилдаги қуюқ ўрмонзор орасидан қутилмаганда тепаликлар, кўм-кўк ўтлоқзорлар кўзга ташланиб қолади. Ҳар бир тепаликда биттадан қишлоқча жойлашган. Гўё бу қишлоқчаларни дарёдан ўтиб кетаётган, таниш ва нотаниш йўловчиларнинг барчасини олқишлаб туриш учун кимдир жойлаштириб қўйгандай таассурот қолдиради. Бу қишлоқлар дарё ўзани бўйлаб атайин қўйилиб у билан уйғунлашиб кетгандай. Агар дарё соҳилидаги омборхоналар, лайлаксимон ингичка қудуқ ёки нақшлар билан безатилган икки қаватли ёғоч бино олиб ташлангудай бўлса, қишлоқ манзараси ҳам бутунлай ўзгариб кетган, йўловчиларнинг кўнгли ҳам қандайдир бўшашиб қолган бўлармиди. Ҳозир эса томлардан тутун чиқиб турибди, қишлоқ чеккасидан ўтаётган подадан кўтарилган чанг кўзга ташланмоқда, болаларнинг чинқиришлари, хўрозларнинг қичқиришлари қулоққа чалинади. Қишлоқларгагина хос ҳид димоққа урилади.

Шундай қилиб мен Веркола, – Федор Александрович Абрамовнинг ватанини анча йиллар илгари кашф қилган эдим. “Ака-ука ва опа-сингиллар” романининг тўрт китоби, “Агрофла ва ёнида”, “Қишлоқ отлари”, “Пелагея”, “Алька” қиссалари, “Ўтчумоли” жажжи ҳикоялар тўплами ва санъаткорнинг қатор бошқа асарлари қирқ йил мобайнида Верколь таассуротлари асосида юзага келган.

Мен, одатда, қишлоққа дарёнинг юқори томонидан келардим. Бу ерларга яқинлашмасимдан анча наридаёқ мени эски иморатлар қаршилаётгандай туюларди. Қишлоқ уйларининг панжаралари ва қадимги рус ёзувини эслатадиган шох деворлари бир-бирларининг қўлларини ушлаганча гўё дарё истиқболига чиқаётгандек. Олдинда омборхоналар, уларнинг орқасидан биринчи қатордаги уйларнинг томлари, кейин эса тик тепаликлар, тахлаб қўйилган ўгинлар кўзга ташланади.

Дарёнинг нариги қирғоғида эса Версаль монастирининг гишт ибодатхонаси илгариги улуғворлигини йўқотиб қўйганидан уялаётгандай ёниб бўлган мум шам янглиғ афтодаҳол кўринади. Сийрак қарагайзор ўртасидаги бу ибодатхона Худони ва Рус Шимолининг гўзаллигини англашда бир калит эди гўё. Қишлоқ ўғлони Артемий кейинчалик бу монахлар маскани ўз номига қўйилишини ва бир куни келиб харобага айланишини, Худонинг номи одамлар юрагидан чиқиб кетишини ўша пайтларда сезганмикин?

Артемий Веркольский чор агрофлагилар сигинадиган авлиё одам эди. Унинг шарафига ўтказилган диний байрамларга яқин ва узоқ қишлоқлардан жуда кўп халқ йиғиларди. “Рус авлиёлари ҳаёти” китобида айтилганидек, Худонинг ўзи уни ярлақанди. Рус ерида кагга эътибор қозонган Пинежнинг Сура қишлоғидан чиққан Иоанн Кронштадтскийдек авлиё унинг муқаддас мақбарасини ўпганди.

Айтиш мумкинки, каттадан-кичик пинежликларнинг барчаси Артемий Праведний тарихини билишарди. Мақбаранинг шифобахш кучига ишонганлар ҳам, бунга истехзо билан қаровчилар ҳам мақбаранинг вайрон бўлганлиги тўғрисидаги хабар тарқалганда (бу Шимолда граждaнлар уруши авж олган 1918 йилнинг декабрга таъри келади) худди биров уларнинг оғзига туфлагандай ҳангу манг бўлиб қолишди. Уруш шафқатсиз нарса эканлиги маълум, лекин ҳар нарсанинг ҳам чегараси бор! “Черковдагиларнинг қилмишлари” фош этилиши тўғрисидаги ташвиқотчилик найранглари маҳаллий раҳбарлар ўйлашганидек, аҳолини ҳокимиятга яқинлаштирмади, аксинча, уларнинг норозилигига сабаб бўлди, деҳқонлар орасида, партизан отрядларида ғалаёнлар чиқишига олиб келди. Мақбаранинг очилиши бирор кимсанинг инжиқлиги туфайли эмас, балки “Пинеж уезди барча меҳнаткашларининг истаги” ниқоби остида Шимолий Двинск вилояти Фавқулудда Комиссияси томонидан ташкил этилди. Веркола аҳолиси ва атроф қишлоқлардаги меҳнаткашлар оғоҳлантирилгани туфайли одам кўп йиғилди.

Аввалига одамлар кумуш мақбара сақланаётган Атремьевск ибодатхонасига киришга юраклари дов бермай, унинг деворлари ёнида, қуролли соқчилар қўриқлаб турган икки очиқ эшик олдида тўпланишди. Ибодатхонага қатнаб турадиган диндорлар ва турли мазҳабларга мансуб одамлар ўзаро низоларини унутиб, мигин бошлаб юборишди. Лекин уезд Фавқулудда Комиссиясининг раиси ўртоқ Шчеголикин (асли шу ерларда туғилиб ўсган бу одам илгари пинежлик ўрмончи бой Киркаровнинг қўлида иш юригувчи бўлиб ишлаган, Кронштадтда матрослик қилиб Қишки саройга қилинган ҳужумда қатнашган) енгларини шимариб, мўйлабини бураб, ниҳоятда муҳим ишга киришаётганини намойиш этган.

Устига нозик нақшлар ўйилган кумуш тунука қопланган тобутни черков ўртасига олиб чиқишди. Деҳқонлар ҳамма томондан уни ўраб олишди. Шчеголикин тобутнинг устки қопқоғини очди-да, аста-секин унинг ичига қаради – ҳамма беихтиёр унга эргашди. Лекин унинг ичида Артемий Праведний расми туширилган клеёнка ёпилган, клеёнка тагидан эскириб кетган пахта ёйиб, пахта тагида эса болаларники сингари кичкина тобутча турарди. Чекистлар бошлиғи пахталарни олиб ташлагач, тўқ қизил ранга бўялган тахтадан ясалган яшик чиқди. Яшик оқ чилвир билан боғланган бўлиб, чилвир учлари Веркол черковининг муҳри билан сўргичланганди.

Шчеголикин бироз сукут сақлади, сўнги ҳаракат олдида таасуротни кучайтириш учун атрофдагиларга шошилмай разм солди. Шундан кейин у кескин ҳаракат билан яшикни очди-да, ичидагиларни йиғилганларга кўрсатди. Ҳамма ўзини бир қадам орқага олди: кимдир чўчиб чўқинишга тушди, бошқаси қўлини тўсиб, буларни кўрмасликка ҳаракат қилди, яна кимдир телбаларча қулди...

Кейинчалик аёлларнинг гапиришларига қараганда, яшик ичига майда гишлар, чириган миҳлар, ёнгиндан кейинги кукуллар солинган экан. Болалар суягидан ному нишона ҳам йўқ. Мўъжизакор ўспириннинг танаси нега ахлатга айланганини бирорта веркол руҳонийси тушунтириб беролмади. Буни ўша вақтда улардан ҳеч ким сўраб ҳам ўтиргани йўқ. Шундан кейин Веркол ибодатхонасининг бош руҳонийси Павел ота яқин ёрдамчилари билан бирга 6-армия ҳузуридаги тергов комиссиясига, Котласга жўнатилди. Тўққизил рангли яшик ҳам Пинеж уезди ижроия кўмитасининг муҳри билан сўргичланган ҳолда олиб кетилди. Котласга жўнатилганлар қай бирлари омон қолганлигини ёлғиз Аллоҳ билади. Авлиё Артемийнинг жасади солинган ҳақиқий тобутини Веркол ибодатхонасининг хизматчилари аввалроқ коммунистлар нигоҳидан яшириб қўйишган экан, деган миш-мишлар Пинегада узоқ вақтгача тинмади. Шчеголикин томонидан очилган яшик эса динга қарши курашга отланган чекистлар томонидан ташкил этилган ясама тобут экан. Бу эҳтимомли шу қишлоқда умр бўйи истиқомат қилишган мўйсафид Ефимья Федоровна Клевакина ва Анна Васильевна Абрамова – биринчи тасдиқлашди.

...Веркола қиямалик бўйлаб қарийб тўрт чақиримга чўзилган, уйлар бир-бирига зич ёпишган қишлоқ. Дарахтларнинг деярли йўқлиги ҳам жойнинг торлигини кўрсатиб турарди. Уйлар орасида бир парча ер ҳам ўзлаштирилган бўлиб, уларга пиёз, қулупнай ва картошка экилганди. Ҳар бир уй ўзининг алоҳидалиги, ягоналигидан бонг ураётгандай, бу уйлар ҳозиргина Васнецов

ёки Билибин расмларидан ташқарига чиқиб қолгандай. Баъзи оилаларда ҳамон чарх, пўстлоқдан тикилган қути, урчуқ, жом, ҳатто бузоқ терисидан муқова қилинган кўҳна китоблар ҳам сақланарди. Айрим уйларда шоколаддан бўшаган зарқоғозга ўралган бут ёнида телевизор, совутич, кир ювиш машинасини кўриш, “Атиргул қизил бўлур, ток новдаси кўк бўлур” сингари узоқ аждодларимизнинг қўшиқларини эшитиш мумкин эди. Бир том остида жинчиروқда туғилган бобо билан “Ту” русумли тезюрар амфибияни бошқарадиган набира биргаликда истиқомат қилишарди.

Бундан анча йил илгари мен ёшлигимга бориб Верколани “пастқам”, “чалкаш” деб атагандим. Менинг қовун туширганимни ўқиб кўрган Федор Александрович, гарчи ўз туйғулари ва ажабланишини сўроқ белгилари орасига яширишга уринган бўлса-да, қаттиқ ранжигани билиниб турарди. “Веркола тўрисида шундай ёзиш мумкинми ахир?! – деб сўраганди у ўз мактубида. – Бундай гўзал қишлоқни бутун Россияни ахтариб тошиб бўлмайди!” Гарчи мен бу эътирозни қабул қилмаган бўлсам-да (ўша Пинеганинг ўзида бундан кўра гўзалроқ қишлоқлар бор), барибир шундай сўзларни ёзганимдан пушаймон бўлдим. Пинегаликлар, Верколада туғилиб ўсганлар учун менинг сўзларим ҳақоратдай туюлибди. Ҳамқишлоқлари ҳам ёзувчига фавқулодда шахслар бўлиб туюларкан. Пухта ва вазминроқ, тутган жойини кесадиған, шиддаткор ва шўхроқ, баъзан эса қайсар ва ўжар, лекин доимо очиққўнғил, тошқир, беҳаловатликдан ҳоли юзлари ёниб турадиган одамлар бўлиб кўринарди ҳамқишлоқлари ёзувчига. Узоқ асрлар мобайнида – қишлоқнинг пайдо бўлганидан буён камида беш юз йил ўтган эди – бу қишлоқнинг одамлари сўзамолликда, аскиячиликда ном чиқаришган эди. Ҳатто халқ ўртасида тарқалган бир ривоятга кўра қишлоқдагиларнинг келиб чиқиши қувноқ скоморохлар қабиласига, черков ғазабидан кўрқиб яшириниб юришган табиатан қизиқчи ва ҳажвчи рус қабилаларига бориб тақаларкан. Уларнинг қизиқчиликларига ўзим ҳам бир неча бор шоҳид бўлганман. “Ҳаётингиз қандай?” деган саволимга дадил бир отахон ва жуда жиддий жавоб берди: “Ҳаётимизми? Бундан яхши бўлиши мумкин эмас. Ҳамма нарса етиб ортади. Ҳатто нон ҳам емаймиз. Сариеғни бирийўла қолбасага сураимиз”. (Бундай сўз ўйинларида улар бирорта одамдан енгилешмайди. Ўрни келиб қолса ўзларини ҳам аяб ўтиришмайди, фақат кўпчиликнинг эътиборини тортишса бас. Улар турмуш ташвишларидан зорланишлари, азоб чекишлари эҳтимол, аммо ўзгалар ва ўзлари устидан кулиш одатларини асло тарк этмайдилар.)

Шундай ҳазил бор: юнон тили ибодат учун, французларнинг тили муҳаббат изҳор қилиш учун, немислар тили ҳарбий буйруқлар бериш учун, итальян тили эса мумтоз ашулаларни ижро этиш учун яратилган. Қишлоқнинг ўнқир-чўнқир йўлларидадан автобусда кетиб бораётганингизда кимдир яраси лўқиллаб турган оёғингизни босиб олади...

Кулаяпсизми?

Таъмирланавериш дабаласи чиқиб кетган, усти ёпиқ бўлганлиги учунгина автобус деб аталаётган рўдапода кетаётганлардан бири тирсаги билан биқинингизга туртади ё бўлмаса яра оёғингизни босиб олади. Шунда дунёнинг нариги чеккасида яшайдиган одам ҳам русчалаб сўкинишга тушади. Ҳа, биз сўкинишга устаси фаранглармиз. Буни Гоголь ҳам ўз вақтида таъкидлаган. Ҳа, уч ҳарфдан иборат бир нордон сўз шиддаткор феъллар билан кўшиб айтилганда бизни қизаришга мажбур этади, ёхуд кулгимизни қистатади. Эсимда, қачонлардир туман маркази Карпогоридан Верколага томон келардим. Шанбалик муносабати билан барча кўп ўринли ЛиАЗ автобусини кутиб турарди. Унинг ўрнига бекатга азбаройи ифлослигидан рангига қараб бўлмайдиган, бадбўй ҳид таратиб турган автобус судралиб келди. Ҳайдовчи эшикни очди, ким бақувватроқ, сурбетроқ бўлса жой эгаллаш учун ўзини эшикка урди. Орадан озгина вақт ўтиши билан автобус тирбанд бўлди. Автобус инқиллар, зўриқар, титрарди. Назаримда сўкинмаган бирор жон қолмади. Ўтироф этиш лозимки, бунда мен ҳам иштирок қилдим. Натижада ғазаб, алам, юмор, болаҳонадор сўкишлар қоришиб кетди – бир сўз билан айтганда, шалоқ сўзлар ўртага чиқди. (“Тимега оҳангида” китобимдаги ўз иборам эсимга тушди: “...ҳатто сўкиниш ҳам пимежанликлар тилида қарийб олқишдай эшитилади”.

Федор Александрович бу таърифга истехзо билан кулиб: “Йўқ, ундай эмас, сизни ҳали бирорта одам росмана сўкмаган”, деган эди.)

Умуман олганда, менинг омадим келган эди. Юк халтам кимнингдир оёқлари остида жимгина ётар, бир қўлим билан металл тутқични ушлаб олганман, бошқа қўлимнинг тирсаги елкамни ихота қилиб турарди. Чунки орқамдаги ҳамсафарим брезент гилофга ўралган “Дўстлик” аррасини елкамга қўйиб олганди... Йўл-чи?! Йўл одамни у чуқурдан бу чуқурга ташлар, чуқурларга тўпланиб қолган балчиқсимон сувлар гилдирақлар тушиб чиққан атрофга ирмоқ бўлиб оқарди. Мувозанатимизни сақлаб туриш учун бир-биримизга қапишиб олгандик. Турфа хил сўкинишларни эшиптаётганимизда ичимизда севиниб қўярдик. Худога шукр, автобусга чиқиб олдик-ку!

Энди бундай эмас. Йўллар тузатилган, текис, замонавий, унда покиза ва қулай автобуслар юради, йўловчилар эса илгаригига қараганда анча камайган. Сабаби битта: бир томонга ўн олти сўм бўлгач, ҳадеб юравермайсан. Маош ва нафақа пуллари мунтазам ва тўла берилмагач, кўпчилик пимежанликлар учун Верколага бориб келиш анча мушкул.

Ярим тўла автобусга Ф.А.Абрамов адабий-мемориал музейига кетишаётган карпогорлик мактаб ўқувчилари билан биргаликда чиқар эканман, Веркола билан янги учрашув бу сафар менга ҳеч қандай янгилик бермаса керак, деган хаёлга бордим. Ҳаммаси одат бўлиб қолган, ҳар куни бўлиб турадиган зайлда давом этаётганди. Тўғри, болалар шовқин-сурон қилишар, бир-бирларининг жигеларига тегишарди — бу уларнинг ёшларига хос нарсга бўлганлиги боис — чидаса бўларди. Катталар эса жиддий қиёфада турли маҳсулотларнинг нарх-навосини, пимеж дўконларига қандай моллар келганини муҳокама қилишарди. Агар эски танишим Анатоха учраб қолмаганда нима қилишимни билмаган бўлардим.

— Хўш, валақлашамизми?

Яқиндагина нафақага чиққан Минин ўтирган жойида безовталанар, худди чошишга тайёрланаётгандай ҳолатда эди. Фақат жойида ўтирмаса бас! Бақироқ ва жанжалкаш бу одам бошлиқларнинг оёғидан чалишни хуш кўради (ҳаммавақт ҳам асосли эмас), қаёқдаги нарсалар, идеалларни хомхаёл қилиб бир жойда ёлчитиб ишламаган, оилада ҳам кўнимни йўқ.

Минин нафақага чиққач, бутунлай овга берилиб кетди. Шунчалик берилиб кетдики, худди уни шу вақтгача сиртмоқда ушлаб туришгандай. У пинеж ўрмонлари бўйлаб турли йўналишлар бўйича ўнлаб чақирим жойларга бориб ов қилиб келарди. У овга қатнайдиغان барча йўналишларда ўзига уйчалар қуриб олганди. Уй бўлганда ҳам зарур қулайликлар яратилган, ҳатто телевизор қўйилган, Анатоха Минин томонидан ёғоч кесиб қурилган уйлар эди. (Ўрмонда-ку қушлар ва бошқа хил ҳайвонлар етиб ортади, лекин оёқнинг мазаси қочаяпти, қорда юрадиган “Бўрон”ни сотиб олмаса бўлмайди, шекилли. Умуман олганда бундай жойларда ўлжасиз яшаш гуноҳ, қишда ҳам гўштсиз қолинмайди.) Лекин унинг қишқи ов мавсуми эса ҳали бошланмаганди — Мининдай эркин одам нима қилишини билмасди. Идиш-товоқларни ювавериш, полни артиш, аҳён-аҳёнда ўтиб қоладиган йўловчиларга тикилаверишдай турмуш икир-чикирлари жонига тегиб кетганди. Шунинг учун ҳам менинг автобус бекатида пайдо бўлишимни Минин кўнглини бир ёзиш, юрагини бўшатиб олиш ва ҳазиллашиш имконияти деб қараб суюниб кетди.

— Уч хил таклифим бор, — у темирни қизигида босмоқчи бўлди. — Шардедаги уйчани эслайсизми? Уша уйчада бир кеча тунагандик, узоқлиги бу ердан саккиз чақиримдан ошмайди. Чангиларни боғлаймиз-у, йўла тушаверамиз. Печкани ёқамиз-у, гурунглашаверамиз, нима дейсиз? Утин ҳам етарли. Ётиб қолишга иссиқ адёлли жой ҳам тайёр. Бирйўла қопқонларни ҳам текшириб келамиз.

Музни ёриб балиқ тутадиган жойда омадимизни синаб кўрамыз. Эҳтимол, балиқ шўрва учун бирор нарсга илиниб қолар. Иккита шишачани ёнимизга солиб оламиз. Хўш, қалай?

Албатта қизиқарли таклиф эди, бу. Шундай бўлса-да, мен барибир иккинчи таклифни ҳам эшитмоқчи бўлдим.

— Мишани уйғотамиз, — шивирлаб гапирди Анахота ва ҳар эҳтимолга қарши орқасига қайрилиб қараб қўйди. — Унинг уйқуси жуда ширин-да, ҳозир фақат бироз йўталиб, аксириб юрипти.

— Миша ким эди? — унинг гапини тушунмадим ва негадир мен ҳам шивирлашга тушдим. — У қўшингизми ёки қариндошингизми?

— Айиқ, — овчи жуда жиддий қиёфада сўз қотди. — Бир куни денг, йўлдан бир чақирим чеккадаги пастқам жойдаги эски айиқ уясига кириб ухлаб қолибман. Ут ўчирувчига ўхшаб пишиллайди. У шундоққина қулоғимга шивирлади: Қўлингизга ўқдони билан милтиқни тутқазиб қўяман-да, ўзим итлар билан ўлжаларни ўрндан қўзғатишга кетаман. Шунга нима дейсиз? Шамоллаганини тузатамиз. Бир пишани отиб олсак бас — ашула айтиб овимизни қилаверамиз.

— Йўқ, — унинг гапига қўшилмадим. — Овчиликка ҳавасим туғилмасиданоқ совиб бўлган. — Қўяберинг, ухлайверсин!

— Йўқ бўлса йўқ-да, — рози бўлди Минин, у учинчи таклифни эндигина айтмоқчи бўлиб турганда ён томондаги ўриндиқда ўтирган ёш, тўлагина аёл мени чақириб қолди. Кўриниши унчалик кўзга ташланмайдиган, лекин овози ўткир экан. Худди буйруқ берилгандек болалар бирданига жим бўлишиб, биз томонга қараб қолишди.

— Боядан бери сизга тикиламан, юзингиз жуда таниш кўриняпти. Сиз мабодо ёзувчи эмасмисиз?

— Шундай ҳам дейлик, — истар-истамас эътироф этдим.

— Мен эса сизни эсламан, чин сўзим — эслаб турибман. Фақат фамилиянгиз ёдимдан кўтарилибди, кечирасиз. Сиз бизнинг Шардоменидаги мактабимизда бўлиб, гапирган эдингиз. Бу... хотирам панд бермаса саксон тўртинчи йилда бўлганди. Эслайсизми? Наҳотки ёдингиздан чиққан бўлса? Мен савол ҳам бергандим: ўртоқ ёзувчи сиз Афғонистондаги урушга қандай муносабатдасиз? — деб сўрагандим.

Аёл табассум қилар, шу билан бирга ўз хотирасига ҳайрон қоларди. Ўша вақтларда тўққизинчи ёки ўнинчи синф ўқувчиси бўлган пайтлар эди-ю, ҳаммасини ҳамон эслаётганди. Лекин мен унинг гапларини эшитардим-у, ҳайронликдан елкамни қисардим. Ҳақиқатан ҳам саксон тўртинчи йилнинг декабрида Шардоменида бўлган эдим, мактабда ва маданият уйида бўлиб гапиргандим. Лекин Афғонистон масаласи, худо ҳақи, эсимда йўқ.

— Ҳўш, ўшанда нима деб жавоб берган эдим.

— Усталик билан қутулмоқчи бўлгансиз. — У хахолаб кулиб юборди. Бу билан бошқа йўловчиларни ҳам ўз суҳбатига қўшмоқчи бўлди шекилли. — Ўшанда худди қўшиқда айтилганидай: “Шинелни ол-у, уйга жўна” дегандингиз. Наҳотки эсламасангиз? Хотиранингизнинг дабдаласи чиқиб кетибди-ку! Бизнинг ўқитувчимиз ўша пайтда сизни ўз дафтарига ёзиб олганди. Мабодо райкомга чақиримадими? Думингизни бурашмадими?

— Қаттиқ ҳайфсан беришган, — деди собиқ партия аъзоси, кейинроқ ўғринча овчилик билан шуғуллангани учун жазоланган хаёлпараст Минин Анахота.

Шундай гап-сўзлар, ҳазил-мутойибалар билан Шардоменини, ундан кейин узундан-узоқ Қушқопалани, ўрмон кесувчиларнинг ташландиқ шаҳарчаси Лосевони босиб ўтдик. Йўл чеккасидаги қиров қоплаган қарағайлар бамисоли оқ тутун симёғочларга ўхшаб кўринарди, печкаларнинг трубаларидан шошилмай тепага кўтарилаётган тутунлар эса улкан қарағайларга ўхшаб кетарди. Ўрмон йўли артилган товадай йилтилларди. Бундай йўлда кимўзарга беихтиёр пойга қилпинг келиб кетарди. Автобус йўлнинг қайилиш жойларида тормозни боса-боса турли қурилишлар орасидан ўтиб борарди. Мен Верколани зўрға танидим. Атрофда ҳеч ким кўринмасди. Гўё устида эринчоқ мушуклар ётиши учун ташлаб қўйилгандай таассурот қолдирадиган ҳодалар ва омборхоналар бўйлаб кетган эгри-бугри кўчаларга кўзингиз тушади. Лекин илгари ўрганиб қолган манзараларингизни топа олмайсиз.

Қаерларга келиб қолдим? Қалбимга яқин бўлиб қолган уйлар, қудуқлар қаёқда қолди? Қарийб ярим қишлоқ қайта қурилибди! Албатта одамлар ўз келажаклари, авлодлари тўғрисида ўйлашлари яхши нарса. Лекин янги уйлар “ўртарус” қолишда қурилган бўлиб, уларнинг барчаси маъносиз эгизакларга ўхшаб кетарди. Қишлоқ аҳлининг диққатини бу “барокко” услубининг нимаси ўзига тортди экан? Тунд ва совуқ кўринадиган бу уйларнинг гўё юрагини суғуриб олишгандай эди, худди қўғирчоқдан ясалган одамларга ўхшарди.

Аҳолисининг ярми уста-дурадгор бўлган бу манзилда шундай ҳодиса рўй бериб турса-я!

Тўғри, у ер-бу ерда ҳалигача одамлар ғимиллашарди. Қизил шим кийган, сочи хурпайган аёл кайфи ошиб қолган эрининг энгидан тортарди. У эса қаршилиқ кўрсатар, тихирлик қилар, имо-ишора билан қандайдир музика садолари, маст одамларнинг бақирӣқ-чақирӣқлари, синган идишнинг овози эшитилиб турган очиқ эшикни кўрсатарди. Бирор одамни кўмиб келишганми, бева аёлни турмушга беришяпгими — билиб бўлмасди...

Абрамов “уй” сўзига алоҳида аҳамият бериб излоҳларди. “Қишлоқдаги уйларни яхши биласизми? — деб сўрагани у менга ёзган хатларининг бирида. Бизда бунга катта аҳамият берилади. — Агар фалончининг биргина уйи бор дейилгудай бўлса бу унинг энг дангаса одамлигини, дарахт кесиб ўзига қулайроқ шароит ярата олмаганини кўрсатарди. Бу ҳақиқатан ҳам шундай.

Шимолда ҳалигача “Дурадгор қишлоқдаги биринчи одам”, “Ишлайдиган калла юз кишини боқади”, “Эркалар печка устида ётаверса, денгизларда кемалар сузмаган бўларди”, “Хонадон соҳиби — ўз уйида мачит имомидан улугроқ” сингари иборалар юради. Зеро ҳамма нарса унинг интилиши ва ҳаракатига боғлиқ. Хирмонларнинг тўлалиги, далаларнинг ҳосилдорлиги, қурилишларнинг кўркамлиги, байрамларнинг қувноқлиги ҳам ўз-ўзидан аёнки, одамларнинг қўли, фикр-ўйлари, қалбига алоқадор.

Абрамов тушунчасига, уй иложи борича қулай, иссиққина жой, вақтни тежаш масканигина эмас. У қишда мудраб қолган яйдоқ даладаги қувонч водийси. Уй аввало дунёни ушлаб турган оилавий тартиб, аждоқларнинг устунлиги, ахлоқий қадриятлар. Умргузаронлик қилинадиган бундай маскан бутун оиланинг ҳам, унинг ҳар бир аъзосининг ҳам талаб ва эҳтиёжларига жавоб беради. Болага ҳам, кексага ҳам, катта одамга ҳам унда жой ва иш етарли, ҳеч ким бир-бирига халақит бермайди. Биттаси дурадгорлик қилса, ер ҳайдаса, ов билан шуғулланса, бошқаси тикади, тўқийди, ямаб-ясқайди, учинчиси эса молларга қарайди, пишириб-куйдиради, кир ювади, супуради. Зарур бўлиб қолган пайтларда бири бошқасининг ўрнини босаверади. Қаридир, ёшдир, ўзининг куч-қуввати, ёши, характеридан келиб чиққан ҳолда оила бирлиги ва ривожига улушини кўшади, оилани бошқариш ишида қатнашади. Шундай уйларда қўшиқлар, эртақлар, турли ўйинлар пайдо бўлади. Ётиладиган рус печкаси эса ёш авлод учун ўзига хос дорилфунун ўрнини ўтаган. Печка шўхлик қиладиган, эскилик билан янгилик бақамти келадиган, бутун умрга ахлоқий сабоқ олиннадиган жой. Рус халқи оғзаки ижодиёти печкадан бошланган, рус алфавити печкада ёлланган. Шеърларда айтилганидек, руснинг бутун ҳаёт тарзи шу печка билан боғлиқ.

Қишда барча печкага яқинроқда ғуж-ғуж бўлиб яшаган, ёзда эса турли хоналарда, кенгроқ яшашга интилишган. Оилавий муносабатларга путур етаётганлигини ташвишланиб ёзаётган инсон руҳиятини текширувчи психологлар биоритм бундан кўп асрлар муқаддам шундай жойларда пайдо бўлганини аниқлаганлар. Бундай оилаларнинг барбод бўлиб бораётгани ва “ака-ука ва опа-сингилларга” айланиб қолган одамлар илгариги ахлоқий қадриятлардан тобора чекинаётгани ёзувчини ташвишга солади.

“Чарм оёқ кийимим бўлмаганлиги туфайли менга ботинка ажратишингизни, қўйлак ва шим учун мато беришингизни сўрайман. Менинг ижтимоий аҳволим камбағал — ўртаҳол.

Баҳор келгудек бўлса мактабга кийиб борадиган ҳеч вақоим йўқ. Баҳоргача менга марҳамат қилиб чарм оёқ кийими беринг.

Илтимосчи Ф.Абрамов”.

Бу аризани ўн ёшли “камбағал — ўртаҳол” 1931 йилнинг 7 февралда ёзган эди. Бошқа ҳужжатлардан маълум бўлишича, у ҳеч қандай ботинка олмаган. Бунинг сабаби, ботинкага даъвогарлар орасида бўлгуси ёзувчидан кўра омадироқлари партиявий “камбағаллар” ва қизил партизанларнинг болалари ичидан топилиб қолди. Бир йилдан кейин эса Веркол бошланғич мактабининг энг олди ўқувчиси, барча фанлардан фақат аъло баҳоларга ўқиган

бу болани ўртаҳолнинг ўғли бўлганлиги учун бешинчи синфга қабул қилишмади.

Абрамовлар оиласи қандай оила эди ўзи? “Отамиз ўлганида ундан бир сигиру, ярим уй қолди, — деган эди ёзувчи телевидениедаги чиқишида. — 30-йилларга, колхозга кирадиган вақтга келиб эса биз қишлоқдаги энг ўзига тўқ оилага айландик. Бизда иккита сигир, тойча, буқа, олтига қўй бор эди. Оиламизда бор бўлган бу нарсалар менинг бўйнимга айб бўлиб қўйилди. Ва мен ўртаҳол Степанида Павловнанинг ўғли бўлганлигим учун ўқишга қабул қилинмадим. Бу ўқишни жон-дилидан яхши кўрадиган бола учун қақшатқич ва ғоят аламли зарба эди”.

Унинг опаси Мария Александровна мактабни битиришганининг эллик йиллигига бағишланган синфдонларнинг тантанали учрашувида ўз болалигини шундай хотирлайди:

“Отамиздан кейин кўп эмас, оз эмас, беш киши қолдик. Катта акамизга раҳмат, у бизни ташлаб қўймади, ҳаммамизни оёққа турғазди. Баъзи йигитлар пул топади-ю, ичишга ружу кўяди. Михаил эса худди маржондек тешик кулчаларни тақиб олганча ука ва сингиллари олдига шошади, конфет, кўйлак учун газмол олиб келади. Ойим эса унга:

— Миша, ўзингга ҳам бирор нарса харид қилдингми? — деб сўрайди.

— Ойи, нима қиламан кийиниб, аввал уларни кийинтирай!

Михаил, айниқса, кичкинамиз Федорга кўпроқ ғамхўрлик кўрсатарди. Унга раҳми келар, бировлар уни хафа қилишига ҳеч қачон йўл қўймасди. Ойимнинг ҳам укамизга раҳми келарди. Эсимда, қўни-қўшни аёллар шивирлашиб қўйишарди:

— Шуниси ўлиб-нетиб кетса нима қиларди, бунинг устига отаси бўлмаса.

Ойим эса уларга қарата:

— Бундай гапни оғзингизга олманг! У ўлиш учун эмас, яшаш учун туғилган”.

Ёзувчи акаси Михаилни ака-ота дерди. Оила ташвишларини ўз елкасига олиши уни аянинг хўжайини, бошлиғига айлантирди. Буни ҳатто гарчи кўл қўйишни зўрга уддаласа ҳам анча нарсага ақли етадиган ва ўз ҳукмини ўтказадиган Степанида Павловна ҳам тан олганди. Гап орасида шунини ҳам айтиш керакки, у қизи Марияни қишлоққа яқинроқ жойда, ўримдан қайтиб келаётганда йўлда туғиб, чақалоқни қайин пўстлогидан ясалган қутичага солиб келган экан.

Деҳқон ишлаш учун яшайди, яшаш учун ишлайди. Ва бу иш одамни буткул ўз домига тортиб оларди, йил фаслларига қараб ўзгариб турарди. Ўтаётган ҳар бир кун такрорланмас эди, деҳқон бу кун мобайнида табиат билан уйғунликда янги-янги нарсалар кашф этар, шу нарсадан қувонч ва таскин тоғарди.

Федор Абрамов тетралогиясининг бош қаҳрамони Михаил Тряслинни эса оламиз. Кўпсонли оила юқини ўз гарданига олган виждонли қишлоқ йигити Михаил масъулиятни чуқур ҳис этадиган ғоят фидойи инсон. Ҳаёт уни кўп азоб-уқубатлар билан пўпанак босган ғалла қолдиқлари билан тирикчилик қилишарди. Шундай бўлса-да, солиқларни тўлашар, заёмларга ёзилишар, оқибатда оч-наҳору яланғоч қолишарди. Верколада яшовчи Александра Максимовна Постникова Абрамов музейи ходимларига шундай ҳикоя қилиб берганди: “Эрақлар жанг қилишар, қишлоқда фақат аёллар қолишганди. Менинг икки гўдак фарзандим Маша ва Боря бор эди. Уларга қайнонам қарарди. Ҳали тонг отмасдан соат тўртларда пичан ўришга кетаётганинда улар ҳали ухлаб ётган бўлишарди, уйга қайтаётганинда ҳаммаёқни зулмат қоплаган, аллақачон ухлаб қолишган бўлишарди. Шундай қилиб она ўз болаларини ҳафталар мобайнида кўра олмайди... Бир кун кечаси молхонадан уйга қайтсам,

болаларим печкага ўтириб олганча ашула айтишяпти. “Ҳали ҳеч нарса еганларинг йўқ-ку, яна ашула айтаяпсиз”, — десам, улар: “Ойи, овқат ҳақида ўйламаслик учун ашула айтаяпмиз...” дейишди.

Ордан йигирма йиллик муддат ўтади, энди бизнинг кўз ўнгимизда бугунлай бошқа Михаил Тряслин намён бўлади. Агрофлагилар билан кескин ва кўпол муомала қилади, ҳаёт тўғрисидаги фикрлари ҳам энди бошқачароқ, худди ҳамқишлоқларининг барчаси билан уруш эълон қилгандай, кўзларида ҳам илгариги самимият кўринмайди. Қариндош-уруғлари ва бошқа яқин одамлари билан ҳам муносабати таранглашгани туфайли кўнгли ғаш, ўзини қаёққа кўйишни билмайди. Лекин унинг ботини ўзгармаган, Михаил ҳамон барча кучсизларнинг таянчи, ишда ҳамон ўзини аямайди...

Абрамов китобларида учровчи фақат Пряслинлар фамилиясигина автор томонидан ўйлаб топилган. Бошқа Минин, Житов, Нетесов, Стахеев, Клевакин, Постников, Веронидин, Мерзлий сингари бошқа барча фамилиялар Веркола ва Пинеж қишлоқларида учрайди (Верколанинг ўзида эса учта одамдан битгасининг фамилияси Абрамовдир).

“Прясло” сўзи нимаси билан ёзувчи эътиборини ўзига тортди?

Маҳаллий журналист-ўлкашуносларнинг хотирлашича, кунлардан бир кун донишманд кексалардан бири ёзувчига шундай дегди:

— Кўряпсанми, ҳов анави далада, йўлнинг чеккасидаги устунлар орасида танҳо панжара турибди. У ҳеч кимга халақит қилмайди. Одамлар то керак бўлмагунча унга эътибор бермайдилар. Лекин бу вақтинчалик. Аслида эса панжара худди ер сингари деҳқончилик ҳаётининг асоси.

Ёзувчи бу ёғи қандай бўлди, деб ажабланди.

— Жудаям оддий, — деб тушунтирди қария. — Анча олдин дунёдан ўтиб кетган аждодларимиз она ер инсонга нон беради, панжара эса нонни ҳалокатдан асрайди.

Ҳақиқатдан ҳам оддий ёғочдан арпа, зиғир, пичанни қуритиш учун мўлжалланган оддий қурилма деҳқонлар турмуши, айниқса, шимол деҳқонлари турмушига энг зарур нарса. Ёзнинг қисқа бўлиши ва тез-тез ёмғир ёғиши галлани қуритиш ва сақлаш имконини бермайди. Шу туфайли ҳам оддий панжара ёзувчи хаёлотида тимсол даражасига айланди. Панжаралар Абрамов фикри бўйича, бу ернинг асоси, таянчи. Панжара-Пряслин фамилияси шундай пайдо бўлди, ёзувчи ўзининг сеvimли қаҳрамонларига шу фамилияни берди. Ёзувчи қаҳрамонларидан ҳар бирининг Верколада жонли прототиплари бор. (“Мана, масалан, “Ака-укалар ва опа-сингиллар” романининг бош қаҳрамони Михаил Пряслин билан Пинежьеда ҳар ёзда кўришаман, — деб ёзган эди Абрамов, “Литературная газета”да. — Кўришамангина эмас, у билан суҳбатлашаман ҳам”.) 1971 йилда Верколага илк бор келганимда эса бу прототипларни астойдил қидиргандим.

Мени аввало Мишка Пряслин қизиқтирарди. Бу фамилиядаги одам ким экан ўзи? Бу саволни берган одамларимнинг барчаси қишлоқдаги машҳур тракторчи, беш боланинг отаси Михаил Иванович Абрамовни кўрсатишганда роса ажабландим.

Мен, табиийки, ёзувчи нусха кўчирувчи фотограф эмаслигини тушунаман. У ҳаётда яшаб турган ёхуд яшаган одамларни асос сифатида танлаб олади, ўзини мафтун этган фазилат ва жиҳатларига урғу беради. Бусиз образ ўз жозибаси ва ҳаётийлигини йўқотади. Барча верколаликлар Мишка Пряслинни қаҳрамон сифатида кўришни истаганларида маълум ҳақиқат бордай. Унинг образи гоят жозибадор ва серқирра чиқдики, нагижада фақат Россия китобхонларинигина эмас, балки, Германия ва Франциядаги ўқувчилар ҳам уни ўз қаҳрамонларидай кутиб олишди.

Эшикни кўк кўз, кенг елка, кафтлари белкуракдай катта эркак очди. Кўришаётганимизда кўлларидаги қалоклар кафтимни тилиб юборгудай бўлди. Михаил Иванович ишга шошиб турган экан, гапимиз қисқа бўлди.

— Нимани ҳам гапирардим? — деди у айбдорлардай табассум қилиб. — Китобда ҳаммаси ёзиб қўйилган...

У асарга “прототип” бўлганини дарҳол тан олди ва қатъий равишда: “Ҳа, мен ўша Мишка Пряслинман”, деди. 1928 йилда туғилганини, ўн тўрт ёшида

қамалда ҳалок бўлган отасидан айрилганини, оилада ягона боқувчи бўлиб қолганини айтди.

– Оиламиздагиларнинг барча ташвишлари менинг гарданнимда эди. Онадан олти фарзанд туғилгандик. Тўрт ўғил-у, икки қиз. Урмон кесдим, пичан йиғдим, галла ўрдим, ер ҳайдадим, хуллас, қилмаган ишим қолмади. Оч-наҳор яшардик, бутун оилага тўрт юз грамдан нон нима бўлади дейсиз? Уйга ишдан чарчаб қайтасан-у, ўзингни ҳаммомга урасан. Ҳаммом дори ўрнини босарди, чивин, совуқ, касалликлардан сақларди, бирпас бўлса ҳам тананг яйрайди!

1971 йилнинг июнидан бери анча сувлар оқиб кетди. Бу сафар Михаил Иванович Абрамов ҳеч қаяққа шошмасди. Нафақага чиққанига ўн беш йилча вақт бўлибди. Агар илгари ҳар бир сўзни худди қармоқ билан суғургандай ичидан тортиб олган бўлсам, эндиликда суҳбатимиз гоят енгил кечди. Ёши улғайиши билан одамшавандароқ ва донишмандроқ бўлибди. Бу вақт ичида у фамилиядош юртдошининг асарини бир неча бор ўқиб чиқибди.

– Оёғини бир одамдан, бошини бошқа одамдан олинар экан-да, бадийий асарда, – дейди Михаил Иванович менинг адабий қаҳрамон билан ўзининг характери, қиёфаси қай даражада мос келган-келмаганлигини сўраганимда. – Умуман, мен сизга шу нарсани айтишим керакки, Федор Александрович жуда устомон одам эди. У мендаги, бутун халқдаги бор нарсаларни обдон кўчирганига ўша вақтда ақлим етмаган экан. Турли йўллар билан одамлар қалбига йўл топган экан ўшанда. Лекин қирқ иккинчи йилда Федор урушдан ярадор бўлиб қайтиб келгандан кейинги ёзувчини мен қарийб эсламайман. Ўшанда у ҳасса таяниб юрарди, чоллар ва кампирлар билан суҳбат қуларди. Ўрмондан қайтган пайтларимда мен билан ҳам гаплашарди, лекин хотирамда ҳеч нарса қолмапти. Нега дейсизми? Бутун хаёлим ишда экан шекилли... Шунинг сизга айтиб қўйишим керакки, одамларни ишдан бездиришди. Ҳамма яхши яшашни, кўп пул топишни истаиди-ю, аммо яхши ишлашни хоҳламайди.

Бу одамдаги қандайдир илғаб бўлмас ҳислатлар, инсоний жозиба, сўзлаш оҳанглари – бу ахир Мишка Пряслин-ку! – деган таваккал фикрга олиб келади. Лекин энди бу Мишканинг сочлари оқарган, донишмандлик нусхи сезилиб турган, бешта боласининг ҳар бири ўз фарзандларига эга бўлган одам эди. Шунинг ҳам айтиб ўтмоқ жоизки, “Улуғ Ватан уруши йилларидаги шавкатли меҳнати учун” медали билан тақдирланган 76 верколаликларнинг ичида энг ёши Михаил Иванович эди.

– Қирқ иккинчи йилда мактабни ташлаб, колхозга киришга тўғри келди. Дарҳол ёғоч кесишга жўнатишди. Фанердан қурилган омонат уйларда яшардик, катақолда ухлардик. Эрталаб бешта уйғотишади, ухлаб қолдингми, ўзингдан кўравер – ишинг судга оширилади. Ахир ҳали уйкута тўйганимиз йўқ-ку! Ўрнингдан базўр турасан-у, оёқ-қўлинг қимирламайди. Кўрпанг ҳам ҳўл, кечаси қуриб улгурмаган. Ишлайверасан, ишлайверасан, лекин охири кўринмайди. Қўл кучи билан беш кубометрдан саккиз кубометргача ёғоч кесиш ва чаналарга ортиш керак. Бу паҳлавон эркакнинг ҳам қўлидан келавермайдиган мушкул юмуш, мен эса ҳали гўдакман. Баъзан ўйлаб қоламан, қани энди касал бўлиб қолсам-у, уйимга жўнатиб юборишса. Ўша вақтда одамлар касал нималигини билишмасди. Барча касалликлар урушдан кейин бошланди...

Мен Михаил Ивановичга ёзувчининг бевосита унга алоқадор кундаликларини эслатдим. 1979 йилнинг 15 июлида кечкурун улар кўчада тасодифан учрашиб, гаплашиб қолишади. Федор Александрович сўради:

– Нега ўғлинг Верколадаги совхозда бошқарувчи бўлиб ишламади.

– Яшашни иштайман.

– Тушунмадим?

– Агар ўғлим совхозда бошқарувчи бўлиб ишлагудай бўлса, азобини ким торгарди? Мен-да.

– Нега сен бўласан?

– Бўлмаса қандай? Мен ахир арзимаган нарсага тутоқиб кетаман. Совхоздаги тартибсизликларга чидай олармидим?

– Ўрганиб кетардинг.

– Йўқ. Бошқалар ишлайверсин. Мен яна яшашни иштайман.

Михаил Иванович дарҳол жавоб бермади. Чамаси, бу нарсалардан гап очиб, унинг ярасига туз сепгандим шекилли. У хўрсинди:

– Эй, Федор Александрович... Биз ҳаммамиз Верколани обдон таладик, суробини келтирдик. Бизнинг Русда тил билан тўр тўқишни яхши кўришади. Шу кунларга ҳам етиб келдик. Энди қариб қолдик...

Абрамов Верколага муҳаббатини кўп марта изҳор этган! Кўчманчи қушларга қандайлигини билмадим-у, лекин мен январдан бошлаб Шимолни соғиниб қоламан ва менинг она қишлоғим янада мафтункорроқ кўрина бошлайди...”, Туман ичидан сўнг булутлар орасидан учдик, сўнг самолёт паслашиб, тўсатдан Пинена манзараси, ярқиллаб турган кўм-кўк ўтлоқзорлар, қумушранг қишлоқлар манзараси кўз ўнгимда намоён бўлди. Она ватанга кўз тушиши билан юрак қувончдан орзиқиб кетади!..”, “Инсониятнинг бутун тарихи Коинот умрига нисбатан бир дақиқа холос. Лекин бу дақиқа нақадар мароқли! Тоза ҳаво, сокинлик, гўзаллик... Веркола мен қараб сира тўймайдиган маскан”.

Лекин бу Веркола ёвуз ва қасоскор ўтай онага айланиши ҳам ҳеч гап эмас. Ёзувчининг ён дафтари йилдан-йилга шундай қайдлар билан тўлиб боради: “Иккинчи кунки, отлар ўз тойлари билан тепалик ёнбағридаги экинзорларни пайҳон қилиб юришибди. Буни қишлоқдагиларнинг барчаси кўриб туришса-да, ҳеч ким эътибор бермайди. Ўзиники эмас-да”, “Биз қаёққа кетаямиз? Қишлоқда одам тўла, лекин одамлар маст-аласт (қишлоқдаги тўйнинг иккинчи кунни), экинзорларда эса ҳеч ким кўринмайди...”, “Соат ўн бирларда клубга кирдим. Маст йигитчалар, сўкинишан. Каттадан-кичикнинг ҳаммаси маст...”, “Верколадаги ҳозирги одамларни тушунолмади қолдим. Ишчимми? Йўқ. Мужикми? Йўқ. Қандайдир мавҳумлик...”, “Иш кунининг биринчи соати куёш чиқиб турибди, айни ишлайдиган палла. Лекин далада ҳеч ким қимирламайди...”, “Верколада тушунтириб бўлмайдиган тартибсизлик. Лекин бунга верколаликларнинг ўзлари айбдор... Беринг, ёрдам беринг, ташкил этишга кўмаклашинг. Ўзлари эса бу вақтда маствозлик қилишади, бир-бирлари билан сўкинишади...”, “Энг даҳшатлиси шундаки, Веркола истисно эмас. Верколани Россия деса бўлади... Бутун Россия худди Верколага ўхшайди. Ундан ҳам ёмонроқ...”

Шундай ёзувчилар бўладик, улар учун туғилиб ўсган кичик ватани бамисоли соғлигини тиклайдиган санаторий. Ўрмонларини, ўтлоқзорларини кезишади, янги соғилган сут ичишади, сўнг янги таассуротлар асосида роман ёзиш учун Москвадаги уйларига жўнаб қолишади. Абрамов эса “рисола”даги ёзувчилар сирасига кирмасди. У ҳеч қачон осон йўлдан юрмаган. Гарчи Ленинградда яшаса-да, юракдан Веркола билан бирга эди, кунлар илиши биланоқ, жонажон қишлоғига шошилади. Қишлоққа келгандан кейин ҳам тиниб-тинчимайди. Қишлоқдошлари ва совхоз раҳбарлари билан айтишади, йиғинларда сўзга чиқади, ўроқчилар бригадаси билан узоқ жойларга ўримга кетади, эрталабки иш тақсимлашларда қатнашади, яқинлари ва қариндош-уруеларига моддий ёрдам кўрсатади.

– Федор Александрович ҳеч тиниб-тинчимасди, – деб ҳикоя қилган эди ёзувчи билан қўшни бўлиб яшаган, уни бир ёшидан эътиборан яхши билган, эндиликда марҳума Ефимья Федоровна Клевакина. – Таътилга чиққанлар ҳали эс-ҳушини йиғиб олганлари йўқ, у эса ҳамма нарсага аралашади, ҳамма нарса билан иши бор. Тиниб-тинчимайдиган қушдай у ёқдан-бу ёққа югуради. У ахир бизнинг ҳаётимизнинг ҳамма икир-чикир томонларини билавермасди, бирор нарсани билиш зарурияти туғилиб қолса, дарҳол биз – кампирларнинг олдига югуради. Ниманидир биздан оландир, нималарнидир миясидан тўқиб чиқаргандир, ахир у жуда мияли одам эди... У ҳозир ҳам, назаримда, худди тирикдай. “Хўш, Офимья хола, турмуш қалай? – деб сўрайди у. Мен унга шикоят қиламан ва йиғлағудай бўлиб: – Жуда қариб қолдим, Федор. Печканинг устига чиқолмайман, ёғочдай қуриб қолдим. – Федорушка эса менга таскин беради, насиҳат қилади, янги-янги дорилар топиб бермоқчи бўлади, яна алланимabalоларни гапирадими-ей... Уйқудан уйғонганимда ёстигим йиғлайверганимдан ҳўл бўлиб қолади...”

1963 йилда “Нева” журналида Абрамовнинг “Агрофда ва ёнида” қиссаси босилади. Бу асар асос-эътибори билан Веркола тўғрисидаги ҳужжатли очерк

эди. Фақат она қишлоқнинг номи ўзгартирилиб, Богатка деб аталган ва қишлоқдошларнинг фамилиялари ўзгартирилган эди. Тез орада вилоят газетасида 21 киши имзо чеккан ва “Бизни нимага чақираясан, ҳамқишлоқ?” деган заҳарханда ном қўйилган очиқ хат эълон қилинади. Фаҳмлаш қийин эмасдики, мазкур хат муаллифлари верколаликларнинг ўзлари – колхознинг ўша даврдаги раиси, темирчи, дурадгор (“Верколанинг биринчи устаси”), тракторчи (“Верколанинг энг яхши ер ҳайдовчиси”), ўқитувчи, сут соғувчи, қишлоқ кенгашининг котибаси. Туман партия қўмитасининг қандайдир хушомадўй, шароитга қараб ҳар томонга оғаверадиган лаганбардор бўлганда уларни тушуниш мумкин эди. Хатта имзо чекканлар аслида виждонли ва дуруст кишилар бўлиб, уларнинг баъзилари билан ёзувчининг қарашлари бир-бирига яқин келарди. Бунинг устига, айримлари қариндош ҳам эдилар. Ёзувчининг асарига қарши айбонаннос солаётганларнинг баъзилари мавжуд тартибларга келишмовчилик қарашлари асар тўқимасига ҳам киритиб юборилганди. Лекин тўсатдан хиёнаткорона равишда белдан пастга мушт тушириб қолишни қандай тушунмоқ керак! Бунақа пайтда одам ўзини йўқотиб қўйиши ҳеч гапмас! Федор Александрович Верколанинг руҳини, қадриятларини сақлаб қолмоқчи эди. Бунинг эвазига у ҳақорат эшитди.

“Ҳамқишлоқ” аслида юртдошларини нимага даъват этганди? Қишлоқдаги ҳар бир одам омилкорона фикрлашга ўрганиши, ўзини мустақил шахс деб ҳис қилишга одатланишга чақирилган эди. Бу билан юқоридан тушадиган кўрсатмаларни сўзсиз бажарувчи қўғирчоқларга айланмасдан ўз меҳнатига яраша ҳақни талаб қилишга даъват этилганди улар... Эндиликда бундай фикрлар анча эскирди ва ўз долзарблигини йўқотди. Ўша даврларда эса “Атрофда ва ёнида” қиссаси партия маъмурияти ходимлари тугган йўлига тўғридан-тўғри қарши чиқиш эди, ёхуд очиқ хат муаллифлари ёзишганидек, “совет кишиларининг туйғуларини ҳақоратлайди”.

Бундан ташқари нафақа олмайдиган бу чол ўз томорқасидан яхшигина даромад қиларди. Барча ҳовлиларда пиёз экиладиган кичкинагина ариқча бўлса, у каттагина жойга пиёз экарди. Ўзи ҳам пиёзмисан пиёз бўларди-да. Қиссадаги хаста чол қиёфасида верколалик Пиёзбоев лақабли Никита Матвеевич Минин кўзда тутиларди. Бу қария тўғрисўзлиги ва самимийлиги билан ажралиб турарди. Кексайиб қолганига қарамай, бу одам жонажон давлатида инъом-эҳсон кутиб ўтирмади, ўз оиласининг моддий таъминотини ўз қўлига олди. Натижа ёмон бўлмади. Пиёз экиладиган майдонни у яна анча кенгайтириши мумкин эди, лекин колхоз раҳбарлари унинг йўлига гов бўлишди. Ерларга тега кўрманг! Бу давлатга қарши ҳаракат! Хусусий мулкчилик йўқолсин!”

“Азиз юртдошимиз! – деб давом этишарди хат муаллифлари. – Иқтисодиётнинг моҳиятига чуқурроқ киришингизни тавсия этамиз, қолақ одамлар, юлғичларнинг сўзларига ишониб хулоса чиқармаслигингизни маслаҳат берамиз... Совет кишиларидан ҳеч қайсиси сизнинг гапингизга ишонишмайди. Лекин бизнинг муҳолифларимиз, социалистик тузумнинг душманларини гапларингизни ҳақ деб топишга ҳаракат қилишади...”

Энг кутилмаган нарса шу бўлдики, Абрамов Верколага келгач, қиссани ҳеч ким ўқимаганига ишонч ҳосил қилди. Қисса босилган журнални қишлоқ кутубхонаси олмасди. Пинежьёга келадиган журналнинг ягона нусхаси эса туман партия қўмитасининг қайсидир кабинетига қолиб кетган. Мазкур журнал эндиликда ҳеч кимни қизиқтирмасди ҳам. Зеро, фош этиш компанияси тутагани туфайли уни нуғутиб юборишганди. Бундан чиқди, одамлар партия ходимларининг найрангларига учушиб, замон хўжайинлари хуш кўрмаган одамни ит бўлиб қолишганди. Эҳ, ҳаммаси оддийгина рўй бергандайди! Инсон табиати турли, ҳатто бир-бирига қарама-қарши ҳислат ва ҳаракатлар уйғунлигида баҳоланади. Уларга умумий маҳраж қўйиш мумкин эмас. Қишлоқ ҳаёти бамисоли дарё. Бу дарёнинг мустаҳкам қирғоқлари билан бирга ён томонларида ирмоқлари, саёз жойлари, гирдоблари, сув ости оқимлари бўлади. Уларда фақат булоқ сувларигина эмас, лойқа сувлар, пўстлоқлар, кўпиклар ҳам оқади. Қишлоқ ҳаёти алдаш ва гийбатлари, ёруғ ва соя томонлари билан энг чалкаш ижтимоий-психологик романларга қараганда ҳам чигалроқдир.

Хатта қўл қўйганлардан кимдир кўчада учратиб қолиб ерга қаради, яна

кимдир адибни бир чеккага тортиб: “Гуноҳ иш қилиб қўйдим, Фед, мени кечир! Қўйнингда илонни кўтариб юрма!” Тахминан шундай ҳолатни гапириб беришди: туман марказидан қандайдир сўзамол, тўхтамай гапирадиган ўртоқ келибди-да, фаолларни йиғибди. Абрамовнинг қиссаси тўғрисида “камчиликларимиздан хузурланиш”, “ҳаётимизни қоралаш”, “колхоз тузумини ёмонотлик қилиш йўлидаги буржуйча ташланиш” деган гапларни гапирди ва тайёр матнга қўл қўйишни таклиф этди. Унга: “Абрамов қиссасини ўқишга бериб тулинг, ўшанда қўл қўйиш ҳақида гап бўлиши мумкин”, – дейишди. Лекин ўша ўртоқ устмонлик билан эътирозга ўрин қолдирмабди: “Бундан чиқди, сизлар менга ишонмайсизларми? Партияга ишонмайсизларми?!” Жуда илҳомланиб чиройли гапирди ва одамлар унинг гапига ишонишиб қўл қўйиб юборишди... Баъзилар ўшанда тўғри йўл тутганмиз, “севимли колхозимиз”ни қайта тиклашга қарши бўлганларнинг бўғзидан олишга тайёрмиз, дейишганди.

Федор Александрович хатта имзо чекканларнинг кўпчилиги билан дўстона муносабатни давом эттирди, уларнинг виждон азобларини ёдга туширмасликка ҳаракат қилди. Лекин уларнинг ҳаммасини дангасаликлари, лоқайдликлари ва ёшпасига ичкиликка ружу қўйганликлари, қадрдон экин майдонларимиз ва ўтлоқзорларимиз хароб бўлаётгани, сидқидилдан ишлашни унутиб қўйганликлари учун обдон уяттирди. У доимо ўзини кичик юртнинг бир бўлаги деб ҳис этар, шунинг учун ҳам муҳокама қилишга ҳуқуқи бор эди. У моддий озиқ билан маънавий озиқ доимо бирга яшашини юракдан тушунарди.

“Хўжаликни издан чиқариб юборганингиз масъулиятини ўз гарданингизга оласизми? – деб савол қўйганди ёзувчи қишлоқдошлари олдига 1979 йилнинг августига эълон қилган хатида. – Шимолликларга берилган имтиёз ва юқори иш ҳақини ҳаммавақт ҳам меҳнатингиз билан оқлай оляпсизми? Ихтиёрий ва беихтиёр давлатнинг боқимандасига айланиб қолмадингизми?... Ишчи кучи камми? Веркола бўлимида ишга яроқли 117 одам бор. Пичан ўримига қанча одам чиқди? 41 киши, одамларнинг учдан бирдан сал кўпроғи. Бу 41 одам ҳам бор кучи билан ишляптими? Нега ҳар йили Верколада бузоқлар нобуд бўляпти? Нимадан бу? Озиб-тўзиб, силласи куриб кетганидан ўляпти. Бу ёз ўртасида ҳаммаёқда ўтлар айқириб турган бир маҳалда-я! Қандай деб ўйлайсиз? Шундан кейин верколаликлар ҳаммаёққа бонг уришди деган фикрга келдингизми? Зарур чора-тадбирлар кўришдими? Йўқ... Хўш, гап нимала, азиз юртдошлар? Кема халқ виждони дарёсининг саёз жойига текилиб қолдими? Бу хатни жуда қийналиб ёзди. Бутун Веркола билан ихтиёрий равишда зиддиятга киришиб тўғри қилдими ўзи? Юртдошлари ундан юз ўгиришмайдими? Эҳтимол, яна кимдир мафкуравий курашни бошлаб юборар?... Йўқ, ундай бўлмади. Верколаликлар уни тўғри тушунишди. Тартибсизлик, ичкиликбозлик, хўжасизлик ҳамманинг жонига текканди. “Демак, Веркола ҳали тамомила тамом бўлмаган экан, – деб ёзган эди у хурсандчилик билан ўз кундаликларида. – Яхшилик ва адолатни хуш кўрадиган одамлар ҳали ҳам бор экан. Мен эса шундай эмас, деб ўйлаб жуда кўрққандим! Худого шукр, бу сафар қора кучлар ишга тушмади. Юртдошларимизнинг ахлоқий позициялари ёзувчига ёқди. Александрович хатни бўшроқ ёзди шекилли, масалани чуқурроқ олиш керак эди. Юртдошларимнинг мақтовлари менга қанот бағишлади. Ерда юрганга эмас, осмонда учаётганга ўхшайман...”

Лекин чалинаётган мусиқа узоқ давом этмади. “Бундай яшаб бўлмайди”, “нимадир қилиш керак” деб ҳайрон бўлаётган ва жазавага келаётганлар яна сўниб қолди, Веркола яна уйқута кетди, аввалги аҳволига қайтди.

“Биз барча руслар, чекка-чеккадан ва жарликлардан юришни яхши кўраимиз”, – деб алам билан ёзганди бундан уч ярим аср аввал миллати хорват бўлган ватанимизнинг илк алломаларидан бири Юрий Крижанич. Характеримизнинг ўзига хослиги, “рус қалбининг манзараси нима ўзи? Фақат биз, русларгагина хос бўлган ўзига хос хусусиятларимиз борми ўзи?”

Инглиз ёзувчиси ва дипломанти Морис Беринг миллий характеримизнинг образли формуласини аниқлашга уриниб кўрган. Бу биз учун муҳим, четдан қараган кишининг баҳоси. Биз, рус кишилари ўз тилимиз, турмушимиз, анъана ва одатларимизга андармон бўлиб, кўпинча ўзимизни етарли даражада сезавермаймиз.

Беринг — рус шеърятининг таржимони. “Рус халқи”, “Россиянинг асосий манбалари” китобларининг муаллифи (менимча, бу асарлар ҳалигача рус тилига таржима қилинмаган). 1945 йилда вафот этгунига қадар у ватанимизнинг қизгин дўсти бўлиб қолди. Шундай қилиб, Беринг ҳар бир британликда қирол Генрих VIII, ёзувчи Жон Мильтон ва Диккенс асаридаги мистер Пиквик характерлари уйғунлашган бўлса, рус кишисиди Петр Великий, князь Мишкин ва Хлестаков (мен бунга яна Обломовни ҳам қўшган бўлардим) хислатлари йиғилгандир.

Тарихий ва адабий қахрамонларнинг сараланишига ишониш мумкин, зеро инсон характерлари бугундай йўқолиб кетмайди, балки қиёфасини ўзгартиради. Беринг томонидан бундай шахслар танланганда файласуфларнинг китобларидан ёхуд рутбали одамларнинг суҳбатларидан олинмаган, балки ҳаётдан олинган. Ҳаётда эса ҳамма нарса рўйирост кўзга ташланади — бойлик ва қашшоқлик ҳам, қалбнинг кенглиги, руҳнинг мустақкамлиги ҳам, майдакаш зикналигу қаллоблик ҳам дарҳол кўзга ташланади-қолади... Лўнда қилиб айтганда, Гоголь томонидан қуйланган инсоний манзара кузатувчан британликнинг назаридан четда қолмаган.

Хўш, у рус кишисиди нималарни кўра олди? Аввало табиий назокат, мафтункорлик, меҳмондўстлик, мулойимлик, чаққонлик, пассивроқ ҳузур-ҳаловатларга (ичкиликбозлик бўлса керак-да? — О.Л.), самимий, бечораҳолларга раҳм-шафқат, табиатининг кенглиги”. Шу билан бирга Беринг бу халққа “ҳаракатдан фаолиятсизликка, ҳаётбахшликдан умидсизликка, исёнкорликдан мутеликка ўтиб туриш хусусиятлари хосдир”, — дейди.

Шундай фикр ҳам борки, рус характерининг шаклланишида у яшаётган мамлакат географияси ҳам муҳим роль ўйнаган. “Рус тарихий ҳаракатчанлиги — бу бефойда томонга қилинаётган ҳаракатдир, жануби-ғарбдан шимоли-шарққа, япроқли ўрмонзорлардан тундрадаги арчазорлар ва ўйдим-чуқур жойларга, денгиздан ботқоқликлар томон ҳаракатдир, — деб ҳисоблайди Виктор Ерофеев. — Фақат заруратгина уни шундай бефойда томонга ҳаракат қилишга мажбур этади”. Рус миллий характерининг асосини айни ана шу мажбурийлик ташкил этган бўлса не ажаб!

Жойнинг тигизлиги туфайли нафсонияти баланд муаллиф билан баҳслашиб ўтирмайман, бу тезисни унинг виждонига ҳавола этаман, география масаласида эса юришга яроқсиз йўллар, ўтиб бўлмас ботқоқликлар, чакалакзор ўрмонлар, ёввойи ҳайвонлар ва ундан ҳам “ёввойироқ” совуқ, чивин рус кишисининг ҳаёти асрлар мобайнида кечган табиий муҳитга айланди. Айниқса, шимол одамлари учун. Маҳаллий христиан церковларида сувга ва ботқоқликка чўкиб кетган, дарахт босиб қолган, йиртқич ҳайвонлар еб кетган, жинлар олиб кетганларнинг исм-шарифлари кўп учрайди. Тайга ўртасидаги экинзор ва ўтлоқзорларга кимнинг кўзи тушган? Бундай ўзлаштирилган майдонлар янги кўчиб келган деҳқоннинг машаққатли меҳнати туфайли вужулга келган. Қисқа ёз кунлари ва куз маҳалида у барча хўжалик ишларини битказиб олиши ва оиласига керакли нарсаларни тайёрламоғи лозим. Бир йилга мўлжалланган меҳнатни баъзида бир ойда бажариб қўйилади. Сўнгра узоқ давом этадиган қиш уйқуси бошланади. Толиқтирадиган даражадаги меҳнат ўрнини мажбурий ишсизлик эгаллайди. Бир-бирига зид ҳолатлар шароитида характер шаклланади. Унинг асосида силтаниш, шиддат, ҳайбаракалчалик, беихтиёр ҳаракатлар, эришиб бўлмас нарсаларга интилиш ётади. “Ажаб эмас”, “Ё остидан, ё устидан”, “Биздан кейин дунёни сел олмайдами? Шунинг учун ҳам “бардак” ва “кавардак” сингари бизники бўлмаган сўзлар ҳам ўзлашиб кетди.

“Штурмовшина (бўл-бўлчилик) сўзининг келиб чиқшининг ҳам рус тили билан ҳеч қандай алоқаси йўқ, лекин рус миллий характерига худди “йўқолсин”, “яшасин” сўзлари сингари сингишиб кетди. Бизнинг одамларимиз гоҳ орқа-кетига қарамай олға интилишади, гоҳ иссиқ печкада ётиб олганча байрам орзуларига берилишади. У ўлғудай еб-ичиши ёхуд бугундай ҳеч нарса емаслиги мумкин. Йигирма тўрт соат ухлаши ёхуд бир неча суткалар мобайнида ўринга ётмаслиги ҳеч гапмас. У ҳафталар мобайнида ер ҳайдаши, дарахт кесиши, ўтин ёриши, улкан тўнкани кўпориб ташлаши ва яна кўп ишларни қилиши, уялмай-нетмай дангасалик қилиши, оғриғи қилиш гуноҳлар эвазига ажр деб ҳисоблаши мумкин. Бизнинг одамлар оч қолаётган қўшнисига

лоқайд қараб тура олади, лекин қондошига ёрдам қўлини чўзиш учун Сербияга ошиқади. Бундай характер билан яхши ҳисобчи бўлиш мумкин эмас, лекин ақл бовар қилмас рекордлар қилиши, Марсга олма кўчати экиши ёхуд тарвуздан катта нўхат етиштириши, ё бўлмаса уч даражадаги сувда Беринг кўрфазини сузиб ўтиши ҳеч гап эмас. Гиннес рекордларини бизга кўяверинг.

Рус кишисини, айниқса, деҳқонни жойидан қўзатиш осон иш эмас. Унинг қўзғалмаслиги, турли янгиликларга берилмаслиги консервативроқ эканлигини классик ёзувчиларимиз яхши ифодалашган. Лекин уни бирор нарсага қизиқтириб ишонтира олсанг бас. У яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам, оқилона ишлар-у, аҳмоқона юмушларга ҳам кетаверади. Қолхозлаштиришга халқни фақат қамчи ва ёлғон сўзлар билангина олиб келишмади, жуда кўпчилик ўз ихтиёри билан, ашула айтиб борган. Бунга инқилобий қайта қуриш руҳидан маст бўлган камбағал верколаликларнинг Артемьев ибодатхонаси худудидagi ерларда “Спартак” колхозининг тузилиши мисол бўла олади.

Коммунарлар қилаётган меҳнатларининг тайини йўқ эди, ишдан кўра кўпроқ сўкишишар ва мажлис қилишарди. Роҳиблардан қолган озиқ-овқат заҳираларини еб тугатишгач тарқаб кетишди.

Рус характери ўткир қарама-қаршиликлар шароитида шаклланган. Бир томондан даҳшатли табиатга бўйсуниб, иккинчи томондан эса ҳар қандай йўлар билан уни тизгинлашга интилиш, бўйсунмасликка интилиш. Уздан ва яшаётган муҳитидан доимий норозилик. Қалбнинг сахийлиги, қон-қонга сингиб кетган очикқўнғиллик, бошқа миллат вакили бўлган қўшнисини ундан кўра бойроқ бўлмаса-да, ҳарҳолда бошқачароқ яшаганлиги учун ҳасадуёна муносабатда бўлиш ҳам русларга хосдир. Бу қарашларни мен халқимиз орасида кўп учратдим, — деб эътироф этгани Пришвин. (Шуни айтишим керакки, Михаил Михайлович 1935 йилда Веркола ёнидан сузиб ўтаётиб Пимеганинг нариги қирғоғидаги маҳаллий черковда тўхтаган). — Менимча ҳам болалигимдан бери бизнинг одамларимиздан бошқаларнинг ҳаёти яхшироқ туюлади. Бу халқнинг яхши сифатими ёхуд миллий қусурми билмадим.

Гарбий оврупалик ўзига осмонўпар қасрлар қурмайди. Бир мақсадидан иккинчи мақсадига аста-секин интила боради. Унинг ҳамма нарсаси ўлчанган, ҳисоб-китоб қилинган. Бизнинг одамларимиз эса кўпинча нима қилишини ўзи ҳам билмайди. Унинг мақсадлари анча мавҳум ва эришиб бўлмайдиган. Бир оёгини реал заминга қўйса, иккинчи оёгини кўпинча ўзи ўйлаб топган идеалга қўйишга интилади. Бундай кишилар кўпинча ўз мақсадларига эриша олмагач ҳафсалалари пир бўлади ва ўзлигини йўқотиб саҳнадан тушиб кетади.

Бундан уч йил олдин кўринишидан тепса-тебранмас Веркола сурагга олиш гуруҳи “Ўша мамлакатда” фильмини яратиш учун “артистлар” танланаётгани тўғрисидаги хабардан бир қалқиб тушади. Каттадан-кичик режиссер Лидия Боброва ҳузурига келишиб, синовда қатнаша бошлашди. Шуни айтиш керакки, кўпчилик ўзининг артистлигини кўрсатишга ҳам ҳожат қолмади. Чунки Борис Екимов ҳикоялари асосида ишланаётган фильм қаҳрамонлари қишлоқ одамларига жуда ўхшаб кетишарди. Қизиғи шундаки, муаллиф ўз юрти Калач-Донда ўтириб ҳамқишлоқлари тўғрисида ёзган, дунёнинг лаззатини ичишдан иборат деб билувчи одамлар хусусида фикр юритган, Верколада ҳеч қачон бўлмаган Саша Стахеевни кўрмаган бўлса-да, бу қишлоқни ипидан игнасигача биладигандай таассурот қолдирди. Аввалига Зайка образига жуда кучли актёр Иван Бортник тасдиқланган бўлса-да, кейинроқ қишлоқ тинчлигини доимо бузиб турадиган ўттиз саккиз ёшлик ичкиликбоз Сашка Стахеев афзал кўрилади.

Статистик маълумотларга қараганда, Россияда йилига 4 миллиард литр арақ ичилар экан. Бу ҳисобга вино, ликёр ва уйда тайёрланган ичимликлар кирмайди. Россияда яшовчи ҳар бир кишига ҳафтасига бир шишадан ҳисоблаганда 4 миллион литрни ташкил этади. Бу ҳисобга чақалоқлардан кекса нафақахўрларгача, ашаддий ичкиликбозлардан ора-чора ичиб турадиганларгача киради. Табиийки, бундай статистикада асосий оғирлик биздай гуноҳкорларга эмас, фильм қаҳрамони Зайка, қишлоқдаги енгилтак табиатли, лекин артистлик қобилиятли Сашка Стахеевларнинг гарданига тушади. У билан шишадан бўлиш ҳеч қачон яхши оқибатларга олиб келмаган, ўша одамнинг ҳолига вой деяверинг. Сашка-Зайка одамнинг ичига кириб кетишга, ийдиришга

уста. У билан гаплашиб турганинда бир шиша, ҳатто икки шишага қандай қилиб пул чиқариб юборганини билмай қоласан. “Сочингни жингалак қилдирдингми? – деб сўрайди у сурункасига ичавериб обдон тинкаси қуриган оғайнисидан ва қаддини ғоз тутиб: – Қоч, руслар келаяпти! Ким биз билан ичмаса у ландовур ва ишқмас!” – дейди.

“Ўша мамлакатда” фильмини бизда биров билди, биров билмай қолди. Европа, АҚШ, Австралия ва Янги Зеландияда катта шов-шувга сабабчи бўлди, қайсидир йирик кинофестивалнинг “Гран-при”сини қўлга киритди. Йигирма саккиз мамлакатнинг томошабинлари шимолий қишлоқ қахрамонларининг қисматларидан ҳаяжонга келдилар, фильм қахрамонлари одекolon, мойлайдиган турли моддаларни тап тортмай ичишларини кўриб, эслари оғиб қолди. Шундай бўлишига қарамай, энг кучли мамлакат бўлиб қолаётганликлари кишини ажаблантиради. “Кексалар яшаяпти, ёшлар эса нариги дунёга навбатдан ташқари жўнаб кетиш учун шошилишяпти, – дейди верколалик рассом Дмитрий Михайлович Клопов ролини ўйнаган Николай Скуридин. Дмиртий аввалига отбоқар, чорвадор, ўт ёқувчи, ёрдамчи ишчи бўлган. Аллақайси чет эллик қайсидир ҳиссийга кучли ишбилармонлардан биттаси Шимолга ашаддий ичкиликбозликка қарши кураш учун каттагина миқдордаги пулга чек юборибди.

Веркола эса ҳамон худди аввалгидай ҳаёт тарзини давом эттирарди, бир туки ҳам ўзгармаганди. (Абрамовнинг гапи эсингиздадир? “Веркола-Россия... Бутун Россия шундай. Бундан ҳам баттарроқ..”)

Иккинчи даражали роллар учун Халқаро конкурс лауреати ҳамон майда пулларини йиққанча бошогриги қилиш учун шишадош ахтариб, қишлоқ кезарди. “Жаҳон экрани юлдузи” шуҳрати унинг кибр-ҳавосини, бошқаларнинг чўнтагини қуруқлашдаги маҳоратини янада ошириб юборганди. Ҳеч ким Сашка Стахеевдаги бу маҳоратни тортиб ололмас, соддадил одамларнинг унинг атрофида гирдикапалак бўлишларига монелик қилолмасди. Шундан кейин у одамларни кулдирадиган, қизиқчи ролини ҳам бажара бошлади. “Веркола” жаҳонга учта улуг одамни берган, – деб сафсата сотди бир куни дўкон ёнида тўпланган мухлислари орасида турганча. – Биринчи – Федор Александрович. Иккинчиси, Константин Иванович¹. У тингловчиларнинг учинчиси ким, деган савол ташлашини кутгандай артистона сукут сақлади. Ким бўларди? Сашка стакандаги арақни лиқ этиб ичиб юборди-да, худди уялгандай шивирлаб гапирди:

– Мен-да албатта! Ким бўларди?

У фильмнинг Веркола маданият саройида бўлиб ўтган премьерасига ҳам худди шундай кўтаринки кайфиятда кириб келди. Лидия Боброва, Дмитрий Клопов, Александр Стахеев иштирокида ўтказилган пресс-конференцияда сариқ “Зайка” обдон дазмолланган костюм ва галстук таққанча жуда пўрим бўлиб турарди. Қахрамонимиз саҳнада турганча оғирлигини гоҳ оёқларининг учларига, гоҳ товонларига олар, кулгили қилиқлар қилар, залда ўтирган оғайниларига кўзини қисар, масхарабозлик қилишни истар, суҳандонлик билан йиғилганларни қойил қолдиргиси келарди. Лекин ўзини жудаям кўйиб юборишига кўйишмаётганди.

Менинг ўртоғим, “Правда Севера” газетасининг мухбири Сергей Доморошченнов Стахеевни автобус бекатида учратиб қолибди. Унинг хизмат сафари жуда муваффақиятли ўтибди-ю, хотини илтимос қилиб юборган тузланган кўзиқоринни сотиб олишнинг уддасидан чиқмабди. Кампиршолар тузлаган кўзиқоринни сотишдан бутунлай воз кечишибди, қишда ўзимизга етмайди, дейишибди. Шунда Верколани кезиб юрган машҳур муғамбир артист кўча муюлишидан чиқиб қолипти. “Стахеев кўзиқоринни топиш йўлини ўргатди: уни учта-учта бўлиб отишадиганлардан топиш мумкинлигини тушунтирди. Бирпасда сента қанча зарур бўлса, шунча тузланган кўзиқорин тайёр деявер. Шундай қилиб, дўстгинам, автобустга ўтир-у, мен айтган жойга борақол. Одатига кўра маош олгунгача ўн сўм бериб туришни илтимос қилибди”.

У Сергей Доморошченновда ёмон таассурот қолдирмабди: унчалик кўрс эмас,

¹ К.И.Вороницин – ихтирочи, 2 мартаба СССР Давлат мукофоти лауреати.

бир қоп ёнғоқ, қишлоқдаги энг китобсеварлардан бири. Лекин қандайдир сабаблар билан ҳаёти қиямасига пастга қараб кета бошлабди. Овораи жаҳонга айланибди, агар муваффақиятсизликни йўқотишнинг иложи бўлмаса, ундан ўзингга фойда чиқариш йўллари йўла, деган шиор билан яшай бошлабди. Ва Сашка ўз дўстлари билан иш қилмасликни касбга айлантиришибди. Улар ифлос бирор хонага кириб олганча “Прима”ни буруқситаверишаркан, ёнларидаги танга-чақаларни қайта-қайта санайверишаркан, магазинга чопишнинг навбати кимга келганини талашибди сўкинишаркан. “Александр ишлаши мумкин, — деб ёзибди Доморошченев ўз газетасида, — лекин у ишсиз ҳам ёмон яшамаяпти. Шахсий хўжалигино мол-ҳоли ҳам йўқ. Болалар боғчасида техник ходим бўлиб ишлайдиган хотинининг маоши эвазига яшайди. Кенг пешонали одамлар рус қалби жумбоғи тўғрисида баҳслашиб туришганда Сашкани хотинининг болалар боғчасига ўтин ёриб беришга ёрдамлашсаммикин ёки бўлганча бўлаверсинми деганча ечиб бўлмас муаммо бошини қотиради.

Мана бахтсиз яқун. Қарийб фильмдагидек. Стахеев навбатдаги шишага дўконга чиқдию... ҳаммаси адо бўлди. “Уша мамлакат” фильмида ҳеч нарсдан тоймайдиган қаҳрамон ролини ўйнаб, ўз бахтини ахтарган эди. Бирор жойда яхлаб қолдимми ёки Пинеганда оқиб кетдимми ё бўлмаса бошқа жойдан келиб қолган бирор ашаддий жиноятчиқинг пичоғига дуч келдимми. Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Ҳатто хотини ҳам. Уша кундан бери бир йилдан ошди. Веркола сирларни яширишга устаси фаранг...

Қишлоқ кенгашининг раиси Евгений Иванович Минин (Абрамов асарида камида уч персонаж шундай фамилия билан юради) мени эски қадрдонидай кутиб олди. Ун етти йил олдин, бу ерга бошлиқ бўлиб келганда ориққина, уягчан, матбуот ходими билан учрашганда ўзини қандай тутишни билмайдиган йигитча эди. Энди эса эт қўйибди, виқор билан турадиган бўлибди, кўзлари бошлиқларга хос чақнаб турибди.

— Қандайсиз? Евгений Иванович?

— Яшамоқ, маҳкам турмоқ! — пинежликлар суядиган ибора билан жавоб берди Минин.

Қизиқ ҳолат: агар илгарилари маҳаллий бошлиқлар пойтахт журналистлари билан учрашганларида ўз муваффақиятларини кўз-кўз қилишга ҳаракат қилишса, эндиликда ўзларини жуда бечораҳол тутишга уринишади. Бу бошлиқларнинг президент, ҳукумат ва Давлат думасидан норози жойлари албатта бордир. Лекин уларнинг аксарияти одамларнинг шу аҳволга келиб қолишларига ўзлари ҳам айбдор эканликларини бўйинларига олгилари келмайди.

Мана, ҳозир ҳам Минин Веркола ҳаётини тасвирлар экан, қора бўёқларни аямади, совхозлар ўрнига келган тапшилот ўз ишчилари икки, уч, ҳатто йиллаб маошларини бера олмаётганлигидан, илгаридан серкўёш Кубандан бу томонларга пичан келтирилмаётганлигидан шикоят қилди. (Чексиз-чегарасиз ўтлоқзорлар ўлкаси! — деб хитоб қилган эди истеҳзоли кулиб Федор Александрович.) Жуда қимматга тушиб кетармиш. Айқириб оқиб турган дарёдан илгари ажратилган миллионлаб пуллар энди жилдираб турган ирмоқларга айланди. Ҳозир фақат ўзингга ишонишнинг мумкин, шунинг учун худди Абрамов замонларидагидек фермадаги молларим ўлмасин десанг, кўпроқ ўзинг пичан тайёрлашинг керак. Ҳозир сигирлар қанчадан сут берапти? Айтишга ҳам уят: ҳар бир сигир бошига бир ярим литрга ҳам тўғри келмайди (1978 йили “Бистровский совхозининг Веркола бўлими маълумотларига қараганда, ўрта ҳисобда сигирлардан 2254 кг сут олинган”). Финляндияда йилига беш минг килограммдан кам сут берган сигирни ушлаб туришмайди ҳам. Хусусий мулкдорлар буни яхши билишади, шунинг учун уларнинг сигирлари сип-силлиқ, семиз, яттилайди, қараган сари қарагинг келади. Одамлар аста-секин шахсий хўжалик юритиш йўлига ўтишяпти. Сўнгги йилларда хусусий хўжалиқларда молларнинг сони кўпайди. Бунга истеъмол моллари нарҳининг ошиши сабаб бўлди. Ким бойроқ, ишбилармонроқ бўлса, сигир, бузоқ, қўй, товуқ, чўчка сотиб оляпти. Верколада парранда-даррандаси йўқ уй кам топилади.

Фақат ишсизларнинг пайдо бўлганлиги, уларнинг кўплиги ачинарли ҳолат. Улар паришонхотирлик билан худди Сашка Стахеев сингари у томондан бу томонга кезишади ёхуд муздаги тешик ёнида қармоққа бирор нарса илиниб қолармикин деган илинжда ўтиришади. Қачонлардир дарахтларни кесишган, ўрмонни ишдан чиқаришганди. Бу билан улар ўзларини ҳам ишдан чиқаришганди. Мушаклар ишлашни, мия фикр қилишни, кўзлар ҳаёт қувончларини кўришни эсдан чиқариб қўйди. Бир сўз билан айтганда, улар бу юмушларни оғир жазо сифатида адо этишади.

– Кимнинг пули кўп бўлса, яхши яшашпти, – маъюс қайд этди Евгений Иванович, – лекин кўпчиликнинг аҳволи чатоқ.

Тўғри, у шу дақиқадаёқ гапини тузатди: Верколада ҳамон беш юзга яқин одам яшашпти. Бир неча йил мобайнида бу рақам камайгани йўқ. Оғир юк машиналари Федор Абрамов номидаги қишлоқнинг асосий кўчасини ишдан чиқармаслиги ва ифлос қилмаслиги учун қишлоқни айланиб ўтадиган йўл қурилди. Мана, беш йилдирки, Пинега дарёсига ҳар хил ахлатларни оқизмай қўйишди. Балиқ тутиш умиди пайдо бўлди, халқ янги балиқлардан баҳраманд бўлиши эҳтимол энди. (“Ярим асрга яқин ахлат ташланавериб, дарёнинг дабдаласи чиқиб кетганди. Эҳ, бу кунларни ёзувчимиз кўрганда қанчалик хурсанд бўларди”.)

– Янги мактабимизни кўрдингизми? Бундай ажойиб мактабни Москвада курса ҳам арзийди.

Эсимга тушиди: бундан беш йил олдин шу ерда гишт пойдеворга кўзим тушганди. Бошланган бу иморат пойдеворлигича қолиб кетса керак деб ўйлагандим. Иморатларнинг йиллар, ўн йилликлар мобайнида қурилиши бутун Россияда урфга кирган. Бундан бирор одамнинг бир туки камаймайди. Верколадаги бу ўн йиллик мактаб қурилишида директор Вера Васильевна Степановна ва унинг эри, меҳнат ва физкультура ўқитувчиси Александр Борисовичнинг хизматлари гоят катта бўлди. Бундай муҳташам бино қуриш учун қанчалар куч-қуввату асаблар кетгани фақат уларнинг ўзларига аён. Одамни ҳайрон қолдираётган фақат бир нарса борки, у ҳам бўлса бу йил тўққизинчи синфни тахминан йигирмага яқин ўқувчи битираётгани ҳолда биринчи синфга бор-йўғи... тўрт ўқувчи келади, холос.

– Сизда фермалар борми? – қизиқдим мен.

Евгений Иванович худди тиши оғриётган одамдай афтини бужмайтирди.

– Сиз Верколани яхши билмайсизми ҳали? Бизнинг халқимиз жуда ҳам имиллайди. Бунинг устига, солиқлар ўзингизга маълум. Ўзингизни ўтга-чўққа урсангиз ҳам Москвада нимани ўйлаб топишларини, қандай фоизлар талаб қилишларини, асабларингизга қандай тегишларини билмайсиз. Йў-ў-қ, – чўзиброқ сўз қотди бошлиқ. Ҳозир аҳволимиз яхши эмас.

Мен эса “Агрофла ва ёнида” қиссасининг прототипларидан бири Луковник рақамли Никита Матвеевич Минин ҳаёт бўлганида қишлоқдаги биринчи фермер бўларди, деган ҳаёлга бориб ўтирардим. У жамоа хўжалиги авж пардаларига кўтарилган вақтлардаки Верколада ўзига хон, ўзига бек бўлган бўлса, ҳозирги ҳокимият унга бирор монелик кўрсата олармиди. Албатта, йўқ-да! Табиийки, эҳтирослар қайнарди, нафсоният масалалари ўртага тушарди, турли одамлардаги ҳасад кўзгаларди, бюрократик тўсиқлар тортиларди, характерларнинг тўқнашувидан учкунлар чақнарди. Луковник ҳозирги қишлоқ хўжалиги сансалорликка асосланган сиёсатидан, беқарор қонунчиликдан азоб чеккан бўларди-ю, аммо барибир йўлини топарди. Никита Матвеевич иш одами эди, шунинг учун ҳам ўлган-тирилганига қарамай ишлайверарди. Эндиликда эса унинг баландликдаги (Федор Абрамов кўчаси, 1-уй) уйи деразалари миҳлаб ташланган ҳолда турипти, ёзувчининг кексайиб қолган қизи май ойларидагина келиб озроқ пиёз ва картошка экиб кетади.

...Тор, юзини салгина қор қоплаган сўқмоқ тепалик томон эгри-бугри бўлиб кўтарилар, омборхоналар, қарагайзорларни айланиб ўтарди. Қарагайзорни маҳаллий арақхўрлар ичиш бўйича мусобақа майдонига айлантиришганди. Мени чор атрофдан йиғилган кўшпақлар қузатиб келишарди. Унчалик кўп акиллайвермайдиган ва қопмайдиган бу кўшпақлар жуда зийрак эдилар. Сўқмоқ гоҳ қиялик остида кўринмай кетар, гоҳ яна бирданга пайдо бўларди. Шу жойларнинг бадий манзараси чизилган Абрамов романлари, қиссалари, ҳикоялари кўз ўнгингда қайта жонланади. Ёзувчининг ўзи ҳам сукунат ва

кенглик бағридаги тепаликка дафн этилганди. У ўзи яхши кўрган бир неча асрлик улкан тилоғоч дарахти тагига кўмилганди. Эҳтимол, бевош дарахтлар шохларини ҳар томонга тортқилайдиган, илдизлари билан она заминга чирмашиб олган ёлғиз бу дарахт билан ёзувчи бирлашиб кетгандир. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу дарахт ўсадиган жойнинг тупроғи қаттиқ, унумсиз, таркиби кум ва тошдан иборат бўлади. Илдизлари ер қаърига чирмашиб кетганлиги боис ҳам, қуёшга интилувчи бу дарахт ҳаммадан баланд ўсади ва ҳаммадан узоқроқ яшайди. Абрамов насри нимаси билан бу маҳобатли, таги йўғон дарахтга ўхшаб кетади. Зеро ўқувчи ҳам ўз ҳаёти мобайнида камдан-кам ижодкорлар қалам тебратган қийин мавзу ва материаллар устида ишлаган...

Кўз ўнгимда намоён бўлган манзара “Ака-укалар ва опа-сингиллар” асаридаги тасвирларга қарийб мос келади. Тўғри, уч асрнинг гувоҳи бўлган черков янгилашибди, қубба бошқатдан ўрнатилибди. Эндиликда бу ерда Варнава ота ва монахнинг йигирмага яқин шоғирдлари хизмат қилишяпти. Оғир синов йиллари роҳиблар жамоасининг гоят аҳиллигини намойиш этди. Улар ҳеч қандай имтиёзларга эга эмасдилар, давлат томонидан ҳам моддий кўллаб-қувватланмасди. Роҳиблар деҳқончилик қилишар, мол боқишар, шам ишлаб чиқариб тирикчилик қилишарди. Улар ўтган асрлардаги дарвешлар сингари Уро районида кечаю кундуз балиқ тутишарди. Утиб бўлмас ботқоқликдан ўнларча чақирим ичкарига жойлашган, одамлар яшамайдиган ўрмон қишлоқчаси шундай деб аталарди. Бу қишлоқча билан йилига фақат икки ой мобайнида инжиқ Юле ирмоғи тўлиб оққан вақтлардагина алоқа қилиш мумкин эди. 70-йилларда у ерда одамлар яшарди, жайдари буғдой, арпа, сули, зигир етиштиришар, картошка ва қарам экишар, кўкламда мол боқишарди. Четдан ҳеч нарса келтиришмаса-да ҳамма нарсалари ўзларига етарди. Уларнинг шундоққина ёнларида Қизил олабуға деб номланган балиқларга бой кўл бўлиб, унинг соҳилида қачонлардир кичкинагина черков жойлашганди...

Веркола роҳиблари ҳеч қачон Федор Абрамовни кўришмаган, ёзувчининг ўзи ҳам динга астойдил тақво кўйган одам эмасди. Лекин унинг насиҳатлари ҳайрон қоладиган даражада диний таълимотга мос келарди. Инсон асосий уйини ерда эмас, ўз қалбида қуриши керак деб ҳисобларди у. Ҳеч қандай ижтимоий ўзгаришлар ҳаётни янгилай олмайди. “Фақат кундалик покланиш, ўз истак ва ҳаракатларини виждонан назорат қилиш орқалигина бунга эришиш мумкин”.

Шимолый Русь, Пинега дарёси... Шу жойдан русларнинг охири авлиёси Иоанн Кронштадский чиққан. Русларнинг охири бахшиси Марья Кривополенова ҳам шу жойда туғилган... Федор Александрович ҳам. У қаерда туғилишни билган. Унинг дунёга келиши учун бу ернинг тупроғи ва ҳавоси этилган эди. Бу ойда у саксон ёшга тўлган бўларди.

*“Новый мир” журналининг
2000 йил 2-сонидан олинди.*

*Раҳматилла ИНОҒОМОВ ва
Нигора АБДУРАҲИМОВА таржималари.*

Олдос ХАКСЛИ

Санъатда самимийлик

Адабий ходим Майкл Жозеф яқинда босмадан чиққан, адабиётнинг тижорат билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида ҳикоя қиладиган тўпламлардан бирида қўлма-қўл бўлиб ўқиладиган китоблар хусусида фикр юритади. Дарҳақиқат, худди “Форд” машиналари, совун ёки сули ёрмаси каби бир зумда талаб кетишлари учун китоб қандай бўлмоғи лозим?

Афтидан, бу саволнинг жавоби ҳаммамиз учун ҳам қизиқарли бўлса керак. Мабодо биз муҳим бир сирни билганимизда борми, ўша заҳотиёқ идоравий товарлар билан савдо қиладиган дўконга чошиб, олти пенсга¹ бир боғлам қоғоз сотиб олардик. Ва уларни жозибали сўзлар билан тўлдириб, олти минг фунтга² пуллаган бўлар эдик. Хуллас, дунёда қоғоздек фойдали нарса йўқ. Тасаввур қилинг, агар бир фунт³ темир соат механизмига айлантирилса, бир неча юз, балки минг баробар қимматлашади, лекин ҳамма таланиб-тортишиб ўқийдиган оммабоп романга айланган бир фунт қоғозни эса том маънода миллион-миллион фойда эвазига сотиш мумкин. Нимасини айтасиз, гап фақат қоғозни оммавий адабиётга айлантира олишда! Аммо бунинг сири ҳатто жаноб Жозефга ҳам номаълум. Йўқса, жаноб Жозефнинг ўзи харидоргир китоблар ёзиб, мўмай пул тошган бўлмасмиди? Ахир, нима бўлганда ҳам, бу унинг ҳозирги ишидан, яъни шундай китобларни сотиб кун кўришдан кўра фойдалироқ бўларди-да! Унинг фикрича, қўлма-қўл ўқиладиган китоб самимий бўлиши керак – тамом-вассалом, бошқа гап йўқ.

Бу фикр мутлақо тўғри. Тўғрилиги шу қадар шубҳасизки, ундан келадиган фойда ҳам арзимасдир. Ҳар қандай адабиёт, ҳар қандай санъат, яхши сотиладими ёки ёмон сотиладими – бундан қатъи назар, самимий бўлиши керак. Муаллиф кимга тақлид қилмасин, Чарльз Гарвис⁴ ёки Шеллигами, у ўзига тегишли бўлмаган бошқа бир асарни нари-бери ўзгартирган ҳолда, атайлаб сохталаштириб, аксарият одамларни узоқ вақт лақиллатиб юриши мумкин эмас. Бир куни барибир миси чиқади. Муаллиф ўзлигига, ўзига хос бадиий оламига эга бўлсагина унга ижод соҳасида омад кулиб боқади. Бу – бор гап.

Фақат харидоргир ақл-идрок билангина харидоргир асар яратиш мумкин. Фақат ана шундай ақл-заковат эгаси Шеллининг “Озод Прометей” асари сингари таланиб ўқиладиган китоб ёза олади. Сохта асар ёзувчилар ўз замондошларини лақиллатиши-ку даргумон, келажак авлодларни эса алдай олмаслиги аниқ гап.

Тўғри, адабиёт тарихида билиб туриб сохта асар ёзиш ҳодисаси кам учрайди. Марло пессалари ва Лили⁵ романларини муҳлислар қандай катта қувонч билан қарши олган бўлса, шундай шухрат қозонишдан умидвор бўлган, қиролчица Елизавета даврида яшаб ўтган Грин ана шундай ижодкорлар сирасига киради. У “Эвфуэс”дан нусха кўчирган эди. Грин, бошқаларга тақлид қилишдан ташқари, ўзининг шахсий услубида ҳам ижод қилади. Бу – нафис ва жозибали услуб. Бироқ у кимнидир қойил қолдириш мақсадида ўзи учун бегона услубни кўллаганида, ёзганларига ҳеч кимни ишонтира олмайди.

Кейинги даврларда адабий асарларни сохталаштириш орқали ном чиқарган бошқа бир муаллиф француз Катюль Мендес ҳисобланади. У қоралаган ва

¹ П е н с – Англияда майда пул

² Ф у н т - с т е р л и н г – Англия пул бирлиги

³ Б и р ф у н т – бир қалоқ дегани, 409 ярим граммга тенг оғирлик ўлчови

⁴ Чарльз Гарвис (1833-1920) – америка ёзувчиси, саргузанг асарлар муаллифи.

⁵ Жон Лили (1553/54-1606) – англиялик ёзувчи, драматург, “Эвфуэс ёки зукколик анатомияси” (1579) ва “Эвфуэс ва унинг Англияси” романлари муаллифи.

ҳамманинг жигига теккан бир қолипдаги ясама асарларини ўқий туриб, бу китоблар қанчадан-қанча инсонларни дақиллатганига, унинг зарҳал жилоси шу қадар арзонлигига, олмос ва ёқут сифатида тақдим этилаётган “кашфиёт”лари театр томошаларида ишлатиладиган ялтироқ ашёлардан сира фарқ қилмаслигига ҳайрон қоласиз. Хўш, Мендесга ўхшаган одамлар нимаси билан диққатни тортади? Уларнинг ёзганлари санъат нуқтаи назаридан ҳеч вақога, борингки, юмшоқроқ қилиб айтсақ, деярли ҳеч нарсага арзимаЙди. Бундай муаллифларнинг ҳар қандай сеҳру жозибадан холи шахсияти ҳатто руҳшунос олимлар учун қизиқарли тадқиқот объекти бўла олмайди. Бундай кишиларнинг пул учун Сиена¹ мактабига хос тасвирий асарларни, Чиппендейлнинг² оромкурсиларини сохталаштириш билан машпул нокаслардан фарқи йўқ. Лекин носамимий санъат атайлабдан шундай яратилмаган бўлса, муаллифнинг ҳарчанд самимий бўлишга интилишига қарамай, фавқулодда сохта чиқиб қолган бўлса, бундай асар руҳшунос эътиборига муносибдир.

Кундалик ҳаётда самимийлик инсоннинг иродасига боғлиқ. Чунки самимий бўлиш ёки самимий бўлмашликни биз ўзимиз ҳал қиламиз. Модомики шундай экан, санъат асари муаллифнинг истагига қарши ўлароқ сохта чиқиб қолиши мумкин, деган гап баҳсли эмасми? Башарти, муаллиф самимий бўлишни истаса, унга бу масалада ўзининг гаразли ниятидан бошқа ким ҳам халақит берарди, деб менга эътироз билдиришлари мумкин. Лекин масала биз ўйлаганчалик жўн эмас. **Санъатда самимий бўлиш учун самимиятга интилишнинг ўзи кифоя қилмайди.**

Гарчи ҳаётда самимий яшаб ўтган бўлса-да, аммо асарлари самимиятдан йироқ бўлган санъаткорларни санаб ўтиш қийин эмас. Масалан, Ките ва Шеллиннинг дўсти, диний руҳдаги улкан ҳамда ҳашаматли тасвирий асарлар муаллифи Бенжамин Роберт Хейдон шулар жумласидан. Унинг таржимаи ҳоли — бу туркумдаги энг яхши асарлардан бири. Лекин ноширларнинг нодонлиги тўғриси мазкур таржимаи ҳол ярим аср дунё юзини кўрмай келган. Ҳолбуки, бу асар Хейдоннинг ҳаётда нечоғлиқ самимий бўлганидан, унинг олижаноб идеализми ҳамда қайноқ илҳомидан, беҳисоб ва лекин китобхонга ёқиб тушадиган омадсизликларидан далолат беради. Лекин унинг ҳаёти ва ишга ёқиб акс этган расмларни томоша қилишни бир ихтиёр этиб кўринг-чи, уларни топа олармикансиз. Аслида улар кўргазма залларига қўйилмаган, музейларнинг ертўлаларида сақланади. Чунки Хейдон расмларидаги ҳашам — сохта, эҳтирослар — совуқ, туйғулар худди майна қилингандек ҳавоши. Қисқаси, Хейдоннинг рангасвир асарлари самимий эмас — беихтиёр айнан шу сўз хаёлга келади.

Белгиялик рассом Вирц ижоди ҳам инсон ва мусаввир ўртасидаги ҳайратли қарама-қаршилик мужассами. Унинг Брюсселдаги устахонаси одамларни шаҳар нафис санъат кўргазмасидан ҳам кўпроқ жалб этади. Бунинг боиси — Вирц асарлари эстетик қимматга эга бўлгани ва қалбларни ҳаяжонга солгани учун эмас, балки уларнинг ҳалдан зиёд бесўнақай ва даҳшатли равишда сентиментал бўлганида. Вирц гўё Микеланжелони тушларида безовта қилган қўрқинчли мавзуларни давом эттираётгандек, рангасвир санъатининг Барнумига³ айланади. Унинг музейига бамисоли истироҳат боғларидаги “Алвастихона”ларга ташриф буюргандек борадилар.

Альфьери⁴ ҳам самимий ва мулоҳазали санъаткорлар тоифасига киради. Лекин унинг асарлари ҳам носамимий ва ясама. Уртадаги фарқ шунчаликки, баъзан унинг таржимаи ҳоли ва мана шу жонсиз, зўрлаб пиширилган, бир қолипдаги фожиалар битта одам томонидан ёзилганига ишонинг қийин.

Гап шундаки, санъатдаги самимийлик инсоннинг иродасига, тўғрилиқ ва гирромликдан қайси бирини танлай олиш қобилиятига боғлиқ эмас. У асосан истеъдодга боғлиқ. Инсон гоҳида бутун қалб кўри билан самимий ва теран китоб ёзгиси келади. Бироқ, найлож, истеъдод етишмаслиги бунга имкон

¹ Сиена — Италиянинг Тоскания вилоятидаги шаҳар. Сиена мактаби — Илк уйғониш даври бўлиши XIII-XIV-асрларда тасвирий санъатда византия услубини такомиллаштириш учун интилган рассомлар томонидан асос солинган оқим.

² Томас Чиппендейл — 1718-1879 йилларда яшаган инглиз мебелсози.

³ Финиас Тейлор Барнум (1810-1891) — америкалик импрессарио — театр томошаларини ташкил этувчи, кунсткамера ва цирк асосчиси, “Фижи оролидан келган сув париси”, “Тирик қолган сўнги мастодонт”, “Жорж Вашингтоннинг 160 яшар энагаси” каби катта шов-шувларга сабаб бўлган ижролари билан ном чиқарган.

⁴ Витторио Альфьери (1749-1803) — италиян шоири, фожиалар, комедиялар, сонетлар, сатиралар ҳамда “Асти шахрлик Витторио Альфьерининг ҳаёт қиссаси” китоби муаллифи.

бермайди. Унинг истагига қарши ўлароқ, китоб ҳатто ҳаётийликдан йироқ, ёлгон, бошдан-оёқ тақлид ва масхарабозликдан иборат бўлиб қолади. Ундаги фожиалар сохта ва юзаки, драмалар эса мелодрамага айланиб қолади. Танқидчи бундай асарларни ўқир экан, пешонаси тиришиб, эснашга тушади, оқибатда асарини яхши ният билан қоралаган муаллиф, тақризни ўқир экан, бир қарашда унинг виждони ва маънавий кадр-қимматини шубҳа остига қўядиган, амалда эса унинг интеллектуал қобилиятини йўққа чиқараётган танқидчининг ҳукмидан тепа сочи тикка бўлади. Ваҳолонки, санъат тилида самимий бўлиш дегани руҳшунос бўлиш, туйғу ва фикрларни бир нуқтада жамлай олиш қобилиятини аңлатади.

Аксарият ҳолларда барча одамлар бир хил туйғуларни бошдан кечиради, лекин жуда кам кишиларгина ўзларининг нима ҳақида ўйлаётганини билади ва бошқаларнинг ҳиссиётларини ҳам сеза олади. Хуллас, руҳий кузатувчанлик — математик ёки мусиқавий қобилият каби, алоҳида бир истеъдод маҳсули. Лекин бу ҳам ҳали етарли эмас. Бундай истеъдодга эга бўладиган камдан-кам одамларнинг икки-уч фоизигина ўз кузатувларини бадиий шаклда ифодалай олиш иқтидори билан туғилади.

Мана, ҳаммага аён бир мисол. Аксарият одамлар, эҳтимол, деярли барча қачондир жон-дилидан севиб қолади. Лекин ҳамма ҳам ўз туйғуларини тушунавермайди, фақат саноқли кишиларгина муҳаббатини ифода қила олади. Эр-хотинларнинг ажралиш чоғида судларда ёки ишқий мождорлар туфайли ўзини хаёлпарастларча ўлдириш билан боғлиқ ишларни тергов қилиш жараёнида ўқиб эшиттириладиган севги мактублари аксарият эркак ва аёлларнинг бадиият масаласида қанчалик ночор эканини кўрсатади. Улар руҳий жиҳатдан қийналади, сўнгсиз изтироблар чекади, самимий туйғулар билан нафас олади, лекин ана шу ҳолатларни эплаб қоғозга туширолмайди. Олдий севишпанларнинг зўраки, сийқа, қовушмаган гаплар ва ёлгондакам оҳ-воҳларга тўла хатлари романларда учраб қолгудек бўлса борми, учига чиққан сохталик дея баҳоланган бўларди. Мен ўзини ўлдирганларнинг ўлим олдидан ёзиб қолдирган хатларини ўқиганман. Агар тақриз ёзишга тўғри келганида мен уларни ўта носамимийликда айблаган бўлардим. Бироқ туйғуларнинг самимийлигини кўрсатиш учун дунёда ўлимни ихтиёр этишдан кўра ҳам ишончлироқ далил бормикан? Фақат истеъдодли худкушларгина бадиий жиҳатдан “самимий” сўзларни ёзиши мумкин. Бошқалар ўзлари бошдан кечириётган туйғуларни ифода этишга ожиз бўлгани учун, иккинчи даражали романларда учрайдиган сийқадан-сийқа сохта оҳанжамалик қилишдан нарига ўтолмайди.

Севишпанларнинг хатларида ҳам худди шу ҳолат мавжуд. Бизни Китснинг ишқий мактублари мафтун қилиб қўяди. Уларда ўз азобларини тўлиқ ҳис этадиган қалб қийноқлари ёрқин ва кучли тил воситасида тасвирлаб берилади. Бу хатларнинг “самимийлиги” муаллиф даҳосининг маҳсули бўлиб, улар мароқ билан ўқилади. Айнан ана шундай самимият туфайли Китснинг хатлари бадиий жиҳатдан, худди унинг шеърлари каби, балки шеърларидан-да кўпроқ аҳамият касб этади. Энди ўша даврдаги қайсидир бошқа бир ёш дорихона мудирин¹ ёрдамчисининг ишқий мактубларини тасаввур қилиб кўринг. У ҳам ўз маъшукасини Ките Фанни Бронини севганчалик эҳтиросга берилиб севиши, лекин унинг хатлари куруқ, зерикарли, зўраки ва носамимий бўлиши мумкин эди.

Шунинг учун ҳам бирон-бир санъат асарининг “носамимий” лиги хусусида фикр юритганда, Грин ёки Мендес сохталаштирган асарлар каби, онгли равишда кўчириб олинган, нари-бери ўзгартирилган асарларгина тўғридан-тўғри, яъни этика нуқтаи назаридан носамимий бўлиши ҳақида ўзимизга ҳисоб беришимиз керак. Аксарият ҳолларда эса “носамимий” санъат муаллифининг нўноқлигидан, унда санъаткор учун зарур бўлган руҳий истеъдод, туйғу ва фикрларни ақс эттириш қобилияти йўқлигидан, яъни у эстетика нуқтаи назаридан “носамимий” эканидан далолат беради, холос.

Муртазо ҚАРШИБОЙ
таржимаси.

¹ 1795-1821 йилларда яшаб ўтган таниқли инглиз шоири Жон Китс бир пайтлар дорихонада ишлаган.

Михаил БЕРГ

Адабий ютуқнинг истиқболли йўллари

МУВАФФАҚИЯТ, ШУҲРАТ, ЭЪТИРОФ:
ТУШУНЧАЛАР ХИЛҚАТИ

Мутолаага мўлжалланган ҳар қандай матн унга берилган баҳога (кенгроқ тушунилса, адабий амалиёт, англама мақоми бера оладиган ўқувчилар ёки ҳукм чиқарувчилар тўдасига) эга бўлишини тақозо этади. Ҳукмчилар тўдаси жамиятда салмоқли бўлсагина, унда ушбу вазият маданиятшунослик жиҳатидан аҳамият касб этади. Ҳукмчилар тўдаси бир-биридан фақат миқдор жиҳатдан фарқланиб қолмасдан, балки қўллайдиган воситалари жиҳатидан ҳам ажралиб туради: ҳукмчилар тўдасида журналлар ва нашриётлар, оммавий ахборот воситалари, университетлар, тадқиқот марказлари, китоб дўконлари кабилар бўлиши мумкин.

Муайян ўқувчилар доирасида матн ишлатилишининг умумлашган тарҳини мавжуд қийматларни қайта тақсимлаш ва айирбошлаш кўринишида рамзий қийматларга алмашиш тарзида тасаввур этиш мумкин. Алмашиш ҳар бир тайинли жараёнда алмашув қатнашчиларининг ижтимоий, маданий имкониятларидан ташқари, уларнинг руҳоний имконияти билан ҳам боғлиқ бўлганлиги туфайли, тақсимланаётган нарса матннинг имконияти, қувваси каби бирмунча мавҳумроқ тушунчалар билан ифодаланади. Тасаввур қилинадик, матн тузаётганда муаллиф унга қандайдир қувва ҳақида хабар беради, ҳукмчилар тўдаси аъзоси эса, уни ўқир экан, матнга киритилган қуввани чиқариб олади.

Бироқ ўқувчилар доираси ҳам матн имкониятига нисбатан лоқайд бўла олмайди. Ижобий баҳоланган тақдирда тўда аъзоси, ўзининг тўдадаги ва ижтимоий макондаги мавқеига мос равишда иш тутади: китобни сотиб олиб, уни ўқиши ёки ўқимаслиги, муаллифга қалам ҳақини кўпайтириши ёхуд қўшимча нусха белгилаши, танқидий ёки тадқиқий мақола ёзиши, у ёки бу мукофотга тавсия этиши, грант ёки мукофот беришга овоз бериши мумкин. Ўқувчилар доираси ҳам матнга қўшимча рамзий маблағ қўша олиши ёки маънога янги мезон ато қилиши мумкинки, бу муаллифнинг хаёлига ҳам келмаган бўлиши ёки, аксинча, матндаги дастлабки ўлчамларни йўққа чиқариши мумкин. Муаллиф ҳам баҳоловчилар гуруҳига мансуб бўлганлиги боис, унинг мақсади фақат матн яратиш билан чекланмайди, балки у ўқувчилар доирасида унинг матни истифода қилиниши, баҳоланиши, яъни изоҳланиш жараёнида у ёки бу даражада иштирок эта олишни назарда тутди.

Муаллифнинг ҳаракати баҳоловчи гуруҳнинг бошқа аъзолариникига нисбатан баъзан қувваи имконияти кенгроқ бўлади. У муаллифлик истиқболини фақат матн яратишдангина иборат, деб ўйлаб, ўз матнининг истифода этилиш жараёнига лоқайд бўлиши ёки матн билан баҳоловчи тўда орасида бир воситачи сифатида жонли ёндашувни танлаши мумкин. Ҳар икки ҳолатда ҳам унинг муаллифлик истиқбол мўлжалида мазмунли имконият бор бўлиб, қўшимча изоҳ коддини ифода этади. Муаллифлик истиқбол йўли (стратегия) унинг матни истифода этилиши учун қулайлик, матнга қўшимча рамзий маблағ юклаш учун танланган хатти-ҳаракатлари, обрўси учун мақбул ўқувчилар доирасини танлашини ҳам қамраб олади. Ўқувчилар доираси таъсирланиши ва талқин қилиш усуллари билан боғлиқ ҳолда фақат матн ўз ҳажмини кенгайтириб ва торайтириб қолмайди, балки муаллиф ҳам унинг матни қабул қилиниши ҳолати ва баҳоланиши билан боғлиқ бўлиб, бу унга қўшимча қувват манбаи бўлиб хизмат қилади.

Матннинг баҳоланиши ва истифода этиш маконининг (ушбу макондаги муаллифнинг хатти-ҳаракати ҳам) аниқ танланиши баҳо ўлчамларига мос келиб, ютуқ ўлчамлари деб аталиши мумкин. Муаллифнинг ўз белгиланган истиқболлий ниятлари истиқбол йўли ютуқлари деб номланиши мумкин. Ушбу категориялар тарихий ва ижтимоий жиҳатдан шартли бўлиб, замон ва жамият муҳитида ўзгариши назарда тутилади. Жамият ўзгариб борар экан, баҳоловчи тўданинг матнга

муносабатини ҳам ўзгартириши мумкин: дастлаб инкор этилганми ёки кўқларга кўтарилганми, барибир; рақобат қилувчи бошқа баҳоловчи тўдалар силсиласида, баҳоловчи гуруҳнинг таркиби ва ҳолатини ҳам ўзгартиради, ўзгаришга ҳатто ижтимоий бирлик сифатида адабиётнинг ва ёзувчининг мақоми ҳам учрайди. Ёзувчи ва адабиётнинг жамиятда ҳамда Россия китоб бозори шаклланишида туганган ўзига хос мақоми туфайли адабий ютуқ категорияси рус маданиятида озми-кўпми янгилик ҳисобланади. Қайта қуриш даврида мазкур ўзгаришлар эпкини адабиёт ва адабиёт вакилларидан улар йиртиб ташланган пардаларни, адибнинг афсонавий мақомини олиб ташлади. Соф ижоддан (матн яратиш жараёни) ташқари, унинг заминида яширин ётган ютуққа эришиш истиқболи мақсади, ҳаммага аён шухратпарастлик, тамагирлик, мансабпарастлик кабиларни қамраб оладиган “ижод чироғи” сўна бошлагани ҳақида гап кетаётгани йўқ. Жамиятда адабиётнинг мақоми ўзгариши билан мавжуд истиқбол йўли ютуғи ҳам ўзгарди ва янгилари пайдо бўлди ҳамда турли замонлардаги ютуқ тушунчасини атрофлича тавсифлаш, изоҳлаш имкони туғилди.

Симеон Полоцкийнинг “Оқпадар ўғил муаммоси ҳақида комедия”сини таҳлил қилар экан А.М.Панченко, шухрат категорияси (ютуқнинг турларидан, аниқроғи, даражаларидан бири) XVIII юзйиллик рус маданиятининг энг муҳим уйғунлаштирувчи белгиларидан бири, деб ҳисоблайди. “Шухрат, шавкатта интилиш табиий ва мақтовлидир. Шухрат учун кишилар бошини тикадилар, зотан, инсон ўзи ўткинчи бўлиб, шухрати яшаб қолади. Симеон Полоцкий шухратни худди ўзини қутқариш каби улуғлайди. Шухрат — мангулик кафолати, у маданиятнинг уйғунлаштирувчи муҳим сифатларидан биридир”.

Бироқ Панченко Полоцкий йўлини Инжил ва қадимги Рус улгиларини бежиз қарама-қарши қўймайди. Полоцкий Барокко давридаги Оврупо зиёлиларига мос тарзда шухратни ўзни қутқариш даражасида олқишлайди. “Улуғ/тубан”, “илоҳий/даҳрий”, “ҳақиқий/ бўлмаган” тарзидаги зидланма беқарор дунё шухратига нисбатан қатъий ўрнашиб қолган салбий муносабатни шакллантирган эди. Шунинг учун ҳам рус маданиятида ютуқнинг асосий белгиси айнан “асрлар оша қолиш”, тирикликдаги шухрат ва бойлик, бор-йўғи вақтинча “мангулик, балки, омонатдир” — деб ёзади М.Л.Гаспаров. Ана шу туфайли ҳам XIX асрда адабиёт ихтисослашиб бориш жараёнига қарамай, адабий маҳсулот самараси ўзининг ҳақиқий баҳосини олишига эришилмади. Сўзга анъанавий муносабат, иш муваффақиятли яқунланганини аниқлаб бера оладиган ким, деган саволдан қочиш кайфиятини туғдирди. Муаллифми ёки унинг ижод маҳсулини ўрганиб чиққанларми? Самара ҳақидаги дарак қайси шаклда намоён бўлади: ўзича қониқиш ҳиссидами ёки мукофот, пул, шухрат каби ютуқнинг ташқи анъанавий белгилари тарзида юзага чиқадими? Россияда адабиётнинг шаклланиши ва ихтисослашуви (унинг дунёвий йўналиш олиши)нинг дастлабки босқичида ижод мазмуни илоҳий илҳом деган оммавий тушунча мавжудлиги асосида, адабиёт Худога ҳамда унинг Ердаги халифаси сифатида олий ҳокимиятга йўналтирилишини назарда тутати. Олий ҳокимият матнини имтиёзли баҳолаш мезонларини муаллиф муваффақияти ёки муваффақиятсиз йўл танлаганини белгилашни шакллантиришда иштирок этади. Ютуққа эришганлик нишон сифатида муаллифни пул, амал, шаън-шавкат билан тақдирлайди ёки қамайди, сургун қилади, уйдан бош чиқартирмайди (баъзан, атайлаб этибордан четда тутати).

Бу борада давлат идоралари ҳамда жамият орасида ҳокимиятнинг бўлиниши, ҳанузгача баҳсли ҳисобланиб келинадиган “Ўзим учун ёзаман, пул учун чиқараман” иборасини вужудга келтирди. “Ўзим учун ёзаман” деб қатъий айтишнинг заминида, асли давлатдангина эмас, балки товарни тамагирлик билан баҳоловчи, адиб меҳнатига музд бера оладиган, бироқ муаллиф йўналиш-мақсадини, ютуқнинг бошқа ўлчамларини белгилашда нўноқ бўлган жамиятдан ҳам жўрттага айри тушиш нияти бор. Ушбу ифода ички туғён ва ёзувчи меҳнатининг манфаатпарастлик асоси ўртасидаги муносабат сифатида кейинги асарлари ва замондошлари берган баҳодан қониқмаган айни этилган Пушкинда ҳам пайдо бўлганлигини эслаб ўтиш ортиқчалик қилмайди.

1830 йиллар бошланишида ёзувчининг мавқеи ва ўрни, омма ва адиб орасидаги муносабат нормалари ҳақидаги рус жамиятининг тасавури ўзгарди. “Бунинг асосларини адабиётнинг аста-секин демократлашуви, рус маданиятига ўқувчилар оммасининг кириб келишидан изламоқ керак. Тўғарақлар ва салонлар адабиёти

даври тугаб, китоб бозори қонунлари кучга миана бошлади”, — деб ҳисоблайди Г.Е.Потапов.

Шунинг учун ҳам тижорий ҳисоб-китоблардан ҳеч қачон нари турмаган шоирнинг ўзи ижод жараёни билан унинг маҳсулидан фойдаланиш усулини (теварақдагилар баҳоси ҳам) бир-биридан ажратади. ”Илҳом сотилмайди, бироқ қўлёмани сотиш мумкин” деган ибора матни баҳолашни икки хил ўлчамда ва икки баҳоловчи гуруҳга ажратишга интилишга тенгдир: бири ”илҳомни” баҳолаши керак бўлса, иккинчиси қўлёманинг нарҳини белгилайди. Бошқачароқ айтилганда, бу ифода иқтисодий маблағни маданий ва рамзий маблағга зид қўйишга уринишдир. Ўқувчилар оммаси фикри ва журнал ўлчамлари писанд қилмаслик (Бир лаҳзалик улуглар, ютуқсеварлар!), ўз қобилигига ўралиб, китоб бозоридан йироқлашишга интилиш (шоир ўз маҳсулотига ўзи ҳалол баҳо бериш ҳақини сақлаб қолади: ”Эй талабчан санъаткор, ишимдан қониқдингми? Қониқдинг! Майли, авом не деса десин”), эксперт учун алоҳида қадрли баҳоловчи тўда ажратиб олиш (шоир меҳнатини қадрига етадиган ягона бир қатлам сифатида жамиятнинг юқори табақасига мурожаат қилиш)лар адабиётнинг ихтисослашишига ошиққан (журналлар ташкил этиб, танқидий мақолалар ёзиб, муаллиф истиқболли йўлини ҳукуматдан мустақил рамзий маблағга эга бўлиш маром ва анъаналарини ҳосил этишда иштирок этган) Пушкиннинг фаолиятида ҳам зиддиятли бир ҳолатда намоён бўлади. ”Бадий асарнинг товарга айланишида Пушкиннинг ижоди катта таъсир кўрсатди” (Ю.Лотман), деган фикр қизиқдир. Бироқ, замонасининг баҳосидан йироқлашишнинг ўзи адабиётда бир-бирига мос бўлмаган ўлчовларни қўлай оладиган янги, хилма-хил баҳоловчи гуруҳлар пайдо бўлганлигини англатади. Шундай қилиб, ”ўзим учун ёзаман, пул учун чиқараман” ифодаси ўткинчи ва субъективдир. Эътиборли баҳоловчи гуруҳларнинг муносабатидан кўнгли тўлмаган шоир ютуқнинг ўлчамлари сифатида ўзича қониқиш ва пулни ажратади.

Рус ва Ғарбий Европа маданиятларидаги ”ютуқ” тушунчаси ўз хилқати бўйича кескин фарқланади. Христиан-черков ва феодал-рипар каби ўрта асрларга хос шухрат моделларини таҳлил қилар экан, Лотман, ғарбнинг мумтоз рипарлик моделида ”рипарлик шаънининг моддий тарзда намоён бўладиган белгиси — мукофот билан сўз кўринишида ифода этиладиган — мақтов ўзаро кескин фарқланишини” таъкидлайди. Христиан-черков шухратининг модели ва Ер ва самовий шухратларни бир-биридан қатъий фарқлашга асосланган. Шунинг учун русча талқиндаги шухрат христиан-черков босқичини ўтаб, секин-аста шухратни рипарларча тушуниш томон силжимоғи лозим кўринади. Бироқ, бу жараён анча мураккаб. Киев даври матнларидаги шаън тушунчасини таҳлил қилиб Лотман, номус рутба алмашинувининг барча матнларига хос деган хулосага келади. Шаън қуйидан юқорига берилади ҳамда юқоридан қуйига кўрсатилади. Табақа зинасида қуйида турувчилар учун шаън манбаи — жумладан, бойлик ҳам, феодал зодагонидир. Бунинг маъниси шуки, эътироф ва ютуқ рутбали ҳокимиятнинг қайта тақсимотидир, ютуққа эришиш эса ҳокимиятнинг эътирофи деганидир. Европа маданиятида эса (маданиятнинг мухторлашиши жараёнидан сўнг) эътироф манбаи жамият ҳисобланади.

Тўғрисини айтганда, ижтимоий имконнинг ўзига хос тузилишидан келиб чиқадиган рус урфига кўра, фақат Пушкин эмас, бошқа ийрик рус адибларининг биронтаси ҳам, замондошлари орасида шухрат қозониш, ютуққа эришиш учун ёзганликларини эътироф этишга юраги дов бермаган. Оммавий ютуқнинг рамзий маблағини ўзлаштириб, ”асарларим ҳамма ерда экранлаштирилган, қалблардан жой олганман” деб таъкидлаш, яъни муайян баҳоловчи тўдани қонун жорий қилувчи ва эксперт сифатида тан олиш, ”янгича” ”тижорий”, ”оммавий” адабиётнинг юзага келиши билангина мумкин бўлди. Гарчи бу ҳолатда (рус ижтимоий маконининг асосий белгиси бўлган) ”оммавий маданият”нинг баҳоловчи гуруҳи анъанага кўра аҳамиятсиз ва обрўсиз деб қаралиши, яъни маданий маҳсулотни ижтимоий маблағ билан таъминлай олиш қобилиятига эга бўлмаслиги билан изоҳланса ҳам. Шухрат ютуқнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири саналади (бу ҳар доим), бироқ тирикликдаги шухратга нисбатан вафотидан кейингиси улуг ҳисобланган, бу ютуқнинг узоқ муддатли ўлчами устунлигинигина эмас, айни пайтда жамоанинг таркибини ҳам кўрсатувчи омилдир. Тўғри, замондошлари орасида орттирилган шухрат вақтинча ва беқарордир, айни чоғда насларнинг эътирофи мангулик қафолати бўлганлиги учун ўзига тортувчандир. Бироқ замонани келажакка алмаштириш дегани маданий маблағни иқтисодийга айлантириш, рамзий ҳокимиятни ортириб бориш имконини берадиган ижтимоий ҳақиқатнинг номуносиб мақомини эътироф этиш демакдир.

Ўтмиш назаридан қараганда, ҳар қандай муаллиф истиқболли йўлида ютуқнинг қуйидаги ўлчамларини кўриши мумкин: 1) ўзича қониқиш (маданий маблағ яратишда тарихий, руҳий мувозанат ҳолатида изланишнинг руҳий, тарихий вазибалари); 2) пул (иқтисодий маблағ); 3) шуҳрат (ижтимоий маблағ); 4) ҳокимият. Бу ўлчамлар орасида кескин чегаралар ўтказишнинг доим иложи бўлмайди. Масалан, шуҳрат ижтимоий маблағ бўлса-да, уни иқтисодий маблағга айлантириш мумкин. Ўзича қониқиш (ёки руҳий мувозанат) ўзлаштирилган ижтимоий ва иқтисодий маблағнинг қўламага боғлиқ бўлади, чунки руҳий ҳодисалар ижтимоий ҳодисалар билан боғлангандир. Шунинг билан бирга ҳокимият аини чоғда ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий, ҳам рамзий маблағдир. Француз социологи Пьер Бурдьё таъкидлашчи, маданият ишлаб чиқарувчилари ўзига хос ҳокимият эгаларидир, улар аввал эътибор берилмаган нарсаларни кўриш ва ишонилмаганларга ишонишга зўрлайдилар ёки табиат ва ижтимоий оламдаги ҳали шаклланилмаган тажриба ва тасаввурларга диққатни жамлаб, уни мавжуд бўлишга мажбур этади. Мана шу махсус ҳокимият ва маданий малағдир. Бир пайтнинг ўзида, маданий ишлаб чиқариш майдони ҳокимият майдонига тобе ҳамда муаллифлик истиқболли йўли ҳокимиятни қайта тақсимлаб, шахсий алоқалар воситасида ҳукмронлик ўрната олгани каби (ижтимоий маблағ), мавжуд ижтимоий мақомлар воситасида, жумладан, бош воситачи бўлиш иқтисодий маблағ орқали бозордан ҳам кенг фойдаланади.

Рамзий маблағни истиқболли йўл ютуғидан воз кечиб, ютуқсизликни танлаб ҳам қўлга киритиш мумкин (аниқроғи, бир баҳоловчи гуруҳ доирасида ютуққа эришиш учун бошқасидан воз кечиш). Бошқача тартибодан ҳам фойдаланиш имкони бор. Масалан, ижтимоий маблағ (шуҳрат)га эга бўлиб, иқтисодий маблағдан воз кечиш (камбағаллик) ёки ҳокимият ва пул (ижтимоий ва иқтисодий маблағ) ҳисобига ўз маданий маблағининг аҳамиятсизлигини бўйнига олиш (мутахассисларнинг орасида назардан қолиш, нафратига учраш). Асосий мезон сифатида қайси баҳоловчи гуруҳни танлашнинг ҳам аҳамияти катта. Айримлар зўрлайдилар гуруҳини (яъни, аввало, маданий маблағ) танласа, бошқалари омманнинг эътирофига, яъни ижтимоий маблағни бой бериб бўлса ҳам, иқтисодий маблағга эга бўлиш йўлини танлайди.

Ютуқ механизми рус адабиётининг ”соф бадий” турли-туманлигига таъсир этиши ва замонамиз адабий силсилани белгилаши, янги давр талабидан келиб чиққан ҳолда адабий муҳитни бунёд этиши, баъзи адабий маҳсулотларга долзарблик мақомини бергани ҳолда, айримларини эскирганлик тавсифи билан изоҳлашларни тушуниш учун қайта қуришгача бўлган рус адабиёти майдони таркиби билан танишиб чиқамиз.

ҚАЙТА ҚУРИШГАЧА СОВЕТЧА ЮТУҚНИНГ ЎЛЧАМЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎЛИ: РАСМИЙ, НОРАСМИЙ ВА МУҲОЖИРЛИК АДАБИЁТИ

Адабиётни расмий, норасмий ва хорижий деб ажратиш бошқа хусусиятлардан ташқари, муаллиф мўлжаллаган баҳоловчи гуруҳдан келиб чиқиб белгиланади. Баъзан ҳар хил матнларга турли баҳоловчи гуруҳлар танланади. Ютуқ йўлининг икки томонламалиги турфа кўринишга эга. Масалан, Г.Горбовский кабилар, каминанашр (самиздат) орқали тарқатилишга мўлжалланган, пензрадан ўтмайдиган асарлардан бошлаб, биқик баҳоловчи гуруҳнинг рамзий маблағидан қониқмагач, бутунлай расмий адабиёт майдонига ўтиб кетдилар. А.Битов кабилар эса, расмий матбуотга мўлжалланган асарлардан иш бошлаб, эътироф этилган совет ёзувчиси истиқболли йўлини каминанашрга аталган асарлар билан қўшиб олиб боришга интилдилар.

Бироқ иккитомонламаликни қабул қила олмаганлар ютуқнинг бирор турини танлашга мажбур эди. Агар расмий адабиётнинг баҳоловчи гуруҳи (маданий маблағни шакллантириш учун имконияти чегараланган) обрўсиз, назардан қолдирадиган бир ҳолда бўлса, унда каминанашр танланган. Каминанашр кимнинг ниётларини амалга ошириш учун торлик қилса, ундайлар четга чиқиб кетганлар.

Ютуқнинг тўрт ўлчовини (қониқиш, пул, ҳокимият, шуҳрат) ҳам қўллай олган совет адабий майдони энг одатий ва кенг тарқалган эди. Бироқ ижтимоий майдонда буҳрон вазиятда, мақсад, мўлжал, тақсимот усуллари ўз қийматини йўқотганда гуруҳий манфаатлар қалқиб юзага чиқарди. Шунинг учун ҳам у ёки бу даражада маълум бўлган ҳар бир муаллифнинг дўстлари, танишлари, ишқибозларидан

ташқил тошган тор доирадаги ўз баҳоловчи гуруҳи ҳам бор эди. Бундай доира китоб ва хабар алмашиниш, рамзий роллар (ёзувчи-ўқувчи) тақсимоти, табақаланиш жараёнида ташқил тошарди. Бу кичик баҳоловчи гуруҳдаги ютуқ мавзуси ноқонуний бўларди. Ютуқ механизми таҳлил этилганида "совет ва "чет" сифатларидан фойдаланиш одатий эди. Ижтимоий категориялардан узоқлашиш ғайриижтимоийлик кўриниши эканлиги аниқ. Маданий маблағ ҳосил қилиб, уни ижтимоий ва иқтисодий маблағга айлантира олмайдиган истиқболли йўлнинг ютуғи ғайриқонунийлик, матлабсизлик вазиятида ташқи ҳодиса ҳисобланади. Жамоа инкор этилар экан, унинг баҳоси ҳам инкор этилади. Муваффақиятсизлик жамият мақомини тан олмаслик билан оқланади. Жамият ҳукми билан ҳисоблашмаслик жузъий ҳодисаларни умумлаштиришга олиб келади. Н.Елисеевнинг фикрича, "ташқи ютуққа" нисбатан нафрат, "санъаткорларнинг айрим тоифалари учун зарурий хусусиятлардан биридри". Яъни чин, асл санъаткор унинг ижодига бериладиган ижтимоий баҳога боғлиниб қолмайди. Муаллифнинг ижтимоий вазифасига башоратчиликни, оддий шоирга жамият иллатларини фош этганлиги учун қувгин қилинадиган авлиё шоирнинг қарама-қарши қўйилиши ўзига хос маънига эга. Яъни рамзий маблағ ижтимоийликдан эмас, диний маблағдан, диний механизмнинг қонунийлашуви, ўрнашуви натижасида бунёдга келади. Бироқ валийликка ҳам қулоқ солмоқ керак. Жамият томонидан салоҳиятли баҳо берилиш ҳуқуқини тан олмаслик, юзага чиққан амалиётни ушбу жамиятда илтифотли баҳо бера оладиган баҳоловчи гуруҳ йўқ дейиш билан баробар. Шуҳратдан – ютуқдан ўзини олиб қочини йўли шошқалоқлик бўлиб, айна чоғда маданиятда устун бўлган баҳоловчи гуруҳга иккинчи бир кучсизроқ гуруҳни қарши қўйиш демак ҳамдир.

Эътироф этилиш ёки ютуқ механизмини таҳлил қилар экан, Пьер Бурдьё ушбу механизм заминидан ётган ўзига хос маблағ устида тўхталади. Лекин бу эътироф ютуғи жамиятнинг ижтимоий барқарорлиги билан боғлиқ бўлиб, уни тўғралигича на тижорий ютуқ билан (баъзан бу унга зид ҳолатда бўлади), на анъанавий ижтимоий оқарув билан (яъни расмий доираларга тегишлилиги) ва на эгри йўл билан (бунда у тескари натижа беради) орттирилган галати машҳурлик билан ўлчанмайди. 1970-80 йиллардаги ижтимоий макон нуфуз турумнинг қоидалари ва таркиби амалиётларнинг ютуқ ва ютуқсизликнинг ўлчамларини обрўсизлантирди. Чунки тақдирлаш асосига ғоя ва ғайриадабий фазилатлар олинган эди. Шунинг учун ҳар бир баҳоловчи гуруҳ ўзининг баҳо тизимига эга бўлиб, шулардан энг кенг миқёслиси, ҳамма гуруҳлар эътироф этадигани гарчи энг асосийси бўлмаса ҳам, асарнинг "эстетик қиймати" ҳисобланади.

Хориждаги адабиёт майдони кўлами анча тор бўлиб, бир неча ўзаро кескин рақобатга киришган баҳоловчи гуруҳлари саҳнидаги наприёт ва ўнлаб журнал, газета ва тўпламларни ўз ичига оларди. ("Эхо", "Ковчег", "22", "Континент", "Вестник РХД" ва бошқ.). Албатта, бу гуруҳлар ихтиёридаги ижтимоий ва рамзий маблағ ҳажми чегараланган эди. Тўғри, муҳожирликдан бир зина сифатида фойдаланиб умумлаштирилган ҳолда "Ғарбга хос" деб юритилувчи ютуқни қўлга киритиш иқболига кенг йўл очилган бўлади. Буни муҳожир адабиёти чегарасидан ўтиб, жаҳон адабиёти майдонига кириш дейиш мумкин. Бироқ бу бир неча нафар муҳожир ёзувчиларга насиб қилди, холос, бунинг устига улар муҳожирликдан олдин совет адабиётида ҳам ютуққа эришган бўлсагина шундай бўлди.

Норасмий адабиётнинг майдончаси бир хилда бўлмаса ҳам, анчагина ночор аҳволда эди. 1970 йиллар ўрталаригача бу майдон кам тармоқланган ва кўзга ташланадиган обрўга эга эмасди. 1970 йиллар ўрталарига келиб норасмий маданиятнинг тармоқланиши бошланади. Мунтазам чиқадиган каминанашир журналлари, (ютуғини белгиловчи чала шакллар) айна пайтда каминанашир, бегонанашир (тамиздат) журналларида нашр этилган ҳамда ғарб радиосида зикр этилган истиқболли йўл ютуқларини белгиловчи хомроқ шакллар пайдо бўлади. Норасмий маданиятнинг кўлаб вакиллари расмий адабиёт майдонини адабиётни обрўсизлантирувчи омил сифатида инкор этиши, ютуқ каминанаширнинг барча фаол шахсиятлари учун – кўшимча қувва манбаларига улашиш учун – зарурлигини инкор этмайди. Дюркгейм таъкидлайдики, кишилар, аввало, рақиблари орасида йўқолиб кетгандай туюлмаслиги учун уюшадилар. "Сиёсий жамият ичида бирмунча шахслар ғоялари, манфаатлари, ҳислари, машғулоти борасида муштарақлик кўрсалар ва буни аҳолининг қолган қисми қабул қилмаса, зикр этилган хоссалар асосида ўша кишилар бир-бирига интиладилар, муносабат ўрнатадилар, бирлашадилар ва шу ондан бошлаб катта жамият ичида ўз қиёфасига эга бўлган тор доира вужудга келади." Гуруҳ аъзолари қонунийлигини эътироф этмайдиган

қийматга ўзининг қонуний қийматлар ўлчамларини, тизимини қарама-қарши қўйиш учунгина гуруҳ тузилади.

1970 йиллар ўртасигача санъат саҳнаси адабиёт билан ўхшаш (айнан эмас) бўлганлиги учун Иля Кабаковнинг норасмий тасвирий санъатга бағишланган тадқиқотидаги турфа муаллифлар маллифлик истиқболли йўли таснифидан фойдаланамиз. Кабаков фикрича, биринчи қатламнинг ўз йўналиши “идрок ва матлаб майдони муаллиф кайфияти доирасида жойлашган”лиги билан белгиланади. Иккинчи қатлам фақат ўзига эмас, балки “маълум маънода, унинг санъатининг томошабинига ҳам” “қаратилган йўналиши” билан фарқланади. Учинчи қатлам эса, ўз-ўзига баҳо беришга ва норасмий санъат ҳакамлари фикрига қаноат қилмайди ва жаҳон санъати асл матндан кенг фойдаланишга интилади. 1970 йиллар ўрталарида вужудга келган айнан шу вазият, яъни Фарб санъати билан алоқа қилишнинг ўзиёқ муаллиф учун фалокатга сабаб бўла олмаслиги истиқболли йўл ютуғининг жиддий тармоқланиши учун асос бўлди дейиш мумкин. Натижа шундай бўлдики, у бадий йўналишга бевосита самарали таъсир кўрсатди, чунки “кичик” баҳоловчи гуруҳ сифатида олинadиган Фарб ўқувчилари доирасининг ўзига хос устунликларга эга эди. В.Кривулин, Е.Шварц, Ю.Кублановский каби шоирлар анъанавий йўналиши билан ажралиб турадиган муҳожирлик нашриёт ва журналларни кўзлаб иш тутишди. Айни чоғда “Москва моҳиятчилари (концептуалисти) олмон университетларининг постмодернизм ва постструктурализм йўналишидаги ёш славяншуносларига суяниб иш тутдилар. Расмий адабиёт майдони торлигини ҳис этган совет эркинчилик адиблари Карл Проффернинг “Ардис”каби Фарб нашриётларини афзал кўрардилар. 1980 йилларнинг биринчи ярмидаги адабиёт, жамият ва давлат ҳокимияти ўзаро таъсирига юзаки қарагандаёқ, қуйидагиларни кўрасиз. Цензура ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари томонидан сиқиб қўйилган адабиёт жамият сарватига айланиш учун уринар, бироқ давлат ҳокимияти тиш-тирноғи билан бунга тўсқинлик қилар эди. Ушбу қарама-қаршилиқларнинг муваққат чизғисининг қуйи чегараси “Метропол” (1979) тўплами нашри бўлса, юқори нуқтаси асосан ленинградликларнинг “Клуб-81” аъзолари иштирокида дунё юзини кўрган “Круг” (1985) тўпламидир. Мазкур насрий ишлар билан бир пайтда цензурадан ташқари адабиёт майдонини кенгайтириш учун интилишга қарши ҳуқуматнинг адабий муҳитни қисиб қўйиш жавоб ҳаракати ҳам кучайди. Бироқ ушбу эркин изоҳимиз бошқа бир томонга ҳам эга, яъни 1980 йиллар биринчи ярмида адабий жараёнда ютуққа эришиш учун шахсиятлар томонидан танланган ижтимоий муҳим истиқболли йўллар кескин ўзаро фарқланарди. Айримлар совет расмий адабиёти доирасидан чиқишга интилса, бошқалари унга киришга йўл изларди.

“Метропол” муаллифлари совет адабиётида ютуқнинг янги чўққиларига чиқиш имконияти тугаган, деб ҳисоблаб, ундан намоёншкорона чиқиб кетган бўлса, 1985 йилда эълон этилган “Круг” билан Ленинград андеграунди, кўп йиллик интилишлардан сўнг, совет адабиётига кириб келди. Андеграунд майдончаси баҳоловчи гуруҳи қонуний салоҳияти тугагани ёки ниҳоятда торайганини 1970 йиллар охирида туйдилар. Ўша майдончанинг ижтимоий макондаги ҳолати қай даражада ноқонуний бўлса, ижтимоий муҳит чегарани янчиш шунчалик куч сарф қилишни талаб этган. 1960-1970 йилларда расмий маданиятдан норасмийга ўтиш жамоатчилик эътиборини жамлаш билан биргаликда кечган, норасмий ёзувчи мақомининг ўзи эса, рамзий маблағ йиғувчи ва ҳокимиятни қайта тақсимловчи турум сифатида намён бўлади.

Бурдье фикрича, ўз ижтимоий мақомини кўтариш учун рақобатли курашда қонуний иштирок этишнинг чегараларини белгилаш адабиёт ва санъат майдонида содир этиладиган ўйинга қўйилган асосий қўйимлардан ҳисобланади. Норасмий адабиёт адабий майдондан сиртдаги ноқонуний мақомга эга бўлиб, у адабиёт сирасига киритилмас изоҳларга эга эди. Бу чегарани босиб ўтиш ўзига хос бир кучли портлаш билан бирга кечар, бироқ бундан ҳам атиги бир мартагина фойдаланиш мумкин эди. Норасмий истиқболли йўл ютуғи кезақдаги қадамни ташлашни — каминанаширда, кейин эса муҳожир журналларда нашр этилишни талаб этарди. Бу аснода қаршилиқ қилиш қуввати қайта тақсимланиши боис, қаршилиқ қуввати ошган сайин итоатсизлик рамзий маблағи ҳам ўсиб борарди. Агар қаршилиқ қилиш қуввати сусайиб борса, салоҳиятни ўзлаштириш қўлами ҳам камайиб боради. Каминанашир ҳамда муҳожирлик журналларида кўплаб асарлари чоп этилганига қарамай, В.Кривулин, Е.Шварц ва С.Стратановский каби шоирларнинг вазиятида жиддий бир ўзгариш сезилмади. Бошловчи муаллифлар учун андеграунд майдони

муайян даражада самара берса-да, ўз мавқеига эга бўлганлар учун бу майдон торлик қилар ва керакли самарани бермас эди. Четга ўтиб кетиш кўпайгани сайин, жамоатчиликнинг бунга акс садоси кучсизланиб борган сари ҳамда ҳукумат бундай ҳолатни жиноий ҳодиса сифатида баҳоламагани учун (демак, унга қувват бағишламаган) ўтиб кетиш жараёни ва “иккинчи маданият” майдонида пайдо бўлиши вақт ўтиши билан ўзининг рамзий маблағини йўқотиб борди. Ленинграддаги норасмий адабиёт доирасида ўзига қарши ҳаракат ҳисобига ҳокимиятни ўзлаштириш ютуғига эришиш тобора қийинлашиб борди ва сўнггида бунинг мутлақо имкони қолмади. Ленинград андеграунди истиқболли йўлининг ўзига хосликларини аниқлаш ва совет адабиётига киришга интилишини баҳолаш учун А.Паршчиков, А.Еременко, И.Жданов ва И.Кутикларнинг москвалик ”метареалист”лар истиқболли йўли билан қислашнинг ўзи кифоя қилади. Метареалистлар совет адабиёти билан федерация асосида бирлашини истасалар, ленинградликларнинг бир қисми, хусусан, “Клуб-81” конфедерацион бирлашиш тарафдори эдилар. Конфедерация — рамзий капитал бўлиб, ҳукумат қисуви натижасида каминанапсрада эмас, балки муҳожирлик журналларида ҳам напс қилинувчи, норасмий адабиёт ичида муайян мақомга эга бўлган ва муайян адабий заминга эга бўлган расмий адабиёт аҳамиятсиз ҳисоблар четга суриб қўйган баддий унсурларни ривожлантиришга қаратилган) руҳий тушқунликка гирифтор адибнинг шуҳратидан ташкил толган. Тушқун ёзувчининг рамзий маблағини расмий матбуотда чоп этилиб, маданий маблағ ҳосил қилиш учун имкониятлари усиз ҳам чегараланган совет ёзувчисининг ижтимоий турумига алмаштириш, яъни совет адабиёти билан федератив бирлашиш кўпчилик назарида тенг алмашиниш эмас эди. Ҳатто иккинчи маданият майдони анчагина ҳувиллаб қолган замонларда ҳам унинг таниқли вакиллари ўзларининг мухторлиги (экстерриториаллик) ҳамда мазлумлик мавқеини сақлаб қолган ҳолда “совет адабиётига” киришни мўлжал қилганлар. “Клуб-81”ни ташкил этишда кўмак берган Ленинград ҳокимияти билан бу ерлик андеграунда муаллифлари орасида совет адабиётига айнан федератив ёки конфедератив усулда кириш масаласида келишмовчилик келиб чиқди. Уларнинг вазифаси ”иккинчи маданият”нинг энг йирик намоёндаларини совет адабиётига киришини таъминлаш бўлиб, булар эса Фарбда ва каминанапсрада чоп этилишдан, энг муҳими, мазлумлик ва жабрланганлик рамзий маблағидан воз кечмоғи керак эди. Улар федератив йўлни тақлиф этдилар. “Клуб-81” эса конфедератив йўл деб туриб олдилар. Муроса натижасида конфедератив хусусиятларга нисбатан федератив белгилари анча устун бўлган “Круг” майдонга келди. Шунинг учун ҳам “Круг”да иштирок этган кўшгина кўзга кўринган муаллифларнинг унда чоп этилишининг фойдаси кам бўлди, ҳатто обрўсига путур етказди. Андеграунднинг рамзий маблағини вужудга келтирган ҳукумат қаршилиги эди, айнан шу ҳукуматнинг дастагидан фойдаланиш сўнгидан кўплаб танқидларга дучор бўлдиларки, бу жабрланганлар шаънига доғ бўлиб тушди. Айни пайтда тўпلامга кирган кўшгина матнларда ички бир янгиликнинг йўқлиги “Круг”ни пайдо бўлишини алоҳида бир адабий воқеага айлантормади. Агар гап “иккинчи маданият” туб янгилиги ҳақида кетадиган бўлса, шуни таъкидламоқ керакки, ундаги ички янгилик адабий бўлмай, кўпроқ янгича баддий ва ижтимоий ҳаракат тарзи сифатида бўлиб, ҳукумат томонидан белгилаб қўйилган қонуний чегараларни бузиб ўтган “Метропол” ва “Круг”ларнинг истиқболли йўлида намоён бўлганди.

Адабиёт майдонида турфа турумлар орасидаги рақобат кураши ҳамда адабиёт майдони билан ҳукумат майдони ўртасидаги курашга яна бир бошқа томондан боқиш мумкин. Жумладан, 1980 йиллар рус маданиятида адабий марказланишнинг охириги ўн йиллиги бўлса, 1980 йилларнинг биринчи ярми сўзга анъанавий муносабатда бўлишни асос қилиб олган ҳукуматнинг унсур ва устунлари ич-ичидан зил кета бошлаган даврдир. Шунинг учун адабиёт майдонининг мухторлиги ва ундаги янги турумларнинг қонунийлиги учун курашни рус маданияти адабий марказланишни бузиш учун ҳаракат деб изоҳлаш мумкин. Цензурани юмшатиш ёки йўқотиш учун курашган адиблар ўзлари англаб-англамай сўзга анъанавий муносабатга ҳам қарши курашганлар. Айни чоғда ҳукумат цензуранинг барча воситаларини ишга солиб, уни сақлаб қолишга интилган.

Адабий марказланиш 1990 йилларда узил-кесил барбод бўлган бўлса-да, унинг шиддат билан емирилиши 1980 йилларда кечган эди. ”Метропол” ва ”Круг” рус маданиятида адабий марказланишнинг синишининг бир босқичи, холос. Турли йўналишдаги ёзувчилар бемаъни ва камҳаракатли цензура билан курашгандай кўринсалар-да, аслида улар адабий марказланиш асосларини буза бошлагандилар.

Гап катта қисми жонсиз, ғайризамоनावий руҳдаги шеърлардан, ҳикоя ва романлардан ташкил тошган цензурадан холи адабиёт ҳақида эмас, гап сўзнинг ўзига муносабатда. Зотан совет ҳукумати бу сўз ҳукумати эди. Адабиёт эса, адабий марказланиш муҳотида ушбу ҳокимиятнинг жанр кўринишидаги ифодаси эди.

“Клуб-81”нинг ташкил этилишидан ҳокимият кўзлаган мақсадга боқиб, нега, нима учун ҳукумат бунга рухсат берди, нега “иккинчи маданият”нинг қонунийлигига йўл қўйди, бошқача айтсак, Сталин давридаги каби нега бешигида қонига белаб қўя қолмади, деган саволлар туғилади. Ҳокимиятнинг энди кучи етмас эди. Сўзнинг ҳукмронлигига таянган ҳукуматнинг кучи етмас эди, деганини қандай тушунмоқ керак? Бу сўз қудрати сусайганини туюшди. Ана шунинг учун ҳам ҳукумат бир томондан, қонуний хатти-ҳаракатнинг дахлсиз доиралари ва қондаларини сақлаб қолишга (демак, адабиётнинг ҳаракат усулларини ҳам), иккинчи томондан, мазкур ҳокимиятни янги салоҳият бирликларини қўшиш билан бойитишга интилди. Адабий марказланишнинг фидойи қўмитаси бўлмиш Давлат хавфсизлиги расмий адабиётнинг таъсири тушиб бораётганини бошқаларга нисбатан аниқ ва равшан кўриб турарди. Шу боис либерал олтмишчилар ва жабрланганларнинг ҳукумат майдонига ўзларининг рамзий маблағини олиб киришидан манфаатдор эди. “Клуб-81” ва “Круг” асли маданият майдонини кенгайтириб, барқарорлик ва биқикликни сақлаган ҳолда ҳокимият майдонини кучайтириш учун уриниш эди.

Ҳар қандай адабий имонинг ютуғи, ижтимоий қийматини ҳукумат таъмин этарди. Ҳукумат ижтимоий истиқболли йўлга маъни ато этар, ҳокимият қайта тақсимооти жараёнини бошқаришга ҳаракат қилар эди, бинобарин, сўзга анъанавий муносабат муҳотида адиб фақат жангчи, роҳиб ҳамда адабий марказланиш хизматкоригина бўлиб қолмасдан, айни кезде ҳукуматнинг рақиб ҳам ҳисобланарди. Шу туфайли ҳокимият турфа адабий истиқболли йўллarga нисбатан турли қарши ҳаракат йўлларини қўлларди, зотан, ўзига қаратилган хатар ҳар хил замонда турлича бўлиб кўринарди. Жумладан, 1980 йиллар биринчи ярми Ленинград норасмий адабиёти, Москва концентуализми кабилар сийланиб, анъанавий сўз шакллари ўрни алмаштирилиб, оқибатда, айнан ҳукуматнинг бир ёндош имкони шаклига айлантирилди. Ҳокимият ўз ҳукмронлигини мансаб силсиласини яратиб ва уни сақлаб туриш билан ўтказар экан, айни чоғда, бу тизимга ўзгартиришлар кирита олиш ҳуқуқини ҳам ўзида қолдиради. Ҳокимиятнинг бу салоҳияти икки муҳим истиқболли йўлни ташкил этишда қўл келади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ҳокимият қуввати тайинли амалиёт доираларида қайта тақсимланади, бунда доира ҳукуматга тегишлими ёки қарши ҳаракат қувватидан фойдаланувчиси — бунинг аҳамияти йўқ.

АДАБИЙ МАРКАЗЛАНИШ ВА ЮТУҚ ИСТИҚБОЛЛИ ЙЎЛИ МАЙЛЛАРИНИНГ ЗАЙФЛАШУВИ

Совет ҳукумати тугаши ва эркин китоб нашри бошланиши билан вазият кескин ўзгарди. Аввало, мансаб силсиласига таянган фикрлаш устидан ҳукмронлик хом-хаёлидан кечиб, бу борада ўнгланиш бошланди. Ҳукумат мансаб силсиласи таркибий мавжудлигини таъминлаб, ҳокимият мансаб силсиласи мавжудлиги қийматини таъминловчи фикр хўжалари ўз мансаб силсиласини қурган эдилар.

Мансаб силсиласи эҳромининг (аниқроғи, оҳисталик билан эҳсонининг янғиси билан алмашиниши) йўқолиши ҳукуматнинг мансаб силсиласи билан муттасил баҳса бўлган муаллифлик силсиласининг ҳам қийматини тушириб юборди. Оқибатда, китоблар нусхаси миқдори ва муаллифлик музди кескин камайиб кетди. Фақат, ҳукумат тушқунлиги шароитида ўйин қилиш қиймати шиддат билан орғиб бориб, жамоатчилик фикрини соқарт амалиётига тортиди. Соқарт — совет аломатлари устидан қулиш, уларнинг сирли қувватларини тинимсиз такрорлаш орқали кучсизлантиришда намоён бўлди. Қайта қуриш гуркираб, ушбу амаллар билан бутун мамлакат — президентдан тортиб Арбатнинг жўнгина карикатурачисигача пугуланди” (Е.Дегот). Умумий назар ўрнини унвонга боқиб эгаллаб, ҳокимиятни қайта тақсимлаш билан унинг қувватини заифлаштиришга йўл тутилди.

Айни замонда муаллифнинг янги вазифаси — матнни изоҳлаш истиқболли йўли, баҳоловчи гуруҳ ва матн орасида ноҳин (медиатор)лик қилиши — муҳим аҳамият касб эди. Янгланиш матн тугаб, унинг доирасидан чиққан жойдан бошланади.

Маймунга ўхшаб чинқиролган (бу чинқирқ муаллифнинг бошқача вазифаси иш орасидир) Присовнинг ҳаракат тарзи анъанавий матн талқини доираси (буни шартли равишда филологик талқин дейиш мумкин) ёки карточка ўқийдиган Рубинштейн (эстрада жанри сифатида талқин қилинади) қандайдир тушунарсиз, ноқулай ва ортиқча нарса сифатида деб баҳоланади. Бироқ, ўша Рубинштейннинг унинг картотекаси уни ўқувчилар кўз ўнгига ўқиган муаллиф зотисиз мавжуд бўла олмаслиги каби кенг тарқалган айбномага дучор этилса, бу адолат ҳисобланади. Бунинг устига бу рамзий ҳамдир. Жўн муаллиф ўз турумини қўрийдди, турум сўнги ўзгалар турумини ўзлаштиришдир; турум сўнги рамзий қийматлар қайта тақсимотида иштирок этувчи ўқувчиларга ҳам ҳавола этиладикки, бу қайта қуриш замонида сўнги модерн санъати баҳоловчи гуруҳининг шиддатли равишда кучайиб бориши билан изоҳланади.

Адабиётнинг мақоми тушиб бориши жараёнидаги танловни гараз даражаси белгилайди ҳамда муаллиф бир-бирдан фарқланувчи истиқболли йўлни бирваракайига қўллашига шароит яратади: муаллифнинг анъанавий ҳаракат тарзи, яъни матннинг муаллиф билан биргалликда иштироки (бунда муаллиф фикрлаш хўжалари орасида бўлади) — маконнинг силсилавий таркиби. Муаллифнинг янги вазифаси — бунда муаллиф матн ичидаги кўп услуб, кўплаб узиндилар орасига сингиб кетади; ҳукмрон йўналиш — плюралистик макон рамзий маблағини ўзлаштиради. Силсалавий таркиб, мақбуллик эҳромига мос мафкуравий (метафизик, диний ва б.қ.) принциплар мавжуд бўлишини тақозо этади. Ҳар қандай фикр хилма-хиллиги бозорга тенг бўлиб, бунда қиймат маданият майдони урфи имкониятларидан, унинг айрим турумларидан. Натижада, талаб ва таклиф билан белгиланади.

1990 йиллар бошланишида барча қийматлар қаторида рамзий қийматларни ҳамда салтанатни шиддатли бир тарзда қайта тақсимлаш жараёни ижтимоий макондаги каби адабиёт майдонида ҳам содир бўлди. Муаллифнинг истиқболли йўли ижтимоий аҳамияти баҳоловчи гуруҳнинг ижтимоий ва урфий имкониятлари даражаси билан белгиланди. Совет китоб, журнал нашрлари соҳасининг катта қисмини қўлида олиб қолган либерал олтмишчилар (Шестидесатники)нинг баҳоловчи гуруҳи яхши уюшганлигини кўрсатди. Бироқ анъанавий муаллифлик хусусиятларига амал қилувчи адиб салоҳиятнинг мафкура майдонидан бозор майдонига ўтиши натижасида туғилаётган ватан адабиёти ҳамда оммавий адабиёт билан рақобат қилиш зўрида қолди. Қатор янги журнал, тўшлам ва нашриётлар янги адабиётнинг нашрларига айланди. Янги нашрлар ҳам, собиқ совет нашрлари ҳам янги ва оммавий адабиёт орасидаги шундай бир мутаносибликни изладиларки, бу ҳам иқтисодий, ҳам рамзий маблағ келтирсин. Кўпқарашли жамиятда “тижорий” санъат деб арзон, лекин кўпчилик истеъмолчиларни қизиқтирадиган нарсага айтилса, “долзарб” деб нуфузли танқидчилар, эътиборли галерея, журнал ва музейларни қамраб оладиган contemporary art (замонавий санъат) дейиладиган, донабай молларни қадрлаб оладиган истеъмолчилар манфаатини ҳимоя қиладиган тизимли санъатга айтилади. Адабиёт майдони ютуқнинг бирдан-бир аломати нусха сони бўлган тижорий (оммавий) майдонга ва муаллифни грант, стипендия ва мукофотлар билан қўлловчи нотижорий майдонга ажралади. Россия адабиёт жараёнига ушбу унсурларнинг кириб келиши ҳамда ОАВ мавқеининг анча ортиши муаллифлик истиқболли йўлининг ютуғидаги ютуқ ва ютқизиклар тушунчасини нусха адади, гонорар, тақризлар, мақолалар, таржима қилиниш, ОАВ қўллаши каби миқдорий баҳо бериш мумкин бўлган ўлчамлар фойдасига ҳал қилиши мумкин эди. Бироқ узил-кесил чегараланиш юз бермади, чунки адабий ҳамжамиятда холи мухторланиш жараёни охирига етмаган эди. “Ютуқ” билан боғлиқ муҳокамадаги муаммолар жамъини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, жамият ва адабиёт учун марказий масала бўлиб, элитанинг табақаланиши ва мустақиллиги маданият ҳамда жамиятда янгиланишнинг бир парчаси ўзгарувчанликнинг акси сифатида маданият ва халқда намоён бўлишида кўринади, — дейди Б.Дубин.

Янгиланишнинг кайфияти узлари гуманитар элитага боғлиқ ҳолда эмас, балки сиёсий элитага қараб шаклланади. Шунинг учун ҳам Приговнинг “ҳозир ҳокимият майдони ва соҳаси тўлалигича бозор минтақасига кўчиб ўрнашди” деган гапни Фарбий Европа ва Америка маданияти вазиятига ҳос бўлиб, рус маданиятига бирмунча кейинроқ тегишли бўлиши мумкин. Маданий қийматлар бозорини яратиш йўлида маданиятдаги янгиланишга туртки бўладиган нарсани яхши ҳис эта олмаслик тўсиқ бўлади: яъни ҳукумат маданий ҳаракатни мафкурага айлантириш йўлини

билади, бироқ маданий янгиланиш жамият ўз-ўзини бошқаришига таъсир қиладиган механизмни илғай олмайди.

Жамият маданий ўзгаришлар кайфиятини қўллаб-қувватловчи урф-идораларга эга бўлмаган вазиятда, адабиёт майдонида маданий маблағни рамзий ва иқтисодий маблаққа айлантириш имкони бўлмаган тақдирда (демак, ютуқни рўёбга чиқариш майдони торайтирилганда) биринчилик қайта куриш давригача муаллифларнинг ўз истиқболли йўлидан келиб чиқиб танлаган Ғарбнинг айрим муҳим бўлмаган баҳоловчи гуруҳи қўлга ўтганлигини кўрамиз. Юртида ўз урф-идораларига эга бўлмаслик, уларнинг Ғарбдаги шундай идораларга суянишига олиб келади. Бундай ҳолат ҳокимиятнинг қайта тақсимоти, маданий ва рамзий маблағни ижтимоий ва иқтисодий маблаққа алмаштириш учун рақобат қилувчилар орасида ҳам кузатилади. Ўзининг ижтимоий мақомини кўтариш учун кураш – афзал кўриш ва дид билан боғлиқ бўлиб, нуфузли фестивал ва конференцияларга у ёки бу шоирни таклиф этишда, грант ажратишда, мукофотлар беришда, бошқа тилларга ўгиришда, асарни кўп ёки кам нусxada нашр этишда кўринади. ОАВларнинг таъсири ва оламшумул миқёси жараёни миллий чегаралар аҳамиятига путур етказилади. Шунинг учун contemporary art тизимида яқин бўлган ёхуд унга қўшилган муаллифлар, масалан, Пригов ёки Владимир Сорокинлар ютуқли ҳолатдадирлар. Ўз урфий идоралари бўлмаган ёки тан олинмаган бир вазиятдагина В.Сорокин каби фавқулудда шахслар ютуққа эришиши мумкин. Унинг Ғарб долзарб санъати маконидаги ютуғи ватанидаги нашрдан олдин содир бўлган эди.

Кимки, Ғарб маданияти маблағи қайта тақсимотига қўшила олмас экан, у ўз юрти элитасидан мадад кутишга мажбурдир. Бинобарин, ютуқ тизими қурилмасининг ўзи ҳокимият бўлиб (Ғарбий маданиятда эса омма манфаатларининг йиғиндиси бўлиш – бозор, Россияда аввало, давлат ва сиёсий элита), элита эса ўзаро нисбий рақобатда бўлган ҳокимият тизими ичидан шаклланади. Уларнинг мақомлари турлича, идоровий имкониятлари ҳам ҳар хил, манфаатлари ҳам турфадр.

Элиталар ҳокимият тақсимоти майдонида рақобат қилганлари учун у ёки бу элита томонидан маданиятни қўллаб-қувватлаш ҳам ҳокимиятни сақлаб қолиш ёки қўлга киритиш манфаатига боғланади. Россия сиёсий ва иқтисодий элитасининг либерал-оқартув маданиятнинг анъанавий шаклларига мойиллиги ҳам, қисман, шу билан изоҳланади. Алмашиниш жараёнига киритилган рамзий маблағ янгиланиш турткиси эмас, балки бир пайтлар Ғарбда ҳам эътироф этилган либерал совет ёзувчисининг обрўсидир. Жамият томонидан ижтимоий барқарорлик омили деб қабул қилинадиган бадий конформизмга худди шундай қаралади. Ютуқ – либерал ёзувчилардан ўз рақибларига қарши курашда фойдаланадиган элита томонидан таъминланадиган мукофот унсури билан ҳам тақдирланади. Status quo сиёсий беқарорлик билан ҳам, анъанавий – либерал муҳит баҳоси билан ҳам сиёсий ҳамда ижтимоий жиҳатдан қўллаб-қувватланади. Қизиғи шундаки, муаллифнинг маданиятни қувватловчи идоралари унча ривожланмаган консерваторлар тўлоғига ўтишининг ўзи сиёсийлашган элитадан узилганини англатади. Жамиятнинг бора-бора барқарорлашуви мазкур элитанинг таъсир доираси торайиб бориши хавфини тугдиради.

Кенг истеъмолчилар доирасига эга бўлган оммавий маданиятнинг айрим жанрлари бундан мустаснодир. Аммо бу вазият теъдидида эътироф ва хабардорлик (ёки ҳокимият майдони қайта тақсимоти)нинг янги белгиси рўёбга чиқди: пул ютуқнинг бевосита ўлчами бўла олмай қолди. Оммавий адабиёт муаллифлари гонорари ялпи фикр ва таниқли танқидчилар мададига эга бўлмаганлиги туфайли уларни эътироф билан таъминлай олмайди. Ялпи фикр оммавий адабиётни юқори ижтимоий мақомга даво қила олмайдиган кам аҳамиятли бир “бадий касб” деб билади. Қизиғи шундаки, авомларнинг энг радикал қисми ҳам шундай тасаввурга эга. Дубинининг ўйлашича, бу элитанинг адабий майдонида мустақил эмаслиги билан боғлиқ: “Россияда яхлит адабиёт мафкура босими остида (бу ўз-ўзидан ўқимишли қатламнинг бутун жамиятнинг “юқоридан” туширилган тараққиёт дастури ҳамда ушбу жараённинг ҳаракатга келтирувчи кучи бўлиши ҳукумат билан чатишиб кетиб) оммавий адабиётни тан олиш бўйича, маданий авангарднинг шаклланишига ғов ҳосил қилинади”. Жамиятнинг яхлит ҳолда тараққий этишининг “юқоридан” туширилган дастури эса, маданият майдонининг ҳокимият майдонидан мухторлашиб бўлмаганлиги оқибатидир. Ҳатто маданият майдони мухтор бўлиб олган ҳолда ҳам, у ҳокимият майдонига нисбатан тобе турумда қолади, бироқ, тобелик даражаси анча-мунча ўзгариб туради.

Замонамиз адабий вазиятининг кемтиклиги яна бир ҳолат билан изоҳланади: элитанинг мавжудлиги мутаносибликнинг иккинчи томони, яни андеграунднинг ҳам бўлишини тақозо этади. У ҳокимият майдонига таъсирини ўтказиши ҳамда рамзий маблағ ярата олиш каби илгари тасаввур қилиш мумкин бўлмаган ҳолатга келиши керак. Андеграунд ўйинининг янги қоидаларини ишлаб чиқиши, эски ҳуқуқий урф санъаткорга берган ҳақлар ўрнига янгисини қонунийлаштириш учун маданият майдони доирасидан чиқариш натижасида бунёд этилади. М.Ямпольскийнинг кўрсатишича, Европа маданиятида янги замон андеграунди бегоналашиш қондасига мувофиқ лўличилик номи билан юзага чиқди: лўличилик элитани сингдира олмайди ва у ёки бу сабабларга кўра жамият ҳамда унинг урфий идораларига ўзини қарши қўйган санъатчиларни қўллаш тизимини ишлаб чиқади. Андеграунд муайян сармоянинг муайян манфаатларига мос келувчи абадий ёки ялпи қоидаларни, санъатнинг ёки унинг бир соҳасини белгилаб қўйишга интилишни қабул қилмаган. Бу талаб ҳаммага, хусусан, энди уларга қўшилаётган ёшларга гўё кириш бадали сифатида амал қиларди. Бироқ ҳоким истиқболли йўл маданий ва рамзий маблағни жамлашдан тўхтаган заҳоти, “янгилар” бунга ўзларининг қонунийлашишга доир янги қоидаларини қарши қўйиб, мавжуд маданият майдони доирасидан чиқишга уринганлар. “Ҳукмрон тавсифнинг четга чиқариб қўйилиши ушбу универсумдаги инқилобий ўзгаришларга қўшиладиган махсус шакл экан, шеърятдаги ёки романчиликдаги жанрларни асрнинг бурилиш бир онда белгилаб олиш учун кураш бу сўз борасидаги арзимас бир оворагарчиликдир” деб ёзади Бурдьё. Инқилоб рамзийлик ҳолида қолиши ҳам, раг excellence инқилобига айланиши ҳам мумкин. Бинобарин, ҳоким тавсиф ҳокимият майдони идоралари томонидан қўллаб-қувватланиб, бу ҳукмрон тавсифни уни қўловчи идораларни йиқитмасдан туриб кучдан қолдириб бўлмайди. Бироқ инқилоб рамзий ҳолатда қолганда ҳам, унинг натижаси ўлароқ, танланган истиқболли йўлнинг ютуғи тасдиғи сифатида рамзий маблағ қайта тақсимоти рўй беради. Ғолиб баҳоловчи гуруҳга хос қонунийликнинг тавсифлари ва асослари ҳукмрон (ёки қонуний) тус олади. Шунинг учун ҳам лўличиликка хос ёзувчи ёки рассомнинг ўз баҳоловчи гуруҳи доирасидан чиқиб донг ва шухрат қозониши одатий ҳолат бўлиб, андеграунд каби қурилмалар жамият учун хайрли эканлигини далилловчи бир унсурдир. Муайян эстетик йўналиш мақомининг ўзгариши адабиёт майдонида таркибий қайта қуриш борлигининг аломатидир, чунки элита ва андеграундларнинг мавжудлик усули ва уларнинг баҳолан ўлчамлари ҳар хилдир. Эски урфий идора томонидан “адабий эмас”, “санъат эмас” деган баҳога сазовор бўлган ўта радикал истиқболли йўллар доим зафарга шайдир. Камроқ радикал истиқболли йўл эса қачон бўлса ҳам мавжуд маданий майдонга қўшилиб кетиш имконига эгадир. Анъанавий хатти-ҳаракат яхши ёки ёмон санъатчи бўлиб қолиш ҳадигидан холи эмас. Замонамиз санъат майдони кўпроқ санъаткор сифатида мутлақо тан олинмасликдан қўрқмаганларни қадрлайди. (Оқибатда санъаткорнинг фаолият майдони санъат эмас деган баҳо олади.)

Синклер ЛЬЮИС

Америкаликларнинг адабиётдан кўрқуви

Нобел мукофотини олаётгандаги нутқ

Швеция Академиясининг муҳтарам аъзолари! Хонимлар ва жаноблар! Нобел мукофоти мен учун катта шараф. Ва, мен тўлиб-тошаётган ҳисларимни сизларнинг ҳузурингизда тўкиб-солсам носамимий ва эзма туюлиб кетишим мумкин, шунинг учун олдийгина “Раҳмат” билан чекланиб қоламан.

Мен, ҳозир замонавий Америка адабиётининг баъзи анъаналари, унга таҳдид солаётган айрим хатарлар ва умидли истиқболлари ҳақида тўхталмоқчиман. Бу масалаларни мутлақо очиққўнгиллик билан, ҳеч нимага қарамасдан ёритиш учун мен, эҳтимол, бироз шарттакилик қилишимга тўғри келар, ахир, сизларнинг олдингизда носамимий бўлиш, ўйлашимча, сизларни ҳақорат қилиш билан баробар.

Шундай қилиб, мен, ўзимнинг жонажон ватанимдаги маълум идоралар ва жамоат арбоблари ҳақида аччиқроқ гап айтишимга тўғри келади.

Фақат, сизлардан ўгинаман, бу одамнинг қанақадир ғаламислик ниятлари йўқмикин, деб ўйламанглар. Тақдир мени яхшигина сийлади, яшаш учун оғир курашлар нима эканлигини билмадим, жудаям ночор аҳволда қолганим йўқ, кўплаб яхши одамларни учратдим. Аммо, вақт-вақти билан ўзим ё китобларим қаттиқ ҳужумларга учраб турдик. Масалан, пок ниятли, калифорниялик бир пастор “Элмер Гентри”ни ўқиб бўлгач, атрофига халойиқни тўплаб, менинг устимдан Линч суди ўтказмоқчи бўлган. Мэн штатидан бошқа бир художўй одам мени қамоққа тикиб қўйиш учун биронта арзигулик қонуний баҳона топилаармикин, деб қизиққан. Бунақа қаҳрли лаънатлашдан ёмонроқ ишлар ҳам бўлган: мен билан анчадан бери таниш бўлган, клубда учрашиб юрган журналистлардан баъзилари мени яхши билишлари ҳақида ёзиб, ярамас одам ва ёзувчи дейишга арзимаиди, дейишибди. Баъзан менга харсангтош отишган бўлса, мен ҳам қўлимга тушган тошчаларни отганман, бунинг учун “яхшигина” жавоб қайтмайди, деб ўйласам, жуда соддалик қилган бўламан.

Йўқ, мен шахсан ҳеч кимдан шикоят қилмайман, лекин Америка адабиёти, унинг мамлакатда тугган ўрни ҳақида гап кетганда шунини айтишим керакки, саноати,

АҚШ ёзувчиси Синклер ЛЬЮИС (1885-1951) 1930 йили “Бакувват ва ифодали ҳикоячилик санъати, янги типлар ва характерларни сатира ва юмор билан яратишдаги нодир маҳорати учун” Нобел мукофоти олган. “Бизнинг мистер Ренн” (1915 й.), “Бош кўча” (1919 й.), “Бэббит” (1922 й.), “Эроусмит” (1925 й.), “Элмер Гентри” (1927 й.), “Додсворт” (1929 й.), “Энн Викерс” (1933 й.) номли романлари бор. Мукофот топшириш маросимида сўзлаган нутқини ўқисангиз, 30-йиллардаги Америка кўп жиҳатлари билан ҳозирги Ўзбекистонни эслатишидан ҳайрон қоласиз. Нутқда таърифланган ёш ёзувчилардан Эрнест Хемингуэй ва Уильям Фолкнер кейинчалик Нобел мукофотига сазовор бўлишган. Лауреатнинг баъзи фикрлари шарқона тафаккур билан чиқишолмайди. Бундан ташқари, нутқ бошларида Америка ёзувчилари суянадиган ягона мафкура йўқлигидан нолиб, сўнгида, ёш ва кучли ёзувчилар учун шундай бўлгани маъқул, дея бир-бирига зид фикр айтган.

сармоёси ва фани ривожланган мамлакатда санъатнинг ҳамма турлари ичида фақат архитектура ва кино зарур, эътиборга лойиқ, деб топилган бир пайтда норозилик билдиришга арзийдиган сабаблар бор.

Мисол сифатида, бундан бир неча кун илгари Нью-Йоркдан Швеция томон сузишимдан олдинроқ Швеция Академияси ва менга тегишли кўнгилсиз бир воқеани айтиш мумкин. Америкада жуда кўнгилчан, бир жентльмен қария бор, ўзи олим, бир вақтлар пастор, университет профессори ва дипломат бўлган, адабиёт ва санъат Академиясининг аъзоси, кўплаб университетлар уни фахрий даражалар билан сийлашган. Ёзувчи сифатида, у асосан, балиқ овининг гашти ҳақидаги мақолалар муаллифи бўлиб танилган. Ҳаёти треска ё сельд балиғи қандай сузишига боғлиқ ҳақиқий балиқчилар бундай овни кўнгилочар машғулот ҳисоблашларига ишонмайман, лекин мен эслатган мақолаларни ёшлик пайтларимда ўқиб шунга амин бўлганманки, агар балиқ ови билан зарурият юзасидан шуғулланаётган бўлмасангиз, унда жуда муҳим ва кўтаринки бир нима борлигини сезасиз.

Ана шу олим одам оммавий чиқиш қилиб, Нобел кўмитаси ва Швеция Академияси америкача тартиблар устидан куладиган мендек бир одамга Нобел мукофоти бериб, Американи ҳақоратлади, деб айтди. Бу собиқ дипломат ана шу гапидан келиб чиқиб, халқаро низо чиқарадимми, йўқми, Америка ҳукуматидан Стокгольмга денгиз пиёдалари қисмини юбориб, Америка адабиёт ҳуқуқларини ҳимоя қилишни талаб қиладими, йўқми, буни билмадим. Бундай қилмас, деб ўйлайман.

Бу масалага, илоҳиёт фани доктори даражасига етган, адабиёт докторию яна бир неча улугвор унвонларга эга бўлган зиёли одам бошқача ёндошганда, чиройли иш бўларди. Масалан, у мана бундай фикр юритишини тасаввур қилиш мумкин: “Бу ёзувчининг китоблари шахсан менга ёқмас-да, Швеция Академияси унга мукофот бериб, Американинг обрўсини кўтарибди. Демак, америкаликлар аллақайси чекка ўлкаларда яшайдиган, танқидлардан титраб турадиган, болаларча фикр юритадиган одамлар эмас, балки мамлакатга ҳақида айтиладиган ҳар қандай аччиқ гапни хотиржам ва жиддий қабул қила оладиган мардонавор миллат экан, деб ҳисоблабди”.

Дунёга машҳур олим ўйлаб кўриши лозим эди: Стринберг, Ибсен ва Понтопидандек адибларнинг асарларига ўрганиб қолган Скандинавияни, Америка қанчалик бой ва қудратли бўлмасин, одамзотнинг энг биринчи эҳтиёжларини қондириш даражасидаги юксак маданият яратолмади, деб танқид қилган бир ёзувчи тангитиб қўярмиди?

Стринберг ҳам “Юлдузли йўл-йўл байроқ”ни доим куйлаган ёки ротариан клубларида нутқ сўзлайверган бўлмаса керак, аммо Швеция бунга кўникиб кетган кўринади.

Мен балиқчи олимни танқид қилишга бунчалик кўп вақт сарфлаб юборганим сабаб, бу танқид ўзича муҳимлигида эмас, муҳими — унинг намунавийлигида. Аксари америкаликлар, на фақат ўқувчилар, ҳатто ёзувчилар америкача ҳаётни, ютуқларни ҳам, камчиликларни ҳам кўкларга кўтармайдиган адабиётдан қўрқишади.

Бизда шов-шув асар муаллифи эмас, чинданам сеvimли ёзувчи бўлиш учун, ҳамма америкаликлар баланд бўйли, чиройли, бадавлат, ҳалол одамлар, улар гольфнинг моҳир ўйинчилари, дейиш керак; ҳамма шаҳарларимизнинг аҳолиси бир-бирига яхшилик қилишдан бошқасини билмайдилар, америкалик қизлар тентак бўлсалар-да, улардан яхши хотин, яхши она чиқади, деб мақташ керак; Америка жўгрофий жиҳатдан қараганда миллионерлар яшайдиган Нью-Йоркдан, 1870 йилларнинг қаҳрамонона ва шиддатли руҳини бузмасдан сақлаб қолган Фардан, ой ёғдусига мангу чўмган ва магнолияларнинг хушбўй ҳидига тўлган, ҳамма ёғида плантациялар ястаниб ётган жанубдан иборат, деб тасвирлаш керак.

Драйзер ва Уилла Кэзер каби Швецияда яхши таниш ёзувчиларимиз ҳозир ҳам йигирма йиллар илгариги каби оммага яхши танилмаган, бетаъсир қолиб кетаяптилар. Юқоридан мен эслатган, ҳурматли балиқчи-академикнинг очиқ-ойдин сўзларидан келиб чиқадики: бир юз миллион аҳолиси бор ҳозирги Америка илгариги қирқ миллионлик давридаги каби оддий ва кўкларга кўтариб мақталадиган мамлакатлигича қолган; ўн минг ишчиси бор заводдаги ишчилар билан хўжайин ўртасидаги муносабатлар 1840 йилда, бор-йўғи беш киши ишлайдиган фабрикадаги каби яхши қўшничилик ва қадимий тамойилларга асосланган; ўттиз қаватли саройнинг ҳашаматли хоналарида яшайдиган, йўлакда учта оилавий автомобили кутиб турадиган, тоқчасида тўрттагина китоби бор ва бир ҳафта ўтибоқ муқаррар ажрашиб кетадиган ота ва болалар, эр ва хотин ўртасидаги муносабатлар 1880 йилларда атиргулларга кўмилган, беш хонали коттедига яшайдиган оиладаги каbidир, деб ёзадиган ва оммавий журналларга хизмат қилиб юрадиган адибларгина кўпроқ ҳурмат-эътиборга лойиқ.

Қисқаси, бу ёзувчилар таъкидлашча, Америка Сэм тоғанинг қадимий ва сиполарча соддалигини тўлалигича сақлаб қолган ҳолда қишлоқ хўжалигига асосланган колониядан дунёга машҳур салтанатга айланган.

Йўқ, балиқчи-академик мени бироз ғийбат қилганидан хурсандман, чунки у Американинг санъат ва адабиёт Академиясидаги муҳим шахс сифатида мени тил қисқикдан қутқарди, Академия ҳақида мен ҳам, у мен тўғримида айтганлари каби очиқ-ойдин сўзлашимга ҳуқуқ бериб қўйди. Замонавий Американинг ақлий фаолиятига бағишланган ҳар қандай ҳалол тадқиқот бу ғалати ташкилотга эътибор қаратмоғи лозим.

Бироқ, Академияга мурожаат этишдан олдин, рухсат берсангиз, мен Атлантика океанининг бўронли тўлқинлари устида саёҳат қилган бир неча кунлик мажбурий бекорчиликда ҳаёлимга келган фикрларни эътиборингизга ҳавола қилсам. Сизлар, энди биласизларки, менга Нобел мукофоти берилгани Америкада совуқ қабул қилинган. Бундай ҳолат, шубҳасиз, сизга таниш. Уйлайманки, сизлар Томас Маннга мукофот берганда ҳам (унинг “Сирли тоғ”и бутун Европа ҳаётининг қаймоғи каби туюлади менга), жамият ҳаётида катта рол ўйнаб, Британия империясининг яратувчиси, деган ном олган Киплингга берганда ҳам, ҳатто Бернард Шоунга мукофот билан тақдирлаганда ҳам, бу ёзувчиларнинг ватандошлари орасидан сизларнинг танловингиздан норози бўлганлар топилган.

Агар сизлар мени эмас, бошқа бир америка ёзувчисини танлаганингизда нима гаплар бўлиши мумкинлигини тасаввур қилиб кўрдим. Мисол учун Теодор Драйзерни олайлик. Ўзининг ёлғиз йўлидан кетаётган бу адибни, одатдагидек, тушунмайдилар, кўпинча ёмон кўрадилар. У мен учун ва америкалик қатор ёзувчилар учун кўп нарса берди, хусусан, америка адабиётини викторианча ва хоуэллсча тортинчоқлик¹ ва жимжимдорликдан қутқариб, ҳаётни ҳалол, мардона ва эҳтиросли тасвирига йўлига буриб юборди. Драйзердек кашшоф адиб бўлмаганда бошқа биронтамиз ҳаёт қандай бўлса, шундай ёзиб, унинг барча гўзалликларини даҳшатларини тасвирига журъат этолмаган бўларди. Ким ҳам панжара ортига тушиб қолишни истарди?

Менинг буюк касбдошим Шервуд Андерсон адиб Драйзерни етакчи ёзувчи деб атади. Мен бунга жон деб кўшиланман. “Бахти қаро Керри” Драйзер ўттиз йил аввал нашр эттирган биринчи ажойиб романи. Мен уни йигирма беш йил аввал ўқиганман. Бу асар америкача мешчанликнинг рутубатли муҳитини эркин ғарбий шамол каби ёриб ўтди ва Марк Твен билан Уитмен даврдан буён бизнинг шинамгина хонаки дунёмизга тоза ҳаво оқимини олиб кирди.

Бироқ, сизлар мистер Драйзерга мукофот берганингизда борми, Америкада оҳ-воҳлар эшитилган бўларди. “Услуб” деган сирли бир тушунча бор, мен уни яхши билмайман, лекин иккинчи даражали танқидчиларнинг асарларида у ҳақда бот-бот айтилганига қараганда, шунақа тушунча ҳақиқатданам бор экан. Мана, шу “услуб” деган нарса Драйзерда “оғиркарвои” эмиш, Драйзер сўзни ҳис қилмас, унинг романлари жуда чўзилиб кетган эмиш. Ва, албатта, ҳурматли алломалар газабнок баёнотлар қилиб, мистер Драйзер тасвирига аёллар ва эркалар — кўпинча бахтсиз, ҳамма нарсадан умидини узган гуноҳдорлар, ҳақиқий америкаликларга ўхшаб хушчақчақ, қувнок ва ҳимматли тақводорлар эмас, деган бўлардилар.

Агар сиз мистер Юджин О’Нилни танлаганингизда, унинг гуноҳи оддий тақдирлашдан ҳам ёмонроқ, унингча, ҳаёт — олимнинг иш жойидаги тоқчага териб қўйилган нарсалардек эмас, қандайдир, улкан, ҳатто тўфон, зилзила ёки ҳаммаёқни ямлаб ютадиган ўт балоси сингари даҳшатли нарса, деб эслатиб қўйган бўлардилар. О’Нилнинг Америка театри олдидagi бор-йўқ хизматлари шуки, қандайдир ўн-ўн икки йил ичида бизнинг батартиб, сохта комедиялардан иборат драманизми буткул ўзгартириб юборди ва бизга улуғвор, даҳшатли ва улкандан-улкан дунёни очиб кўрсатди.

Агар сиз мистер Жеймс Брэнч Кэбеллини танлаганингизда, сизга уни тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада нияти бузуқ, деб таърифлаган бўлардилар. Шунингдек, сизга Уилла Кэзар хоним, Небраска леҳқонлари ҳаёти ҳақида ёзган асарларининг одатий кадр-қимматига қарамай, “Тамом бўлган аёл” романида америкалик манаман деган ҳимматпешаларга хиёнат қилди, деб сўзлаган, унинг тасвиридаги ёмон йўлга кирган аёл ҳатто ҳимматпеша одамлар учун ҳам жозибали кўринади, шунинг учун бу воқеалар ахлоқсизликдир, деб тушунтирган бўлардилар.

¹ В и к т о р и а н л и к — инглиз кироличаси Виктория номи билан боғлиқ буржуазия иккиюзламачилиги; “хоуэллсча тортинчоқлик” деганда Льюис, ёзувчини, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларидан чўчидиган буржуазча руҳни тарғиб қилувчи одам, деган тасаввурни ифода этган.

Сизга яна кўп нарсаларни таърифлаган бўлардилар: мистер Генри Менкен тили заҳар, мистер Шервуд Андерсон жинсий ҳаётни балиқ тутишдек муҳим омил, дея қасддан адашиб юриди, мистер Эптон Синклер ўзи социалист ва америкача капиталистик тузумнинг мукамаллигини уялмасдан инкор этади, мистер Жофез Хергесхаймер ҳақиқий америкалик эмас, чунки ўзни яхши тутиш ва ва ташқи ялтироқлик кундалик ҳаёт қийинчиликларини енгил ўтказишга ёрдам беради, деб ўйлайди, мистер Эрнест Хемингуэй на фақат жуда ёш, унданам ёмонроғи — жентльмен одам билиши лозим бўлмаган сўзларни ишлатади, яна, ўйлайдики, гўё мастлик — бахтга элтувчи йўл эмиш, солдат учун жанг майдонида сўқишишдан кўра муҳаббат муҳимроқ эмиш.

Ҳа, менинг касбдошларим — ёмон одамлар. Улардан биронтасига мукофот берганингизда, уни менга берганингиз каби ёмон иш қилган бўлардингиз. Мен — Америка ватанпарвари, маълумотингиз учун, 1880 йилдаги эмас, 1930 йилдаги ватанпарвар — улар менинг юртдошларим бўлганидан бахтлиман ва уларнинг исмини ҳатто Европада — Томас Манн, Герберт Уэллс, Голсуорси, Кнут Гамсун, Арнольд Беннет, Фейхтвангер, Сельма Лагерлёф, Сигрид Унсет, Вернер фон Хейденстам, Д'Аннунцио, Ромен Роллан қитъасидан ҳам мағрур тилга ола биламан.

Мана шунақа экан қисматим — бу мақоламда ҳам кўтаринкиликдан тушкунликка, тушкунликдан кўтаринкиликка сакраб ўтавераман. Америка ҳақида гапирадиган ёки ёзадиган ҳар бир одам шундай кўйга тушади, чунки у — замонавий дунёнинг энг зиддиятли, энг ақлга тўғри келмайдиган ва одамни жудаям тўлқинлантириб юборадиган мамлакат.

Шундай қилиб, мен ошкора гурур билан замонавий Америка адабиётининг ажойиб намоёндалари ҳисобланган адибларни санарканман, вақт етишмагани учун яна бир талай, мақтовга сазовор адибларни айтолмай қолаяпман. Энди, дастлаб айтган гашимга қайтсам, замонавий Америка адабиётида ҳам, санъатнинг бошқа ҳамма турларида ҳам, архитектура ва кино бундан мустасно, намуна бўладиган тартибларга, соғлом алоқаларга, тақлид қилгулик қаҳрамонларга эга эмасмиз, ёмонлашга, лаънатлашга арзийдиган зolimликни ҳам билмаймиз. Ҳа-ҳа, биз тижорат ва илм соҳаларида самарали тартибларни ўрнатган бўлсак-да, қайси сўқмоқлардан юришнию қайсиларидан нари бўлишни билмаймиз.

Америкалик ёзувчи, шоир, драматург, ҳайкалгарош ёки расм бирорта ижтимоий мезонни билмай, фақат ўзининг ҳалоллигига суянган ҳолда ёлғиз ижод қилишга маҳкум.

Санъаткорнинг тақдир доим шундай бўлган. Дайди ва жиноятчи шоир — Франсуа Вийоннинг иссиққина, шинамгина бошпанаси бўлмаганки, ясаниб келган хонимлар унинг эркалашга муҳтож кўнглинию оч қолган қорини тўйдирсалар. Бу чинданам улуғ, хотираси барча герцоглару қаҳрли кардиналларни босиб кетган, лекин, оммавий фикрларга қараганда, уларнинг кийимига тегиб кетишга ҳам арзимайдиган инсонга тақдир хандақни ва бир бурда қотган нонни раво кўрди.

Америкалик санъаткор бунақа қашшоқликни билмайди. Бизга яхши пул тўлашади, ҳатто жуда яхши! Ёзувчилардан кимники хизматкори, автомобили ва банк магнатлари билан тенгма-тенг мулоқот қила оладиган Палли-Бичда вилласи бўлмаса, омадсиз ҳисобланади. Лекин, у қашшоқликдан ҳам оғирроқ юкни кўтариб юради: ёзган асарлари ҳеч кимга керак эмаслигини, ўқувчилар унинг тимсолида юратувчи ёки масхарабозни кўргиси келишини билиб туради ёки уни ҳеч кимга ёмонлик қилишни истамайдиган, ҳарҳолда, мамлакатда — саксон қаватли уйлар қурилиб, миллионлаб автомобил ишлаб чиқарилаётган, миллиардлаб бушел дон етиштирилаётган мамлакатда ҳеч қанақа аҳамияти йўқ бир вайсақи, деб ҳисоблашларини англайди. На биронта муассаса ёки инсонлар груҳи борки, уларга суянса, танқидини қабул қилса ва мақтовларини эшитса.

Бизда қанақа муассасалар бор?

Американинг санъат ва адабиёт Академиясида ажойиб санъаткорлар, архитекторлар ва давлат арбоблари қатори университетнинг машҳур президенти Николас Меррей Батлер, улуғвор, жасур олим Уилбер Кросс ва қатор моҳир адиблар: шоирлардан Эдвин Арлингтон, Робинсон ва Роберт Фрост, ҳур фикрли публицист Жеймс Трэслоу Адамс, романапислардан Эдит Уортон, Хемлин Герленд, Оуэн Уистер, Бранд Уилток ва Бук Таркингтон бор. Бироқ, Академия аъзолари орасида Теодор Драйзер йўқ, машҳур танқидчимиз Генри Менкен йўқ, ҳали ёшлигига қарамай, театр танқидчилигининг етакчиси Жорж Жин Натан йўқ, энг яхши драматургимиз Южин О'Нил йўқ, ўзига хос, чинакам шоирларимиз: Эдна Сент-Винсент Миллэй, Карл Сэндберг, Робинсон Жефферс, Вэчел Линдзи йўқ. Қутилмаган янглиги, қатъиятлилиги, жасурлиги ва мусаффо руҳи билан бошқа поэзиядан ажралиб турадиган ва америкача янги поэтик мактабга асос солган “Спун Ривер

антологияси”нинг муаллифи Эдгар Ли Мастерс ҳам Академия аъзоси эмас. Академиклар орасида Уила Кэзер, Жозеф Хергесхаймер, Шервуд Андерсон, Ринг Ларднер, Эрнст Хемингуэй, Луис Бромфилд, Уилбер Дэниел Стил, Фанни Херст, Мэри Остин, Жеймс Брэнч Кэбелл, Эдна Федер номларини тополмайсиз. Албатта, Эптон Синклер ҳам йўқ, сиз унинг жанговор социалистик дунёқарашларига қандай муносабатда бўлишингиздан қатъи назар, у жаҳонга машҳур Америка ёзувчилари, шоирлари, рассомлари, ҳайкалтарошлари, мусиқачию архитекторлари орасида энг яхшисидир.

Албатта, Академия бу адабларнинг ҳаммасини ўз таркибига сиғдириш бахтига муяссар бўлолмайди, аммо улардан биронтасини ўзига жалб қилолмаган ва Америка адабиётдаги тийрак, асл ва ривожланаётган нима борки, ҳаммасидан ўзини четта тортиган муассаса ҳам бизнинг ҳаётимиз ва умидларимизга мос келолмайди. Бу Академия замонавий Америка адабиётини эмас, балки яккаю ягона Генри Уодсворт Лонгфеллоннинг тимсолидир.

Бу фикрга, Академияда фақат эллик ўрин бор, табиийки, аъзоликка лойиқ ҳаммани жалб қилолмайди, деган эътироз бўлиши мумкин. Гап шундаки, Академияда жудаям кўп бўлмаган эътиборли ёзувчиларимиз учун жой топилмаган бир пайтда, унинг таркибида уч нафар заифгина шоир, икки нафар аҳамиятсиз драматург, университетлар президенти лавозимини эгаллашдан бошқа хизмати йўқ икки жентльмен, бундан ўтгиз йиллар илгари қалами ўткир бўлган бир қарикатурачи ва яна бир нечта жентльмен борки, ўзимнинг авомлигимни тан олиб айтсам, булар ҳақида ҳеч нима билмайман.

Ижозатингиз билан мен яна бир омилни таъкидлайманки, бу — ҳақиқатдан ҳам омил — мен Академияга ҳужум қилмоқчи эмасман. Академия — меҳмондўст, саҳий ва ҳақиқатда ҳам салобатли муассаса. Ажойиб ёзувчиларимиз унга аъзо бўлмаганлари фақат Академиянинг айби эмас. Гоҳо ёзувчиларимизнинг ўзи айбдор. Қандай қилиб, бесўнақай Теодор Драйзер Академия уюштирган зиёфатларда бемалол ўтиришини ҳеч тасаввур қилолмайман. Агар Менкен иштирак этиб қолса борми, ўзининг заҳарханда ҳазил-мутойибалари билан ҳаммани ичак узгудек қулдирган бўларди. Мен Академия билан жанг қилаётганим йўқ, фақат, шунинг афсус билан таъкидлайманки, унинг ҳозирги ҳолати — Американинг маънавий ҳаёти энг муҳим эҳтиёжлардан қандай ажралиб қолгани учун ёрқин мисол бўлаяпти.

Худди шунақа узилиш, афсуслар бўлсинки, кўплаб университетларда, коллежларда ва мактабларда бор. Мен улардан, замонавий адабиётга чинланам қизиқадиган фақат тўрттасини: Флоридадаги Роллингз-коллежни, Вермонт штатидаги Мидлбери-коллежни, Мичиган ва Чикаго университетларини айта оламан. (Чикаго университетига моҳир ёзувчи Роберт Херрик ва жасур танқидчи Роберт Морс Ловетт дарс беришган). Фақат тўртга! Ахир, Америкадаги университетлар, коллежлар, консерваториялар, илоҳиётчилик, ҳунармандчилик, бадий ўқув юртлари кўчалардаги автомобиллар каби саноксиз-ку. Қачон кўзингиз готика услубидаги ойнаванд, мустаҳкам пойдевор устига қурилган жамоатчилик биносига тушса, билингки, бу — яна бир университет, унда икки юздан тортиб, йигирма минггача талаба таълимнинг азобларидан бирдек қочиб, санъат бакалаври деган даража берадиган ижтимоий имтиёزلарни қўлга киритишга тиришиб ётибди.

О, шубҳа йўқки, ижтимоий нуқтаи назардан бизнинг университетлар кенг халқ оммаси билан мустаҳкам алоқалар ўрнатишган! Масалан, спорт соҳасида! Қайсидир йирик бир коллежнинг футбол матчида саксон минггача ишқибоз ўтиради. Ҳар бири билет учун беш доллардан тўлаб, машинасида ўн мингдан тортиб, минг милгача юриб келган, энди, йигирма икки ўйинчи чиройли чизиб қўйилган майдон бўйлаб бир-бирини қувалашидан завқ олиши керак. Футбол мавсумида яхши ўйинчи бизнинг энг улуғ ва севимли қаҳрамонларимиздан Генри Форд, Президент Гувер ва полковник Линдберг сингари ҳурматга сазовор бўладилар.

Айтганча, бизнес “худо”лари билимларнинг муайян соҳаси — фан фидойиларига ҳурмат бажо келтирадилар. Бизнинг аслзодалар орасидаги савдогарлар поэзияга ва санъаткорнинг таҳайюлига қанчалик совуқ қарамасинлар, барибир Миллекен, Майкельсон, Бантинг ва Теобальд Смит¹ олдида илтифот билан чидашга тайёрлар.

¹ Миллекен, Роберт (1868-1953) — америкалик физик, Нобел мукофоти лауреати. Майкельсон, Альберт Авраам (1852-1931) — америкалик тадқиқотчи физик, нур тезлигини ҳисоблаб топган, Нобел мукофоти олган. Бантинг, Фредерик (1891-1941) — канадалик бактериолог, инсулин яратувчиси, Нобел мукофоти лауреати. Смит, Теобальд (1859-1934) — америкалик бактериолог, Техас безаги тагувчисини кашф этган.

Бироқ, бизнинг университетлар санъат соҳасида ҳаёт ва ижоддан қанчалик узилган ва ёлғизланиб қолган бўлсалар, спорт ва фан соҳасида жамият билан шунчалик жипс алоқа ўрнатганлар. Америка университетининг тақводор профессори назарида адабий асар, ўзининг оддий замондоши қалбидан тўлғоқ билан тугиладиган нарса эмас. Ҳечам! Бу — қандайдир олий инсонлар тарафидан сирли равишда яратилган ўлик бир нарса. Бу инсонлар шайтоний ихтиро — ёзув машинкаси пайдо бўлишидан илгарироқ дунёдан ўтиб кетган бўлсаларгина ҳақиқий санъаткор ҳисобланадилар. Адабий асарни ҳамма қатори оддий — кўчада юрадиган, ҳеч нимаси билан бошқаларникидан фарқ қилмайдиган шим ва пиджак кийиб, ташқаридан қараганда шофер ва фермердан фарқ қилмайдиган одамлар яратиши университетнинг ҳақиқий профессори ҳаёлига келса, афти бужмайиб кетарди. Бизнинг америкалик профессорларга ёрқин, совуқ, нуқсонсиз ва ўлик адабий асар ёқади. Бундай хислат фақат Америка университетлари профессорларига хос, деб ўйламайман. Оксфорд ва Кембриж профессорлари, ҳали ҳам уялмасдан яшаб юрган Уэллс, Беннет, Голсуорси ва Жорж Мурни дунёдан аллақачон ўтиб кетган ажойиб Сэмюел Жонсон билан тенглаштириш одобдан эмас, деб ҳисоблашларини биламан. Швеция, Франция ва Германия университетларида ҳам тушунишдан қўра кесиб ташлашни афзал биладиган профессорлар етарлича топилади, деб ўйлайман. Бироқ, Америка сингари ёш, яшовчан, изланувчан мамлакатдаги адабиёт ўқитувчилари кўҳна Европанинг мавжуд анъаналари соясида яшаётган касбдошларига қараганда камроқ таркидунёчию кўпроқ дунёвий, деб ўйлаш мумкин.

Йўқ, бундай эмас экан.

Яқинда Америка университетларидан ғалати воқелик — “янги гуманизм” урчиб чиқди. “Гуманизм” сўзи шунчалик кўп маъноларда ишлатиладики, натижада ҳар қандай маъносини йўқотиб қўйди. Бу сўз остида ҳамма нарсани: замонавий деҳқонлар диалектига қараганда, қадимги юнон ва лотин тиллари улуғворроқ дегандан тортиб, то, исталган ҳозирги тирик деҳқон ўлиб-чириб кетган қадимий юнондан қизиқарлироқ, деган фикргача барини тушуниш мумкин. Бироқ, бу ғалати воқелик мавҳум тушунчани ўзига шпор қилиб олганининг ўзиёқ хослик аломати.

Тушунишимча, ҳозирги ҳаяжонли ва истиқболли дунёда ҳаёт қаттиқ қобилди дирижаблларни, хитой инқилобини, большевиклар томонидан қишлоқ хўжалиги индустриализациясини, пароходлар, Грэнл-Кэньон, ёш болалар, даҳшатли очлик, айрим олимларнинг ҳудога шак келтириши каби туҳфаларни рўқач қилиб турганда, табиийки, биронта ёзувчида “янги гуманист”ларнинг ақл-идрокли ва шавқ-завқли гоёлари устида ўйлаб кўришга вақт топиламайди. Бу энг янги секта инсон табиатининг иккиёқламалик эканлигини бизга тақрор эслатади, холос. Унга қулоқ тутсанг, адабиёт инсон руҳининг Худо ёки Иблис билан курашини тасвирлашдан нари ўтмаслиги керак. Лекин, шуниси қизиқки, на Худо, на Иблис замонавий либос кийиши мумкин эмас, уларга, албатта, қадимги юнонлар кийими зарур. Янги гуманистлар учун Эдип — фожиавий шахс, тийиб бўлмайдиган олди-сотди дунёсини машиналар босиб кетиш хавфи остида яшаб, ўзида Худонинг ички ва ташқи қиёфасини сақлаб қолишга тиришаётган одам эса фожиавий эмас. Уларнинг таъкидлашларича, яшайдан мақсад ўз-ўзини тийишдир. Бу билан нимага эришишдан қатъи назар! Улар азоб чекаётган одамга бундан бошқа таскин беролмайдилар. Пировардида, янги гуманистларнинг жудаям янги бўлмаган доктринаси шунга олиб келадики, санъат ва ҳаётдаги асосий нарса, бу — инкор этиш. Бу доктрина бизнинг тиниб-тинчимас, тараққийта интилган дунёмизга суқулиб кирган энг қора аксиламадир.

Қанчалик ғалати туюлмасин, бу ўлим доктринаси, ҳаётнинг мураккабликлари ва хатарларидан монастирларнинг тинчгина фаносига қочиб кетиш насиҳати бизнинг профессорлар орасида оммалашиб кетяпти, ваҳоланки улар мардлик ва руҳий жасорат намунасини кўрсатишлари керак эди. Натижада ёзувчилар, университетлар кўрсатиши мумкин бўлган ижобий таъсирлардан маҳрум бўлиб қолдилар.

Доим шундай бўлиб келган. Американинг ўз Брандеси, Тэни, Гётеси, Крочеси бўлмаган. Ижодий истеъдодлар сероб бўлгани билан бизнинг танқидчилик кўпгина совуқ ва кучсиз. У билан бахил қариқизлар, спорт репортёрлари ва заҳар профессорлар шуғулланишади. Бизнинг Эразмлар — қишлоқчи собиқ ўқитувчи аёллар. Бадий мезёрлар, агар уларни яратадиган ҳеч ким бўлмаса, қаёқданам пайдо бўлсин?

Эмерсон, Лонгфелло, Лоуэлл, Холмс, Олкотт кабилардан иборат ўн тўққизинчи аср ўргаларидаги Кембриж-Конкорд улуғ ҳамжиҳатлиги адабиёти Европа адабиётининг сентиментал акси эди. Бу ёзувчилар мактаб яратмади, эътиборга лойиқ таъсир ўтказолмади. Уитмен, Торо, По ва қисман, Готорн яккамоҳов эдилар, замондош “янги гуманистлар” улардан нафратланишган ва уларни ҳақорат қилишган. Адабиёт майдонига Уильям Дин Хоуэллс кириб келиши билан бизда олий мақсадга ўхшаган бир нарса пайдо бўлди. Бироқ, бу олий мақсад шунақанги хунук эдики!

Мистер Хоуэллс мулойим, ёқимли ва ҳалол инсонлар тоифасидан, лекин унинг дунёқараши, қавм руҳонийси ҳузурига чойга таклиф қилинганликни ўзи учун буюк шодлик, деб биладиган қариқизларникига ўхшаган эди. У на фақат Худога шак келтириш ва уятсизликдан, ҳатто Герберт Уэллс айтганидек, “ҳаётнинг гўзал қўполликлари”дан ҳам нафратланган. Унинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари таҳайюлий бўлган, лекин ўзи соддаларча, ҳақиқий деб ўйлаган. Масалан, фермерлар, денгизчилар ва фабрика ишчилари, эҳтимол, бордир, бироқ, фермерлар ҳеч қачон гўнг деган нарса билан шуғулланмаслиги, денгизчилар уят қўшиқларни айтмаслиги, ишчи эса сахий хўжайиндан доим миннатдор бўлиши керак ва уларнинг бари Флоренцияга саяҳат ҳақида орзу қилишлари, қашшоқларнинг антиқа кийимларига қараб, мулойим жилмайишлари лозим.

Хоуэллс “янги гуманизм”нинг бундай обрўли фалсафасига астойдил ишонганки, ҳатто 1914 йилда катта уруш тўфони бошланиб кетгунга қадар ўз замондошларига кучли таъсир ўтказган. У ҳатто Марк Твенни, ёзувчиларимиздан, эҳтимол, энг улуғиyo шафқатсиз қари ёввойини жиловлаб олиб, фрак ва цилиндр кийдиришга муваффақ бўлди. Унинг таъсири, баъзан, ҳозир ҳам билиниб туради.

Хоуэллснинг ўзидан барча жиҳатлари билан устун тура оладиган, лекин унинг таъсирида ҳалол ва улуғ реалистдан мулойимгина, бироқ рангпар насихатгўйга айланиб қолган ёзувчи Хемлин Гарленд ҳам унга сажда қилади. Мистер Гарленд, айтиш жоиз бўлса, замонавий Америка адабиётининг отаси. Шу нуқтаи назардан уни ёш ёзувчилар кўп ташвишга солади. Улар таъби хунук бўлиш билан бир вақтда, эркаклар ва аёллар ҳаммавақт ҳам ибодат китобларида айтилганидек севиншавермайдилар, оддий одамлар Бош кўчадаги аёллар адабий клубида расм бўлмаган сўзларни гоҳида ишлатиб турадилар, деб шама қилишни ўзларига раво кўрадилар. Хемлин Гарленднинг ўзи ёшлигида Бостонга кўчиб ўтиб, маланийлашиб, таркидунёчи бўлиб қолишидан илгари, “Сафар йўллари” ва “Датчерс-Кули атиргули” номли иккита, фош қилувчи дадил, реалистик асар ёзиб қўйган. Мен уларни болалигимдан, Миннесота прерияларидаги кичкинагина шаҳарчада яшаганимда ўқиганман. Мистер Гарленд худди шунақа ўлкаларни тасвирлаганди, шунинг учун унинг қиссалари мени жуда тўлқинлантириб юборган.

Бальзак ва Диккенсни ўқиб тушундимки, Франция ва Англиянинг оддий одамларини худди кўрганингдек тасвирлаш мумкин экан. Лекин, менинг калламга фикр келмабдики, ахлоқ-одоб чегарасида туриб, Миннесота штатидаги Сок-Сентернинг аҳолиси ҳақида очиқ-ойдин ёзиш мумкин эмас экан. Адабий анъаналаримизга мувофиқ ҳолда биз, Ўрта ғарбда яшовчилар ниҳоятда олийҳиммат ва бахтли эдикки, биронтамиз Бош кўчанинг зерикарли ҳаётини Нью-Йорк, Париж ёки Стокгольмнинг мажусийларча жанжал-тўполонига алишгирмаган бўлардик. Мистер Гарленднинг “Сафар йўллари”ни ўқиб, Ўрта ғарб фермерлари ҳам баъзан саросимага тушиши, оч қолиши, разил ёки қаҳрамон бўлиши мумкинлигини тушунадиган одам борлигини билдим. Шундан кейин мен эркинликни тўйдим, ҳаёт қандай бўлса, шундайлигича тасвирлай олишимни билдим. Мен Американи мистер Уильям Дин Хоуэллснинг нурафшон қарашлари билан эмас, қандай кўрсам, шундай тасвирлашимга мистер Гарленд сабоқ бўлганини билганида хурсанд бўлиш билан бир вақтда ранжиган бўлармиди. Мистер Гарленд сингари одамлар янги сўқмоқларни кашф этиб, вақт ўтиши билан чекланган, тор фикрли бўлиб қолиши унинг фожеаси ва бунда озодлик мамлакати бўлган Американинг фожиаси тўлалигича намоён бўлади.

Хоуэллс сингари одамлар бор кучи билан Американи тақводор инглиз шаҳарчасининг ғира-шира ўхшаши қилиб кўрсатишга интилган бўлсалар, бошқа баджаҳл ва ҳақиқий инсонлар — Уитмен ва Мелвилл, Драйзер, Хьюнекер ва Менкен,

бизнинг мамлакат нафис муомалани сингдиришдан каттароқ ишларга қодир, дея ўжарларча таъкидлаб турдилар.

Ҳеч қанақа бадий меъёрларимиз бўлмаса ҳам биз яшаб қолдик. Ёш ва кучли одамлар учун меъёр бўлмагани ҳам маъқул. Ўзимнинг қадрдон, севимли мамлакатим ҳақида айтган гапларимни тугатиб, мен бу обидийдани кўтаринки оҳанг билан тугатмоқчиман.

Мен Америка адабиётининг келажагига умид ва тўла ишонч билан қарайман. Биз, яхши ниятли, соғлом фикрловчи ва ниҳоятда гўр қолоқликнинг нафасни қайтарар даражадаги муҳитидан чиқиб оламиз. Бизда шундай ёш қаламкашлар борки, уларнинг эҳтиросли ва чинакам бадий асарларини ўқиб, ўзимни уларнинг орасида, деб ҳис қилиш учун қариллик қилиб қолишимни ўйласам, хафа бўлиб кетаман.

Бизда Эрнст Хемингуэй бор, қаҳри қаттиқ йигит, оғир ҳаётий мактаб ўтаган, ўзига қаттиқ талаблар қўйиб тарбияланган, чинакам санъаткор, ҳаёт унинг учун қадрдон стихия; Томас Вулф бор, ўтгизга етган ё етмаган йигитча, бор-йўғи битта романи “Ўз уйингга қара, фаришта” адабиётимиздаги энг яхши асарлар билан бир қаторда туради ва ҳаётнинг раблеча завқ-шавқи билан тўлиб-тошган; Торнтон Уайлдер бор, бизнинг реалистик асрда нуқул қадимий, гўзал ва романтик тушлар кўради; Жон Дос Пассос бор, инқилоб олови, бэббитларнинг яхши ниятли ва соғлом олий мақсадларидан нафратланади; Стивен Бене бор, қария Жон Браун хотирасини улуғлаб, зерикарли Америка адабиётига эпик поэма жанрини қайтариб берди; Майкл Год бор, Ист-Сайддаги шу пайтгача ҳеч ким билмаган яҳудий кварталларининг ҳаётини тасвирлаган; Уильям Фолкнер бор, Жанубни, чамбаракли кенг юбкаси Жанубни тасвирлаб берган; яна ўнлаб ёш шоирлар ва прозаиклар борки, улардан кўпчилиги ҳозир Парижда яшайди, Жеймс Жойс агъаналарига маҳлиё бўлиб юришибди, бироқ қанчалик бахиллик қилмасинлар, одобдан ташқари, бир хил қолишга тушиб қолган ва зерикарли нарсаларни инкор этадилар.

Мен уларни олқишлайман, уларнинг Америкага — баланд тоғлар ва чексиз прериялар, улкан шаҳарлар ва овлоқ кулбалар, ҳисобсиз бойликлар ва келажакка катта ишончлар билан қараган мамлакатга, Россия каби ўзига хос, Хитой каби зиддиятли, Америкага муносиб адабиёт яратишга қатъият кўрсатаётганларидан қувонаман.

*Қудрат ДУСТМУҲАММАД
таржимаси.*

Эпоснинг янги босқичи

Халқ дostonлари кишиларнинг озод ҳаёт, обод мамлакат, садоқатли севги ҳақида асрий орзу-умидларини кўтаринки романтик пафосда, ўзига хос муболағавий тасвир йўллари, кўпроқ анъанавий образлар ва муайян эпик стереотиплар, яъни барқарор мотивлар ҳамда формулавий ифода воситалари орқали акс эттириши билан алоҳидалик касб этади. Юзаки қаралса, халқ оғзаки эпоси асрлар мобайнида қайта-қайта куйланган сюжетларни муайян ўзгартиришлар билан такрорлашдек, умумэпос табиатида эса ҳеч қандай ўзгариш юз бермагандек бўлиб туюлади. Аммо аслида шундайми? Бизнингча, мутлақо бундай эмас. Агар Х асрдан бу ёғидаги ўзбек халқ дostonлари тараққиётига назар солинса, оғзаки эпосда ҳам жонли жараён сифатида гоҳ мавзу, гоҳ таркиб, гоҳ образлар талқини жиҳатидан турли хилдаги ўзгаришлар гувоҳи бўламиз. Бу ўзгаришларни эса халқ дostonчилари олдига ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётнинг ўзи қўяди. Масалан, дастлаб алоҳида-алоҳида элатлар сифатида тарқоқ ҳаёт тарзини кечирган уруғларнинг бирлашиб, ягона халқ сифатида ташкил топиш жараёнларини акс эттирувчи қахрамонлик эпоси вужудга келди. Унинг эпик анъанадан мустаҳкам ўрин олиши, бир нечта версия ва вариантларда тарқалиши, турли сиёсий воқеалар таъсирида (масалан, мўғул босқинчилиги каби) унутилиш даражасига тушиши, XVI асрдан бошлаб эса унинг қайтадан яратилиши эпос тарихида беш асрдан зиёд вақт мобайнида юз берди. Ана шу даврларда тарихий мавзуларда халқ дostonлари яратилмаган, деб ким кафолат бера олади? Аммо оғзаки эпосни ёзиб олиш анъанасининг йўқлиги туфайли жуда кўп халқ дostonларининг изсиз йўқолиб кетганлиги аниқ.

XVII асрга келиб ўзбек халқ дostonлари тараққиётида қайтадан жон-

ланиш юз берди. Бу нарса, бир томондан, турли жойларда ўз анъаналарига эга бўлган дostonчилик мактабларининг шаклланишида (масалан, Самарқанд вилоятидаги Булунғур, Каттакўрғон, Сурхондарёдаги Шеробод дostonчилик мактаблари шулар жумласидандир), иккинчи томондан, бутунлай янги типдаги халқ дostonларининг яратилишида кўзга ташланади. Бу типдаги дostonлар ўзбек эпосшунослигида романтик дostonлар деб юритилади.

Романтик дostonлар халқ бадий тафаккури маҳсули бўлмиш афсона, эртак сюжетларини эпосга хос кўтаринки руҳда куйлаши билан ажралиб туради ва мана шу маънода “халқ романлари” демакдир. Уларда севги романтикаси, мамлакат мудофааси, дўстлик ва биродарлик, эгизаклар қисмати, инсон умрининг моҳияти эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш ва эзгуликнинг ғалаба қилиши ҳақидаги абадий мавзулар халқ дostonларига хос эпик қамровда тасвирланади. Бундан ташқари, халқ бахшилари мумтоз адабиётда кенг тарқалган кўпгина сюжетларни ҳам қайта ишлаб, дoston шаклида куйладилар. “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра”, “Баҳром ва Гуландом” каби бир қанча халқ дostonлари бунинг ёрқин намунаси бўла олади.

Романтик дostonларнинг ҳозир мавжуд ёзиб олинган сюжетлари жиддий таҳлил этилса, улар таркибида илгаритдан оғзаки анъанада яшаган ва бахшилар ўртасида оғиздан-оғизга ўтиб бизгача етиб келган романтик дostonлар етакчилик қилишига амин бўламиз. Бундан ташқари, романтик дostonлар таркибида халқ афсона ва эртаклари сюжетларини дoston қолипига солиб куйлаш туфайли яратилган, шунингдек, мумтоз ёзма адабиётда маълум ва машҳур дoston сюжетларини қайта ишлаш орқали юзага келган асарлари ҳам

анчагина. Қисқаси, асосан кўчманчи чорвадорлар санъати бўлмиш оғзаки эпос билан ёзма эпоснинг синтезлашуви XVII-XIX асрлар ўзбек халқ достончилиги таркибида романтик достонларнинг мислсиз ривожланишига олиб келди.

Қозоқ фольклоршунослари проф. Р.Бердибоев, Б.Азоева, Қ.Саттаровлар “Кўзи Кўрпеш-Баян сулув”, “Мунглик-Зарлик”, “Кизжибек”, “Қалқаман-Мамир”, “Женглик-Кебек”, “Ақбапа-Саўтбек”, “Бўзйигит”, “Айман-Шолпан”, “Тоҳир ва Зухра” каби қозоқ оқинлари томонидан куйланган достонларни тахлил қилиб, уларнинг воқеаси қахрамонлик достонларидан кескин фарқ қилишини ва улар романтик достонлар эканлигини алоҳида қайд этишади. Бундан ташқари, улар романтик достонларнинг қозоқ халқ эпос таркибида XVIII-XIX асрларда вужудга келганлигини ҳам кўрсатишади.

Туркман фольклоршунослигида ҳам романтик эпос масаласига жиддий эътибор берганлар. Жумладан, Б.А.Қарриев, Х.Х.Кўруғли, М.А.Сақали, Б.Мамедязов каби олимлар “Хурлиқ ва Ҳамро”, “Саёт ва Ҳамро”, “Шоҳсанам ва Ғариб”, “Зухра ва Тоҳир”, “Асли ва Карам”, “Гул ва Булбул” каби қатор эпос намуналарини романтик достонлар деб ҳисоблайдилар. Уларнинг қайд этишларича, романтик достонлар XVI-XIX асрларда туркман халқ оғзаки эпоси таркибида шаклланди.

Туркман халқ эпоси ҳақида фикр юритганда шуни назарда тутиш лозимки, ўзбек халқ эпосида романтик достон сифатида қараладиган “Гўрўғли” туркуми туркман эпосшунослигида қахрамонлик достони сифатида баҳоланади. Шу боис “Гўрўғли” достонлари туркман эпосшунослигида романтик достонлар сирасига киритилмайди.

Бу ўринда шуни айтиш керакки, Хоразм воҳасида яшовчи ўзбек, туркман ва қорақалпоқ бахши ва жировлари романтик достонларни тингловчилар аудиториясининг миллий мансубиятига қараб уч тилдан бирида ижро этаверганлар. Мана шунинг оқибатида бу уч халқ эпосида муштарак сюжетга эга бўлган алоҳида достонлар қатлами вужудга келган.

Қирғиз халқ эпосида ҳам романтик достонлар мавжуд. Бироқ қирғиз эпосшунослигида бу хилдаги достонлар “ижтимоий-маиший достонлар” атамаси билан юритилади. Романтик достонларда қирғиз халқининг адолат, соф севги, ватанпарварлик,

дўстлик, ҳалоллик ҳақидаги асрий орзу-умидларлари куйланади. “Саранжи-Бокей”, “Жаниш-Байиш”, “Туштук”, “Қурманбек”, “Қожодаш”, “Олтобай”, “Эр Туштук”, “Кедейкан”, “Эр табилди” каби достонлар мазмуни, образлар тизими, гоёвий-бадий хусусиятлари билан ўзбек романтик достонларига жуда яқин туради. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишларича, қирғиз халқ ижтимоий-маиший достонлари XVII-XVIII асрлардан кейин оғзаки эпоснинг янги типи сифатида юзага келган.

Кўплаб туркий халқлар эпослари табиатида XVI асрдан кейин юз берган гоёвий-эстетик ҳамда тарихий-структурал ўзгаришлардан қорақалпоқ ва татар халқ эпослари ҳам четда қолмади.

Таниқли қорақалпоқ фольклоршуноси проф. Қ.Мақсетов қорақалпоқ эпосини тасниф этар экан, унинг таркибида ўзбек романтик достонларига шакл ва мазмун жиҳатидан мос келадиган достонлар гуруҳи мавжудлигини алоҳида қайд этади. Аммо у бу хилдаги достонларни “лиро-эпик” ва “ижтимоий-маиший” достонлар деб номлайди. Лиро-эпик достонларга у “Ғариб ошиқ”, “Саятхон ва Ҳамро”, “Ашиқ Нажаб”, “Хурлиқо ва Ҳамра”, “Тоҳир ва Зухра”, “Лейли ва Мажнун”, “Юсуф ва Зулайха” каби асарларни киритади. Ижтимоий-маиший достонларга эса “Шаҳриёр”, “Ширин ва Шакар”, “Кеншайим”, “Менгликал”, “Зарлик ва Мунглик” қабиларни киритади.

Диққат билан кузатилса, Қ.Мақсетов таснифидаги ҳар икки гуруҳга мансуб асарларнинг барчасини романтик достонлар ташкил этишини кўриш қийин эмас. Чунки эпик тасвирнинг реал воқеаликка муносабати, образлар тизимидаги аънанавийлик, бадий тасвир савияси жиҳатидан қорақалпоқ ва ўзбек романтик достонлари бир хил тарихий тизим типига мансуб. Мана шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, XVI-XVII асрлардан кейин ўзбек халқ эпоси табиатида, унинг гоёвий-бадий йўналишида юз берган ўзгаришлар қорақалпоқ халқ эпосида ҳам юз берди. Аниқроқ қилиб айтганда, қорақалпоқ халқ эпоси таркибида романтик достонлар вужудга келди.

Татар эпосшуноси Ф.И.Урманчев “Кўзи-Кўрпаш ва Баян сулув” эпосини лиро-эпик достон сифатида тавсифлайди, асарнинг яратилиш даврини XVII асрга тааллуқли деб кўрсатади. Унинг мазкур достонга берган тавсифидан келиб чиқилса, “Кўзи-Кўрпаш ва Баян сулув” барча жиҳатлари-ла

ўзбек романтик дostonлари билан типологик хусусиятга эга.

Озарбайжон эпосшунослигида ҳам халқ дostonлари икки йирик гуруҳга бўлинади. Улар қаҳрамонлик ва муҳаббат дostonларидан иборат. Қаҳрамонлик дostonларига “Китоби Дада Кўрқуд”, “Кўрўғли”; муҳаббат дostonларига эса “Тоҳир-Зухра”, “Асли-Карам”, “Ошиқ Ғариб”, “Аббос-Гулгаз”, “Гул-Маҳмуд”, “Валех-Зарнигар”, “Алихан-Пари”, “Маҳаммад-Гуландом”, “Хан Чўпон”, “Султан-Гандаб” кабилар киритилган.

Озарбайжон ишқий дostonлари тарихий воқеликка муносабати, воқеа йўналиши ва гоъвий-бадий хусусиятлари билан ўзбек романтик дostonлари билан бир хил хусусиятга эга. Маълум бўладики, озар эпосшунослари романтик дostonларни ишқий мазмунига қараб муҳаббат дostonлари деб номлаганлар. Аслида эса юқорида номлари зикр этилган дostonларнинг барчаси типологик жиҳатдан романтик дostonлардан иборат.

Турк фольклоршунослигида ҳам халқ дostonлари икки гуруҳга – қаҳрамонлик ва ошиқ ҳикояларига ажратилади. Қаҳрамонлик ҳикояларига улар Гўрўғли билан боғлиқ ва Гўрўғли билан боғлиқ бўлмаган “Ашрафбей”, “Салмонбей”, “Латифшоҳ”, “Арслонбей”, “Ярали Маҳмуд”, “Бейбуйрек” каби дostonларни киритадилар.

Ошиқ дostonлар гуруҳига “Мирзейи Маҳмуд”, “Улфатин”, “Алиф ва Маҳмуд”, “Ошиқ Ғариб”, “Ошиқ Карам”, “Қурбони”, “Тоҳир Мирза”, “Хаста Ҳасан”, “Қаражаоғлан”, “Видоди Хаста”, “Ҳасан ила Меҳржон” каби асарлар киритилган. Халқ дostonларини юқоридагига ўхшаш тасниф этиш иккинчи бир турк фольклоршуноси Фикрат Туркман томонидан ҳам амалга оширилган.

М.Таҳмасиб, Н.П.Баратов ва Ф.Туркманларнинг фикрларича, таркибида самовий мифлар мавжудлигига қарамай, ишқий дostonлар озарбайжон ва турк халқ эпоси сирасида XVI-XVII асрларда юзага келган. Шу нарсанинг ўзи кўрсатадики, XVI асрдан кейин ўзбек, қозоқ, қорақалпоқ, қирғиз, туркман, озарбайжон ва турк халқлари эпослари тараққиётида янги босқич бошланади. Бу нарса

оғзаки эпоснинг миф, афсона ва эртаклари кенг эпик кўламда қайта ишлаш натижасида юз берди. Албатта, бу жараён оғзаки эпик аъналарнинг жонли ижро ҳамда ижодий давомийлиги билан боғлиқ ҳолда юз берди. Бироқ, айна шундай жараён Тоғли Олтой, Сибир ва Узоқ Шарқда яшовчи туркий халқлар эпосида юз бермади. Бизнингча, уларнинг эпосида романтик дostonларнинг юзага келмаслиги ана шу халқларда оғзаки эпик аъналарнинг аста-секин сўна бошлаши билан изоҳланади. Чунки уларда мумтоз дostonчилик ҳамда эртак эпоси биздагидек даражада бўй кўрсатмайди. Қолаверса, Тоғли Олтой ва ёқут дostonларининг мазмуний қамрови, шаклий хоссалари ўта даражада аънавий бўлиб, улар ўзларига “ёт” бўлган эпик материални ўзлаштириб олмайди.

Хулоса қилиб айтганда, романтик дostonлар ўзбек халқ эпоси учунгина хос бўлган типдаги эпос бўлмай, у Ўрта Осиё, Волгабўйи, Кавказ ва Онадўлуда яшовчи туркий халқлар эпослари учун муштарак ҳодиса ҳисобланади. Бу нарса ана шу халқлар эпик тафаккурида уйғунлик мавжудлигидан далолат беради.

Романтик дostonлар сюжети халқ афсоналари, ривоят ва эртаклари билан генетик алоқадорликка эга. Бу нарса романтик дostonлардаги эпик шартлиликнинг миқёси ва даражаси, эпик идеаллаштириш мезонларининг эртак эпосига яқинлиги билан изоҳланади.

Романтик дostonлар Ўрта асрлар феодал жамиятида яшаган аждодларимизнинг озод ва обод мамлакат, тинч ва фаровон ҳаёт, садоқатли севги, барқарор дўстлик ҳақидаги юксак идеалларини акс эттирувчи йирик эпик асарлардан иборат. Юксак идеал эса реал ҳаётдан юқори туради. Шу боис романтик дostonлар сюжети, қаҳрамонлари ҳеч қачон реал воқеалик, макон ва замон, тарихий шахслар билан боғлиқликда таҳлил этилмайди. Реал воқеликдан узоқлиги, идеал тасаввурдаги қаҳрамонлар фаолиятини акс эттиришларига қарамай романтик дostonлар тингловчини ўзига мафтун қилади, унинг руҳини кўтаради ва эзгуликка даъват этади.

Тараққиётимизнинг маънавий асослари

*“Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг ғоявий асослари”
китоби ҳақида мулоҳазалар*

Ўтган XX аср жаҳон тарихидаги зиддиятли ва буюк кашфиётлар ҳамда ер юзининг сиёсий ва ижтимоий қиёфасида кескин ўзгаришлар содир этган турфа воқеаларга бой аср бўлди.

Худди шу юзйиллик мафкуралар асри бўлди, десак хато бўлмайди. Бунда турли сиёсий оқимлар, социал гуруҳлар, “дохийлар” қадимдан шаклланиб келаётган турли ғоя ва мафкураларни амалиётга татбиқ этишга уринишди. Буларнинг орасида утопик тасаввурга йўғрилган марксизм-ленинизм ғоясининг халқлар устида тажриба сифатида жорий этилиши янги мафкураларнинг ёмғирдан кейинги кўзиқориндек кўпайишига олиб келди.

Мафкурани фақатгина тор қобикда тушуниш мумкин эмас. Бугунги кунда умумбашарий қадриятлар миллий қадриятлар билан мос тушиши – ягона дунёқарашга бўлган интилиш ошиб бормоқда. Бу эса ҳар бир миллат ва элатга тегишли бўлган мафкураларнинг сержилолигини инкор этмайди. Мустақиллик йилларида давлатчилик ва мафкура борасида кўплаб тарихий асарлар, илмий тадқиқотларга эга бўлди. Айтиш мумкинки, каттагина амалий тажриба ва илмий салоҳиятни қўлга киритдик. Бунда Ўзбекистон Республикаси ФА Тарих институти томонидан яратилган адабиётлар алоҳида ўрин тутди. Жумладан, кенг китобхонлар ва мутахассислар эътиборига ҳавола этилган “Мустақил Ўзбекистон тараққиётининг ғоявий асослари” номли асар ўз мақсад ва моҳияти билан алоҳида ажралиб туради.

Асарнинг мақсади шундай баён этилади: “Президент И.А.Каримовнинг

мустақил ривожланишнинг илмий-услубий асосларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқишга қўшган ҳиссаси кўрсатиб берилади, жамиятнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётидаги туб ислохотларнинг ғоявий аспекти очилади. Асосий диққат-эътиборни ўтиш даврининг мураккаб шароитларида трансформацион жараёнларининг мафкураси ва амалиётини ўрганган ҳолда, муаллифлар уларни янгилик билан эскилик ўртасидаги кураш диалектикаси нуқтаи назаридан кўрсатишга интилганлар”.

Бўлиб ўтган тарихий жараёнларга, ҳурлигимизнинг мафкураси ва ғоясини ватандошларимиз онгига сингдиришда юртбошимизнинг мислсиз кучгайратлари натижасини ўз вақтида кўрсатиш ва илмий асослаш, энг муҳим бу жараённинг силлиққина кечмаганлигини холисона ёритиш асарнинг муҳим ютуқларидан биридир. Шу билан биргаликда ушбу тадқиқот муаллифлари ўз фикрларини мутлоқ ҳақиқат даражасига кўтармоқчи эмас, балки жамиятшунос олимлар сифатида барча билан ҳамкорликда фикр юритиш уларнинг холис ниятидир.

Тарих фанлари доктори Ш.З.Зиёмовнинг “Мустақиллик ва озодлик руҳи” номли мақоласида эрксевар халқимизнинг озодлик учун олиб борган курашларининг кўп асрлик тарихи кўрсатиб ўтилади. Ўзбекистоннинг совет даври сўнгги йилларида пайдо бўлган мураккаб сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий вазият, миллатлараро зиддиятларнинг токи қон тўкилгунча бўлган фожиали воқеаларига жуда тўғри баҳо берилади. Яъни, четдаги тажовузкор кучларнинг хоҳишлари “1989 йил июлгача Ўзбекистонда раҳ-

барлик қилганларнинг ночорлиги ва сиёсий масъулиятсизлиги” туфайли амалга ошири тарихий воқелиқдир.

Собиқ Иттифоқда 1991 йил августда содир этилган воқеалар ҳақида “чекимизга тушган мазкур синовлар, оғир ва мураккаб даврни ақл-идрок ва иродамизни бир ерга жамлаб, обрў-эътиборни ва виждонни йўқотмай, ваҳимага тушмай, сабр-тоқат билан ўтказишимиз керак” деб хулоса чиқаришлари юртбошимизнинг кучли сиёсий раҳбарлигини намоён этди.

Ҳуқуқшунослик фанлари доктори А.Х.Саидовнинг “Ўзбекистонда миллий давлатчиликнинг вужудга келиши ва ривожланиши” мавзусидаги мақола-си қизиқиш билан ўқилади. Мақолада концепциялар, илмий хулосалар ва илмий терминлар кўп ишлатилишига қарамай, кўпчилик китобхонлар учун тушунарли тилда ёзилган. Ушбу мақола ўз олдига қўйган кўплаб илмий муаммолар ечимига янгиликлар киритганлигини таъкидлаб ўтиш жоиз.

Мустақилликка эришган давлатимизда давлатчилик ва мафкура масаласи энг долзарб муаммо эди. Айниқса, етмиш йиллик мустабид бошқарувдан чарчаган, ҳафсаласи пир бўлган оммада янги ўзбек давлатчилигига нисбатан умид уйғотиш ва давлатчиликнинг бу янги миллий кўринишини изчил йўлга қўймоқ мушкул вазифа эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда мустақил миллий демократик давлатчиликни қарор топтиришнинг дастурий қоидалари, асосий устиворликлари ва йўналишларини ишлаб чиқишга кенг эътибор берилди.

Ҳуқуқшунос олимнинг “Давлат нима?” деган саволга “Давлат фуқаролик жамиятининг таркибий қисмидир. Албатта, давлат жамиятнинг ҳамма томонини қамраб ололмайди. Шу билан бирга, давлатнинг жамиятдаги ўрни ва аҳамияти ўзгариб боради”, деган жавоби миллий давлатчилигимиз моҳиятини, яъни халқчиллигини кўрсатиб беради.

Файласуф олим Қ.Назаровнинг “Миллий истиқлол ғояси – мустақилликни мустаҳкамлаш омили” номли мақола-си теран фалсафий фикрлар ва тўпланган тажрибаларга асосланиб ёзилган. Аввало Ўзбекистон Республи-

каси Президенти И.А.Каримовнинг асарларида миллий истиқлол ғояси масаласига қуйидагича алоҳида урғу берилган: “Олдимизда қўйган олижаноб мақсад-муддололаримизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг хуржидан ҳимояланиш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмоқда”.

Муаллиф ана шу миллий истиқлол ғоясининг вужудга келишидаги умумбашарий, минтақавий, миллий омилларни ҳаётий тажрибалар билан ҳамоҳанг таърифлайди. Яъни, “икки қутбли мафкура” ўртасидаги курашга барҳам берилган бўлса-да, аммо дунёда мафкуравий курашлар тўхтаб қолгани йўқ. Аксинча, жаҳон майдонларини мафкуравий бўлиб олишга уринишлар турли йўللар билан содир бўлмоқда. Ана шундай шароитда миллий истиқлол ғоясига таяниш орқалигина бундай мафкуравий майдонларда олиб борилаётган курашлар моҳиятини тўғри тушуниш ва уларнинг олдини олиш мумкин.

Профессор А.Мавруловнинг “Мустақиллик шароитида ўзбек миллий маданияти ривожланишининг ғоявий замини” мавзусидаги мақола-си мазмун ва моҳиятига кўра мустақил давлатимиздаги маданий ва маърифий сиёсат муболагасиз бошқа ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларнинг негизига айлантирилганлигини чуқур таҳлил этади. Тарихчи олимнинг фикрига кўра, мамлакатимиз раҳбариятининг маънавий ва маърифий омилларга нисбатан шаклланган ижодий муносабати асносида бу борада чиқарилаётган қарорлар оммавий характерга эга бўлди.

Тарихдан маълумки, мустамлакачилар энг аввало босиб олинган халқ, миллатни маънавий қашшоқликка дучор этиш йўлидан борганлар. Бу йўл истилочиларнинг тарих синовидан ўтган, синалган, айна пайтда уларнинг машъум сиёсатларини яшириб турувчи йўлдир.

Муаллифда айнан шу фикрнинг хулосасини кўрамиз, “советлар мустабид тузуми шароитида ўзбек миллий маданияти ҳаддан ортиқ даражада зарар кўрди. Барча мустамлакачилар каби коммунистик партия маддоҳлари ҳам ўзбек халқини қул қилиш учун, энг аввало, шу халқнинг миллий маданиятини йўқ қилишга зўр бердилар. Ўзбек халқи катта йўқотишларга қарамасдан, ўзлигини, ўз миллий маданиятини сақлаб қола билди. Истиқлол йилларида ўзбек маданий ҳаёти уйғонди, жонланди ва бўй-бастини кўрсата олди”.

Тарихчи олим А.Голованов “Мустақил иқтисодий сиёсатнинг стратегияси” номли мақоласи китобхонлар томонидан катта қизиқиш билан ўқилади. Ушбу тарихчининг совет даври иқтисодиёти тарихининг турли қирралари ҳақидаги илмий асарлари китобхонлар эътиборини қозонган. Мақолада совет режими иқтисодиёти ва Ўзбекистоннинг эркин, демократик тамойилларга асосланган бозор иқтисодиёти илмий ҳолислик билан солиштирилди.

Агар масалага чуқурроқ назар ташласак, ана шу “ихтисослашув” ёрлиғи остида барча бойликлар ташиб кетилганлиги, пахта монокультураси, хом ашё базаси сақланиши содир этилган. Хорижий тадқиқотчи Франк Гольчевский ҳам “ихтисослаштириш” борасида шундай фикр билдирган эди: Чоризм даврида Туркистондаги пахта монокультураси ва ўлкани империянинг хом ашё билан таъминлашдаги функцияси салбий ҳолат эканлиги кўп бор таъкидланган. Россия ва унинг таркибидаги мустамлакалар советлаштирилгандан сўнг ҳам аҳвол ўзгармади. Бироқ, бу давр энди “ихтисослаштириш” кўринишида ниқобга ўралиб, интерпретация қилиндики, оқибатда пахтачиликнинг шиддатли ривожлантирилиши фожиали очарчиликни келтириб чиқарди.

А.Головановнинг илмий хулосасига кўра Ўзбекистоннинг иқтисодий ислохотлари икки йирик босқични босиб ўтди. Биринчи босқич ўта мураккаб, моҳиятан бухронли давр бўлган. У 1991-1993 йилларни ўз ичига олади. Навбатдагиси 1994-1999 йилларни ўз

ичига олиб, у тараққиёт ва янгилиниш йўлидан олға бориш даврини умумий бош стратегиясидан мантиқан ва қонуний равишда келиб чиқувчи босқич бўлди. Муаллиф ҳақли равишда “миллий иқтисодий доктрина ҳаёт синовидан ўтди”, деган тўхтамга келади.

Тарихчи Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбекистонда кучли ижтимоий сиёсатнинг асослари” мавзусидаги мақоласи мустақил давлатимизда олиб борилаётган сиёсат энг аввало инсон омилига қаратилганлиги ҳамда инсон ислохот учун эмас, ислохотлар инсонга хизмат қилсин, деган изчил йўналишнинг назарияси ва амалиётига тўхталиб ўтган. Муаллиф ўз тадқиқотида иқтисодий кўрсаткичларга таянган ҳолда ўзбек халқининг совет даври ижтимоий-иқтисодий оғир аҳволини кенг очиб берган.

Тарихчи олим Э.Нуриддиновнинг тадқиқотида ташқи иқтисодий сиёсат борасида чиқарилаётган фармонлар, тузилаётган ташкилотлар, Ўзбекистон аъзо бўлган халқаро шартномалар, шунингдек йирик банклар, фирмалар билан тенг ҳуқуқли шерикчилик алоқаларини, фактларни қалаштириб таъриф у тавсиф қилишни маъқул кўрмайди. Аксинча, уларнинг энг муҳимларини танлаб, чуқур таҳлил қилади ва мустақил давлатимизнинг бу борадаги ютуқларини асосли ёритиб беради. Ўзбекистон Президентининг “Республика ташқи-иқтисодий фаолияти соҳасида эришилган муваффақиятлар, бир бутун олганда, унинг потенциал имкониятларига ҳали мувофиқ келмайди” деган фикрларидан ўринли фойдаланиши мақоланинг илмийлигини оширган.

Тарих фанлари доктори К.Оқиловнинг “Халқ аънаналари, қадриятлари, миллий мерос, урф-одатларининг қайта тикланиши ва равнақ топиши” номли мақоласи бугунги кунда халқимиз маънавиятининг қанчалик серқирралиги унинг мустақиллик давридаги ривожини билан уйғунликда баён этилган.

Муаллиф Ўзбекистонда маънавиятни сақлаш ва ривожлантириш борасида кенг миқёсдаги давлат сиёсати ватандошларимиз шуурида ҳурлик туйғусининг қарор топишига хизмат қилишини теран тушунтиради.

Тарихчи олим М.Раҳимовнинг “Ўзбекистоннинг тарихий ва маданий меросини тиклаши ва бу борадаги халқаро ҳамкорлик” мавзусидаги илмий мақоласи ўзига хос услубда ёзилган бўлиб, миллий ва умуминсоний қадриятларни авайлаб сақлаш ва маданий меросимизни изчил ўрганиш ва тарғиб этиш масалалари тўғрисида баҳс юритади. Шунингдек, ўлкамизда ижод қилган Имом-ал Бухорий, Имом ат-Термизий, Баҳовуддин Нақшбанд, Хожа Аҳмад Яссавий, Амир Темур, Бобораҳим Машраб, Бурҳониддин Марғиноний каби мутафаккирларни нафақат миллий маданиятимиз, балки жаҳон тамаддунига улкан ҳисса қўшганлиги ҳамда уларнинг хизматлари мустақиллик шарофати билан муносиб тақдирланганлиги тўғри таъкидланган.

Тарихчининг “ўзбек халқининг маънавий, тарихий ва маданий қадриятларнинг тикланиши” нафақат мамлакатимизнинг келажакдаги тараққиётига улкан ҳисса қўшиш, балки умумжаҳон ҳамжиҳатлигига ҳам пойдевор қўйиши борасидаги хулосаси ўринлидир.

Тадқиқотчи Г.Фаниеванинг “Жамиятда хотин-қизларнинг мавқеи миллий истиқлол ғоясининг муҳим шarti” номли мақоласида аёлларимизнинг фан-техника, маънавий, маърифий ва санъат соҳасида эришган кўплаб ютуқлари эслаб ўтилади ва таҳлил қилинади. “Олий ва ўрта махсус билимига эга бўлган мутахассисларнинг ҳар иккисидан бири” бўлиши ҳар қандай ривожланган, демократик давлат ҳавас қилса арзигулик ижтимоий воқеадир. Шунингдек, Республика хотин-қизлар кўмитаси фаолияти муаллифнинг кейинги тадқиқотларида кенгроқ ёритилади деб умид қиламиз.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, ижтимоий фанларнинг турли соҳаларида самарали ишлаётган олимлар миллий истиқлол мафкурасининг ва ривожланишнинг ғоявий асосларини топиш, ёритиш ва таҳлил қилишга уринганлар. Уларнинг ҳар бири бирор масалани изчил ва мукаммал очиб беришга ҳаракат қилганликлари диққатга сазовордир.

*Муродилла ҲАЙДАРОВ,
тарих фанлари номзоди.*

Виктор ВАСИЛЬЕВ

Таль тилсимоти

Хужжатли қисса

Шоҳмот тарихига назар ташлаб, XX асрнинг эллигинчи йилларида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган Михаил Таль сингари катта шовшув уйғотган бошқа шоҳмотчини топиш қийин (зеро, шоҳмотда ҳаминша истеъдодлар кўп). Албатта, XIX асрда шоҳмот осмонида юлдуздай бир ёниб-ўчган афсонавий Паул Морфи ва чемпионлик унвонини ҳимоя қилишдан бош торган. Роберт Фишер бундан мустасно. Барибир, ҳеч бир шоҳмотчи Талдай ўз замондошларини ҳаяжонга солмаган.

Талнинг мутахассисларни ҳайратда қолдирган кутилмаган шиддатли парвози, бошқа гроссмейстерларнинг бутун умрига етадиган бошни айлангириб қўядиган галабалари гулдастаси (Таль бу галабаларга эришиши учун атиги уч йил сарфлади), ниҳоят, энг муҳими – унинг ўзига хос ўйин услуби, қайсики хавф-хатардан ҳайиқмай, ҳаддан зиёд таваккал, ҳаддан зиёд тажовузкор юришлари нафақат шоҳмот мухлисларини, балки унча-мунчага мақтов айтавермайдиган гроссмейстерларга ҳам завқ-шавқ бағишларди. Сиз яна Талнинг ўзига хос қиёфасини эсланг: қирғий бурун, қисик кўзлари билан одамга тешиб юборгудай тикилганда йиртқичона қиёфа касб этарди, бунинг устига, рақибни ўйлаётган вақтда Алёхинга ўхшаб бир оз эгилиб, ўлжасига ташланишга тайёргарлик кўраётган калхатдай айланарди.

Матбуот, айниқса, хорижлик журналистлар Талнинг ажойиб галабаларида, унинг ташқи қиёфасида қандайдир тилсимот борлигини таъкидлашдан чарчамасди. Унга дарҳол ўхшатишлар топишди: “Иблис”, “Қора қошлон”, “Паганини”... Бунда унинг ташқи кўриниши итальян бастакорига ўхшаши ва битта торда “иблисона” маҳорат билан ўйнаши, яъни қилга осилиб қолган вазиятларни юзага келтириши, кейин голибона чиқиб кетишига ишора бор.

Кимлардир Талнинг рақибларини гишоз қилиб, уларга магнит кучлари орқали ноаниқ режалар тузишга таъсир этаётгани тўғрисида жиддий гапира

*Русчадан
Асрор Мўминов
таржимаси.*

Россиялик ёзувчи ва журналист Виктор Васильев XX асрнинг 50-йиллари охиридан нуфузли спорт газетасида шоҳмот шарҳловчиси сифатида меҳнат фаолиятини бошлади. Хизмат юзасидан таниқли гроссмейстерлар билан мулоқотлар уюштириш, қизгин баҳсларнинг шохиди бўлиш ва мусобақалардан ҳисоботлар тайёрлаш орқали шоҳмотнинг сирли оламига кириб борди. Унинг мақола ва асарларида асосий эътибор шоҳмот курашининг руҳиятига қаратиларди. Шу боис унинг жаҳон чемпионлари – Михаил Ботвинник, Василий Смилов, Тигран Петросянга бағишланган асарлари ва бошқа мавзулардаги мақолалари ўқувчилар томонидан катта қизиқиш билан ўқиларди. Айниқса, Виктор Васильевнинг шоҳмот бўйича саккизинчи жаҳон чемпиони Михаил Таль (1936–1992) ҳаёти ва фаолиятига бағишланган “Таль тилсимоти” хужжатли қиссаси кенг китобхонлар томонидан юқори баҳоланди.

бошлади. Чунончи, Бронштейн: “Таль Мессинг ва Куни каби ўзгалар фикрини ўқий олади”, деганди.

Мана шундай тарзда “Таль тилсимоти” деган ибора пайдо бўлди ва унинг сир-синоатини ечишга қўплаб билимдонлар ҳам беҳуда уриниб кўришди. Хуллас, Талнинг ғалабалари шоҳмотнинг боқий муаммоларини ҳал этадиган янги услуб пайдо бўлганидан даракми ёки такрорланмас ўзига хос иқтидорга табиат инъом этган ақл-заковат маҳсулими, деган саволлар доирасида баҳслар қизиқ кетди. Шу тариқа шоҳмот аҳли Талнинг ажойиб ғалабаларини катта қувонч билан кутиб олаётганлар ва унга “нотўғри” юришлари эвазига ҳам ютуқларга эришаётгани учун хавотирланиб, андак ишончсиз, ҳатто киноя билан қараётганлардан иборат тоифаларга бўлинди.

Ҳозир, Таль жаҳон чемпиони унвонидан маҳрум бўлганидан буён ўнлаб йиллар ўтгандан кейин ўша вақтда унинг номи билан боғлиқ ғайритабиий воқеалар бўлмагандай ёки ўйлаб топилгандай туюлади. Аслида, шундай истеъдодли “болакай” бўлганмиди? Пушкин номи театрида жаҳон чемпионлиги учун бўлган ўйинда Ботвинникни енгганида уни ҳаяжонланган минглаб томошабинлар олқишлашганмиди? Сипоҳларини кетма-кет қурбон бериш эвазига кучли таассурот қолдирувчи ғалабалар қозониб, мамлакат чемпионати ва нуфузли халқаро мусобақаларда голиб чиққанида ҳам айримлар Талнинг қурбонлари ўзини оқламайди, юришлари нотўғри, дея бўғилиб қолгунча тушунтиришмаганмиди?

Одамзоднинг табиати қизиқ, ўтган воқеалар ҳақида фикр-мулоҳаза юришганда уларнинг мангикий яқунига эътиборини қаратмайди. Шу боис ҳозир кимларгадир Талнинг жаҳон чемпионлигига босиб ўтган йўли ва унинг ўйин услубида ўзига хослик йўқдай туюлади. Ҳатто узоқ йиллар Талга мураббийлик қилган Александр Кобленц (у Ботвинникка қарши иккала ўйинида ҳам ёрдамчи-мураббий бўлган) шундай деганди: “Ҳеч қандай “Таль тилсимоти” бўлмаган”.

Биз бундай фикрларни инкор этишга уриниб кўраимиз. Ҳақиқатан ҳам Талнинг ўйин услубига ишончсизлик ва истеъзо билан қараган тоифаларнинг баралла овози айрим шоҳмот мутахассисларининг “Талнинг ўйинида ҳеч қандай иблисона жиҳат йўқ, аксинча, фараҳбахш, ҳаётий неқбинлик мужассам юришлар ижодкори, агар таққослаш лозим бўлса, у шоҳмотда Паганини эмас, Моцартдир”, деган фикрларини бутунлай босиб кетарди. Чиндан ҳам ёш Таль хатарли юришлар қиларди, у билан бўлган ўйинларда иккала томонга ҳам (эътибор беринг, иккала томонга ҳам) хавф бирдай таҳдид соларди. Бироқ Талнинг ажойиб ечими ҳақида гапирилганда иблисона топқирлиги, жодутардай “девор ортидаги нарсаларни” кўриши қайд этиларди. Аслида, Талнинг сипоҳлар қурбони билан бошланадиган ҳар бир чиройли ҳужуми ўйиндаги вазият тақозоси бўлса ҳам уларда неқбин шоҳмот санъати ва инсон ижодий қобилиятининг чексиз имкониятига ишонч мужассам эди.

Таль билан боғлиқ баҳс-мунозаралар айримларда киноя, истеъзо уйғотган бўлишига қарамасдан замондошларининг маълум қисми унинг янги услуби, янги ғояларини тан олишди. Тўғри, Таль ўйинлари унга шубҳа билан қаровчиларга озиқа берарди. Чунки Талнинг ўйин давомидаги чиройли юришларига мутахассислар кейинчалик раддия топишарди. Ахир, шоҳмот ўйини масала ёки мансуба эмас, ечимида бирор хатолик ўтса, уни тамоман йўққа чиқариб бўлмайди. Зеро, шоҳмот ўйинида икки ақл-заковат ва феъл-атвор эгаси нафақат тахта узра, балки руҳий жиҳатдан ҳам кураш олиб боради. Шу боис Талнинг сипоҳлар қурбони билан бошланадиган ажойиб юришлари шоҳмотнинг қатъий метёрларига мос келмагани учун уларга таваккалчилик тамғасини босиш ножоиздир. Афсуски, ҳамма нарсага шубҳа билдирувчилар Таль тантанали ғалабаларга эришган чоғларда ҳам унинг ижодий услубига ишончсизлик билан қарашди.

1954 йилда Миша Таль Владимир Сайгин устидан ғалаба қозониб, ўн саккиз ёшида спорт устаси талабини бажарди. Аммо айримлар баҳс ўйинларини таҳлил этмасдан туриб, Талнинг ғалабасидан шубҳаланишди. Ҳолбуки, Сайгин кучсиз уста ҳисобланмасди, унинг устидан қозонилган ғалаба спорт устаси бериш учун етарли асос эди. Ўша ғалабагача ҳам мутахассислар ўртасида “Ригада

истеъдодли бола бор, истиқболи порлоқ” деган гаплар тез-тез такрорланиб турарди. Шунга қарамасдан унинг биринчи қатга ғалабаси шубҳа остига олинди. Сиз бунга эслаб қолинг, бундай ҳолатлар ҳали кўп бор такрорланади. Чунки Таль мусобақаларда бирин-кетин голиб чиқаверади, билимдонлар эса ажабланиб елка қиспидан чарчамайди.

Икки йил ўтиб Миша Таль XXIII мамлакат чемпионатида иштирок этди ва голиблар – Тайманов, Авербах ҳамда Спаскийдан атиги бир очко кам жамғарди. Бу биринчи марта чемпионатда қатнашаётган шоҳмотчи учун улкан натижа! Муҳими, Талнинг ўз услуби ва кучига ишончи мустаҳкамланди, ҳужумкор ўйинлари туфайли минглаб мухлислар меҳрини қозонди.

Уша чемпионатдан кейин у ҳақда, жумладан, шундай ёзишганди: “Таль ижодий услубида бениҳоя неқбинлик устун туради. У кўтаринки илҳом билан тез ва ҳужумкор ўйнайди, ғоялари чуқур билимидан озиқ олади. У бой берилган вазиятларда ҳам ўйинни сақлаб қолиш мумкинлигига ишонади, нафис ҳимоя усулларини топавериб, рақибини чарчатиб юборади”.

Шубҳасиз, Таль услубига берилган ажойиб баҳо. Лекин ундан кейин шундай сўзлар ҳам бор: “Талнинг дунёқарashi кенг эмаслиги кўзга ташланади. Булар – шиддатли ҳужумлар, кучли юришлар, “қопқонлар”... Унинг ўйинида кўр-кўрона таваккалчилик кўпроқ, қурбонлари ҳар доим ҳам вазият тақозосидан келиб чиқавермайди”.

Кўр-кўрона таваккалчилик... Вазият тақозоси... Сиз бу сўзларни ҳам эслаб қолинг, Талнинг ўйинларига ҳали бундай нисбатлар кўп берилади. Дарҳақиқат, Таль вазият тақозосига бўйсунавермасди. Бироқ, сиз бу хислати учун унга таъна қилишга шошилманг.

Яна бир йил ўтди. Ёш спорт устаси мамлакат чемпиони бўлди. Таҳсинга лойиқ ғалаба! Барибир унинг ғалабаси оддий спорт натижаси сифатида қолиб кетди. Ҳолбуки, Таль чемпионатда саккиз нафар гроссмейстерларга ҳам қарши ўйнади. Уларнинг беш нафари – Бронштейн, Керес, Петросян, Тайманов, Толуш (нақадар таниқли гроссмейстерлар?!) мағлубиятга учради ва улар қайсидир шарҳловчининг таъбири билан айтганда, Талнинг гроссмейстерлар даврасига кириши учун овоз беришди, икки нафари дуранг ўйнаб бетараф қолди, атиги биттаси қарши чиқди. Саккиз имкониятдан олти очко. Бу – Талнинг таниқли, ҳатто машҳур гроссмейстерлар билан учрашувларда тўплаган очкоси!

Янги чемпион ўзининг ғайриоддий, таваккалона ва чиройли ўйинлари билан ажралиб турди, бу уни мухлисларнинг ёқимтойига айлангирди. Талнинг мазкур чемпионатдаги айрим ўйинлари матни дунёдаги кўплаб шоҳмот газета-журналларида эълон қилинди.

Бу ғалабадан кейин ҳам айрим билимдонлар Талнинг ўйинига ишончсизлик билан қарашда давом этишди. Залда мухлислар Талнинг ҳар бир ғалабасини гулдурос қарсақлар билан қарши олишганда, шубҳа билан қаровчилар истеҳзоли кулиб қўйишди. Ҳатто Таль Паул Кересни қақшатқич мағлубиятга учратганда ҳам уларнинг феълида ўзгариш бўлмади. Ҳолбуки, бу ғалабага қурбонлар эвазига эмас, ўйин охирида узоқни кўзлаган юришлари туфайли эришганди.

Кейинги, 1958 йилда ўтган мамлакат чемпионатида Таль болакай бўлиб эмас, номдор шоҳмотчи сифатида қатнашди. Янги чемпионнинг асал оғи тугаганди, энди ҳамма унга қарши эҳтиёткорлик ва бутун кучлари билан ўйнашди. Барибир у биринчи бўлди!

Икки марта кетма-кет мамлакат чемпиони бўлиш унчага Ботвинник, Керес ва Бронштейнгагина nasib эттанди. Аммо миш-мишлар яшовчан – яна пичир-пичир бошланди: Талга омад кулиб боқди... Наҳотки Спаскийдай шоҳмотчи ютуқ вазиятида унга ўйинни бой бериб қўйди? Наҳотки Геллер унга қарши ўйинда кўпол хато қилди? Наҳотки... Наҳотки... Мана шундай “наҳотки”лар кўп бора такрорланди. Таль кетма-кет ғалабаларга эришаётганидан қатъи назар, айримлар учун ҳали-ҳануз омади кулган, қадимий ўйиннинг қатъий қоидаларини бузаётган, лекин тахта узра “жазо”лардан “сирғалиб” чиқиб кетаётган шоҳмотчи эди.

1958 йилнинг август ойида Хорватиянинг Порторож шаҳрида жаҳон

чемпионатининг саралаш мусобақаларидан бири бўлган минтақалараро турнир ўтказилди. Буни қарангки, Таль яна биринчи! Ўша йили Мюнхенда ташкил этилган XVII жаҳон олимпиадасида Таль юқори натижа кўрсатди – ўн беш имкониятдан ўн уч ярим очко жамғарди. Сўнгра у навбатдаги мамлакат чемпионатида биринчи-иккинчи ўринни бўлашиб олди (дастлабки “омадсизлик”), кейин Цюрихда бўлган халқаро мусобақада бош совринни кўлга киритди.

Энди Талнинг ғалабаларига шубҳаланишга асос йўқдай, чунки у ишонарли, муҳими, барқарор муваффақият қозонаётганди. Бироқ сиз Белград газетасида эълон қилинган даъвогарлар мусобақаси қатнашчилари ва уларнинг ёрдамчи-мураббийлари билан ўтказилган савол-жавобга эътибор беринг. Бу савол-жавобларда барчани қизиқтираётган масала – мусобақа якунида ўринлар қандай тақсимланиши тўғрисидаги тахминлар ёзилганди.

Бизни Талнинг имконияти қандай баҳолангани қизиқтиради. Хуллас, тахминлар шундай: уни Петросян – иккинчи, Глигорич – тўртинчи, Бенко – тўртинчи, Олафссон – учинчи, Авербах (Талнинг ёрдамчи-мураббийи) – биринчи-иккинчи (ҳаттоки у ҳам Талнинг биринчи ўринни якка ўзи олишига ишонмаганди), Матанович (Глигоричнинг ёрдамчи-мураббийи) – тўртинчи ўринга қўйишганди. Бондаревский (Смисловнинг ёрдамчи-мураббийи), Болеславский (Петросяннинг ёрдамчи-мураббийи), Ларсен (Бенконинг ёрдамчи-мураббийи) ва Дарга (Олафссоннинг ёрдамчи-мураббийи) биринчи-иккинчи ўринлар эгаларини ёзишганди, лекин улар қаторига Тални киритишмаганди...

Албатта, ҳар ким ҳам шоҳмотчилар куч-имкониятларини баҳолашда янглишиши мумкин, бироқ “хизмат юзасидан” Таль ижоди билан яқиндан таниш Авербахдан бошқа ҳеч қайсисининг уни тож учун асосий даъвогар деб ҳисобламагани ажабланарли ҳолдир. Ахир, Таль мусобақаларда кетма-кет голиб чиқаётганди-ку?! Эҳтимол, улар Таль чаққон ҳаракат қилса ҳам “қиличи” гроссмейстерлар совутини тешишга интичкалик қилади, деб ўйлашгандир.

1960 йилнинг баҳорида Таль Ботвинникка қарши жаҳон чемпионлиги учун дона сураётган вақтда бундан ҳам қизиқ ҳолат юз берганди. Ўшанда айрим шарҳловчилар дунёдаги энг кучли икки шоҳмотчи тож учун баҳс юрилтаётганини унуттишгандек, шоҳмотдаги барча тартибсизликлар учун Тални айблай бошлашди. Улардан бири Таль олдий вазиятларни ўйнай олмайди деса, иккинчиси дурангнинг уддасидан чиқолмаслигини таъкидларди, учинчиси сипоҳларни қурбон қилишдаги енгилтаклиги, қайсарлиги учун койирди... Шунга ўхшаш таъналар баҳс охирига борибгина тинди. Негаки, Талнинг жаҳон чемпиони бўлиши ойдинлашиб қолганди.

Ҳа, Таль жаҳон чемпиони! Бу билан у барчага ўз услубининг тўғрилигини, ҳеч бўлмаганда, сипоҳлар қурбони билан бошланганидан юришлари мажмуи кураш қонуниятига бўйсунганини исботлади. Энди “Талга ўхшаб ўйнамаслик”, унинг қурбон бериш билан боғлиқ юришларини “қавлаштириб” хатоликларни топиш, вазиятларни тўғри баҳолай олмаслигини айтиш мумкин эди, бироқ Таль ўйин услубини бутунлай инкор этиш инсофсизликдан бошқа нарса эмасди.

Орадан бир йил ўтди. Ёш гроссмейстерлар жаҳон чемпиони унвонига ўрганмасдан туриб, тож билан хайрлашди. Яна Таль шоҳмот сипоҳларини енгилтаклик билан қурбон қилади, деган гап-сўзлар янги куч билан юзага қалқиб чиқди. Аввалдан Талнинг ижодий услубига ишонқирамай қараганлар, унинг спорт натижалари пасайиб бораётгани учун ўз фикрларини баралла айтишди: Талнинг муваффақиятлари омадга боғлиқ эди...

Биз унинг ғалабалари шукуҳи узоқ давом этмаганини инкор этмаган ҳолда спортчи Талнинг шоҳмот ривожига қўшган беқиёс ҳиссасини, бир шарҳловчи тили билан айтганда, қадимий ўйин қоидаларига “ёввойи қон” қуйганигини эътироф қилмоқчимиз. Ҳатто шоҳмот санъати қутбининг қарама-қарши томонида бўлган Тигран Петросян ҳам “Таль шамоли”га ўзининг “елканли қайиғи”ни мослашига тўғри келганини таъкидлаганди.

Хуллас, нима сабабдан Талнинг ўйин услуби кўплаб замондош гроссмейстерлари ижодига жуда тез ижобий таъсир этганини ва айрим таниқли

шоҳмотчилар унга ишончсизлик билдирганини англаш учун аввало Таль услуби моҳиятини чуқур ўрганиш керак. Бунинг учун биринчи навбатда Таль феъл-атворини тушуниш лозим. Ҳаммага маълум ҳақиқат бўлса ҳам яна такрорлашимиз зарур: нафақат гроссмейстер Таль, балки ҳар қандай шоҳмотчининг ўйин услубини унинг феъл-атворидан айри ҳолда ўрганиш мумкин эмас. Зеро, ҳар бир услуб инсон феъл-атворининг маҳсулидир.

“МЕН ЁШ ИСТЕЪДОДМАН...”

Миша Таль ғоят истеъдодли бола эди. Одатда “ғоят истеъдодли бола” дейилса, одамлар сергак тортишади. Бу бола ҳам ранг-баранг товланаётган “совун кўпиги” эмасмикин, дея ўйлашади. Кейин... Кейин... “совун кўпиги” ёрилади. Хайрият, Миша билан бундай бўлмади. У оилада эркатой бўлса-да, “ғоят истеъдодли бола” синовидан бир қадар муваффақиятли ўтди. Зеро, бу синовдан мутлақо асоратсиз ўтиш мумкин эмас.

У уч ёшида ўқишни биларди. Хотираси мисоли магнитофон лентаси: эшитган гапини эслаб қоларди. Севимли машғулоти – бирор саҳифа матнни ўқиб, кейин уни ёддан сўзма-сўз айтиб беришни ёқтирарди.

Ўз қобилиятини намойиш этиб, бошқаларни ҳайрон қолдириш ва улардан мақтов эшитиш – ғоят истеъдодлиларга хос хусусият. Миша улғайганда ҳам бу одатини ташламади. Кунлардан бир кун у шоҳмот бўйича мамлакат чемпионатининг учта ярим финали барча ўйинлари матни ёзилган тўшлам сотиб олди. Бир неча соат ичида бу ўйинларни тахтада матн бўйича кўриб чиқди. Кейинчалик ундан сўралганда шу ўйинлардан исталганини ёддан такрорлаб берарди.

Болалигидаги хотира ўткирлиги унга улғайганда ҳам содиқ дўстдай вафо қилди. Цюрихдаги мусобақадан кейин хотираси ўткирлигини синаб кўриши учун баҳона топилганди. У кетма-кет икки марта сеанс берди, ҳар бирида 38 нафардан шоҳмот ҳаваскорларига қарши дона сурди. Таль иккала сеансда ҳам жуда йирик ҳисобда ғалаба қозонди.

Иккинчи сеансдан кейин талбирнинг ҳомийларидан бири – Майер исмли шоҳмот ихлосманди Талга яқинлашди. У сеанс пайтида Тални ютгани учун кайфияти чоғ эди.

– Биласизми, – деди унга Таль, – битта вазиятда мен яхшироқ ўйнасам бўларди.

Майер ҳайрон қолди:

– Сиз мен билан бўлган ўйинни эслаб қолдингизми?

Ҳайрон қолиш навбати Талга келди:

– Менинг ўйинимни эслаб қолдингизми, деддингизми? Мен барча ўйинни эслаб қолганман.

– Гаров ўйнаймиз, – дарҳол таклиф қилди Майер ва суҳбатни тинглаётган кишилар томон юзланди.

– Розиман.

Таль қоғоз олиб, шоҳмот тахтасига қарамасдан барча 38 ўйин матнини битта юришини қолдирмасдан ёзиб чиқди...

Мишанинг отаси ҳам фавқулодда қобилият эгаси эди. Катта Таль врачлик дипломини Петербургда олгач, Европа мамлакатларини кезди. У кўп тилларни биларди. Узоқ йиллар Ригадаги касалхонада ишлади, шу шаҳарни яхши кўрарди. Ҳеч қачон касалларни ажратмасди: банкирми, қоровулми бирдай муолажа қиларди. Исми шарифининг талаффузи қийинроқ жарангларди – Нехемия Мозусович. Шу боисдан унга “Доктор Таль” дея мурожаат этишарди. Хушқомат, истараси иссиқ, куюқ сочига оқ оралаган доктор Таль ташқи кўринишининг ўзи беморлар кайфиятини кўтарарди.

Доктор Тални истаган одам кечаси ҳам безовта қилишга ҳадди сигарди. У ранжимасдан, пўнғилламасдан ўрнидан турарди. Баъзан жуда чарчаб қайтган бўлса, телефоннинг жиринглаши уни уйғота олмаса, гўшакни рафиқаси Ида Григорьевна кўтарарди. Бу очиқ кўнгил аёл ҳам беморлар билан қандай гаплашиш кераклигини яхши биларди.

– Нима? Уҳлай олмаяпсизми? Юрагингиз безовта қилаяптими? Ҳозир

доктор Тални уйғотмасак бўлармиди? У жуда чарчаб келганди. Сиз қанд бўлагига бир-икки томчи валидол томизиб шиминг, ўтиб кетади. Бу зарарли эмас, эрталаб доктор Талнинг қабулига келасиз. Эттинчи хона, тўққиздан еттигача...

Ида Григорьевна болалигидан расм чизиш ва мусиқа чалишга қизиқарди. Мишадаги меҳрибонлик, кўнгилчанлик, суҳбатчилик хусусиятлари отасидан ўтган бўлса, унинг “бадий жиҳатлари” – мусиқага қизиқиши, ўзини тутиши, сиполиги, ўйинда гўзалликка интилиши онасидан “кўчган” десак янглишмаймиз.

Уруш бошланганида Миша беш ёшда эди. Ригага немис босқинчилари қадам қўймасдан бир кун аввал бутун оила бомбадан сақланиш мақсадида ертўлага тушишди. Ҳаво ҳужуми тўхтагани билдирилгандан кейин ҳам ҳеч ким жойидан қимирламади. Бошга тушган мусибат барчанинг иродасини синдирганди.

Кутилмаганда она ўрнидан турли ва хотиржам деди:

– Қани, азизларим, туринглар. Вокзалга боришимиз керак. Эҳтимол, поездга улгурармиз.

Доктор Таль ҳеч қандай эътироз билдирмади. Чунки у мушкул вазиятларда хотинининг айтганини қиларди ва бунга ҳеч қачон афсус чекмаганди. У врачлик анжомларини олиш учун уйига бир зумга кириб чиқди.

Хайрият, улар охири поездга илинишди. Вагон шунчалик тиқилинч эдики, фақат туришга жой бор эди. Доктор Мишани елкасига миндириб олганди, бу болакайга завқ-шавқ бағишлаётганди. Баъзан Миша ўқитувчи кўшнисининг қизи Мими қолиб кетганига ачиниб кўярди. Мимининг ота-онаси юklarини аравачага жойлаб, вокзалга келишганди. Лаш-лушларини тиқилинч вагонга жойлаштиришга уринишаётганда одамлар уларни калтаклашига сал қолди.

– Вой худойим-ей, шундай пайтда лаш-лушларга бало борми? – деди Ида Григорьевна. – Ҳаммасини ташланглар.

Йўқ, улар лаш-лушларидан воз кеча олишмади. Юklarини яна аравачага ортишиб, уйга қайтишди. Кейинчалик маълум бўлишича, улар ўлим билан юзма-юз келиш учун уйларига қайтишган экан.

– Миша, Мими билан хайрлаш, – деди секингина дадаси. – Энди сен уни ҳеч қачон кўрмайсан.

Агар Миша Талда ўткир хотира бўлмаганда ҳам ўша лаҳзани, ўша сўзларни бир умрга эслаб қоларди.

Йўлда поездни бир неча бор бомбардимон қилишди. Шундай кезларда Ида Григорьевна ўғлини гавдаси билан тўсиб, панароқ жойга чопишарди. Доктор Таль эса ўз вазифасини бажарарди – ярадорларга, беморларга тиббий ёрдам кўрсатарди. Чўзилиб кетган оғир сафардан кейин Уралдаги туман маркази Юрлага етиб келишди.

Доктор Таль Юрладаги касалхонада бош врач бўлиб ишлай бошлади. Уларни кугубхонанинг катта ўкув залига жойлаштиришди. Ида Григорьевна тезда керосин лампани ишлатишни, картошка экишни, пўстин кийиб, кигиз этикда юришни ўрганиб олди. Мишага Юрла ёқиб қолди. Ёзда у бобоси билан замбуруғ теришга борарди, қишда эса чана учгани-учган эди.

Миша мактабга борган вақтда, ҳар қандай уч рақамли сонни уч рақамли сонга ёддан кўпайтира оларди. Икки кун ўқигач, уни 3-синфга ўтказишди. Мактаб директори вилоят таълими бўлимига хат йўллаб, Миша Тални 4-синфга ўтказишга рухсат беришларини сўради. Негадир хатга жавоб келмади ва Миша 3-синфда ўқишни давом эттирди.

Нехемия Мозусевич ўғлининг барча шумликларини кечирарди. Чунки у ёмон ниятда ҳазил-хузул қилмасди. Доктор Таль ҳафтада бир-икки марта Юрла касалхонаси ҳамшираларига лекция ўқирди. Миша лекция пайтида орқа қаторда ўтириб, дадасининг гапини қизиқиш билан тингларди. Бир куни эрталаб доктор тунда ишлаган ҳамшираларга лекция ўқиди ва касалларни кўргани кетди. Тушликда шу лекцияни бошқа гуруҳга ўқиши белгиланганди. Доктор тушдаги лекцияга ўз вақтида етиб келолмади ва ташкилотчи лекцияни қолдирмоқчи бўлди. Шу пайт бир даста қоғоз кўтариб олган кичик Таль стол ёнига яқинлашди.

– Мана, – деди у, – дадам менга лекциясини ёзиб бериб, сизларга ўқиб туришимни тайинлади.

У акаси Яшканинг дафтарида йиртиб олинган опшоқ қоғозларга қараб, эрталабки лекцияни сўзма-сўз такрорлашга киришди. Лекция тугаши арафасида эшик очилди ва доктор Таль остонада ўлига қараб қотиб қолди.

– Дадажон, ҳозир тугатаман, – деди Миша ҳеч нарса бўлмагандай. Бироқ ҳайрон қолганидан қотиб турган дадасига қараб ўзини тўхтата олмай кулиб юборди...

Ҳа, кичик Таль кўпчилик олдида гапиришни яхши кўрарди. Кейинчалик, талабалик йилларида ҳам йиғинларда конференсье вазифасини мамнуният билан зиммасига оларди. У келажакда эстрада артисти бўлиш ҳақида жиддий ўй сурарди.

Бу яхши-ку, дерсиз. Афсуски, ҳаддан зиёд мақтовлар, кўкка кўтариб ардоқлашлар, охир-оқибат ҳали ҳеч кимга наф келтирган эмас.

Дарҳақиқат, Миша ҳам кўрсатилаётган ҳурмат-эътибор фойдали эканлигини эрта англади. У олти ёшидан бошлаб қойимокчи бўлганларга эътироз билдирарди:

– Мени қойиш мумкин эмас. Ахир, мен ёш истеъдодман...

Аммо ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди: Миша Таль очиқ кўнгилиги, бегаразлиги, дўстларига садоқати ва ўз манфаатларини ҳар доим умумишга бўйсундиргани учун мактабда ҳам, институтда ҳам ҳурмати баланд эди.

1944 йилнинг охирида Таль оиласи Ригага қайтди. Шаҳар озод қилиниши билан касалхонани тиклаш учун докторни чақиришганди. Уларнинг хонадонида ҳарбий штаб жойлашгани сабабли, Таль оиласи бир қават пастга – генерал истиқомат қилаётган хонадонга вақтинча кўчиб кирди. Бир куни генерал хонасига кирар экан, қўлига газетани буклаб ушлаб, харитани диққат билан кузатаётган болакайга кўзи тушди.

– Қад ростланг! – беихтиёр буйруқ берди генерал ва ўз сўзининг таъсир қилганидан ҳайрон қолди.

Болакай газетани ташлаб қаддини ростлади, бармоқларини текис қилиб қоши ёнига келтирди:

– Саломатлик тилайман, ўртоқ генерал!

– Эркинсан! Вазият тўғрисида ахборот бер.

Миша радиода берилган ҳарбий вазият тўғрисидаги ахборотни сўзма-сўз такрорлади. Генерал ахборотни охиригача диққат билан тинглади ва Мишани кўтарди:

– Зўрсан-ку, оғайни!

– Мен кечаги ахборотномани ҳам биламан, – беозор жилмайди болакай. – Айтиб берайми?..

“ШИШАДАН БЎШАТИЛГАН ЖИН”

Серғайрат, зеҳдли, нозиктаб Таль нимага қизиқса, бутун борлигини бахшида этарди. Унинг учун ҳамма нарса аҳамиятли эди. Мусиқага жудаям қизиқарди, математикани жудаям яхши кўрарди. Футбол ўйнашни жудаям ёқтирарди: бешинчи синфда ўқиб юрган вақтидан бошлаб институтнинг учинчи босқичигача дарвозабон бўлди.

Ота-онаси тиниб-тинчимас фарзандининг қизиқишларига қаршилиқ кўрсатишмасди. Фақат уларни Миша нимага қизиқса, ўша нарсага муккасидан кетиб шуғулланиши хавотирга соларди. Аммо мусиқа бундан мустасно. Негаки, доктор Таль оиласида мусиқага ҳурмат-эътибор кучли эди. Докторнинг ўзи скрипкада, Ида Григорьевна роялда, амакиси Роберт виолончелида ажойиб куйлар ижро эта олишарди.

Шунинг учун Миша роялда куй чалишга қизиқиб қолганда ҳамма уни мусиқачи бўлади, деб ўйлаганди. Ахир, у бу борада айрим натижаларга эришишга улгурганди. Ким билади дейсиз, шоҳмот мухлиси бўлган доктор кичик ўлига шу ўйин сирларини ўргатмаганда, эҳтимол дунёда битта ўртамеъна мусиқачи кўпаярди, лекин дунёда битта буюк шоҳмотчи етишиб чиқмасди.

Меҳрибон доктор ўша кезде шоҳмот учун даҳшатли жинни шишадан чиқариб юборганини хаёлига ҳам келтирмаганди. Қолаверса, бундай бўлишида

она ўзини айбдор санарди. Ҳа, у айбдор, хато қилди, бундай бўлгани учун ўзини сира кечира олмасди. Наҳотки тажрибали ва сезгир она Миша учун шоҳмот – кураш, куч-билимини синаш ва албатта ғалаба қозониш майдонига айланиб қолишини олдиндан кўра олмади?

Тез орада она келаётган “хавф”ни сезди ва уни баргараф этиш учун чоралар кўрди. Энди она ўғлининг футбол ўйнашига қаршилик кўрсатмасди, аксинча, ўзи Мишани майдонга олиб бориб кўярди. Чунки футболдан кеч, шимлари йиртилган, тиззалари шилинган ҳолда келса ҳам бу Мишанинг мусиқа билан шуғулланишига халақит қилмасди: ювиниши ҳамона роялда куй ижро этишга киришарди.

Шоҳмот эса секин, лекин беҳато таъсир этувчи “оғу” бўлгани учун Мишани забтига олганда уни на мусиқа, на бошқа нарса қизиқтирарди. Аммо ўша кезлар Ида Григорьевна йиллар ўтиб, Мишанинг шоҳмотдаги ютуқлари овозаси мусиқа ўқитувчисининг мақтовларини босиб кетишини хаёлига ҳам келтира олмасди.

Аммо шоҳмотнинг ҳам “математика” деб аталган рақиб бор эди. Мактабда Мишанинг математикадаги ноёб қобилиятига дарҳол эътиборни қаратишди. У математик масалаларни нафақат тез ечарди ва албатта ўзига хос ечим толарди. Математик масала ва викториналар танловида Мишани ениб бўлмасди. Математика унинг курашга чанқоқлигини қондирарди: олдига қанча қийин муаммолар қўйилмасин, рақамларга қарши “жанг”да ғалаба қозонарди. Бу унга ёқарди, масалаларни ечиш жараёни завқ бағишларди. Чиндан ҳам Миша математикани жудаям яхши кўрарди.

Ким билади дейсиз, эҳтимол дунёда битта ажойиб ёки ўртамиёна математик кўпайган, ўз навбатида битта буюк шоҳмотчи камайган бўларди, агар... Расмиятчи математика ўқитувчисини Мишанинг кўпхонали сонларнинг иллизини ёддан чиқариши ҳайратлангирмасди, аксинча, дафтарига учбурчак шаклини чиройли чизмагани авзойини ўзгартирарди. Мишанинг дафтарига сиёҳ томган, масалалар ечимини тўла ёзмаган, хуллас, қилдан қийиқ топарди. Аввалига “уч”лар, кейин “икки”лар қўйилди.

Мишанинг қайсарлиги тутди. Атайлаб дафтарига сиёҳ томизарди. Ўқитувчининг бу борада ҳақлигини билгани сайин зардаси қайнарди. Кейин бир воқеа рўй берди, математика ва шоҳмот ўртасидаги рақобат узил-кесил тугади. Таль қандайдир масалани ёдида ечди ва жавобини дафтарига ёзди. Ўқитувчи масаланинг ечими ёзилмагани учун жавоб шундай кўчириб олинган деб ҳисоблади. Бундан Миша қаттиқ хафа бўлди ва математика дарсларига кирмай қўйди. Охир-оқибат Мишани бошқа мактабга ўтказишди, лекин математика билан боғлиқ қизиқиш ниҳоясига етганди.

Алқисса, шоҳмот йўли тозаланди. (Тўғри, Миша юқори синфларда ижтимоий фанларга, айниқса, адабиётга жудаям қизиқиш қолди. Аммо адабиётга қизиқиши шоҳмотга бўлган ишғиёқидан устун кела олмади.)

У шоҳмотга эгилиб ўтирганда бир тутам жингалак сочи қисик кўзлари устига тушиб турарди. Бу кўриниш кўпчиликда кулги уйғотарди. Юриш ҳақида ўйлаганда ҳамма нарсани унутарди, ҳатто шоҳмот ўйнаётганини ҳам. Кўзлари фикрларига монанд ҳаракатланарди: кўзи ожиз шоҳмотчи каби юрмоқчи ёки урмоқчи бўлган доналарни пайпаслаб кўярди.

Бу одати рақибларига халақит берарди. Юқори синф ўқувчиси бир гал у билан шоҳмот ўйнаётганда Мишани икки қўли билан ўзи ўтирган стулни ушлаб ўтиришга мажбур қилди. Таль олти юришгача чидади. Кейин тахтадаги доналарни сочиб юбориб, хонадан чиқиб кетди.

У тенгдошларини, ўзидан катталарни, танишларни, нотанишларни ютиш учун тинмай шоҳмот ўйнади. Синф, мактаб мусобақаларида қатнашарди. Ўқувчилар саройида, ҳовлида, уйда, дарсда, танаффусда дон сурарди. Сира шоҳмот ўйнаб чарчамасди.

Мишага омад кулиб боққанди: ўқувчилар саройида ажойиб инсон қўл остида шуғулланарди. Янка Крузкоп инглиз тили ўқитувчиси бўлиб, шоҳмотнинг ашадош мухлиси эди. У шоҳмотдан устунроқ фақат болаларни севарди. Крузкоп кайфият кишиси бўлгани учун шоҳмотда гўзалликни ёқтирарди, шу боис спорт устаси даражасига эришмагандир.

Устози Мишанинг содиқ ва оқибатли шоғирд бўлишини дарҳол фаҳмлади. Тез орада Миша Таль ҳам оддийгина ютишни эмас, чиройли ғалаба қозонишни жудаям исташини англаб қолди.

Энди у Вейденбаум кўчасидаги уй ертўласида жойлашган Рига шоҳмот клубига тез-тез борадиган бўлди. Миша биринчи даражали шоҳмотчиларнинг дона суришларини томоша қилиш, улар билан гоҳи-гоҳида ўйнаш, кекса мухлисларнинг “жанговар ўйинлари” ҳақидаги ҳикояларини тинглаш учун кўп нарсадан воз кечарди. Кечроқ қолса, клубга онаси ёки амакиси Роберт келиб болакайни судрагандай олиб кетишарди.

Доктор Талнинг кичик ўғли меҳрибон ва ёқимтой бола бўлишига қарамадан улгайган сайин ўзига хос феъл-атворга эга эканлиги сезила бошлади. Миша ҳар ишнинг уддасидан чиқишига, муваффақият қозонишига ишониб қолганди. Ўзинга юқори баҳо бериш уйда, мактабда, ишончли одам назорати остида сезилмаслиги мумкин. Лекин ҳаёт денгизида мустақил сузганинда ёмон оқибатларини кўрсатади. У буни билмасди ва жабрини тортарди.

Межа боғида сайр этар экан, унинг чўмилиси келди. Боғ кўлининг ёмон “одат”лари бор. Бу ҳақда Миша ҳам эшитган, аммо... Таль ҳеч нарсадан кўрқмайдди! Хайрият, онаси ботиний сезирлиги боис яқинлашаётган хавф-хатарни англаб қолди ва ўғли томон шошди. Миша оқим ўрамасига тушиб қолиб, тошлар билан ўрага тушиб кетаётганда кўлидан онаси ушлади. Оқим Мишани чайқалтиргани учун узоқ вақт касал бўлиб ётди.

Ўйларсиз: бу унга сабоқ бўлди. Бир неча йил ўтгач, доктор Таль хотини ва кичик ўғли билан Қора денгиз бўйига дам олишга борди. Миша талаба эди, мамлакат биринчилигининг чорак финалида ўйнаганди, спорт устаси унвонини олишга улгурганди. Хуллас, жиддий йигит бўлиб, ота-онасининг фахрига айланганди.

Сочи яқинидаги масканда икки кун маза қилиб дам олишди. Булутли Болтиқ бўйидан келган меҳмонларга Қора денгизнинг иссиқ иқлими ва майин шабадаси ором бахш этарди. Учинчи кун денгизда пўртана авжига чиқди. Ригалик уч меҳмон чўмилиш масканидан йигирма метр узоқроқда жойлашишди. Доктор Таль хотини билан денгизда олдинма-кетин кўтарилаётган тўлқинларни томоша қиларди. Шундоқ ёнларида ётган Миша эса эрмак учун тошларни ирғитиб, иккита маҳаллий бола билан суҳбатлашарди.

— Пўртанани қара! — деди улардан бири ҳаяжонланиб. — Сизларда бундай пўртаналар бўлмаса керак.

— Нима? — деди ригалик қошларини чимириб. — Болакайлар, шуни пўртана деб атаяпсизларми? Мана, кўриб қўйинглр.

Миша шу заҳоти ўрнидан туриб денгиз томон чопди. Бу воқеа шунчалик тез содир бўлдики, она кўрққанидан бақиринишагина улгурди. Шу вақтда тўлқин Мишани бир неча марта айлангириб, қирғоққа улоқтирди. Уни зўрга хушига келтириб, меҳмонхонага элтишди. Ҳарорати қирқ даражагача кўтарилди. Доктор мияси чайқалган, деган ташҳис қўйди. Хуллас, Мишанинг саломатлиги бир оз тикланиши билан Ригага қайтиб кетишди.

— Яшқа, дарвозабонлик чин сўзим, бу жудаям яхши улоқтириш бўлди, — дея Миша қаршисида ўтирган акасига воқеа тафсилотини тушунтирарди.

Ида Григорьевна эса ҳарорат ўлчагични силкитиб, бошини чайқарди.

Орадан йиллар ўтди. Порторожда минтақалараро мусобақа давом этарди. Қатнашчилардан бири — мусобақа пешқадами дам олиш учун чўмилиш масканига келди ва беш метрлик миноранинг устига чиқди: мақсади — юқоридан агрофни кузатиш эди. Шу пайт унинг ёнига битта журналист келиб, киноя қилди:

— Нима бўлди, биродари азиз? Шоҳмот тахтаси узра дадил ҳужумга ташланасиз, бу ерда чўчияпсизми?

Журналист сўзини тутатар-тутатмас Таль минорадан сакради ва сувга қорни билан тушди. Кун бўйи кўнгли айниб юрса ҳам мамнун эди: у шаънини ерга урмади!

Бу ўспириннинг феъл-атворини мухтасар тарзда қандай ифодалаш мумкин?

Эҳтимол, ўзини катта олиш, ҳамма нарсани эшлайман, ҳар ишни уддалайман дея мағрурланиш, бениҳоя ўйинга ташналик, галабага чанқоқлик, бу хислатлари учун иззатгалаблик. Лекин манманликка ўрин бермаслик, биродарлик туйғусини улуғлаш (у мамлакат чемпиони бўлгандан кейин ҳам факультети жамоаси таркибида университет мусобақаларида қатнашарди). Сиз буларга чексиз неқбинлиги, ҳазил-мугойибага мойиллиги, конференсье бўлиш орзусини кўшинг. Ниҳоят, қон-қардошларга меҳрибонлик. Қайси мусобақада бўлмасин, Москвадами, Швейцариядами Таль уйдагилари билан телефонлашмасдан уйқуга ётмасди. Михаил Таль кимлар билан келаётган бўлишига қарамай, онасини кўрган заҳоти ёнига бориб, уни ўпиб қўйишдан сира уялмасди, айниқса, бундай хислат билан ҳамма бола ҳам мақтана олмайди!

“МЕН ҲЕЧ КИМДАН ҚЎРҚМАЙМАН!”

Миша ўқувчилик даврида қатнашган барча мусобақаларни шарҳлашга ҳожат бўлмаса керак. Уларнинг сони жуда кўп. У бундай мусобақаларда эътиборга молик муваффақиятга 9-синфда ўқиб юрганида эришди: биринчи шоҳмот даражаси талабини бажариб, катталар ўртасидаги Рига чемпионатида йўлланма олди. Шуниси қизиқки, чемпионатда спорт устаси Кобленшнн юлди. Ўша йили Латвия чемпионатида иштирок этиб, ўн биринчи – ўн иккинчи ўринларни бўлашиб олди.

Гўё Таль катта йўлга чиқиб олганди. Лекин унинг кейинчалик ҳам жиддийлиги билан ном қозонмаганини эсласак, ўша ўн тўрт ёшидаги бу хусусияти тўғрисида гапириш ортиқча. Мусобақаларга тайёргарлик кўришни билмасди, ўйинларни таҳлил қилишга сабри чидамасди. Бундай ишлар ўрнига ўн-йигирмата партияни ўйнаб ташлашни афзал кўрарди, нари борса, умумий ҳисобда ким галаба қозонгани қизиқтирарди.

Рақибларининг узоқни кўзлаган ғояларига эътибор бермас, у бу ғояларни сезмасди. Фақат тахтада сипоҳларни қурбон қилиш мумкин бўлган вазият юзага келганда кўзлари ёниб кетарди.

Унда ўша вақтда услубий тайёргарлик, вазмин фикр-мулоҳаза юритиш умуман йўқ эди. Ўйинларда катта устунликка эришгунча дадил дона сурарди. Кейин бирдан ўйинга бўлган қизиқиши сўнарди, гўё ушлаб олган балиғини дарёга қўйиб юбориб, қайтадан овлашни истарди. Бўшатишдан балиқ иккинчи бор қармоққа кам илингандай, Таль мусобақаларда енгилтаклиги туфайли кўп очко йўқотарди.

Хуллас, у кўпроқ дуэлбоз ролида чиқишни ёқтирадиган актёрга ўхшарди. Мисоли “Ромеа ва Жульетта”даги Меркуцио. Аммо у ўз ролини қойиллатиб ижро этарди. Айниқса, ўйинда ташаббусни ўз қўлига олса, вазият топқирликни талаб қилса, излаган муҳитини топгандай яйраб кетарди ва рақибларини қил устида ушлаб турарди.

Қанчалик жанговар бўлмасин, тез ранжирди, тез таъсирланарди, тезда қизишиб кетарди. Ўз хатоси туфайли ютқазиб қўйса, эзилиб юрарди ва бундай кезларда рақибларига нишон вазифасини ўтарди. Бир гал саралаш мусобақасида пешқадамлик қиларди ва вазияти яхши бўлиб турганда бўғма мотни кўрмай қолди. Бу хато унга шунчалик таъсир қилдики, қолган ўйинларнинг барчасида курашсиз таслим бўлди.

Бироқ ҳар қандай мағлубият Талнинг иродасини синдирмасди. Болакай рақибларини ҳурмат қилишни биларди. Агар ҳалол ўйинда мағлубиятга учраса, кейинги учрашувда бор кучини ишга соларди.

Ёш Талнинг (улғайгандан кейин ҳам) севимли машғулоти тезкор шоҳмот эди – бунда ечим узоқ кутдирмайди ва асосан аниқ битта режа билан ўйналади. Тез фикрлаш қобилиятига эга Таль блиц-ўйинларда ўзини кўрсатарди.

Шундай мусобақа борки, унда тезкор шоҳмот устаси ҳисобланган Таль цейтнот (вақт танглиги)га тушиб қоларди. Гап жамоаларо мусобақа ҳақида бормоқда. Бу тасодифий ҳол эмас. Биродарлик туйғусини устун қўйган Таль жамоавий ўйинларда ўзига хос таваккал юришлардан воз кечарди, дўстларига панд бериб қўймаслик учун қийналса ҳам узоқ ўйларди, вазият устунлигини

секин-аста ошириб боришга ҳаракат қиларди. Албатта, Таль ҳам муваффақиятсизликка учрарди ва улар ўз асоратини қолдирарди.

1951 йилнинг ёзида Латвия ўсмирлар жамоаси мамлакат биринчилигида қатнашарди. Литва жамоаси билан бўлган ўйинда Таль Росимовичга қарши дона сурарди. Жиддий қиёфада ўтирган Миша ўйинга берилиб кетди, пиёдасини қурбон қилди ва вазияти ёмонлашди. Шу вақтда у ҳушига келди, жамоа учун ўйнаётгани эсига тушди... Қанчалик уринмасин дейтнотда ўйинни топширди.

Ўйиндан кейин жамоа сардори Талга бирор нарсани қурбон қилишни қатъиян тақийлади. Шундай ҳам у қаттиқ азоб чекаётганди. Бундан кейин вазият устунлигига эришиш учун ўйнашга ваъда берди. У сўзининг устидан чиқди, лекин бу жамоа учун қимматга тушди: Таль қолган тўққиз ўйинда атиги уч ярим очко жамғарди. Афсусланарлиси, учта ўйинни дейтнотда ютқазди.

Яна шундай воқеа бўлганди: Таль ўзи истамаган ҳолда жамоадошларини қаттиқ ранжитди. Бу келгуси йили Ростовда ўсмирлар ўртасидаги мамлакат биринчилиги ярим финалида юз берди. Охирги турда пешқадамлар — Украина ва Латвия жамоалари учрашган бўлса, учинчи даъвогар — россияликлар Туркманистон жамоасига қарши ўйнади. Тугалланган ўйинлар натижасига кўра украиналиклар 3:2 ҳисобида олдинга чиқиб олишди. Энди Латвиянинг финалга чиқиши давом этаётган Таль ўйинига боғлиқ бўлиб қолди: бунинг учун у дуранг қилиши кифоя эди, ўшанда россияликлар барча ўйинни ютганда ҳам очколар бўйича латвияликларга ета олишмасди.

Ўйинда вазият тенг, Талнинг дурангга эришиши учун муаммо йўқ эди. Бироқ, ўйин қизиқарли тус олиши мумкин бўлгани учун Таль дуранг таклиф қилмаётганди, у қизгин курашга киришишни қўмсарди. У ҳушёрликка ундовчи қалб овозига қулоқ солди, тезда йўлакка чиқди ва қўшни залда ўйнаётган россияликлар натижасини суриштирди. Кимдир унга туркманистонликлар ярим очко олганини айтди. Балки у янглишганди ёки ноҳолис ниятда ҳақиқий ҳисобни яширганди. Чунки россияликлар барча ўйинда ютганди. Миша ёлгон хабарни эшитиб хурсанд ҳолда жойига ўтирди: энди ўйнаса бўлади, ҳатто ютқазса ҳам ҳеч нарса қилмайди, финалга чиқиш масаласи ҳал бўлганди. Сиз ҳам сезиб турибсиз, Таль ўша ўйинда ютқазди. Ўйин варақасига енгилганини ёзаётган вақтда аччиқ ҳақиқатни билди ва жамоадошларига оғир зарба берганини тушунди.

Бу унга умрбод унутилмас сабоқ бўлди. Ўшандан кейин кўплаб жамоавий мусобақаларда — мамлакат чемпионати, талабалар ўртасида жаҳон биринчилиги ва шоҳмат олимпиадаларида қатнашди, у ҳар сафар жамоада сермаҳсул ўйин кўрсатди.

Таль 1952 йилнинг ёзида Ригадаги 16-ўрта мактабни тугатиб, Латвия университетига кириш учун ариза берди. Бир неча кундан кейин ҳужжатларини қайтаришди: ҳали у 16 ёшга тўлмаганди. Олий таълим вазирлигидан рухсат олишга тўғри келди. Буни қарангки, баҳорда катталар ўртасида Рига чемпиони бўлган Таль ҳали “болакай” экан.

У мактабни тугатса ҳам шўхлигини қўймади. Кириш имтиҳонида “Евгений Онегин” романидаги “Қаттиқ койимасди шўхлик қилса ҳам, дала боққа олиб кетарди ҳар дам” мисраларидаги “дала” сўзини, ўзича замонавийлаштириб “бола” деб ўқиди. Бу шўхлиги баҳосининг пасайишига олиб келди, жавоби “тўрт”га баҳоланди. Қолган имтиҳонлардан “беш” олгани учун университетга кирди.

1953 йилда Таль биринчи катта муваффақиятига эришди — у Латвия чемпиони бўлди. Шунингдек, мамлакат жамоавий биринчилигида муваффақиятли дона сурди. Финал мусобақаларида иккинчи тахтада ўйнаб, спорт устаси Каспарян билан бир хил очко тўплади. Муҳими, чиройли галабаларга эришди. Чиндан ҳам Таль спорт устаси унвонига муносиб ўйинлар кўрсатаётганди, унга бундай “имтиҳон” топширишга рухсат беришди. “Имтиҳон” олувчи вазифасига спорт устаси Владимир Сайгин тайинланди.

Шу вақтгача шоҳматчи Талнинг фазилатлари ҳақида эмас, заиф томонлари тўғрисида фикр юритдик. Шу боис сизни унинг 16 ёшида Республика

чемпиони бўлгани ва спорт устаси унвонига даъвогарлик қилаётгани ажаблантираётгандир.

Бундай қарама-қарши фикрлар ўринсиз. Чунки Таль шоҳмот ўйнаётган вақтда вазиятни чуқур баҳоламаётгани, ҳимояланиш талаб этиладиган юришларни ёқтирмаслиги, чидамсизлиги (у тез юриб, рақибларини кейтмотга туширарди) кўзга яққол кўришиб турарди. Фазилатларига келсак, уларни кўриш, аниқлаш қийинроқ, барчаси биттагина “истеъдод” деган сўзда ифодасини топган. Ҳақиқатан ҳам Таль ажойиб тарзда ютганда, қийин вазиятлардан “сирғалиб” чиқиб кетганда, табиий иқтидори намоён бўларди.

Биз унинг болалигидан ажойиб хотирага эга бўлганлигини биламиз, бу фазилати шоҳмотда жуда асқотарди. Эҳтимол, чигал вазиятларда барча йўлларни хаёлан кўришда Талга тенг келадиган рақиб йўқ эди. У вазиятларни хаёлан шунчалик чуқур таҳлил қилиш қобилиятига эга эдики, бошқалар хоҳлаганларида ҳам бунинг уддасидан чиқа олишмасди. Фақат у бундай теранликда нарсаларнинг асл рангларини ажратмаган, бошқача айтганда юришлар кетма-кетлигининг баъзи оқибатларини кўрмаган бўлиши мумкин. Бироқ Таль ўйиндаги вазиятларда юзага келадиган юришларни рақибларига нисбатан яхшироқ ҳисобларди.

Унинг шоҳмот қобилиятидаги ўзгаларни жалб этадиган фазилатлари: ўйин пайтида хаёлларга эрк бериш, ижодкорлиги, топқирлиги эди. Уртамиёна шоҳмотчилар, айниқса, ҳаваскорлар ўзларининг чиройли комбинацияни амалга оширган ўйинларини эслашлари қийин. Лекин Талнинг ҳар қандай мусобақадаги исталган ўйинини эслаб, ундаги чиройли юришларини ёки қурбон билан боғлиқ комбинациясини кўрсатса бўларди. Гўё у комбинация ҳавосидан нафас оларди. Таль ўйиннинг гоҳ у жойида, гоҳ бу жойида қутилмаган юриш қиларди, рақибларини чалғитадиган “қопқон” кўярди ёки чиройли тарзда “тузоқ” қа туширарди.

Сиз бунга унинг таваккал ўйинга мойиллигини, хатардан ҳайқмаслигини, ҳайрон қоларли даражада тез дона суришини кўшинг, шунда сабр-бардошли, билимли, оддий ҳаваскорга ютқазини мумкин бўлган бу тажрибасиз ва чидамсиз, лекин ҳийлакор ва уддабурон ўсмирнинг нима учун спорт унвонларига эга шоҳмот рицарларини қулатганини тушунасиз.

Тўғри, ўша вақтда Талда кейинчалик баҳс-мунозараларга сабаб бўладиган ўз ўйин услуби, ўзига хослиги ҳали тўла шаклланмаганди. Лекин ёш Талнинг ўйинларини диққат билан таҳлил қилсангиз, унинг ўз ўйин услуби, ўзига хослиги шакллана бошлаганини кўрса бўларди.

Шу ўринда Талнинг 1953 йилда ўтказилган мамлакат жамоа биринчилигида Грушевскийга қарши ишлатган комбинациясини алоҳида таъкидлашимиз лозим. У мазкур мусобақада ҳам бундан-да чиройли комбинацияларни амалга оширди. Лекин айнан ўша комбинациясида Талнинг ўзигагина хос жиҳатлари яққол кўзга ташланади.

Ушанда Таль ўйин ўрталарида рақибни унга тузоқ тайёрлаётганини сезиб қолди. Ўзига хос тафаккури ёрдамида тузоқ оқибатларини чуқур таҳлил қилишга киришди. “Хўп, – деб ўйлади у, – тузоғига илинсам нима бўлади”. У хаёлида барча йўлларни кўриб чиқди ва рақибни илғай олмайдиган “теранлик” да ечим борлигини кўрганда қувониб кетди. Оддий қилиб айтсак, Таль қутилаётган комбинацияга жавоб зарбаси борлигини топди. Яъни, тузоққа қарши тузоқ. Бу ажойиб! Рақибни бу тузоқни кўрдимикин? Ҳар қалай уни бунга ундаб кўриш керак.

У чалғитувчи юриши билан рақибига комбинацияни бошлашига имкон берди. Грушевский узоқ ўйлаб ўгирмади: сирти ялтироқ комбинациясига маҳлиё эди. Кейинги юришлар Таль “ёзган” сценарий бўйича давом этди: Таль қурбонликни олди, Таль чекинди, Таль лашкарлари қоча бошлади. Рақибни ғалабаси тантанасига ҳозирланаётганда бирдан қочаётган сипоҳлар орқага ўтирилишди ва таъқибчиларига ажал уруғини сочишди.

Бир йилдан кейин Талнинг ўспиринлар жамоавий мусобақасида Висоцкиста қарши ўтказган ўйинида ҳам шундай ҳолат такрорланди. Таль рақибни сипоҳлар қурбони билан боғлиқ комбинацияга ундаётганини сезиб қолди. У вазиятни тезда чамалади ва рақибни “мина” тайёрлаб қўйганини кўрди. Айтайлик, “мина”

портлайди, кейин нима бўлади? Маълум бўлдики, Висоцкис ундан кейинги юришларни ўйламаган. Чуқурроқ таҳлил қилган Таль рақибининг режасини чишпака чиқарувчи юриш борлигини илғади. Яна Таль игоаткорлик билан рақибига бўйсунди. Яна пона понани бўлиб ташлади, комбинация комбинацияни йўққа чиқарди! Бу усул, яъни йиқилаётган полвондай рақибини ўзига тортиш ва уни кулатиш Талга ёқиб қолди.

Эҳтимол сиз, мўйлови сабза урмаган ўспирин унга таниқли спорт устаси билан ўйнашга рухсат берилганини эшитгач, жиддий тайёргарликни бошлаб юборгандир, деб ўйлаётгандирсиз. Айтайлик, Сайгин ўйинлари матнни кўриб чиққандир? Ё янги дебютлар тайёрлагандир? Ёки ўзи учун қийинроқ эндшпиль ҳолатларини таҳлил этгандир? Таль уни ҳам, бунга ҳам, учинчисини ҳам қилмади. У ўзига қаттиқ ишонгани ва енгилтак ўйларга берилгани учун бўлажак учрашувга жуда оз тайёргарлик кўрди. Кейинроқ билдикки, Таль шундай қилса бўлар экан.

Биз бунда Таль феъл-атворига хос бир жиҳатни яққол кўраемиз: у тинкаси қуригунча ишлашга, кеча-кундуз демасдан шоҳмот ҳикмат-билимларини ўрганишга тайёр, агар таҳлил этилаётган ўйин ёқса, қизиқарли бўлса. “Ҳаёт гўзал, меҳнат ҳузур бағишлайди”. Бу нақл унинг кўнглидаги гап эди.

Хуллас, ёш Таль зарураг туғилганда соғлом фикр тақозо этадиган ишларни бажаришга ўзини мажбур қила олмасди. У қалбида табиат тухфа этган иқтидор тўлиб-тошаётгани учун ўйлаб кўриши лозим бўлган ишларга ҳам эътибор бермасди. Лекин шундай давр келдики, ёлғиз истеъдоднинг ўзи аравани тортишга кўрби келмай қолади. Қачондир шундай бўлади? Ҳозирча Таль учун “муваффақият” ва “меҳнат” тушунчалари бири иккинчисидан жуда йироқ, галаба қозониш учун кўтаринки кайфият бўлса бас.

Сайгин билан ўйини Рига шоҳмот клубида ўтказилди. Бу учрашув, айниқса, Таль тенгдошлари ўртасида катта қизиқиш уйғотди. Ўйин давомида Миша ўрнидан сакраб туриб, кимнингдир олдига келар, ҳазил-ҳузур гапларини айғиб кулишиб оларди. Бошқача айтганда, учрашув қувноқ ва эркин муҳитда ўтди.

Тўғри, яккама-якка учрашув бошларида қувонишга асос йўқ эди: биринчи ўйин дуранг бўлди, иккинчи ўйинда Талнинг таваккал қурбони рақибига сифат устунлигини берди ва тез орада тор-мор этилди. Аммо кейинги ўйинда Миша нишонни бехато уриб завқланди: шоҳга ҳужум қилиб, Сайгин сипоҳлари қаторини сочиб юборди ва 47-юришдаёқ уни таслим қилди. Кейин кетма-кет тўртга дуранг, ниҳоят 8-ўйинда галаба!

Шундай қилиб, саккиз ўйиндан кейин Таль ҳисобда олдинга чиқиб олди. Ўн биринчи ўйинда ҳисоб тенглашди. Таль ўйинда катта устунликка эришганди, сабр билан ҳосилни йиғиштириб олиш ўрнига ўртоқларини хурсанд қилиш учун чиройли кўринган комбинацияни бошлади. Афсуски, бунинг охири вой экан.

Ҳисоб тенглашиб, учрашув тугашига бор-йўғи уч ўйин қолганда Таль хавотирга тушди, ҳатто енгил-елпи тайёргарлик кўргани учун афсусланди. Аммо кейинги икки ўйинда рақибини енгди, охиргисида дурангга келишди ва учрашувда зафар кучди — 8:6.

Бундай галабани нишонламаслик мумкин эмас. Шундай ҳам Таль хонадонида Мишанинг 5-6 нафар ўртоғи ҳар куни тамадди қиларди (ота-онаси кичик ўғлининг ўйни меҳмонхонага айлантирганига кўникиб кетганди), ўша кечқурун келди-кетдининг охири кўринмасди.

Бахтиёр ёш спорт устаси роса яйради: мансабдорларнинг гашига тегадиган сўзлар қўшилган тақдир ва ҳазил қўшиқлар қуйлади (доктор Таль ўғлига хавотирланиб қараб қўярди), хотира қувватини намойиш этди, роялда мусиқа ижро қилди. Хуллас, ўзининг ҳақиқий иқтидори шоҳмотда эмас, эстрадада эканини кўрсатишга уринди.

Вазмин Сайгин бундай қувноқ шоҳмотчини биринчи марта кўраётгани учун ҳайрон қолиб ўтирарди. Доктор Таль пайт пойлаб, Сайгинни чеккага таклиф қилди ва дилидаги гапини айтди.

— Сиз Куприннинг “Марабу” ҳикоясини эсласангиз керак. Шоҳмотчиларни лайлаксимон қўшга ўхшатиши ўринсиз бўлса ҳам яхши ҳикоя. Бизнинг Марабу қўшимиз сизга ёқдими? Тиниб-тинчимас бу бизбизак, шоҳмот тахтасига

тикилиб қачон шуғулланар экан? Унинг енгилтаклиги баъзан мени ташвишга солади. Илтимос, у билан гаплашиб кўринг, шоҳмотга жиддий ёндошиш лозимлигини уқиринг.

Сайгин нозик топшириқни астойдил бажаришга чоғланиб, ўспиринни чеккага тортиди.

– Сен мени ютдинг ва байрам қиляпсан, – дея гап бошлади у. – Энди спорт устаси бўлдинг, мамлакат чемпионатининг чорак финалида ўйнайсан, эҳтимол ярим финалга чиқарсан. Ярим финалда ўйнаш осон эмас. Ҳатто кимдандир ярим очко олиш ҳам қийин. Холмовга ўхшаганларни ютишнинг ўзи бўлмайди. Улар билан дуранг қилиш ҳам қатта гап. Шу боис сен ҳар бир мусобақага, ҳар бир ўйинга жиддий ҳозирлик кўришинг керак. Сен...

Таль тинглар экан ўзича ўйларди: “Сиз мени бекорга кўрқитяпсиз. Мен ҳеч кимдан кўрқмайман! Тўғри, ўзига қаттиқ ишониш яхши эмаслигини биламан, мен шундай яратилган бўлсам не қилай? Агар бурдалаб ташласангиз ҳам ҳеч кимдан кўрқмайман! Сиз дадамнинг гапига кириб (у ҳаммасини кўриб турганди), бекорга шу ишга қўл урдингиз. Мен шундай яратилганман”.

Шунга қарамай, у Сайгиннинг “тарбиявий соати” тугашини жимгина кугди ва сакраб туриб роля ёнига бориб деди:

– Хонимлар ва жаноблар! Яна сиз учун куй чалиб бераман...

Сайгин кулиб кўйди ва қўлини силтади.

Тез кунда тантанали маросим эртароқ ўтказилгани маълум бўлди. Гроссмейстер Авербах бошчилигидаги унвон бериш комиссияси Талга спорт устаси унвонини расмийлаштиришга шошилмади. Сабаби, уларни Талнинг галабаси шу унвонга лойиқлигига ишонтира олмабди. Улар бу масалани қўшимча далил-тасдиқ бўлгунча қолдиришганди. Таль уларга шундай асос яратиб берди.

Негаки, кўп ўтмай Ригада мамлакат жамоавий биринчилиги ташкил этилди. Таль “Даугава” жамоаси таркибида биринчи тахтада ўйнади. Илгари у Петросян, Тайманов, Авербах, Корчной, Васюков, Аронин, Лисицин, Кан, Чистяков, Суэтин каби билимдон рақиблар билан тахта ортида юзма-юз учрашмаганди. Албатта, ёш Таль бундай жиддий синовларга ҳали дош бера олмасди. Лекин у битта гроссмейстер устидан галаба қозонишга муваффақ бўлди. Таль ўйин бошида Авербахга битта пиёдасини қурбон қилиб, уни чалғитишга уриниб кўрди. Гроссмейстер санъаткорона ҳимояланиб, ташаббусни ўз қўлига олди. Барибир, Таль вақт танглигида битта сипоҳ устунлигига эришди ва унвон бериш комиссияси раисини маълумиятга учратди.

1954 йилнинг охирида ўн саккиз ёшли Таль унвон бериш комиссиясидан ўзига спорт устаси унвони берилгани тўғрисида билдиришномга олди... Энди “Шоҳмот катаклари қароқчиси” (унга шундай лақаб тўқишганди) кемасининг елканларини кўтариб, очик денгизга чиқишга тайёргарлик кўра бошлади.

КАТГА ВОҚЕАЛАР АРАФАСИДА

Шундай қилиб, Таль спорт устаси! Кучли рақиблар билан ҳам дона суришди ва бу учрашувлар ўз самарасини берди. Бошқача айтганда, “балогатга етиш” фурсати келганди. Аммо Талнинг шоҳмот услуби шаклланиш жараёнида эди. Ҳамон унинг ўйинлари мўътадил эмасди, қизиқарли вазиятлардан тез таъсирланиши тўлиқ куч билан ўйнашига имкон бермасди. Бундан ташқари (тасаввур қилинг, бу ҳам аҳамиятли экан), уйдагиларининг меҳрибонлигига ўрганган Таль бошқа шаҳарларга борганда, оддий турмуш қийинчиликларига тайёр эмаслиги сезилиб қоларди.

1955 йилнинг май ойида Вильнюсда мамлакат биринчилигининг чорак финал мусобақаси ўтказилди. Қатнашчилар орасида спорт усталари – Холмов, Сокольский ва Эстония, Белоруссия, Латвиянинг бир қатор кучли шоҳмотчилари бор эди. Мусобақа бошида Сайгиннинг огоҳлантириши бежиз эмаслигини эслади: Таль ўн турдан кейин беш очко жамғарганди.

Билмадик, Миша мусобақани қандай яқунларди, бироқ воқеалар ривожига унинг онаси аралашди. Ўзининг ишлари ёмонлигини сезган она ёрдамга шошилди. Ажойиб тонглардан бирида Ида Григорьевна Миша яшаётган меҳмонхона хонасининг эшигини очди.

Озиб кетган Миша шоҳмот тахтасида қайсидир ўйинни таҳлил қиларди. Онасини кўриши билан кучоғига отилди.

– Миша, ишларинг қалай?

– Ойижон, ёмон. Эрталаб оч қолаяпман, меҳмонхонанинг ресторани тушда очилади. Туфлим оёғимни қисаяпти. Кейин, жуда зерикаяпман.

– Шундайми, ўғлим, туфли муаммоси оддий ечилади: пойларини алмаштир, сен уларни нотўғри кийибсан. Нонушга масаласига келсак, ҳозиргина Айвар Гипслиснинг меҳмонхона қаршисидаги қаҳвахонага кириб кетаётганини кўрдим. Энди бошқа зерикмайсан, чунки мен сен билан қоламан. Қани, айт-чи: энди ютаммизми ёки хуноб бўлиб юраверамизми?

– Албатта, ютаммиз!

Ҳақиқатан ҳам у дилгирлигини унутиб, кейинги етти турда олти очко жамгарди. Натижада Таль Холмов ва Нейдан ортада қолиб, Чукаев билан 3-4-ўринларни бўлашиб олди.

Мазкур мусобақада диққатга сазовор ўйинлар, ҳатто юришлар бўлди. У ўн биринчи турда Гипслисга қарши қора доналар билан ўйнади. Талнинг мусобақа жадвалидаги мавқеи ёмонлигини билгани учун Гипслис очиқчасига дурангга ўйнай бошлади. У Тални бундай натижа қаноатлангирмаслигини сезгани учун рақибининг ўзини балога гирифтор этишини кутарди. Бу ҳам рақибга руҳан таъсир этиш усули.

Таль рақибининг ниятини дарҳол англади. Аммо тўғри ташҳис қўйиш ҳали касалликни даволаш дегани эмас. Бу ақлдани докторнинг ўғли яхши биларди. Нима қилиш керак? Ҳар ҳолда, бошни кундага қўймаслик лозим. Тезкор ўйин устаси бўлган Таль битта юришни қилиш учун қирқ дақиқа ўйлади!

У вақтни беҳуда сарфламаганди. Таль рақибини издан чиқариш учун қандай руҳий зарба бериш ҳақида ўйлади. У атай тахтада жуда чигал – ҳатто қоралар учун мағлубият вазиятни вужудга келтирди. Ҳамма айёрлик шунда эдики, бу вазиятда оқлар аниқ юришлар қилиб, тезроқ ташаббусни ўз ихтиёрига олиши лозим, акс ҳолда қораларнинг қарши ҳужум уюштиришига имкон туғиларди. Миша айнан шу паллада Гипслис кескин ўйинга тайёр эмаслигини ва дастлабки қарорини ўзгартира олмаслигини фаҳмлаганди. У янглишмаганди, Гипслис аввалгидай эҳтиёткор ва суёт ўйинни давом эттирди. Бундан фойдаланган Таль танаффусгача ўйиндаги ташаббусни ўз кўлига олди ва кечиктирилган вазиятда ютуқни таъминловчи ягона йўлни топди.

Бу ўйиннинг эътиборли томони шундаки, Таль руҳан таъсир этишининг нозик жиҳатларини яхши тушунди ва ундан унумли фойдалана билди. Бундан ҳам муҳими, Таль ихтиёрий равишда тахтада ўзи учун ёмон вазиятни юзга келтирганди. У бу айёрликни ўспиринларга хос ҳисоб-китоб билан эмас, балки фахрийларга хос совуққонлик билан амалга оширди. Биз буни эслаб қолайлик, чунки қаҳрамонимиз ижодий услубини ўрганишимизга, тушунишимизга ёрдам беради.

Мамлакат чемпионати ярим финал мусобақаларидан олдин Таль Латвия – Россия жамоалари ўртасидаги учрашувда иштирок этди. Унинг Вельтмандер билан ўйинида қизиқ воқеа рўй берди. Таль тахтага қараб ажойиб вазиятга эришганини кўрди ва одадагидай ўйинга қизиқиши сусайди. Умуман олганда, Ласкернинг “Энг қийини – ютуқ вазиятда ютиш”, деган ибораси Таль табиатига жуда мос эди. Талвасага тушган Вельтмандер жон аччиғида кишт берди. Энди шоҳ чекинса бас, кейин рақибни бир неча юришда тор-мор қилиш мумкин. Аммо Тални бундай яқун қаноатлангирмасди, ўз асаб толаларини таранг торгатириши лозимдай мураккаб юришларини бошлаб юборди. Хатоликка йўл қўйиб, аранг дурангга эришди.

Ким билади, эҳгимол бу дуранг бир неча ғалабага татийди. Ниҳоят, Таль жиддий мусобақаларда сабр-бардошсиз кўп нарсага эришиб бўлмаслигини англади. Қисқаси, Таль улгайганди.

1955 йилнинг охирида Ригада XXIII мамлакат чемпионатининг ярим финали бўлди. Мусобақада Болеславский, Корчной, Фурман, Борисенко, Иливичкий каби уста шоҳмотчилар қатнашди. Агити беш йил илгари Болеславский жаҳон чемпиони Ботвинник билан яккама-якка ўйнаш ҳуқуқини кўлга киритиш учун Бронштейнга қарши дона сурганди. Ўн тўққиз ёшли Таль ҳам ана шундай эътиборли даврада ўйнаш учун қўйилганди.

Таль ҳеч кимдан қўрқмасди, тахта ортидаги рақибининг обрўсига эътибор бермасди. Албатта, тахта ортидаги рақибига! Ҳолбуки, у номдор шоҳмотчиларни чуқур ҳурмат қиларди: Давид Бронштейнни маънавий устози ҳисобларди, Пауль Керес, Рашид Нежметдиновнинг моҳирлиги ва ҳужумкорлигини, бошқа шоҳмотчиларнинг ҳам ўзларига хос жиҳатларини қадрларди. Шу боис Талнинг ҳар бир мусобақадан кейин кимнингдир ўзидан яхшироқ ўйнаганини эътироф этгани бежиз эмас. Масалан, 1957 йилдаги чемпионатдан кейин голиб чиққан Таль мусобақада Бронштейн яхши ўйнаганини ва у биринчи бўлишга ҳақли эканлигини таъкидлади. Тож даъвогарлари мусобақасидан кейин Кереснинг ҳаммадан кўра чиройли ўйнаганини айтди.

Хуллас, Таль мусобақагача ва ундан кейин ҳам рақибларига ҳурмат билан муносабатда бўларди. Лекин уларга қарши ўйнашга отланганида бу ҳурматини пальтоси билан бинога кираверишдаги илқакда қолдирарди.

Яхши хислат! Бунинг учун Миша отасидан миннатдор бўлиши лозим. Чунки доктор Таль беморларни ажратмасди.

– Вазир ҳам, аравакаш ҳам мен учун бир хил бемор, – дерди доктор Таль. – Ҳар бирини даволаш учун сидқидилдан киришишим керак. Ҳеч бир беморга имтиёзли хизмат кўрсатмаслигим лозим.

Доктор мана шу нуқтаи назарини ўғли Мишага сингдиришга ҳаракат қилди. У бу ишни шунчалар устамонлик билан амалга оширдик, кейинчалик Мишанинг феъл-атворидан бир оз хавотирга тушди. Лекин доктор хавотирга тушмаса ҳам бўларди. Миша ҳар доим дўстларига ёрдамлашиш, ўзгаларни, айниқса, кексаларни ҳурмат қилиш руҳида вояга етди.

Кунлардан бир куни гроссмейстер Таль шундай ҳикматли гап айтганди: “Шоҳмотда ягона бир хато бор, бу рақибни ортиқча баҳолашдир”. Бир қарашда бу гап мантиққа зиддек туюлади. Аслида ҳам рақибнинг куч-имкониятларига ҳаддан зиёд эътибор бериш яхшилиқка олиб келмайди.

О’Генрининг омадсиз иқтидорли боксчи ҳақидаги ҳикоясини эсланг: у кўчадаги жанжалда жаҳон чемпионини нокаут қилади, рингда эса рақибининг унвонини эшитгач, довдираб қолади, аёвсиз калтакланади. Шоҳмотда ҳам номлар ва унвонлар сеҳрли кучдай таъсир этади.

Бир сўз билан айтганда, Таль ўз кучига қаттиқ ишонарди. Ўзига ишончи ва иқтидорининг неқбинлиги Таль шоҳмот қиёфасининг асосини ташкил қиларди. Айнан ўзига қаттиқ ишонгани учун Таль мусобақаларда номдор шоҳмотчиларга қарши дадиллик билан қалтис ҳужумлар бошларди. Албатта, ўзига ишонч, қалтис юришларни синаб кўришга интилиш айрим ўйинларда маълумият кўчасига етакларди, аммо бу шаклланаётган услубнинг олдини олиб бўлмайдиган арзимас йўқотишлари эди. Молиячилар таъбири билан айтганда, қўрилган катта фойда бу йўқотишларни қошларди.

Ўйинларга энгилтаклик билан тайёргарлик кўраётгани ўз таъсирини ўтказаётган бўлишига қарамай, у мусобақа тугашига бир тур қолганда голибликни нақд қилиб қўйди. Чунончи, Таль Борисенкога қарши ўйинга троллейбусда келаётган вақтда тайёргарлик кўрди. Ўз-ўзидан аёнки, троллейбус ўйин бошида янги юришларни қўллашни ўйлайдиган жой эмас. Таль бунга тезда англади. Ҳолбуки, ўйлаган юриши моҳиятан ёмон эмасди, аммо юзага келадиган вазиятлар чуқур таҳлил ва аниқ режа тузишни тақозо этарди. Бунга Талнинг тоқати йўқ эди. Натижада, у янглишди ва қийин аҳволга тушиб қолди. Тўғри, оз вақт қолганига қарамай Таль рақибни роса гангитди.

Хушфеъл ва очиқ чеҳра Борисенко вақт танлиги (цейтнот)да ўйинга берилиб кетиб, кулгили қилиқлар қиларди: гоҳ қаламини чайнади, гоҳ чимирилиб тебранарди, гоҳ туриб шимини кўтарарди... Кулгига мойил Таль учун бу хатти-ҳаракатларнинг биттаси ҳам хоҳолашига етарди. Шунга қарамай, у рақибини ранжитиб қўймаслик учун бор кучи билан кулиб юбормасликка тиришиб, жиддий қиёфада ўтирарди. Натижада, Таль бутун диққат-эътиборини ўйинга қарата олмади ва ўйинни кечиктиришдан олдин хато юриш қилиб, сипоҳини текинга бериб қўйди. Шу чоқ у ўзига келди, аммо бўлар иш бўлганди, энгилганини тан олди.

Шуни тан олиш керакки, Рига ярим финал мусобақаларида Талнинг

сайқалланаётган ўзига хос услуби кўзга яққол ташланди. Грушевский, Висоцкис, Гипселис билан бўлган ўйинларини эсланг: уларда Таль вазиятдан “келиб чиқмаган” қалтис юришларнигина эмас, балки ўзининг аҳволини ёмонлаштирадиган чалғитувчи юришларни ҳам синовдан ўтказди. Шоҳмотда илк қадамлар ташлай бошлаган даврида ҳам неча бор болаларча ўжарлик билан яроқсиз дейилган шундай юришларни қўллаб, жабрини тортган-ку. Энди у шундай юришлар баъзи ҳолларда фойдали бўлиши мумкин; деган хулосага келганди. Илгари у қалтис юришларни қизиқиш тарзида омадини синаб кўриш мақсадида қўлларди, энди эса уларни сайқаллаштириб, услуб даражасига етказганди. Шу маънода унинг Лебедев билан ўтказган ўйини диққатга сазовор.

Бу ўйин шундай давом этаётгандики, китобий юришлар қилинаверса, дуранг билан яқунланарди. Талнинг мусобақа жадвалидаги мавқеи яхши, Лебедев эса “ҳимоя кўргонини” мустақамлашга улгурганди, дурангга жон деб кўнарди. Лекин бизга маълумки, Талга ўйин жараёни завқ бағишлаши керак. У шундай ўйнаб очко олишни эмас, чиройли ютишни истади. Тўғ ёш бугунинг боши қичиганда шохлаш учун кўринган нарсага ташлангандай.

Нима қилиш керак? Тўғридан-тўғри ҳужумга ташланиш фойдасиз. Қанотлардан ҳужумга ўтиб ҳам бирон натижага эришиш қийин. Фақат битта йўл – рақибни қармоққа илинтириш бор. Бунинг учун унга хўрак ташлаш лозим.

Таль шундай қалтис қарорга келди. У ўта мураккаб, ўзи учун ноқулай, аммо имкон туғилди дегунча қарши ҳужум уюштириш мумкин бўлган йўналишни танлади. Узоқ вақт “жар ёқасида” ҳимояланишига қарамай, охири унинг нияти рўёбга чиқди: тахтадаги қурбонлар билан боғлиқ чигал вазиятларда Лебедев ўйин тизгинини йўқотди ва талафотга учради.

Унинг ярим финалдаги ғалабаси кўп нарсани аниқларди. Аввало, Талнинг истисъодди очилганидан, ўйин сайқаллашганидан дарак берарди. Бир қарашда ҳазилкаш, қалтис юришлари билан дадил ўйнайдиган бу йигитча енгилтабиат кўринса-да (эҳтимол, атай шундай қилар), қалбида бир дунё донолик, ғайрат ва ишчанлик пинҳон экан. Таль ўйинлари, хусусан, Лебедев билан бўлган ўйини унинг ўзига хос жўшқин ва мурасасиз услуби шаклланишини кўрсатди.

Энди унга спорт устаси Александр Кобленц мураббийлик қиларди. Шуни таъкидлашимиз лозимки, Кобленц ёш шоҳмотчилар билан машғулот ўтказётган пайтда бу сергайрат йигитча фавқулодда иқтидор эгаси эканлигини дарҳол тушунди. У Таль хонадонига тез-тез келиб маслаҳатлар берарди, Мишани Сайгин билан бўладиган ўйинга тайёрлаганди.

Вазмин, унча-бунча нарсага пинагини бузмайдиган Кобленц жўшқин шогирдининг батамом акси эди. Шу боис унинг Талга катта фойдаси тегди. Айнан Кобленцнинг мураббийлик даврида Таль жиддийлашди. Ҳатто, яқинлашаётган мамлакат биринчилигига олдиндан ҳозирлик кўришга киришди. Ўйибор беринг, Кобленц тавсиясига кўра бўлғуси рақибларининг бошқа ярим финалдаги ўйинлари матнини кўриб чиқди.

Барибир Таль болакайлигича қолганди! Биринчидан, у ниҳоясига етган ўйинлар матнини кўриб чиқарди. Ўйин бошидаги юришларни таҳлил қилмасди. Иккинчидан... 19 ёшли Миша Таль 1956 йилнинг январиди Нева бўйидаги шаҳарда бўладиган мамлакат чемпионатига оз эмас, кўп эмас, фақат биринчи ўринни эгаллаш учун жўнади!

Шуниси қизиқки, тўрт турдан кейин уч очко жамғарган Таль мусобақада якка пешқадам бўлиб олди. У биринчи турда Антошин билан дуранг ўйнагач, кейинги ўйинларда сипоҳларини қурбош қилиш эвазига Хасин ва Симагин устидан чиройли ғалабаларга эришди. Бироқ кейинги Болеславский билан ўйинда панд ейишига оз қолди, у пиёдасини асоссиз қурбон қилганди. Вақт танглигида бошни айлантирувчи қурбонга боғлиқ юришларни бошлаб юборгани жонига оро кирди, Болеславский барчасига қўл силтади ва дурангга розилигини билдирди.

Хуллас, болакай роса яйради! Кимдир уни ҳушига келтириши керак эди. Бу вазифани бажариш бошқа ёш қатнашчи – Борис Спасский зиммасига тушди.

Таль Нева бўйидаги шаҳарда шоҳмот мухлислари ҳурматини қозонишга

улпурганди. У ўша кунлар кўтаринки кайфиятда юрарди, мамлакатда танилиб бораётганидан хурсанд эди. Бир куни кўчанинг белгиланмаган жойидан кесиб ўлди. Милиционер тўхтагиб, жарима тўлашини айтди. Аксига олиб, Таль пулсиз кўчага чиққанди. Шунда чўнтагидан “Оқшом” газетасини олди, унинг тўртинчи саҳифасида Таль – Симагин ўйинини акс эттирувчи сурат босилганди. Милиционер суратни кўриб жилмайди ва Талнинг ҳурмати учун ўнг қўлини қоши ёнига келтириб рухсат берди. Бу ёқимли муносабат Талга ҳузур бахш этди.

Спасский билан ўйнаётган вақтда Таль залдаги томошабинлар ўз ҳамшаҳарларига ишқибозлик қилаётганини кўрди ва бундан хафа бўлди. Бехосдан инжиқлиги кўзғолди ва ўзига ҳам “ёш истеъдод” дея муносабатда бўлган даврлар эсига тушди. Умуман олганда, Талнинг Спасский галабаларига ва уни “ёрқин юлдуз” дейишларига гаши келарди. Мазкур мусобақада иккала ёш шоҳмотчи 3,5 тадан очко жамғариб, қўш пешқадам бўлиб тургани вазиятни янада кескинлаштирганди.

Илк муваффақиятлардан боши айланганиданми, томошабинларнинг рақибига ишқибозлик қилаётганига гаши келганиданми ёки энгилтаклиги туғиб кетганиданми Таль ўзининг ўйин услубига ёт мужмал юришларни кўлаб, ёмон аҳволга тушиб қолди. Спасский ўша пайтлар ҳам устунликдан қандай фойдаланиш кераклигини яхши биларди. У ўйинни оқилона давом эттириб, осонгина галаба қозонди.

Таль ўсал ҳолга тушди. Чунки у ўйиндан кейин ўзининг шарафига олқишлар янграшига кўника бошлаганди. Шу дақиқада эса олқишлар рақибини шарафлаётганди.

Бу ўйин Талнинг попугини пасайтирди, мовий осмондан ерга тушириб қўйди. Мусобақадаги қолган ўйинларида голиблик гулчамбарини ўйламаган ҳолда дона сурди. Муҳими, ўзига хос услубда – “саргузаштсевар” номига муносиб тарзда ўйнади. Натижада, 17 имкониятдан 10,5 очко тўплаб, Полутаевский ва Холмов билан 5-7 – ўринларни бўлашиб олди. Агар унинг чемпионат финалида биринчи марта ўйнаганини ва голиблар – Авербах, Спасский ва Таймановдан атиги бир очко кам жамғарганини ҳисобга олсак, бу яхши кўрсаткичдир.

Албатта, бу гаплар спорт натижасига тегишлидир. Унинг ижодий жиҳати-чи? Талнинг мусобақадаги ўйинига доир битта мулоҳаза бизга маълум: “У некбин, вазиятларни зийрак баҳолайди, шунингдек, таваккалчилиги бор, тайёргарлик кўрмасдан ҳужумга ташланади”. Бу мулоҳаза муаллифи – П.Романовский.

Энди Г.Левенфишдай билимдоннинг фикри билан танишинг: “Ўн тўққиз ёшли ригалик Таль чемпионатнинг ёрқин қатнашчиси бўлди. У юзага келган вазиятларда қандай ўйнаш кераклигини яхши билади ва бошлаётган комбинациясини ҳайратланарли даражада тез ҳисоблайди. Таль ҳар доим мураккаб ва шиддатли ўйинга интилгани учун мухлислар ишончини қозонди... Кўпчилик қатнашчилар вақт танлигидан қийналишди, Талда эса вақт сероб: у рақибининг юришини пойлади (барчаси олдиндан ҳисобланган!) ва зерикканидан қўшниларининг ўйинларини кузатди. Вазиятни баҳолашда, вазиятдан келиб чиқиб ҳужумни ўзгартириб юборишда бир оз оқсаяпти, бу ўспириларга хос табиий ҳол. Аммо истеъдоди яққол кўзга ташланыпти”.

Иккала фикр ҳам ёқимли, лекин Талнинг ўзи ўйинидан қоникмади. У чемпионат арафасида ўз кучига ишончи беҳуда эмаслигини сезди (ҳар қалай ҳали энгилтакликдан қутулмаган, тажрибасиз, вазиятларни чуқур таҳлил қила олмайдиган даврда биринчи ўринни кўзлаш болалик орзуси, холос). Таль айрим ўйинлардагина ўз ғояларини охирига етказа олди, қолганларида шошма-шошарлиги, қизиққонлиги ва тажрибасизлиги панд берди.

Ёш шоҳмотчининг ўз ўйинидан қоникмаётгани унинг ўзига катта талаблар қўйганини англатарди. Дарҳақиқат, унда камолга етаётган қудратли куч бор бўйи билан юксалаётганди. Шу боис Таль келгуси йилиёқ дунёдаги етакчи шоҳмот мамлақати чемпионатининг голиби бўлди.

Хуллас, Михаил Таль ўзининг ҳайратланарли шоҳмот муваффақиятлари остонасида турарди, бор-йўғи уч йил ўтиб, у шоҳмот тожига эришади. Ҳа, Таль тилсимоти бошланаётганди!..

ВАЗИЯТ ТАҚОЗОСИ – КУРАШ АСОСИ

Таль тилсимотининг моҳияти шунда эдики, шоҳмот доналари ўйиннинг бошидан охиригача муаллиф ўйлаган ролларни ижро этмасди. Унинг ўйинларида бир қарашда тасодифий, мантиққа зид юришлар қилинади. Чунки у дастлабки қарорини ўзгартириб, бирдан бошқа томонга ташланарди. Мисоли саркаш дарё каби ўзанларини ўзгартириб турарди. Шарҳчилар унинг ўйинларида ҳар бир сипоҳ ёки пиёда олдиндан кўзланган мақсадга изчиллик билан хизмат қилмаслигини танқид остига олишарди. Шунинг учун Талнинг ўйини бир мақсадга йўналтирилмаган, дейишганда танқидчилар қайсидай жиҳатдан ҳақ эди. Негаки, у ўйин пайтида “вазиятдан келиб чиқмасди” ва тайёргарлик кўрмай ҳужумга ташланарди. Баъзан омад кулиб боққани учунгина мағлубиятдан қутулиб қоларди. Ҳа, танқидчилар ҳам ҳақ, ҳам ноҳақдирлар. Ҳақлиги – юзаки қараганда Талнинг ғалабалари ҳар доим баҳсталаб ва ишонарли бўлмасди. Ноҳақлиги – унинг ўйинлари юзаки қараганда шундай туюларди. Аслида, унинг юришлари бир мақсадга бўйсунмаётгандай кўринса-да, гоёси ниҳоясига етган ўйинларида юришлар манتيқий тизим, аниқ қоидалар асосида амалга оширилганини англаш қийин эмасди. Ахир дарёлар ўзанларини ҳар қанча ўзгартирмасинлар, денгиз томон интиладилар.

Баъзан шоҳмотчилар ҳақида гап кетганда, уларга кескин юришлар қилади, комбинацияни ёқтиради, вазиятни сақлайди, Алёхин услубида, Капабланка услубида, Ботвинник услубида ўйнайди, дея таъриф берилди. Лекин Кереста ўхшаш ҳар жиҳатдан етук шоҳмотчилар ҳам борки, уларнинг услубини битта қилиб билан ўлчаб бўлмайди. Негаки, унинг комбинациялари вазиятни сақлаш талабларига қатъий бўйсунарди. Уни мумтоз усул, айримлар қайд этгандай Ботвинник усули ҳам дейиш мумкиндир, бироқ бу икки шоҳмотчининг ўйинлари бир-биридан фарқ қилади.

Шундай экан, шоҳмотда услуб нима? Бу саволни оддий деб бўлмайди. Албатта, таърифимиз мукамаллигига даъво қилмаган ҳолда шоҳмот услуби деганда унинг ўзига хос ижоди ва юзага келадиган вазиятларни ўзи ёқтирган тарзда ечишини тушунишимиз керак, дейишимиз мумкин.

Шоҳмотда услублар кўп, лекин улар орасида аниқ чегаралар бор. Табиийки, кимдир вазият устунлигига эришишни, бошқаси комбинация ишлатишни ёқтирарди. Биринчиси, оз-оздан вазиятни яхшилаб устунликка эришишни истайди. Иккинчиси, қулай фурсат топиб, пиёдасини ёки сипоҳини қурбон қилиш эвазига ғалабага интилади. Бу вазиятга қараб ўйнайдиганлар комбинацияни билмайди, комбинация ахтарадиганлар вазиятга қараб ўйнай олмайди, дегани эмас. Ахир ҳар кимнинг ўрганган муҳити бор, у шу муҳитда ўзини яхшироқ сезади. Ақли тўлишган Тални комбинацияни ёқтирувчиларнинг ёрқин вакили десак янглишмаган бўламыз.

Алёхин жаҳон чемпиони бўлмасдан аввалроқ, Ласкер у ҳақда шундай деганди: “Алёхиннинг малакаси комбинацион ўйинларда тобига етди, у шундай ўйинларни ёқтиради. Қолган барча юришлар тайёргарлик, холос. Эсанкиратиб кўядиган юриш, кўққисдан зарба бериш – Алёхиннинг ўрганган муҳити. У рақибининг шоҳи хавфсиз жойда турган вақтда кайфиятсиз дона суради, рақиб шоҳига ҳужум бошлаганда яйраб кетади. Унга тахтада қанча кўп дона бўлса, шунча яхши. Ҳужумкор ўйинга пайт пойлаш учунгина вазиятни сақлаб туришга ҳаракат қилади”.

Бу таъриф Талнинг ижодий услубига ҳам мос келади. Агар Алёхин “ёшлигимда ҳар қандай қийин вазиятдан ҳам комбинация ёрдамида қутулиш мумкин дея ўйлардим” деган бўлса, Таль жаҳон чемпиони унвонини қўлга киритгандан кейин ҳам бундай фикрни рад этмасди (яхшими ёки ёмон – бу бошқа масала). “Талнинг қандай ғалаба қозонишини билишни истайсизми? – деганди бир куни Бронштейн. – Жуда оддий: у сипоҳларини марказга жамлайди, кейин уларни қаердадир қурбон қилади...”

Чигорин ва Алёхиндай забардаст ижодкорлар давомчиси, Ласкердай шоҳмот жангчиси ҳислатига эга, Бронштейн ва бошқа кескин ўйинларни ёқтирувчиларнинг комбинацион гоёларидан ибрат олган Таль ўйин пайтида фавқуллодда дадил, таваккал ва тажовузкор дона суради, у ҳар бир ўйинда нафақат яхши юришни, балки энг кучли юриш қилишни истайди.

Таль учун шоҳмот фақат курашдан иборат эмас. У барчани жалб этадиган вазиятлар юзага келтирганда нафис ечимлар топиб, ўйинни яқунлашни хоҳлайди. Чиндан ҳам Таль учун ютиш эмас, қандай ютиш муҳим аҳамиятга эга.

Бошқа гроссмейстерлар ҳам кескин, шиддатли ўйнашади, имконини топди дегунча чиройли комбинациялар уюштиришади. Шу боис Талнинг бошқалардан нимаси билан фарқ қилишига, унинг шоҳмот санъатига қандай улуш қўшганига аниқлик киритиш мароқдидир.

Биринчи навбатда Талнинг таваккал ўйинларга мойиллиги яққол сезилади. Таль нафақат таваккал қилади, балки таваккал ўйин услубининг асосий жиҳатини ташкил этади.

1959 йилдаги даъвогарлар мусобақаси яқунлангандан кейин Москвадаги шоҳмот газетасида Таль билан бўлган мусоҳаба эълон қилинди. Унда шундай савол ҳам бор эди:

– Шиддаткор ўйин таваккални тақозо этади. Сизнинг ўйинларингизда ноўрин таваккаллар ҳам бўлдимми?

Таль бу саволга шундай жавоб берган:

– Бу қайси бирини ноўрин таваккал дейишга боғлиқ. Мен ўзим тўртинчи даврада Смилов билан ўйинда қарорининг тўғрилигига тўлалигича ишонмагандим. Дуранг қилишга қулай имконият бор эди, лекин мен вақт танглигида ғалабага эришиш мумкин деб ўйладим. Эҳтимол, таҳлилчилар менинг ўйинларимда шундай ҳолатлар бўлганини кўзиб топишар. Аммо бундай нуфузли даврада таваккал қилмасликнинг ўзи мумкин эмас...

Талнинг таваккал ўйинларга ташналигини унинг феъл-атвори билан боғлиқ дейиш мумкин. Чунки у табиатан янгиликка ўч эди. Унинг баъзи ўйинларини сирли оламларга қўйилган илк қадамларга қиёсласа арзийди. Ҳар бир юриш оқибатини ўта нозиклик билан илгашига қарамасдан у ҳамиша қиличини қайрашни яхши кўради, бинобарин, ўйин пайтидаги ҳужумлари кўпинча вазият тақозосидан келиб чиқмасди, балки ўзининг аҳволини ёмонлаштирарди, сипоҳларини зарба остида қолдирарди.

Нимага? Яхшиси ўтмишга назар солайлик.

Ўтган асрнинг йигирманчи йилларида кўпчилик буюк гроссмейстерлар шоҳмотга дуранг хавфи таҳдид солмоқда, деган хулосага келишди. Негаки, ўйин савияси шитоб билан ошиб борарди, ғалаба қозониш қийинлашиб кетганди.

1921 йилда Ласкер ташвишланиб шундай ёзганди:

– Шоҳмотнинг ўз сирларини буткул ошкор этишига оз вақт қолди. Қадимий ўйиннинг масаласи ҳал бўладиган соат тобора яқинлашмоқда. Замонавий шоҳмот дуранг деб аталмиш ажал қўлида ҳалок бўлади, бу хавфнинг муқаррар ғалабаси шоҳмот масаласини узил-кесил ҳал қилади.

1927 йилда бошқа шоҳмот даҳоси — Капабланка бундан-да ташвишли фикр билдирганди:

– Кейинги пайтларда шоҳмотга қизиқишим сўниб бормоқда, чунки ишончим комил, бу ўйин яқин орада поёнига етади.

Қанчалик нохуш башоратлар?! Яхшиям, давр бу башоратларни инкор этди. Яна шу нарса аёнки, кўпчилик ўйинлар рангсиз, лекин тўғри юришлардан кейин дуранг билан яқунланмоқда. Ким ғалаба қозонишни истаса, кескин чоралар кўришга мажбур бўлмоқда. Бундай усуллардан бири ўз вазиятини ёмонлаштириш эвазига рақибни равон йўлдан чеккага — юрилмаган сўқмоқларга олиб чиқишдир.

Бу мавзуни Талнинг ўзи шундай давом эттирганди:

– Агар иккала рақиб ҳам ғалаба иштиёқида ёнмаса, улар тўғри ўйнашяпти (буни “яхши” маъносида ёки “ёмон” маъносида ҳам тушунсангиз бўлади). Бу ҳолатда хато қилиш эҳтимоли йўқолади, рақиблар бемалол дона суришади. Ҳаммаси аниқ йўналишлар танланса, 18–20 юришдан кейин рақиблар ўйлагандек ўйин дуранг билан яқунланади.

Аммо ютиш лозим бўлганда, нима қилиш керак? Ахир, рақиб ҳужум хавфини сезиши билан қарши чора-тадбирлар кўради. Вазият заифлигидан фойдаланиш даркордир? Қайси рақиб вазиятини заифлаштирарди?! Шу боис

ҳозирги кунда рақиблардан бири ёки иккаласи ҳам барчага таниш йўналишдан воз кечиб, атайин “қоронғи кўчалар”га киришни хоҳлайди, қайсики бу йўлакда фақат бир кишига йўл бор. Бугунги кунда кўпчилик шоҳмотдаги кўпайтириш амалларигина эмас, логарифмларини ҳам яхши билади. Энди рақибга икки карра икки беш эканлигини исботлашга тўғри келмоқда...

Ўз-ўзидан аёнки, муросасиз ўйнаш учун нафақат замонавий шоҳмот билими, балки жисмоний, руҳий тайёргарлик ҳам муҳим аҳамиятга эга. Шундай тайёргарлиги бўлмаган шоҳмотчининг хато қилиш эҳтимоли ошади. Шунга қарамай бундай муросасиз ўйинлар “гроссмейстерлар дурангги”га нисбатан кўпроқ таассурот қолдиради.

Икки карра икки беш эканлигини исбот қилиш... Қандай ажойиб вазифа?! Демак, ғалабага мантиқий ва аниқ (икки карра икки тўрт) билангина эмас, балки атайин қилинган қалтис юришлар (икки карра икки беш) эвазига ҳам эришиш мумкин.

Бу хулоса янги эмаслигини закий ўқувчи яхши билади. Ўз вақтида Эммануил Ласкер ҳам шундай йўл тутган. Шу ўринда Рихард Ретининг куйидаги фикрини эсга олишимиз лозим:

“Мен Ласкернинг мусобақалардаги ўйинларини таҳлил қилар эканман, дастлаб у жуда омади юришган шоҳмотчи бўлган деган хулосага келдим. Айрим мусобақаларда барча ўйинда ғалаба қозонганига қарамай, тенг ярмида вазияти ёмон бўлгани учун ютқизиши ҳам мумкин эди. Бежиз Ласкер рақибларини гипноз қилади, дейишмайди. Буни қандай тушуниш керак. Ласкер муваффақиятлари сирини билиш учун унинг кўплаб ўйинини қайтадан таҳлил қилиб чиқдим. Менга шу нарса аёнлашди – Ласкер ўйин бошида бўш юришлар қилиб мушкул аҳволга тушади, кейин ютқизиқ ҳолатда бўлишига қарамасдан ғалаба қозонади. Бунда унинг ҳаминша омади чопади, деган тахмин ўзини оқламайди. Ғалати туюлса ҳам бунинг битта жавоби бор. Ласкер кўп ҳолларда онгли равишда бўш ўйнайди.

...Шоҳмот юришлари сайқал топган ҳозирги кунда хотиржам ўйинасангиз дурангдан кутулишининг иложи йўқ. Бундай натижадан қочиш учун Ласкер назарий жиҳатдан хато юришлар қилиб, ўйинни жар ёқасига олиб боради. Ҳақиқатан ҳам рақибни бежавотир жойда ўзи қил устида туради, бироқ, бениҳоя топқирлиги туфайли ўзи жар ёқасида қолиб, рақибини тубсизликка улоқтиради. У шу тариқа ғалаба қозонади, қайсики хотиржам дона суриш орқали бундай натижага эришиб бўлмайди”.

Ласкер тасодифан бу ўйин услубини танламаганди, бироқ, унинг издошлари йўқ эди. Чунки бу усул мактабда ўргатилмайди. Тўғри, Алёхин ҳам рақибларини чалғитиш санъатини мукамал эгаллаганди. Жумладан у: “Рақибларингизни бунчалик тез енгитишингизнинг боиси нимада?” – деган саволга: “Мен рақибларимни ҳар бир юришда мустақил фикрлашга мажбур қиламан”, – дея жавоб қайтарганди.

Шуни таъкидлашимиз лозимки, Алёхин, вазият тақозосига кўра, сипоҳларини қурбон қиларди. Ана шу жиҳати билан Ласкердан кескин фарқ қиларди дейиш мумкин.

Ҳозирги кунда гроссмейстерлар вазият заифликларига хотиржам қарайдиган бўлишди. Чунки ташаббусни кўла олиш ёки суръатдан ютиш учун шоҳмотнинг азалий қоидаларидан четга чиқиш – бирон нарсани “қурбон” қилиш эвазига рақибни “истеҳком”ни тарк этишга ундаш мумкинлиги яққол сезилиб қолди. Шундай кураш усулини амалиётга Таль жорий қилди. У бу кураш усулини номдор шоҳмотчиларга қарши ҳам муваффақиятли кўллаб олди.

Бунга ёрқин мисол: унинг жаҳон тожи учун Ботвинник билан бўлган 17-ўйиндаги f2-f4 юришидир. Мазкур баҳсга бағишланган китобда Талнинг ўзи бу юриш ҳақида шундай ёзганди:

“Барча шарҳловчилар оқларнинг ушбу юриши ҳақида фикр юритганда “вазиятга зид”, “ақлга сиймайдиган” каби ўхшатишларни ишлатишди. Гуё оқ доналарни сурган ўйинчи энг оддий шоҳмот адабиётларидан ҳам бежабар, чунки уларда f2-f4 юриши оқлар вазиятини ёмонлаштириши аниқ қилиб ёзиб кўйилган. Ўқувчилар мени нокамтарликда айблашмас, ўша юришни қилаётган вақтимда барча билган фикрлар хаёлимдан ўтганди. Аммо шу нарса аниқ – вазиятга зид f2-f4 юриши қилинди. Нимага?”

Сўнгра Таль нима учун ушбу юриш қилинганини тушунтиради. Маълум бўлишича, мазкур юришни Ботвинник чиппака чиқариши учун қатта томонга рокировка қилиши лозим. Бунда икки томонга ҳам кескин ўйин учун имконият туғилади. Талнинг мақсади шу экан.

Таль бошқа бир мақоласида, ўзининг “вазиятга зид”, “ақлга сиғмайдиган” мазкур юриши тўғрисида шундай ёзганди: “Ким тезроқ, кейин маълум бўлади, муҳими кураш бошқача давом этади”. Илгандирсиз, шу юришдан кейин Талнинг вазияти ёмонлашди, лекин ўйин бошқача йўналиш олди.

Унинг таваккал юриши ўзини оқлармикин? Аввалига барчаси йўққа чиқадигандай туюлди. Негаки, Ботвинник иккита пиёда ютди ва вазиятини яхшилаб олди. Аммо ўйиндаги кураш Ботвинникка ноқулай йўналишда давом этди, бу унинг жуда кўп вақтини олди ва кейинроқ тушиб қолди. Вақт танглигида Ботвинник қарши ҳужумни кўрмади ва таслим бўлди.

– Бир-бирига узвий боғланган, манتيқий юришларни ёқтирадиган шохмот мухлисларига бу ўйин ёқмаслиги мумкин, – деб ёзганди Таль кейинроқ. – Лекин бу ўйин руҳий курашларни, икки томонга ҳам ҳаяжонли лаҳзаларни тортиқ этадиган ва “саҳна ортидаги яширин баҳсларни” ёқтирадиган шохмотчиларнинг эътиборини қозониши турган гап.

Руҳий кураш – Тални биринчи навбатда шу қизиқтиради. Негаки, у ўйин пайтида атайин ўз вазиятини ёмонлаштирадиган юришлар қилса, руҳий омиллар таъсирини ҳисобга оларди ва тезда самарасини кўрарди. Дарҳақиқат, Таль ўйин режасини тузиб, бир қарорга келишдан аввал рақибининг руҳиятига боғлиқ кўплаб омилларни таҳлил этарди: у қайси вазиятларни ёқтирмайди, ҳимояланишни яхши кўрадими ёки ҳужум қилишни, мусобақа жадвалидаги ўрни қандай, таваккалона юришга хоҳиши борми, ўзини кўр-кўрона ҳужумга ташланишдан тия оладими, ўйлашга фурсати қанча қолган ва ҳоказо.

Руҳий ҳолатлар таъсирини кўп бор таъкидлаган Алёхин Капабланка билан ўйнагандан кейин шундай деганди:

“Шохмотда руҳият муҳим аҳамиятга эга. Менинг Капабланка устидан қозонган галабамнинг асосий омили ҳам руҳий жиҳатдан устунлигимда эди. Умуман, учрашув бошлангунча рақибнинг феъл-атворини чуқур ўрганиш керак. Шунда ўйин асаблар, шахсиятлар ва ориятлар курашига айланади...”

Албатта, шохмот усталари руҳий омилларни ҳисобга олади, лекин ҳаммаси ҳам руҳий омиллардан фойдаланиш учун қайсидир донасини қурбон қилишга кўзи қиймайди. Таль эса исталган вазиятда доналарини қурбон қилишга тайёр эди. Шу боис у кўпинча вазият тақозосига зид йўл танларди. Ҳа, Таль айнан шу мантиқнинг, яъни кураш мантигининг хизматини садоқат билан бажарарди.

Шохмотчиларнинг омади шундаки, улар ўтган учрашувларнинг ёзувларига қараб ўйинда қандай юришлар қилинганини кейинчалик ҳам кўришлари мумкин. Аммо қуриган гул олисдаги чаманзорнинг ҳолати ҳақида тўлиқ маълумот бера олмагандай, ўйин матни ҳам рақибларнинг учрашув давомидаги руҳий ҳолатларини, таваккалона юришларини, кескин курашларини кўз олдингизда тавдалантирмайди.

Сиз уйда Таль ўйинлари матнини таҳлил қилаётиб, унинг асоссиз равишда сипоҳини қурбон берганини пайқаб қоласиз. На чора, сиз ҳақсиз. Аммо бу ўша ўйин ҳавосидан нафас олмаган, уйда бемалол таҳлил қилаётган шохмотчининг фикри. Ўйиндаги воқеалар ривожи, юзага келган вазиятдаги кураш мантиги нуқтаи назаридан эса Талнинг сипоҳ қурбони билан бошланувчи ҳужуми асосли ва унинг галабаси тасодифий эмас.

Ўйин матни таҳлилида сиз фақат қилинган юришларни кўрасиз (албатта, бу яхши маълумот), лекин ўша вақтдаги рақибларнинг руҳий ҳолатини кўз олдингизга келтира олмайсиз. Таль эса сипоҳини қурбон қилаётган пайтда рақибининг қайси юриш остига “мина” қўйилган экан деб хавотирланиб турганини сезган. Бундан ташқари, Таль шу юришдан кейин рақибининг ташвишланиб қанча вақти қолганини билиш учун соатга қарашини ҳис қилган. Ниҳоят, у рақибининг хавф-хагарлар яширинган вазиятларни ёқтирмаслигини, бундай ҳолатларда ишончли дона суришга қодир эмаслигини ҳисобга олган.

XXV мамлакат чемпионатида Авербахга қарши қора доналар билан ўйнаётган Талнинг вазияти ёмонлашди, лекин у ҳеч қутулмаганда 12-юришда отини иккита пидедага қурбон қилди ва ташаббустга эришди. Агар бу қурбонни таҳлил тарозисиди ўлчагангиз, асоссиз кўриниши турган гап. Албатта, бу фикр фақат назарий таҳлил ҳосиласи. Бунда рақибларнинг феъл-атвори, ўйин услуби, мусобақа жадвалидаги эгаллаб турган ўрни, ниҳоят, шу юришдан кейин бошланадиган ўйиннинг ривожланиши ҳисобга олинмаган.

Агар Таль ҳисобга олган шу омилларни компьютерга жойласангиз, “электрон мия” ҳам отнинг қурбони шу вазиятдаги энг яхши юриш деган хулосага келарди.

Мазкур ўйинни шарҳлаган гроссмейстер Холмов шундай ёзганди:

“Шубҳасиз, бу ўйин сиртқи шоҳмотда бўлганда, қоралар чигал вазиятга олиб келувчи отнинг қурбони билан боғлиқ юришни қилмасди. Аммо юзма-юз ўйинда, айниқса, қулоғинг тагида соат чиқиллаб турган пайтда бу юриш рақибни эсанкиратиб қўяди”.

Энди шу қурбон ҳақида фикр билдирган гроссмейстер Бронштейн сўзларига эътибор берайлик:

“Авербахга қарши қора доналар билан ўйнаган Таль 12-юришга келиб мушкул вазиятга тушиб қолди. Шунда қоралар 12... Ое4!! Юрди. Мен қораларнинг режасини бошқача баҳолай олмайман, бу юришга иккита ундов белгиси қўйиш керак. Ҳолбуки, Талнинг ўзи бу юришга “?!” белгиларини қўйган. Бу ерда гап сипоҳ қурбонининг тўғри ёки нотўғрилигида эмас, балки Авербахнинг ўйин услубида, у ҳаммиса вазият барқарорлигига эришиш учун ўйнагани сабабли, мазкур юришдан кейин ўзгача йўналишни танлашга мажбур бўлди. Ҳар икки томон учун кенг имконият берадиган бундай вазиятларда учрашувнинг натижаси кўп жиҳатдан ким тезроқ аниқ юришлар топишига ва қайси шоҳмотчига шу ўйин услуби ёқишига боғлиқ”.

Биз биламизки, Талга шундай кескин вазиятлар ёқади. Авербах эса ўзига ёқмаган вазиятга тушгани учун довдираб қолди, хатоликка йўл қўйди ва қаршилиқни тўхтатди.

Талнинг руҳий зарбасига асосланган бу ўйин мусобақанинг энг яхши ўйинларидан бири бўлди (дарҳақиқат, жаҳоннинг собиқ чемпиони Эйве кейинроқ Талнинг бу ўйиндаги сипоҳ қурбони билан бошланган ҳужуми тўғри эканлигини исботлади). Ахир, учраган мутахассис бу ўйинда Талга омад кулиб боққани тўғрисида (чиндан ҳам Авербах ёмон ўйнади) айтиши мумкин эди (айтишди ҳам). Кўпчилик Авербах мушкул аҳволда қолганини, яъни хато қилмаслиги мумкин эмаслигини тан олгиси келмасди. Шу жиҳатдан олиб қарасак, Талнинг бу ғалабасида қонуният бор.

Бир гал Таль омад тўғрисида гапирар экан, шундай деганди: “Ҳар бир шоҳмотчи мусобақаларда ўз омадининг яратувчисидир”. Таль омад келишини инкор этмаган ҳолда унинг келиши учун курашиш лозимлигини, яъни омад кузир картадай шоҳмотчиларга тарқатилмаслигини таъкидлапти. Бошқача айтганда, ўйин пайтида шундай шароит яратиш керакки, албатта, сизга омад кулиб боқсин.

Шу боис Талнинг вазият мантиғига хилоф, лекин кураш мантиғига мос равишда ўйинни давом эттириши натижасида эришган ғалабалари устида ҳар доим баҳс-мунозаралар бошланишига ҳайрон қолмаслик керак. Голиб Талга барибир кимдир хатосини кўрсатишга ва маълумиятга учраши муқаррарлигини исботлашга тайёр турарди.

Чунончи, 1959 йилда тож даъвогарлари мусобақасида Смилов билан дуранга эришгани ҳам қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлганди. Бу ўйинда Таль сипоҳини қурбон қилгандан кейин қийин аҳволга тушиб қолди. Лекин тушқунликка тушмай рақибни олдига муаммо кетидан муаммо қўяверди. Смилов ҳушёрлигини бир зумга йўқотишидан фойдаланиб, ҳал қилувчи зарбани берди: Таль руҳини ҳам “ҳаля” этиб, кишти-қойимга эришди.

Албатта, бу ўйин якунини шарҳчилар турлича баҳолашди. Ниҳоят, Смилов 33-юришда Тални мушкул аҳволга солиб қўйиши исботланди. Аммо бу хулосага келиш учун бир ҳафта вақт кетди. Ҳолбуки, Смиловнинг ихтиёрида бир неча дақиқа бор эди, холос. Шу ўринда спорт устаси Загорянскийнинг

фикрини келтиришимиз жоиз: “Таль билан бўладиган ўйинда устунликка эришиш ғалаба дегани эмас. Унинг топқирлик билан тиришиб ўйнашини синдириш, устунликни ғалабага айлантириш учун хато қилмасдан ўйинни давом эттириш керак”.

Яхшиси, Ботвинник — Таль учрашувининг 6-ўйинидаги от қурбони билан боғлиқ юришни эста олайлик. Бу юриш мутахассисларда бир-бирига қарши қанча фикрларни уйғотди. Бир шарҳчи эса ҳинд ҳимоясида ўйнашни яхши кўрган истаган шоҳмотчи қурбон қилинган бу отни олишини таъкидлади. Бошқа бир билимдон Талнинг бу юриши ўйинни дурангта олиб келишини исботлашга уринди. Гольдберг эса Талнинг бу юришидан кейин унинг мағлубияти муқаррарлигини айтди. От қурбонидан кейинги юришларни чуқур таҳлил қилган Константинопольский Таль сипоҳларининг тахтадаги вазияти ёмон эмас экан, деган хулосага келди.

Ботвинник — Таль учрашуви тамом бўлса-да, ўша юриш билан боғлиқ мунозаралар давом этаверди. Бу рақибини муаммолар исканжасига солиб қўйган Таль ғояси тўғрилигини исботи эмасми?

Шоҳмот кураши — икки ўйинчининг фақат шу соҳадаги билимдонликлари мусобақаси эмас. Агар шундай бўлганда шоҳмот миллионлаб одамларнинг меҳрини қозонмасди, балки нари борса, инсонлар ақли ва қалбига таъсир эта олмайдиган оддий ўйинлардан бири даражасига тушиб қоларди. Аслида, шоҳмот мусобақаси — билимлар, руҳий ҳолатлар, асаблар кураши, бундай баҳсда ғолиб чиқиш учун шоҳмотчи бутун маънавий ва жисмоний кучини сафарбар этиши керак. Шоҳмотнинг кўпчилик ҳис қилган сеҳрловчи кучи, жозибаси шоҳмотчиларнинг теран руҳий ҳолатларида ва шу туйғу натижасида келиб чиқадиган кескин курашларда мужассам.

Таль туғма шоҳмот курашчилари сирасига киради. У ўйин пайтида энг қийин ва ҳатто иложсиз вазиятларда ҳам тушқунликка тушмайди. Бу Таль кураш услубининг асосини ташкил қилади. Негаки, у таваккал йўналишларни танлар экан, юзага келадиган хавф-хатарларни совуққонлик билан бартараф этишга шайланарди, мағлубиятга учраши мумкинлиги ҳам хавотирга солмасди. Унинг шу совуққонлиги қурбонлар билан боғлиқ ажойиб юришларни бошлашга замин яратарди. Бошқалар бу вазиятда ҳеч нарса қилиб бўлмайди, деб турганда шиддатли ҳужумни бошлаб юборарди.

Ҳамма гап шундаки, Таль навбатдаги таваккалга қўл уради экан, бу юриши янги имкониятлар эшигини очишини яхши биларди. У мана шу яширин имкониятлардан фойдаланиб, рақибига ҳал қилувчи зарба бериш ҳақида ўйларди. Кўпинча кутган натижасига эришарди. Гўё Таль юзага келган вазият ядро қатламига сингиб кетарди ва унинг қувватидан ғалаба қозонишга куч оларди.

Таль янглишмасмиди? Агар у ҳисоб-китобда адашиб, вазияти тобора ёмонлашса, ҳатто тайинли бирор юриш топилмай қолса-чи? Ёки рақиб чиройли ўйнаб унинг режаларини чишпакка чиқарса-чи? Унда нима бўларди? Жавоб жуда оддий: Таль ютқазарди... Бошқача натижа бўлиши мукин эмас. Ахир, хато қилмайдиган шоҳмотчилар бўлмаса, шоҳмотдаги шундай гўзалликлар яратилармиди?

Аммо Талнинг мағлубиятлари ҳам ғалабалари сингари ёрқин таассурот қолдирарди. Чунки Таль курашсиз таслим бўлмасди, сипоҳларнинг бор имкониятларидан фойдаланиб, сўнгги нафасигача қаршилиқ кўрсатарди. У рақибларига қопқон кетидан қопқон кўярди, кўз илғамас заиф нуқталарни излаб топарди, чекинса ҳам зарба берарди, имконият туғилиши билан қарши ҳужум уюштиришга тайёр турарди. Гўё бир нақлда айтилгандай: “Жанговар гуруҳ ўлса ўлади, лекин таслим бўлмайди”.

Ҳар қандай рақиб ҳам шундай руҳий, давомли жиддий синовга дош бера олмайди. Агар кимдир даъвогарлар мусобақасигача собиқ жаҳон чемпиони, эндишпилда маҳорат билан дона сурадиган Василий Смиловга қарши бир сипоҳ кам бўлса ҳам дадил қаршилиқ кўрсатиш мумкин деса, у шоҳмотнинг азалий қодаларини таҳқирлаганлар қаторига кўшилларди.

Таль худди шундай икки ўйинда таслим бўлмади ва бир ярим очко жамғарди! Бу гипнозми, омад? Шундай фикрлар билан танишимиз. Аслида

Таль қаршилик бефойда дейилган ўйинларни давом эттирар экан, бир сипоҳи ортиқ бўлишига қарамай Смиловнинг аста-секинлик билан дона суришини, мустаҳкам ҳимояни ёриб ўтишга ҳаракат қилмаслигини ҳисобга олганди. Бир ўйинда Таль кишти-қойим билан жон сақлаб қолган бўлса, иккинчисида рақибини комбинация исканжасига олди, натижада ақлга сиймайдиган иш бўлди, у галаба қозонди.

Ишончимиз комил, шоҳмот тарихчилари Талнинг бу икки муваффақиятини муносиб баҳолайдилар. Тўғри, уларда чуқур ўйланган чиройли юришлар қилинмаган, лекин бу икки ўйин ҳақиқий шоҳмот мухлисларини эътиборсиз қолдирмайди. Сабаби Таль бу ўйинлардан бирида дурангга эришиб, иккинчисида ютиб шоҳмотда курашиш имкониятлари чексизлигини, ҳар бир хато ҳам мағлубиятга олиб бормаслигини яққол исботлаган.

Шоҳмот билимдонларидан бири П.Романовский 1960 йилдаги сўхбатларида шундай таъкидлаганди: “Талнинг ўйин услуби шоҳмот санъатидаги янги йўналишдир. Чунки ҳозирги кунгача юқори малакали шоҳмотчилар ҳужумга ўтиш учун барча сипоҳларини сафарбар этардилар, Таль эса бутунлай янги – қурбон бериш эвазига ҳужумга ўтишни таклиф қилаяпти. Шуниси эътиборга моликки, Талнинг қурбонлари баъзан воқеаларни тезлаштирмайди, балки ҳужумга замин ҳозирлайди. Табиийки, тезкор ҳужумни кутаётган шоҳмотчи учун бу ҳол мантқиққа зиддай, шубҳали кўринади”.

Шундай қилиб, биз Талнинг шоҳмот курашига қандай ёндошишини ва унинг асосий жиҳатларини билиб олдик. Шу боис таъкидлашни истардим, чуқур таҳлилларга асосланган замонавий шоҳмот кураши ва назариясининг охириги ютуқларини жамлаган янги усулнинг пайдо бўлиши тасодиф эмас.

Ҳозирги безовта даврда табиат, дунё ҳақидаги тасаввурларимиз кенгайди, физика, кибернетика ва ядровий энергия соҳасидаги ютуқлар, коинот сари парвозлар, биологиядаги ҳайратомуз кашфиётлар инсон таваққурининг маҳсули бўлган шоҳмотга ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмади. Бу шоҳмот усталарини курашга янги нуқтаи назар билан қарашга ундади ва улар сеҳрли ўйиннинг имкониятлари тўлиқ ишга солинмаганини кўрдилар. Улар англадиларки, галаба қилиш учун шоҳмот курашига янгича ёндошиш, ишлатилмаётган имкониятлардан, шу жумладан, рақиб руҳий ҳолатларига боғлиқ захирадан унумли фойдаланиш учун ўта нозик ва вазиятга қараб ўзгариб турадиган усулларни танлаш зарур.

Ўзингиз ўйлаб кўринг, агар тенг кучли рақиблар ўйин бошидан аниқ юришлар қилишса, дуранг муқаррар. Чунки ўйин бошида кучлар тенг бўлгани учун аниқ юришлардан кейин бу нисбат ўйин охиригача ҳам ўзгармайди. Демак, қизгин кураш бошланиши ва рақибнинг хатога йўл қўйишига шароит яратиш учун кимдир мувозанатни бузиши, яъни олдинга эмас, балки ёнга ёки орқага қадам қўйиши даркор.

Хуллас, кимлардир томонидан ички ҳиссиётга асосланган, бошқалар томонидан инсон руҳий ҳолатига боғлиқ деб номланган шоҳмотдаги янги услуб шу тариқа амалиётга кирди. Балки бу услуб шоҳмот санъати тараққиётининг узвий бир қисми бўлгани учун юзага чикди. Бу услуб тарафдорлари, биринчи навбатда, Таль Алёхиннинг: “Шоҳмот – нафақат билим ва мантқиқ”, деган тараққийпарвар фикрининг нақадар тўғрилигини исботлашга киришди.

Шуниси муҳимки, ички ҳиссиётга боғлиқ бу услуб шоҳмот курашидаги мавжуд имкониятларни – руҳий ва ҳатто фалсафий ҳуеусиятларни қамрагани учун ўта ҳужумкор ва муросасиздир. Фикримизнинг тасдиғи учун қизиқарли далиллар келтирамиз. 1953 йилда даъвогарлар мусобақасининг голиби бўлган Смилов 28 имкониятдан 18 очко жамфарганди, у тўққиз ўйинда ютганди. Таль эса 1959 йили даъвогарлар мусобақасида 28 имкониятдан 20 очко тўглаб, голиб чикди ва у ўн олти ўйинда галаба қозонди. Ҳавас қилса арзийдиган натижа! Албатта, бу “шоҳмот ўйинини тез орада дуранглар ўлдиради”, дея каромат қилган гроссмейстерларни ҳайратга солган бўларди.

Инсон руҳий ҳолати ёки ички ҳиссиётга боғлиқ деб номланган бу услуб XX асрдаги Хосе Раул Капабланка каби буюк шоҳмотчиларнинг жуда тўғри ва ўта ҳисоб-китобли ўйинларига қарши ўлароқ вужудга келди, дейиш мумкин.

“Капабланканинг ўйини аниқ, мантиқли ва асосли, — деб ёзганди Ласкер. — Унинг ўйинларида тузоқ қўядиган, гайритабiiй ёки зўрма-зўраки юришлар учрамайди. Дуранг ёки ютуққа ўйнаётгани, ютказиб қўйишдан қўрқиб дона сураётгани шундоқ кўринишидан сезилиб туради. Чигал вазиятлари, таваккал юришларни ёқтирмайди. Олдиндан ҳар бир юришининг оқибатини ўйлайди. Ўйинларининг теранлигида шоирлик эҳтироси эмас, математикларнинг ҳисоб-китоби мужассам. Капабланка мустақкам вазиятга эришиш мантиғига таянади. У асосли нарсаларни қадрлайди. Масалан, вазиятни мустақкамлаш, заиф нуқтага ҳужум уюштириш... Таваккални ёқтирмайди, уч-тўрт юришда мот бўладиган вазиятларга шубҳа билан қарайди”.

Талнинг ўйини гуллаган даврида тамоман бунинг акси эди! Унинг ўйинларида яширин тузоқлар бисёр бўлса-да, юз қиёфаси, хатти-ҳаракати асл ниятини ошкор этмасди. Чигал вазиятларни, таваккал йўналишларни ёқтирарди. Ҳар доим ҳам қилаётган юришининг қандай оқибатларга олиб келишини билмасди. Аксинча, у ўтиб бўлмас чакалакзорга қадам қўйганини яхши биларди. Бу чакалакзорда уни нималар кутаяпти, ногаҳоний хавф-хатарларни қандай бартараф этишни тахмин қиларди, холос. Унинг ўйинларида математикларнинг ҳисоб-китоби эмас, шоирлик эҳтироси жўш урарди (эсингизлар: икки карра икки беш бўлади деганимиз!). Таль вазият мантиғига бўйсунавермайди, афсуски лозим бўлмаганда ҳам вазиятини заифлаштиришга тайёр турарди. У тасодифий омадга (агар шоҳмотда шундай тушунча бор бўлса) суянади, ҳамшиша кутилмаган имкониятлардан фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади.

Таль ўйинидан ўртак олинглар, дейишимиз мумкинми? Албатта, йўқ. Чунки шоҳмот қонун-қоидаларини бузишдан олдин, аввало уларга амал қилишни ўрганиш лозим. Бизга маълумки, шундай қийин сўқмоқни танлаган ўта истеъдодли Таль ҳам ўз вақтида катта талафотлар кўрган. Лекин унинг исёнкор ўйин услуби қадимий шоҳмотни яшартирди, мавжуд мутаассиблик, кўр-кўроналик, сийқа қолипчиликка қақшатқич зарба берди ва шоҳмот аҳлини айрим анъаналарини қайта кўриб чиқишга ундади.

Эҳтимол, Таль ўйин услубини, унинг руҳияти, қахрамонлиги ва хатоларини англашингизда Ласкернинг қуйидаги фикрлари сизга ёрдам берар: “Шоҳмотда мусавирлик сезгиси мужассам. У ижодкорлик сезгиси бор ўйинчиларга илҳом бағишлайди, жуда оддий, ҳаммага кўриниб турган ва лекин кучли юришлар қилишга ундайди, шу тариха нозик комбинация яраллигига олиб келади. Бу тўйғу ва истеъдод, баъзан буюкликнинг вояга етишига кўмаклашади, шу билан бирга уларни ўртамиёна шоҳмотчилар ҳам йўл қўймайдиган хатоларни қилишдан муҳофаза этмайди”.

“БУ НОМНИ ЭСЛАБ ҚОЛИНГ!”

XXIII чемпионат якунлангандан кейин кўп ўтмай Таль ўзининг талабалар ўртасида жаҳон биринчилигида иштирок этадиган мамлакат терма жамоаси таркибига киритилганини билди. Мамлакат шоҳмот шарафини ҳимоя қилиш масъулиятли вазифа. Бунинг устига Таль ҳамшиша жамоавий мусобақаларда тиришқоқлик билан ўйнашини биламиз. Ҳақиқатан ҳам ўта масъулият билан дона сурган Таль финал босқичида 5 имкониятдан 4 очко жамғариб, учинчи тахтада махсус совринга сазовор бўлди. У биринчи бор хоризгга чиққанди. Ҳали ёш, кўпчилик танимасди. Аммо унинг ўйинлари дарҳол назарга тушди. Хусусан, Таль томонидан тор-мор этилган белградлик Ивков шундай ёзганди: “Таль! Бу номни эслаб қолинг!”

Кўп ўтмай Тални мамлакат биринчилигида қатнашаётган Латвия ўсмирлар терма жамоаси мураббийи сифатида кўрдик. Шунгача ҳам у галаба ва муваффақиятсизликлари фақат ўзига тегишли эмаслигини ҳис қила бошлаганди. Чунки у ҳар бир масъулиятли мусобақадан кейин нафақат университет, балки завод, корхоналар жамоаси, оддий мухлислар олдида ҳисобот берарди. Муҳими, у ўзини ҳеч қачон ёлғиз қолгандай сезмасди.

Шу вақтгача гамхўрликдан баҳраманд Таль бошқаларга гамхўрлик кўрсатиши керак эди. Ун тўққиз ёшли мураббий бу ишга астойдил киришди.

Жамоа аъзоларидан бири — Валентин Кириллов мусобақага қатнашаётгани учун университет имтиҳонларини топпиришни истамади. Таль унинг қарорини ўзгартирибгина қолмай, имтиҳонларга тайёргарлик кўришига ёрдамлашди. Кейинчалик у йигит ҳам Талга мусобақалар олдидан ўйинларни таҳлил қилишга қўмаклашадиган бўлди. Миша болалар билан берилиб ишлади, кўлидан келган ёрдамини улардан аямади. У жамоавий ўйинларни ёқтирарди, бундай мусобақалар ўзига кўп нарса берганини тан оларди.

1956 йилнинг ноябрида Тбилисида бўладиган XXIV мамлакат чемпионатининг ярим финалида қатнашиш учун йўлга чиқди. Шундай масъулиятли мусобақага жўнар экан, у биринчи бор ўз кучига ишонқирамади. Сабаби, ўша йили у кам ўйнаганди. Одатда йилига 80—90 та расмий ўйин ўтказадиган Таль Тбилиси ярим финалигача атиги 31 та ўйинда дона суришпанди. Тбилиси мусобақасидаги рақиблари кучли эди: Петросян, Фурман, Полугаевский, Антошин, Гургенидзе... Аксига олиб у мусобақа арафасида хасталаниб қолганди.

Кутилганидек, мусобақада Таль бир текис ўйнамади. Мусобақа тугашига тўрт тур қолганда 15 имкониятдан атиги 8 очко жамғарганди. Ҳатто, шу мусобақада қатнашаётган Кобленцнинг аҳволи уникидан яхши эди. Ушанда Таль Кобленцга шундай ҳазил қилганди:

— Маэстро (у устозига шундай мурожаат қиларди), биз ўринларимизни алмашамиз шекилли, сиз финалга борасиз, мен мураббийнингиз бўламан.

Аммо Таль кейинги ўйинларда кетма-кет ғалаба қозониб, 5—6-ўринларни бўлашиб олиб, финал йўлланмасини кўлга киритди.

— Илож қанча, маэстро! Ҳар ким ўз вазифасини бажарадиган бўлди, — деди Таль мусобақадан кейин устозига.

— Майли, майли, — деди у жавобан. — Вазифанг илгаридай бўлгани билан рақибларинг бошқа бўлади. Шунинг учун кўпам қувонаверма.

Чиндан ҳам 1957 йилда мамлакат чемпионати финалига кучли гроссмейстер ва усталар тўпланишганди. Бундай кучлилар давраси ҳар кимни ҳам қизиқтирарди. Устига-устак, мусобақа Москвада ўтказилаётганди. Москваликлар Таль ҳақида эшитган, бироқ унинг ўйинларини ўз кўзлари билан кўришмаганди.

Хуллас, ҳаяжонланишга асос етарли эди. Бироқ Таль Тбилисидаги кетма-кет ғалабалари шуқуҳи билан яшаётганди, ишончсизлигидан асар ҳам қолмаганди. Аксинча, у Москвада нимага қодир эканлигини кўрсатиш ишғиёқиде ёнарди.

Ҳар куни кечқурун Темирйўлчилар маданият саройи шоҳмот мухлислари билан гавжум бўлди. Албатта, уларни биринчи навбатда йигирма ёшли ригалик устанинг ўйинлари жалб этаётганди. Бунинг устига ҳар доим мусобақани ёмон бошлайдиган Талнинг ўйини қовушди: дастлабки тўрт ўйинда ҳам ғалаба қозонди! У Москвага ўйинга ташна ҳолда келганди ва ўзига эрк берганди.

Таль шоҳмот ўйнашни жон-дилидан яхши кўрарди. Энди у катга йўлга чиққан вақтда бу ишғиёқи қайнаб-тошиб бораётганди. Мусобақа арафасида у Кобленц билан кечқурун Рига кўчаларида сайр қилди. Сайр ниҳоясида Кобленц Мишанинг кўзларига тик боқиб қатъий деди:

— Энди ухлаш керак!

Миша бошини эгиб маъқуллади:

— Албатта! Энди рақс тушиш учун югурмаймиз-ку.

Мураббий хотиржам уйига жўнади. Аллақанча вақт ўтгач телефон кўнғироғи жиринглади: безовта она Мишанинг қаердалигини сўради, у ҳозиргача уйга қайтмабди.

Кобленц Мишани ахтариш учун кўчага чиқди. Йўл устида шоҳмот клубига кирди, шашкачиларнинг тезкор мусобақаси ўтказилаётган экан. Демак, Таль бўлиши мумкин эмас. У кетишга чоғланди, шу пайт бир неча йигитнинг кимнидир пана қилишга уринаётганини сезиб қолди. Бу Кобленцда шубҳа уйғотди, у йигитларни оралаб ўша томонга интилди... Ҳа-ҳа! Миша унга айбдорона тикилди ва хижолат чекканидан кулиб қўйди. Шоҳмотда бўлмаса шашкада-да, ишқилиб, унга ўйнаса бас...

Чемпионатда Аронсон унинг биринчи “қурбони” бўлди. Оқ доналарни

сурган Аронсон голландча ҳимояда яхши ўйнади, қатор тўғри юришлар қилинган, Таль вазиятни тенглаштирди. Бироқ у вазиятга зид иш қилди ва фарзин қанотида ташаббусни тўлиғича рақибига берди. Бунинг эвазига комбинация довули авжига чиқди. Шундай “об-ҳаво”да Талнинг овчи кемаси Аронсоннинг оғир қарвон кемасига нисбатан тезроқ ҳаракатланарди. Чигал вазиятда чорасиз аҳволга тушиб қолган Аронсон енгилганини тан олди.

Иккинчи рақибни тажрибали гроссмейстер Тайманов эди. Таль унинг ўз режасига ҳаддан зиёд маҳлиё бўлишини, рақибни режасига унчалик эътибор бермаслигини яхши биларди. Демак, унга қарши энг яхши қурол – кўкқисдан зарба бериш. У биринчи имконият туғилиши билан “қошқон” қўйди, ажабланарлиси Тайманов унга осонгина илинди.

Таль ҳаммиса Бронштейнга катта ҳурмат билан қарар: бу буюк шоҳмогчини ўзига устоз деб биларди, ўйинларини таҳлил қилганда завқи келарди. Аммо ўйнаётганда Таль учун рақибининг обрўси бир пул эди.

Шунга қарамай Таль ўйин бошлангунга қадар дуранг ўзанида сузишга тайёрдек кўринди.

– Куюшқондан чиқма, – деди унга эҳтиёткор Кобленц, – икки ўйиндан икки очко олдинг. Таваккал қилишга ҳожат йўқ, айниқса Бронштейнга қарши...

Ўйин бошлангунча Таль доно маслаҳатларга амал қилишга мойилдай кўринарди. Аммо ўйин соати юритилиши билан кураш завқи домига оларди ва олдиндан қабул қилинган қарорлар бутунлай эсидан чиқарди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Таль яна ўйинга қизиқиб кетди ва у бундан афсусланмади.

Уч имкониятдан уч очко! У мусобақада якка пешқадам! Хуллас, уйдагиларга телефон орқали хушxabар айтишга асос бор. Ота-онаси хушxabарни эшитиб, қувонишни ҳам, хафа бўлишни ҳам билмай қолишди. Уларни Мишанинг муваффақияти бир жиҳатдан ташвишга солди.

– Димоғинг кўтарилмасин, ўзингни қўлга ол, – дея маслаҳат берди доктор.

Зафарли одим давом этди. Таль тўртинчи турда Банникни чиройли тарзда мағлубиятга учратди. Кескин вазиятда Банник Тални чалғитиш мақсадида марказий пиёдани суришга имконият яратди, бу юришдан кейин комбинация бошламоқчи эди. Таль “тузоқ”қа тушди. Ажойиб. Кейин нима бўларкин? Шу вазиятни чуқур таҳлил қилган Таль рақиб комбинациясини чиппакка чиқарувчи йўлни кўрди. Ҳа, Таль, одатдагидай, рақибидан кўпроқ юришни кўра олди.

Пиёда олдинга сурилди. Кейинги юришлар рақиблар томонидан тез бажарилди. Чунки иккаласи ҳам ўз ҳисоб-китобларининг аниқлигига ишонишарди. Дастлаб, вазиятни таҳлил қилмаган мухлислар ташвишли шивирлашди:

– Таль қармоққа илинди!

Ниҳоят, тахта устидаги “отишма”лар тугади, тутун тарқалди. Кўришсаки, Банникнинг вазияти оғирлашган.

Мусобақа бошида Таль мухлислардан узоқроқда – учинчи столда ўйнади. Ўспирин ўзига қанча бино қўймасин, ҳали биринчи столда ўйнашга ҳақли эмаслигини яхши биларди. Энди у пешқадам сифатида биринчи столда дона сура бошлади. Бу унга хуш ёқди, рақиблари эса худди пешқадамга қарши ўйнаётгандай дона суришди. Афсуски, тўртинчи ғалаба мусобақа бошидаги охириги қувонч бўлди. Кейин кўнгилсизликларга навбат келди.

Корчной билан дуранг ўйнади, бу яхши. Чунки унга қарши ҳужум уюштириб, ҳали ҳеч ким барака топмаган. Кейинги турда кўтаринки ўйнаган Нежметдинов Тални суёт ҳимояланишга мажбур этди ва чиройли ғалаба қозонди.

Кейинги олти турда Таль бешта ўйинни дуранг қилди, битта ўйинни бой берди. Бу шарҳчиларга Талнинг ўйини барқарор эмаслиги ва мағлубиятни “кўтара” олмаслиги тўғрисида ёзишга дастак бўлди. Биринчи эътироз адолатли эди, лекин ёш спорт устасидан барқарор ўйин талаб қилиши мумкинми? Иккинчи эътироз билан баҳслашса бўлади.

Ҳақиқатан ҳам Таль мусобақа ўртасида ёмон ўйнади. Бу унинг тушкун кайфияти билан боғлиқ. Лекин бу тушкун кайфият Нежметдиновдан

мағлубиятга учрагандан кейин эмас, балки Антошин билан дуранг ўйнагандан сўнг пайдо бўлди.

Кобленц ўйин олдидан Тални сайрга олиб чиққанда у бетоқат бўлганини эслайди.

– Вақт секин ўтяпти, – дейди Таль асабийлашиб, – тезроқ ўйин бошлансаydi.

У Нежметдиновдан мағлубиятга учраганди, тезроқ ўзини кўрсатгиси келаётганди.

Таль ўйинда ҳужумкор вазиятга эришди, бу ҳолатда у янада хавфли. У узоқ кудирмай ҳужумга ташланди. Мана пиёдани берди, кейин филга рухни алмаштирди. Мотнинг ҳиди кела бошлади. У яна иккала отини ҳам қурбон қилди, аммо мотни топа олмади. Матбуот ходимлари хонасида тезкор ғалаба йўли топилди, залдаги мухлислар ҳам бу йўналишни фаҳмлашди, фақат Таль тахтага тикилганча чуқур ўйга толганди. Барибир у мотни кўрмади. Бу жуда ачинарли ҳол. Агар у комбинацияни ниҳоясига етказганда, ўйин мусобақанинг энг яхши ўйини совринига даъвогарлик қиларди. У истар-истамас бошқа йўналишни танлади, бу юришларга Антошин ҳимоя воситаларини топди ва рақиблар дуранга келишиди.

Таль қатнашчилар хонасига кирганда кимдир унга гап ташлади:

– Миша, мот қилишинг мумкин эди.

– Мот йўқ эди.

– Мот бор эди, мана кўр.

Дарҳол унга мотга олиб борувчи унча қийин бўлмаган йўналишни кўрсатишди. Кечга бориб яна ҳафсаласи пир бўлди. Чунки ухлаш олдидан жуда қисқа ва чиройли мот қилувчи комбинацияни топди.

Ҳа, унга мураккаб вазиятларга ҳам панд бермаган ишончли куроли – нозик комбинацияларни илғаш қобилияти, тақдир ҳазилини қаранг, бугун панд берди ва Талнинг руҳи тушиб кетди. Буни тушуниш мумкин. Ахир, Талга нозик комбинацияларни олдидан илғаш қобилияти мураккаб вазиятларда ҳам хотиржам дона суришига илҳом бағишларди. Антошин билан ўйинда эса комбинациянинг чалкаш сўқмоқларида рақиб эмас, ўзи янгишди.

Талнинг руҳи тушди ва бир оз муддат жанговар кайфиятини йўқотди. Шунга қарамай ўн биринчи турдан кейин 7 очко тўплаган Таль мусобақа жадвалида Бронштейн, Петросян, Спасский ва Холмов билан биргаликда 2–6 ўринлардан жой олди. Ушбу мусобақада чиройли ўйин кўрсатаётган Толуш 7,5 очко билан олданда бораётганди.

Ўн иккинчи турда Тални янги дилсиёҳлик кутиб турарди: у Болеславский билан ўйинни қийин вазиятда кечиктирди. Пешқадамлар гуруҳида бораётган спорт устаси шундай вазиятда нима қиларди? Ҳеч бўлмаганда ранжиши керак. Талда эса ҳаяжондан асар ҳам йўқ эди. Бу кеч Мишада ҳали ўспиринлик энгилтакликлари ўтиб кетмагани сезилиб қолди.

Бир сўз билан айтганда, қаҳрамонимиз ўйиндан кейин висол учрашувига жўнади. Бошқа қатнашчилар ширин туш кўраётган вақтда Таль спорт интизомига рия қилмай Москва кўчаларида хуштори билан кезарди. Беларусь вокзали ёнида Таль одатига кўра белгиланмаган жойдан кўчани кесиб ўтди. Назоратчи унга танбеҳ берганда мағрур Миша айбига икрор бўлгиси келмади. Натижада, ҳужжат текширилди. Миша паспортини меҳмонхонада унутганди.

Шундай қилиб, Миша хуштори билан назоратчилар хонасига боришига тўғри келди. Навбатчи ёш лейтенант кириб келувчиларга норози қараб қўйиб, ўз машгулотини давом эттирди: у шохмот тахтасидаги вазиятга тикилганча ўйлашиб қолди.

Таль шохмот тахтасига қараб кулудан ўзини тия олмади: лейтенант унинг Болеславский билан кечиктирилган ўйинини таҳлил қиларди! Афтидан, радио орқали кечиктирилган ўйин тўғрисида ахборот беришганди. Унинг битта юришидан кейин Таль мулоҳазасини айтмасдан туролмади. Лейтенант жавоб бериш ўрнига чуқур хўрсиниб тахтани ўзидан нари сурди ва эриниб сўради:

– Фамилиянгиз?

– Таль.

– Яна битта Таль?

– Кулманг, – деди Миша, – яна битта эмас, мен ўша Талман.

Кўп ўтмасдан улар биргаликда кечиктирилган ўйинни таҳлил қилишга киришишди. Таль меҳмонхонага эрталаб соат еттида қайтди...

Тартиб посбонининг ёрдамига қарамай Таль кечиктирилган ўйинда мағлубиятдан қутулиб қололмади. Энди Таль еттинчи ўринга тушди. Аммо у ўн учинчи турдан бошлаб кетма-кет галаба қозона бошлади, худди ярим финалдагидай қолган тўққиз ўйинда етти очко тўшлади.

Мусобақанинг жўн қойдаси: “Кучсизларни ют, кучлилар билан дуранг ўйна”. Таль ўзининг чиройли ўйинлари билан бу ақидани инкор этди. У мусобақани яхши яқунлабгина қолмай, асосий рақибларини ўз йўлидан олиб ташлади.

Ўн учинчи турда Таль Петросянни енгди. Муҳими, у кескин курашлардан кейин эндшпилда таслим қилди, ҳеч қандай таваккал юришларсиз. Кейинги икки турда бир ярим очко тўплаган Таль Бронштейн ва Толуш билан биргаликда 2-4-поғонадан жой олди. Учаласида ҳам 9,5 тадан очко. Петросян еттинчи ўринга тушиб кетди. Ўн очко жамгарган Керес яккапешқадам эди. Ўн олтинчи турда Таль Керес билан ўйнади...

Очигини айтганда, кўпчилик Таль Петросян ва Кересга қарши ўйнагунча унинг муваффақиятларига шубҳа билан қараётганди. Улар ўз фикрини Талнинг Аронсон, Тайманов ва Банник устидан қозонган галабалари етарли асосга эга эмаслиги билан изоҳлашарди. Бироқ унинг Петросянни эндшпилда мағлубиятга учратгани, айниқса, Кересни эндшпилда нозик юришлардан кейин ютгани кўпчиликка Талнинг пешқадамлар орасида тасодифан юрмаганини тасдиқлади.

Дарҳақиқат, Талнинг Керес устидан қозонган галабаси таҳсинга лойиқ. Бу галаба катта маҳорат талаб қиладиган эндшпилда рўй бергани билан эътиборлидир. Шу ўйин ниҳоясига етаётган пайтда матбуот ходимлари хонасига гроссмейстер Флор шошилиб кирди. Кўплаб яхши ўйинларга гувоҳ бўлган фахрий шоҳмотчи ҳаяжонда эди. У дарҳол тахтага доналарни териб, ўйиндаги вазиятни таҳлил қилди ва бошини чайқаб, кейинчалик эл оғзига тушган сўзларини айтди:

– Бу бола узоққа боради!

Таль кейинги рақиб Аронин билан дуранг ўйнади. Унинг учун бу ярим очко галабадан муҳимроқ эди. Чунки иккаласи ҳам чиройли юришлар қилди. Таль шоҳга ҳужум қилиш учун фарзини билан рухни урди. Кескин ўйиндаги чиройли юришлари учун иккаласи ҳам “Чиройли ўйини учун” бериладиган соврин билан тақдирланишди. Эйве бу ўйинни “шоҳмот тарихидаги энг чиройли дуранг”, дея таърифлади.

Чемпионат ниҳоясига етиб борарди. Охирги тур олдида уч ҳокимиягчилик вужудга келганди: Бронштейн, Таль ва Толуш 13 очкодан тўплашганди. Кересда ярим очко кам эди. Смыслов ва Холмов 12 тадан очко жамғаришганди. Кўриб турганингиздек, ғолиблик учун кураш кескин тус олганди. Бунинг устига охирги турда Таль ва Толуш ўзаро учрашишарди.

Энди ўзингиз мусобақанинг охирги кунини залда қандай қизиқиш уйғонганини тасаввур қилаверинг. Ёш Талнинг дадил, ёрқин, ҳисоб-китобли оғир карвон юришлардан йироқ жанговар ўйинлари шоҳмот мухлислари юрагини забт этганди. Ўша кунини мухлислар ўртасида сўров ўтказилганда, улар Талга мухлислик қилишини яширмаган бўлишарди. Ахир, Талнинг ҳар бир ҳужумкор юриши, айниқса, улар таваккалга асосланган бўлса, томошбинларни росмана ҳаяжонга соларди.

Талнинг шухрати ошиб борарди. Маданият саройига чипта ололмаган мухлислар уни кўриш учун эшик олдида тўпланиб кутиб туришарди. Мусобақанинг охирги кунини Таль Кобленц ёрдамида мухлислар орасидан базўр ўтди. Қарашса, унинг пальтосидаги ҳамма тугмалари узилиб тушибди.

Агар Таль сўнгги турда дарҳол дурангга келишса ҳам ҳеч ким унинг орқасидан тош отмасди. Чунки бу натижа унга камида биринчи ўринни бўлашиб олиш имконини берарди (Бронштейн учун Холмовни “бўйсундириш” осон иш эмасди), муҳими, гроссмейстерлик талабини бажариб, дастлабки баллга эга бўларди. Кўриб турганингиздек, вазият дуранг ўйнашни талаб этарди. Албатта, Кобленц ҳам шундай маслаҳат берди.

Аммо... иштаҳа ўйин пайтида келади! Ҳа, шоҳмот доналари ҳаракатга келиши билан Кобленцнинг бир кун овра бўлиб тикилган иморати кулаб тушиди. Ҳар доимгидай сиёҳларини чиқарар-чиқармас Таль ҳужумга ташланди. Кескин кураш кимнинг фойдасига ҳал бўлиши номаълум, фақат қизиққонлик, хавотирга солувчи таваккалга ташналик ҳукмрон...

Рақиб ҳам жанговар кайфиятда, ўзини кескин курашларга чолаганди. Қирқ олти ёшли Толуш учун бу чемпионат сўнги ёрқин асардай эди. Ҳали у шу чоққача ҳеч бир мусобақада бундай шижоатли, завқ-шавқ билан дона сурмаганди. Таль билан ўйинда Толушнинг неча йиллик орзуси ушалиши мумкин эди: ё бугун чемпион бўлади, ё ҳеч қачон бу унвонга эриша олмайди. Ахир, унинг ёшида қайтадан чемпионатнинг чиғириқларидан ўтиб келиш осон эмасди.

Шуниси қизиқки, Толуш мусобақа давомида Талнинг гроссмейстерларни ажойиб тарзда тор-мор қилганини кўргани учунми ўйин бошидаёқ ўзини ҳам ҳалокатга маҳкумдай сизди. Толушнинг сусткашлик билан ўйнаётганини кўрган Таль фурсатни бой бермай шоҳ томондан ҳужум уюштирди.

Охирги тур ўйинлари залда пашша учса эшитилгудек сокинликда ўтди. Бронштейн – Холмов учрашувида дурангнинг “ҳиди” келаётгани учун мухлислар бугун эътиборини мусобақа эркатойи ўйинига қаратишди. Эсингиздадир, “ҳар бир шоҳмотчи мусобақада ўз омадини ўзи яратади”. Айнан шу вақтда Таль ўз омадига замин яратмоқда эди. Оқлар 30-юришни амалга оширганга зал чуқур нафас олди. Таль марказий пиёдасини қурбон қилиб, филини зарба устида қолдирганди. Толуш қанчалик эҳтиёткорлик билан ҳимояланмасин, Талнинг ҳар юриши қаттиқроқ исканжага оларди. Бу ҳолат узоқ давом этмади, ниҳоят гроссмейстер қўлини Талга узатди, уни галаба ва чемпионлик унвони билан табриклади.

Бошқа ўйинлар давом этаётган бўлишига қарамай, мухлислар янги чемпионни гулдурос қарсақлар билан олқишлашди. Мамлакат чемпионатлари тарихида биринчи бор спорт устаси чемпион бўлди, бунинг устига у ўз ўйин услубига жалб этувчи шоҳмотчи эди. “Таль. Бу номни эслаб қолинг!” Энди бу ном шоҳмот кошонаси сирларидан огоҳ ҳар бир мухлис қалбида жаранглайди.

Кўплаб табрикларни эшитиб, Миша меҳмонхонадаги ўз хонасига кирди. Уст кийимларини ечиб, креслога чўкди. Бирдан уни ғам босди. Ҳаммаси тамом, энди ўйинга тайёрланишга ҳам, ҳаяжонланишга ҳам ҳожат йўқ. Шунда у ўзининг жуда қаттиқ чарчаганини англади. Тонг шомдан ақлироқ, деб бежиз айтишмайди. Тўйиб ухлагач, у яна аввалги Талга айланди.

Тонгда галабалар туғилади... Сиз бир лаҳза ўсмирлик қиёфасини сақлаб қолган, андак содда, ҳазил-хузугга мойил, лекин ўз кучига паҳлавонлардай ишонадиган ўспиринни кўз олдингизга келтиринг. У ўйлаётган вақтда хўмрайган қиёфага киради, тундлашади. Аммо ўйин туташа билан курашга қаратилган диққат-эътибори ўрнини қувноқ кайфият эгаллайди. Гўё унинг ташқи қиёфаси: “Марҳамат, мендан ниманидир сўранглар, тортинмай баҳслашинглар, сиз ўйлаган йўналишнинг нотўғрилигини исботлаб бераман”, деяётгандай туюларди.

Ўша тантанали тонгда мамлакатнинг янги чемпиони жуда банд эди: ташрифлар, табрик телеграммалари, хатлар...

Телефон жириглайди. Ригадаги газетанинг битта мухбири ҳамкасбларини доғда қолдиришни истайди:

- Кайфиятингиз қандай?
- Бошим нурга тўлган!
- Жуда чарчагандирсиз?
- Барчасини бошқатдан бошлашга тайёрман!
- Яқин кунларда нима билан машғул бўласиз?

Жиддий савол, Таль ҳам жиддий жавоб беради:

– Диплом иши ёзаман. Мавзуми? Ильф ва Петровнинг “12 стул” романидаги ҳажвиёт.

Ўз муваффақиятидан шодланган, шуҳрат майидан сармаст, хушчақчақ Миша Таль ўша дамда шундай кайфиятда эди. Алоҳида ҳолларда юз бергандай,

у бир кечада машҳур бўлганди. Талга бағишлаб, мақолалар ёзиш бошланди, улар танқиддан ҳоли эмасди, асосан ёш чемпионнинг бир текис ўйнай олмаслиги таъкидланарди, умуман олганда мақтовларга йўғрилганди. Ҳатто Давид Бронштейн уни ёрқин, келажаги порлоқ истеъдод, дея таърифлади. Миша маънавий устозининг мақоласини ўқир экан, нимадир эсига тушди: “Ёш истеъдод”, деб мийиғида кулиб қўйди.

Унинг ўйин услуби тан олинди. Битта мақола муаллифи спорт устаси “шикоятчи”ни келтирганди: “Ҳамма нарса қоронғи, барча сипоҳлар зарба остида турган, иккиёқлама ҳужум уюштирилаётган вазиятларни Таль билан ўйнаш мароқли деб бўлмайди”.

Тўғри, ҳали ҳам унинг галабасига шубҳа билан қарайдиганлар топиларди, лекин уларнинг овози энди мамлакат чемпиони ва гроссмейстер Талнинг обрўсига зиён етказа олмасди. Бу вайсақилар гаплари Талнинг асабига тегарди, холос. У Рига вокзалида юзлаб мухлислари куршовида қолганида барча кўнгилсиз воқеаларни унутди.

Гўё омад юлдузи ўспиринга кулиб боқаётганди. Аммо тақдир унга оғир зарба тайёрлаётган экан. Оиланинг таянчи ва фахри бўлган доктор Талнинг бехосдан тоби қочди. Мишага чемпионлик олгин медали тошпирилган вақтда, доктор Таль ўзи узоқ йиллар ишлаган касалхонага даволаниш учун ётқизилди. У ўғли Москвадан қайтган куни касалхонадан вақтинча чиқди ва даволаниш учун яна қайтди.

Мишанинг отасига бўлган ҳурматига аллақачондан ўғил-ота муносабатлари мезонлари торлик қиларди. Унинг учун доктор Таль нафақат ота, валломатлик тимсоли эди. Оғир дақиқаларда у ўзига-ўзи савол берарди: “Дадам шундай ҳолатда қандай йўл тутарди?”

Ота ва ўғил ўртасидаги ўзаро ҳурмат мустаҳкам эди, чунки доктор Таль ашаддий шоҳмот ишқибози бўлиб, Мишанинг ҳар бир беллашуви натижаси учун ташвиш чекиб юрарди. Шунга боғлиқ қўшлаб қизиқарли воқеаларни эслашимиз мумкин. Чунончи, Вильнюсда бўлган чорак финал мусобақасида Таль Гипслис билан кечган ўйинини оғир вазиятда кечиктирди. Тунги учларда дадаси унга телефон қилди. Ида Григорьевна Мишани уйғотгиси келмади. У ютуққа элтувчи йўлни тошганини айтганидан кейингина ўғлини уйғотишга жазм этди. Миша отасининг гапларини диққат билан тинглади ва самимий миннатдорлик билдирди. Телефон гўшагини қўяр экан, жилмайди, сабаби, “ютуққа элтувчи йўл” ҳалокатни тезлаштирарди.

Мишанинг ўпкаси шамоллаб отаси ётган касалхонага даволаниш учун келди, фақат у бир қават пастга жойлаштирилди. У отаси вафот этганини эшитганда тошдай қотиб қолди. Ҳамдардга муҳтож онаси ёнида ўтириб: “Йиғлагин, ўғлим, — дея бўзларди. Ўғил эса тош қотганди”.

Икки ойча Миша ҳеч нарса емади. У секин-аста сўниб борарди. Шаҳарда Мишанинг руҳий хасталикка чалингани тўғрисида миш-миш тарқади. Бу ҳақда уни кўргани келган дўстларидан бири билмасдан айтиб қўйди.

— Шундай дегин, — беозор кулимсиради Таль.

Эрталаб унинг имзосини тасдиқлаш учун нотариус вакили келди.

— Салом, — деди у Миша хонасига кирар экан, — мен нотариусман.

— Салом, — дея акс жавоб бўлди, — мен Наполеонман!

Нотариус вакили эсанкираб қолди ва хонадан чиқди. Эртаси куни бутун Рига аҳли Таль буюклик васвасасига йўлиққанидан хабар топди. Шу вақтда докторлар Мишада қандай қилиб ҳаётга қизиқишни қайтадан уйғотиш мумкин, деган масала устида бош қотиришарди. Бехосдан оналик сезгиси йўл кўрсатди. Шоҳмот, фақат шоҳмот уни дардан халос этиши мумкин.

— Биласанми, Яша, — дея она атай қаттиқроқ овозда катта ўғлига мурожаат қилди, — иккинчи май куни шаҳар клубида анъанавий блиц-мусобақа ўтказилар экан.

— Мусобақада Миша ҳам қатнашса бўларди, — дея жавоб қайтарди Яковь.

— Агар у истаса машинада олиб борардим.

Миша секин бошини ўгирди:

— Жасад қачон олиб чиқилади?

Ида Григорьевна сесканиб кетди: наҳотки шундай ҳазиллашиб бўлса? Аммо

ғишт қолипдан кўчганди. Мусобақа бошланадиган вақтда Яковь укасини таксига кўтариб олиб чиқди ва шоҳмот клубига кўтариб олиб кирди. Албатта, касал қатнашчилар мусобақага кўйилмайди, лекин врачлар Ида Григорьевна гоёсига хайрихоҳлик билдиришди.

Мусобақага ташна мамлакат чемпиони дармонсиз бўлишига қарамай рақибларига ташланди ва ўн тўққиз ўйинда ҳам ғалаба қозонди! Энди дори-дармонга ҳожат қолмаганди: Таль кучга кира бошлади.

УЛКАН БАХТ

Мусобақаларда чемпионга қийин бўлади. Бу кўҳна ҳақиқатни XXV мамлакат чемпионатида қатнашаётган Таль ҳам ҳис қилиб турди. Миша учун бу чемпионат муҳим аҳамиятга эга эди. Биринчидан, Ригада ўтказилаётганди. Иккинчидан, биринчи–тўртинчи ўринларни эгаллаганлар жаҳон чемпионатининг минтақалараро мусобақасига йўланма оларди. Ахир, жаҳон чемпионлиги учун баҳсга киришиш, шундай нуфузли мусобақага бориш ва унда ўз кучини синаб кўриш ёш Тални қизиқтирмаслиги мумкин эмасди.

Чемпионат қатнашчилари ихтиёрига Фан саройининг катта зали берилди. Ҳар ўйинда залда икки мингга яқин мухлис келарди. Улар ўз ҳамшаҳарлари учун ишқибозлик қилгани келганини билдиришга уринишарди, бу Тални ноқулай аҳволга солиб қўярди. Мухлисларнинг ҳаддан зиёд ишқибозлиги Тални ғалати аҳволга солса ҳам уни ҳар доим курашчан кайфиятда бўлишга ундарди.

Қуръага кўра Талнинг биринчи рақибиди Толуш бўлди. Мухлислар бу рақибларнинг ўйинидан кўп нарса кутишганди. Улар янглишмади. Толуш ўйин бошида кичик хатоликка йўл қўйди, Таль эса дарҳол ҳужумга ўтди ва чиройли ғалаба қозонди.

Таль кутилгандай Бронштейн билан дуранг ўйнади ва Болеславскийга юзмаюз келди. Унинг бу гроссмейстер билан шахсий ҳисоб-китоби бор. Маълумки, уни Болеславский ўтган чемпионатда чиройли тарзда мағлуб этганди. Ўйин бошида ўч олиними муқаррардай туюлди. Чунки Таль вазиятини яхшилаб олганди ва битта пиёда ютишга эришганди. Кейин эса енгилтаклик билан дона сурди. Қийин вазиятга тушган бўлишига қарамай, Таль ҳамон ҳужумга ташланарди, хотиржам Болеславскийни бу ҳамдалар ташвишга солмасди. Кўп ўтмай у Тални мағлубиятини тан олишга мажбур қилди.

Тўртинчи турда биз шарҳлаган Авербах билан ўйин бўлиб ўтди. Хуллас, ўтказилган етти тур ўйинларидан кейин таль 4,5 очко жамғарди. Бу ёмон натижа эмасди. Аммо кейинги икки ўйинда мағлубиятга учради. Айниқса, Тапа иккинчисида осонгина вазиятда хатоликка йўл қўйгани жон-жонидан ўғиб кетди.

Яна ригаликнинг услуби яроқсизлиги ва уни ўйин пайтида чув тушириш қийин эмаслиги тўғрисидаги гап-сўзлар кўпайди. Аммо Таль тушкунликка тушмади. Тўққизинчи турда тор-мор қилинган Таль мураббийи Кобленцга хушчақчақ оҳангда деди:

– Марра яқин қолди, суръатни оширамиз – қолган тўққиз имкониятдан саккиз очко тўплаймиз, ҳаммаси жойида бўлади.

Кобленц жавоб бериш ўрнига афтини бужмайтирди. У мўъжиза рўй беришига ишонмасди. Ҳолбуки, унга Таль мўъжиза яратаман деб айтаётганди. Аммо мағлубиятдан аччиғи чиққан Таль мусобақа охиридаги анъанавий ўйинларини бошлади.

Унинг жанговар кайфиятини биринчи бўлиб гроссмейстер Котов ўзида ҳис қилди. Қора доналар билан ўйнаган Таль бошни айлантирувчи юришларини бошлади, толиққан Котов охир-оқибат қўпол хатоликка йўл қўйди.

Кейинги турда Тайманов билан ўйнаган Таль битта пиёда ортиқ ҳолатда ўйинни кечиктирди. Ўйин давом эттирилди ва фарзинли эндишил ҳолатига ўтилди. Шуниси қизиқки, Таль ўйиндан кейингина бундай ҳолатларнинг дуранг вазият эканлигини билди. Тайманов эса бундай ҳолатларнинг дуранг эканлигини билгани учун шундай вазиятга ўтганди. Хуллас, улар хотиржам

дона сурарди: бири бундай вазиятда ютуқ йўқлигини билмасди, иккинчиси бундай ҳолатда ютқазмаслигига ишончи комил эди. Аммо хотиржамликни Таймановнинг ўзи бузди. У узоқ вақт ўйлаб ўтирмасдан фарзинларни алмашгирди ва тахтада ўзи учун ютқизиқ вазиятни юзага келтирди.

Полугаевский билан дуранг ўйнагач, Таль яна гроссмейстерга – Геллерга қарши дона сурди. Залда мухлислар шовқини босилмагани учун ўйин асабий ҳолатда кечди. Чунки ҳамма тушунарди, бугун уни Геллер тўхтата олмаса, чемпионликка даъвогар Таль бу пойгага қўшилишига имконият туғиларди.

Қора доналар билан ўйнаган Геллер испанча ўйинда янги юриш қўлади. Таль олдиндан тайёрланган қопқонга тушмаслик учун антиқа йўлни танлади. Ўйин жуда кескин тус олди. Бунинг устига Геллер ҳар бир юришида зарбаларни баргараф этишга чора излади.

Аввалига Таль руhini филга қурбон қилди. Бунинг эвазига эришилган ташаббус имкониятлари тугаётган вақтда Таль иккинчи руhini қурбон қилишга ташлади. Геллер ўйлаб-ўйлаб иккинчи қурбондан воз кечди. Чунки бу ҳолатда кучли ҳужум остида қоларди. Аммо у шу қарорга келиши учун 40 дақиқа вақт сарфлади. Таль эса ҳужумни тўхтатиб, яхшироқ вазиятга эришиш учун филини отга алмашгирди. Пистирмали сўқмоқлардан эсон-омон ўтишга уринавериш толиққан Геллер жуда оддий вазиятда жуда қўпол хатоликка йўл қўйди.

Шундай қилиб, Геллер Талнинг шахдам одимини тўхтата олмади. Уч нафар гроссмейстердан уч очко олган Таль пешқадамларга тобора яқинлашди. Демак, кураш ҳали олдинда! Кейинги турда Фурманни мағлубиятга учратган Таль 10 очко тўшлаб, 2–3-ўринларни Спасский билан бўлашиқ турарди, пешқадам Петросян атиги ярим очко олдда эди, холос. Уларни Бронштейн ва Гургенидзе таъқиб этишаётганди.

Чемпионатнинг саралаш мусобақаси эканлиги ўйинларга муносабатини янада оширди. Энди мусобақанинг қандай яқунланиши кўпроқ асабларга боғлиқ бўлиб қолди. Мусобақаларда “жар ёқасида” юришга ўрганиб қолган Таль эса ҳаяжонланмасди. Оғир дақиқаларда асаби панд бермаслигига унинг ишончи комил эди.

Тўғри, у ўн еттинчи турда ҳар қанча уринмасин, Крогиусни таслим қила олмади ва бошқа пешқадамлар каби марра сари ярим қадам силжиди. Аммо ўн саккизинчи тур мавжуд вазиятга ўзгартириш киритди. Чунки шу турда Петросян Болеславский билан дуранг ўйнади, Таль эса Гипслисни тор-мор қилди ва очколар бўйича пешқадамга тенглашди.

Сўнги тур олдиан мусобақа жадвалининг юқори поғонаси қуйидаги қўринишда эди: Петросян ва Талда 11,5 очкодан, Бронштейн – 11; Спасский ва Авербахда – 10,5 очкодан. Охириги турда пешқадамлар ўзаро учрашарди: Таль Спасский билан, Петросян Авербах билан. Хуллас, XXV мамлакат чемпионатининг охириги тури қатнашчи ва мухлисларнинг узоқ вақт ёдида қоладиган бўлди. Албатта, биринчи навбатда икки ёш гроссмейстер – Таль ва Спасский қарама-қаршилиги эсга олинса керак.

Ўйин бошидаги далил юришлар Спасскийнинг кескин курашга чоғланганини кўрсатди. У дебютаёқ мураккаб вазиятларни юзага келтиришга уринди. Қора доналар билан ўйнаган Таль рақибни даъватини қабул қилди ва Нимцович ҳимоясида жуда кам қўлланиладиган, яъни пиёда е4 хонасига суриладиган йўналишни танлади. Бу пиёда оқларга бир оз мушкуллик туғдириб, кейин “қаҳрамонларча ҳалок бўларди”.

Тўла ёшиқ, демакки комбинация бошлашга имконият қолдирилмаган бу ўйин тенг курашларда давом этарди. Ҳеч бир томон ташаббусни қўлга ололмаётганди. Бундай зиқ ўйинларни ёқтирмайдиган Таль деярли тенг вазиятда рақибига дуранг таклиф қилди. Спасский таклифни рад этди. Эҳтимол, мусобақа жадвалидаги ўрни уни курашни давом эттиришга ундагандир. Балки бундай вазмин курашларни ёқтирмайдиган Талнинг бардоши етмайди деб ўйлагандир.

Таклифнинг рад этилиши Тални ранжитди. “Хато қилишимни кутаятми”, дея ўйлади у алам билан ва ўша заҳоти янглишди... Спасскийнинг оғир сипоҳлари ягона очиқ йўлни назорат остига олди. Табиийки, кечиктирилган ўйинда Спасский устунликка эга эди.

Кечкурун Таль Кобленц билан кечиктирилган ўйинни кўриб чиқаётган вақтда мухлислар телефон қилишиб, ташвишланиб сўрашарди:

– Миша, сиз Спасскийнинг мана бундай юришига тайёрмисиз?

– Миша, агар Спасский бундай юрса, сиз нима қиласиз?

Охир-оқибат телефонни узиб қўйишга тўғри келди. Таҳлил эрталабки бешгача давом этди. Кобленц столга бош қўйганча уйкута кетди.

Миша кечиктирилган ўйинни давом эттиришга хотиржам йўл олди: оқларнинг галабасини таъминловчи аниқ йўналиш йўқ эди. Кўп марта бўлганидек, Таль ўйинхонага қадам кўяр экан хаёлига: “Спасский биз кўриб чиққан йўллардан бошқа хавфли йўналиш тошган бўлса-чи”, деган фикр келди.

Спасский бир стакан кефир кўтарган ҳолда столга яқинлашди, юзидан кам ухлагани ва толиққани кўриниб турарди. “Демак, улар ҳам тун бўйи кечиктирилган ўйинни таҳлил қилишган ва галабани таъминловчи аниқ йўналишни топа олишмаган”, дея ўйлади Таль. Лекин у Спасскийнинг йўлда Петросянга “Бугун чемпион бўласиз”, деганидан ҳали беҳабар эди.

Эҳтиёткор Петросян индамади, ҳатто кулиб ҳам қўймади. У ўзига катта баҳо берганларга ишончсизлик билан қарарди.

Мана икки ёш гроссмейстер юзма-юз ўтиришди. Эрталаб бўлишига қарамадан телевидение орқали кечиктирилган ўйинларга бағишланган тўғридан-тўғри репортаж узатилаётганди, залда мухлислар ҳам кўп эди. Ҳеч муболагасиз айтиш мумкинки, бутун Рига аҳли тахтада давом этаётган “спектакл”нинг қандай тугашини кузатиб турди.

Дастлаб Талга қийин бўлди. Унинг шоҳи рақиб оғир сипоҳлари зарбасидан қочиб юрди. Спасский ўз устуллигини секин-аста ошириб борди, ҳатто ютуқ вазият ҳам вужудга келтирди. Кейинроқ маълум бўлишича, бу вазиятни иккала рақиб ҳам кўришмаган экан.

Кўп ўтмай ўйинда руҳий жиҳатдан ҳал қилувчи босқич бошланди: кучлар нисбати тенглашган, оқлар ҳужумини кучайтира олмасди. Таль буни дилдан ҳис қилди, бироқ эҳтиёт чораларини кўрди. Спасский эса ҳужумга берилиб кетганидан ўзини хавфдан ҳоли деб билди. У бир-иккита арзимас ноаниқ юришлар қилди ва икки томон учун ўйинни кескинлаштириш имконияти тўғилди. Гўё қочиб бораётган аскар бирдан ўтирилиб, қиличини яланғочлаб, ҳужумга тайёрлигини билдирди.

Тўғри, Спасскийнинг вазияти ҳали Талникига нисбатан ёмон эмасди, лекин илгаригига нисбатан оғирлашганди. Буни тушунган Спасский хўрсиниб дуранг таклиф қилди.

Таль жавоб беришга шошилмади. У ҳар хил туйғулар оғушида қолди. Чунки у бундай ҳолатда Спасскийнинг тузатиб бўлмас хатога йўл қўйишини биларди. Шу боис Спасскийга ичдан ачинди. Аммо кураш қоидаси шу: ютқазган алам чекади. Бундан ташқари, у спорт ахлоқига риоя этиши лозим эди. Чунки шу ўйиннинг натижаси икки қатнашчининг қандай ўринни эгаллашига таъсир этарди, яъни Спасский мағлубиятга учрасагина Авербах ва эндигина гроссмейстер талабини бажарган Полугаевский фахрли тўртликка кирарди.

Бир муддат мулоҳаза қилган Таль деди:

– Уйинни давом эттирайлик.

Об-ҳаво ўзгарадиган вақт етди, оқ шоҳ ўз қароргоҳида безовталана бошлади. Шу вақтгача оқ шоҳ мустаҳкам кўрғонида жангни хотиржам бошқариб турганди, энди унинг ўзи рақиб сипоҳларининг нишонига айланди.

Вазиятнинг бундай кескин ўзгаришини кутмаган Спасский ҳаяжонланганидан кўпол хатога йўл қўйди. Энди унинг шоҳи киштлар зарбидан дайдиб қолди. Мана руҳи жангдан чиқди, мана рақиб фарзини ҳал қилувчи киштни берди. Бундай муваффақиятдан хурсанд бўлиб кетган мухлислар Тални ўртага олиб чиқиб, биргаликда ҳавога отишди ва қўлларида кўтарганча ташқарига йўналишди...

Спасский-чи? Афсуски, баъзан шоҳмот ҳам шафқат нималигини билмайди. Шундай оғир дақиқаларда унинг кўнглидан нималар кечаётганини фақат яқин кишилари билиши мумкин эди. Бу мағлубият Спасскийнинг барча умидини пучга чиқарди, икки тур олдин пешқадамдан атиги ярим очко ортда қолаётганди, яқунда эса кучли тўртликка ҳам кира олмади, 5–6-ўринларни Полугаевский билан бўлашди, холос...

Талнинг ғалабасидан кейин минтақалараро мусобақада қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритган Авербах залда йўқ эди, у Спасскийнинг ғалабасига ишонгани учун кечиктирилган ўйинлар боришини кўришга келмаганди. Авербах қандайдир иш билан меҳмонхонадан чиқди ва кўчада икки кишининг Таль – Спасский ўйинини қизгин муҳокама қилаётганини кўрди.

– Кечиктирилган ўйин қандай яқунланганини билмайсизларми? – дея сўради у. – Таль мағлубиятдан қутулиб қолдими?

– Нима? – дея ажабланишди риталик мухлислар. – Мағлубиятдан қутулиб қолдими!? Сиз ақлдан озибсиз, Таль ютди!

Авербах шайтонга ҳай бериб ўйлади: бу томи кетган мухлислар ҳеч қачон бир қолипга сиймайдиган миш-мишлар тарқатишади-да...

Петросян Авербах билан дуранг ўйнагани учун Таль яна чемпионат голиби бўлди. Иккинчи ғалабаси ҳайратда қолдирарли даражада юз берди. Энди мулоҳазагўй ҳар бир одам Талнинг ўтган чемпионатдаги ғалабаси тасодифий эмаслигини тушуниб етганди. Бу ғалаба Талнинг ўз даврининг буюк шоҳмотчиси эканлигини исботлади.

“Таль тасодифан ғалаба қозонади”, “унга омад ҳаддан зиёд кулиб боқади”, деган гап-сўзлар яшовчан экан, Таль иккинчи бор чемпион бўлгандан кейин ҳам тинмади. Улар нафақат Геллер билан, балки шов-шувга сабаб бўлган Спасский билан ўтказган учрашувини ҳам эста олишарди. Яна Фурманнинг ютуқ вазиятда вақтни ўтказиб юбориб, ўйинни бой берганини таъкидлаб кўйишарди.

Тўғри, шундай бўлганди. Лекин Тални танқид қилаётганлар ҳар доимгидай ўйинни ҳар тарафлама, бор бўйи билан ўрганмасдан, ўзларига керакли қисмини юлиб олиб, шунга қараб бутун ўйинга баҳо беришаётганди.

Фурман билан ўйинда Таль мумтоз йўналишлардан бирида вазият устунлигига эришди ва битга пиёда ютиб олди. Бундан ташқари, Фурман вақт танглигига тушиб қолди. Лекин шошқалоқ Таль вазият устунлигини секин-аста амалга ошириш ўрнига таваккал комбинациясини боплаб юборди. Бу комбинация рух ва фарзин қурбони билан боғлиқ эди. Таль аввалига руҳини филга алмаштирди, энди фарзинни зарба остида қолдирмоқчи бўлганда бу комбинациянинг охири вой эканлигини кўриб қолди. Бироқ Фурман бу хато юришларга тўғри жавоб топунча кўп вақт сарфлади. Ўз хатосини тушунган Талга рақибининг белгиланган вақтда керакли юриш қила олмаслиги таскин берди. Чиндан ҳам 37-юришда Фурманнинг вақти тугади.

Ахир, Таль ўзининг чиройли ўйини билан Фурманнинг вақт танглигига туширди-ку! Ахир, Таль яширин зарбалари, тузоққа туширувчи юришлари билан Фурманни ҳар қадамда узоқ ўйлашга мажбур қилди-ку! Афсуски, Таль услубини тан олмаслик анъанаси давом этди. Икки йил ўтиб, шоҳмот билмидони Б.Вайнштейн шундай ёзганди:

“Аслида ўйин шундай кечганди. Геллер кескин комбинациялардан кейин сифат устунлигига эришди. Ҳали бу ютуқ дегани эмас. Тахтада сипоҳлар кам қолганди, Геллер зал бўйлаб хотиржам сайр қиларди. Ҳозиргидай эсимда, у Котов билан жилмайиб гаплашди. Бирдан Таль юриш қилганини кўрди, у хотиржам стол ёнига келди, ўйлаб ўтирмасдан руҳини зарба остида қолдирди...”

Нақадар оддий изоҳ. Гўё қутилмаган зарбалар, тузоқлар, хавфлар бўлмаган, гроссмейстер Геллер шундай келгану руҳини зарба остида қолдирган. Гўё Геллер хотиржам сайр қилган, жилмайиб суҳбатлашган, ҳеч бир ҳаяжонсиз бемалол донна сурган. Гўё чуқур ўйлар ва қарама-қарши руҳий ҳолатлар билан кечадиган шоҳмот курашида қатнашчининг ташқи қиёфасига бир зумгина назар ташлаб, унинг ичида нималар бўлаётганига аниқ баҳо бериш мумкин? Ахир, Геллер Тални ғалабаси билан табриклаш учун қўл узатганда ҳам кулиб турганди, эҳтимол у шоҳмотчиларнинг ўйин охиридаги бу олижаноб одатини ҳурмат қилгани учун ўзини самимий кўрсатишга урингандир. Зеро, бўлиб ўтган кескин курашларни унинг юзидаги табассумига қараб унутиш, ички ҳолатига баҳо бериш мумкин эмас.

“Талнинг роса омади чопан” деган гап-сўзларни эшитаверганидан обрўли шоҳмотчилар ҳам унинг айрим ғалабалари ҳеч бир қолипга сиғмаслигини,

галати ва тушунарсиз эканлигини таъкидлаб қўйишарди. Холисанглилло айтсак, чиндан ҳам Таль ўйин давомида рақиблари олдига бошни айлантирадиган муаммолар қўярдики, уларни ечиш осон эмас эди.

Қолаверса, Тални бундай гап-сўзлар ранжитмасди. Чунки унинг ўйин услуби Москва ва Ригадаги иккита катта имтиҳондан ўтганди. Энди у кескин ва таваккал ўйинлар орқали юқори натижаларга эришиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилганди. Уша кезларда Талнинг қатъий хулосаси шу эди: Таваккалсиз галаба йўқ!

Унинг шоҳмотдан бошқа ишлари ҳам юришиб кетди. Мамлакат чемпиони университетнинг давлат имтиҳонларини “аъло”га топширди, “Ильф ва Петровнинг “12 стул” романида ҳажвийёт” мавзусидаги диплом ишини муваффақиятли ёқлади. Шуниси таҳсинга лойиқки, Таль романдаги Остап Бендер тимсолида жуда кўп ўзига хос ижобий хислатлар топди, уларни жамоатчилик ҳам эътироф этди.

Университетни тамомлаган Таль Қора денгиз бўйига йўл олди. Онаси ўелининг дам олишига умид боғлаганди. Аммо Миша дам олиш уйига бориши билан Донецкдан келган талабаларнинг бадиий ҳаваскорлик жамоасига қўшилиб, конференсьелик қилди, ўхшатма қўшиқлар куйлади. Бу кўшиқларнинг кўпчилигини ўзи тўқирди. Жамоа денгиз бўйида дам олувчиларга концертлар уюштириб туришди.

Миша хурсанд эди. У танилиб қолганди, концерт бошланиши ва чиқишларидан кейин янграган қарсақлар кўнглини кўтарарди. Муҳими, артистлик қобилиятини синаб кўриши учун имконият тутилганди. Бундан ташқари, шоҳмот муҳлисларига лекциялар ўқиди, сеанслар берди.

Аммо талабалар терма жамоаси таркибида Варнада ўтказилаётган жаҳон биринчилигида қатнашиши мумкинлигини эшитиши билан йўлга отланди. Унинг шоҳмот ўйнаш имкониятидан фойдаланмаслиги мумкин эмасди.

Варнада Таль биринчи тахтада ўйнади, ўн имкониятдан 8,5 очко жамғарди. Ажойиб натижа! Бу мусобақа июлда бўлганди, у август ойида Порторож шаҳрида бошланаётган минтақалараро мусобақага келди. Ҳа, Таль жаҳон чемпионлиги учун курашга киришди.

“МЕНГА ИШОНИШИНГИЗ МУМКИН...”

Некбин Миша қандай мақсадни кўзлаб Порторожга йўл олганди? Саволни соддалашгирсак: у йигирма бир ёшида жаҳон чемпиони бўлиш ҳақида жиддий ўйлаганмиди? Агар ўтган улуғ шоҳмотчиларни эсга олсак, улар учун жаҳон чемпионлигига эришиш умрининг мазмуни бўлган. Демак, шундай ишга жазм этишга ёш Талнинг маънавий ҳаққи бормиди? Сеҳрли ўйин учун нима иш қилган эдики, шоҳмот уни зўрларнинг зўри деб тан олса?

Биз Тални Таль демасак ҳам бўларди, агар у маънавий ва спорт кураши нуқтаи назаридан жаҳон чемпионлигига ўзини ҳақли деб ҳисобламаса. Тўғри, ҳозирча у мана шундай кучли таркибли мусобақада қатнашишни жуда-жуда хоҳларди. Унинг кучлиларга қарши дона суриш иштиёқини тушунса бўлади.

Порторож – Адриатика денгизи бўйидаги дам олиш маскани. Қатнашчилар ихтиёрига ажойиб пляж, волейбол майдони ва теннис корти бериб қўйилди. Тез орада Таль зерика бошлади: у волейбол ва теннис ўйнамасди, бадиий ҳаваскорлик гуруҳлари йўқ, юмшоқ курсида ястаниб ўтириб хаёл суришни эса хушламасди. Бир сўз билан айтганда, унинг яратилган шароитдан кўнгли тўлмайди: одамлар кам, вақтичовелик қилишга имконият йўқ. Кобленца эса бу шароит кўнгиладигидек эди: энди шогирди шоҳмот ўйнаб вақтини ўтказди.

Мусобақа низомига кўра, дастлабки беш ўринни эгаллаган қатнашчи даъвогарлар мусобақасига йўл оларди. Мамлакатимиз шоҳмотчиларига шарт янада оғирроқ эди: чунки Халқаро шоҳмот федерацияси (ФИДЕ) қарорига кўра, даъвогарлар мусобақасида бир давлатдан тўрттагача қатнашчи иштирок этишига рухсат берилганди (кейинроқ бу қарор бекор қилинди). Агар Смирлов ва Кереснинг аллақанон даъвогарлар мусобақасида қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритганини эътиборга олсак, Порторожда Бронштейн, Таль, Петросян ва Авербахдан иборат тўртлимиз қолган икки йўлланма учун курашишига тўғри

келарди. Тўғри, ўйинлар бошлангандан кейин қатнашчилар илтимосига кўра FIDE мазкур даъвогарлар мусобақаси йўлланмалари сонини бешпадан олтигага, шу билан бир вақтда мамлакатимиз шоҳмотчиларига бериладиган ўринни тўрттадан бештага оширди.

Биринчи турда Таль ўзи учун нотаниш колумбиялик Дегрейф билан учрашди. Дастлабки ярим соатда фотосуратчи ва кинооператорлар хотиржамликни бузиб туришди. Яхшиям, Дегрейф иккинчи юриш устида ярим соатча бош қотирди. Ўйин ўргаларига келиб Таль ўз режасини амалга оширди ва 29-юришда Дегрейф таслим бўлди. Иккинчи турда Сабо устидан вазият устунлигига эришиб, ғалаба қозонди.

Уч турдан кейин Таль 2,5 очко тўшлаб, яккапешқадам бўлиб олди. Аммо тўртинчи турдан кейин мусобақа жадвалида орқага сурилди. У бу турда Матанович билан учрашганди. Белградлик гроссмейстер олдиндан тайёрлаб келган йўналишни қўлади, Таль оғир вазиятга тушиб қолди. Аста-секинлик билан вазиятни яхшилаган вақтда хатоликка йўл қўйди ва оғир ҳолатда ўйинни кечиктирди. Деярли бутун тун бўйи Таль ва Кобленц ҳимояланиш чораларини излаб чиқишди.

Ўйин давом эттирилганда шунча ҳаракат зое кетгани маълум бўлди. Чунки Матанович кучсиз юриш ёзган экан. Яна Таль вазиятни тенглашгирди. Бироқ ўша ўйинда тақдир у билан ҳазиллашгиси келди, шекилли. Яхши биласиз, Талнинг ўқувчилик йилларида юришни ўйлаётган вақтда сипоҳларни ушлаб қўйиш одати бор эди. Айнан шу ўйинда у болаликдаги одатини такрорлади.

Дуранг вазиятда Таль бирдан “а” катакдаги пиёдани суриш билан Матановични қийин аҳволга солиб қўйиш мумкинлигини кўрди. Шу пиёдани суриш ўрнига бошқа ғояларга чалғиб кетди. Пиёдага қўл чўзганда кеч бўлганди. У қўлидаги пиёдага, кейин рақибига бир оз тикилиб жойига қўйди. Кутилгандек, кўп ўтмай енгилди.

Таль ўз одатидан жуда қаттиқ ранжиди. Бунинг устига маҳаллий матбуот ватандошининг маҳоратини мақташга тушиб кетди. Ҳатто битта мақола “Матановичнинг қаҳрамонлиги” сарлавҳаси остида босилиб чиқди. Бу сарлавҳани кўрганда Талнинг кайфияти тушди.

Бошқача айтганда, Таль чехиялик гроссмейстер Филип билан ўйинга ғалаба иштиёқида борди. Испанча ўйинда дебютдан чиқмасданоқ шоҳ томонида кескин кураш бошланди. Қора доналарни бошқарган Филип мустаҳкам ҳимоя қўргонини тиклашга улгурганди. Бу мураккаб вазиятда оқларнинг тўғридан-тўғри ҳужумга ўтадиган йўлаги йўқ эди. Шунда Таль шоҳини юрди ва сипоҳини қурбон қилишга имконият туғилди.

Филип ҳам бу йўналишни кўрди, ярим соат ўйга чўмиб, дуранг таклиф қилди. Энди Таль ўйга чўмди. У қурбоннинг тўғрилигига юз фоиз ишонмай турганди. Лекин рақибининг юзига қараб, ташвишланаётганини ва ҳаяжонланаётганини кўргач, бу қурбоннинг шубҳали эканлигидан хурсанд бўлди.

Бундай ҳолатда Таль қандай йўл тутганини англаётгандирсиз: у таклифни рад этди. Кейинги юришдаёқ унинг фили қора шоҳни ҳимоя қилиб турган пиёдага ташланди. Қурбоннинг натижаси яхши эди: фил учун икки пиёда ва ҳужум. Муҳими, асабий ҳолатга тушган Филип илгаригидай аниқ ва қатъият билан ҳимоялана олмасди. Хуллас, Талнинг руҳий тажрибаси ўзини оқлади, кўп ўтмай рақибни ўйинни тошширди.

Кейинги уч турда: филиппинлик Корросо, мезбон Глигорич, болгариялик Нейкирх билан дуранг ўйнади. Тўққизинчи турда Таль барчага очко улашаётган канадалик Фюштерни енгди, кейин аргентиналик Россетони. Айнан Россето билан ўйини мухбирларга гипноз тўғрисида ёзишларига битмас-туганмас “озик” берди. Қора доналар билан ўйнаган Таль эски ҳинд ҳимоясида яхши вазиятга эришди, пиёдасини қурбон қилиб, жиддий хавф сола бошлади. Кескин ўйинларни ёқтирадиган Россетога ҳам бу вазият маъқул келди. Ҳатто у пиёда устунлигига ҳам эришди ва фурсатдан фойдаланиб, дуранг таклиф қилди.

Омад юлдузига ишонган Таль бу таклифга рози бўлмади. У ўз вазиятини ёмонлаштириш ҳисобига ўйинни янада чигаллаштирди. Ниҳоят,

ҳимояланавериб, чарчаган Россето ўйин тизгинини йўқотди ва тезда мағлубиятга учради. Ўйиндаги ҳалоқат кўпчиликка тушунарсиз туюлди (хорижда ҳали Талнинг ўйинига кўникишмаганди) ва бу мухбирларнинг “Таль рақибларини гипноз қилади” деб ёзишларига дастак бўлди.

Кейинги рақиб — қора доналар билан ўйнаган Бенко сицилианча ҳимояда мустаҳкам кўрғон барпо этди ва у юз қиёфаси билан ҳеч қандай хўракка алданмаслигини билдирди. Шунга қарамай Таль фарзин томонда пиёдаларини фаоллаштириб, уни чалғита олди. Ҳал қилувчи лаҳзаларда Таль рақибидан кўпроқ юришларни кўрди ва пиёда устунлигига эришди. Кейин ўйинни ютуқли руҳли эндишил ҳолатига ўтказди. Бенко таслим бўлиш ўрнига, ночор вазиятда қаршиликни давом эттираверди. Таль томошабинлар суҳбатига эътибор бермай жимгина вазиятни таҳлил қилди. Сўнгра пиёдасини фарзинга чиқариш ўрнига, томошабинларни ҳайрон қолдириб, иккинчи томондаги пиёдасини олға сурди. Бенко рақибининг киноясини тушунди ва соатини тўхтатди.

Ўн бешинчи турда Таль Ларсенни мағлубиятга учратиб, очколар бўйича пешқадам Петросянга тенглашди. Лекин у кейинги турларда Панно, Олафссон, Петросян ва америкалик Шервин каби кучли шоҳмотчилар билан ўйнаши керак эди. Биз биламизки, Таль мусобақа охирида доимо кучли ўйнайди.

Панно билан учрашуви Талнинг шоҳмот фаолиятидаги энг мураккаб ўйинларидан бири бўлди, десак янглишмаймиз. Рақиблар испанча ўйинни танлашди, қизиги Панно юришларга кам вақт сарфлади. Ригалик шоҳмотчи рақибининг XXIV мамлакат чемпионатидаги Таль — Антошин ўйинидаги йўналишга ўтишни хоҳлаётганини сезиб қолди.

Албатта, аргентиналик шоҳмотчининг бу йўналишда тузоқ тайёрлагани яққол кўриниб турарди. Таль узоқ ўйлаб ўтирмади, “нима бўлса бўлар” деган қарорга келди. Ахир, у ҳам бу йўналишда битта янги юришни синаб кўрмоқчи эди.

Ўйин ўрталарида тахтада жуда мураккаб вазият юзага келди, иккала ёш шоҳмотчи ҳам хавфлардан ҳайиқмай бир-бирига комбинация борасидаги маҳоратини намойиш этишди. Панно 19-юришда фарзинини рух ва иккита енгил сипоҳга берди. Шундан кейин Талнинг тахтадаги вазияти кескинлашди. Бронштейн вазиятга қараб ташвишланиб турган Кобленцнинг елкасини қоқиб, кўнглини кўтарди:

— Жуда тушқунликка тушманг, олдинда ҳали учта тур бор.

Аммо Таль комбинация оқибатини рақибига нисбатан чуқурроқ ўйлаган экан. Қораларнинг доналари тахтада сочилганча қолиб кетди ва Панно бир қанча моддий талафотга учради. Кейин аргентиналик шоҳмотчи жон-жаҳди билан ҳимояланди, бир-икки марта Талга тузоқ қўйишга самарасиз уриниб кўрди.

Ўйинда иккала рақиб ҳам катта куч йўқотди. Паннонинг юзида тер йилтирарди, Таль ҳам жуда чарчаганди. Бироқ ҳар доимгидай мана шундай қалтис вазиятларда Талнинг ақли зийрак ишлади, асаби панд бермади. Таль 35-юришда рақибининг тузоғидан айланиб ўтди. Панно эса 41-юришда хато қилиб дуранга келишиш имкониятини кўлдан чиқарди.

Ўйин кечиктирилганда, Таль ҳали уни ютиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилмаганди. Кобленцнинг унга дастлабки саволи шу бўлди:

— Аҳволинг қалай?

— Менимча дуранг, — дея жавоб берди Таль.

— Нимани кутаяпсан? — сабрсизлик билан хитоб қилди Кобленц. — Таклиф қил!

Таль эса жилмайиб, бошини чайқайди.

Улар тонггача кечиктирилган ўйинни таҳлил қилишди ва ютиш мумкин деган хулосага келишди. Эрталаб кечиктирилган ўйин вазиятига Таль яна бир бор назар ташлади ва бутун Олафссон билан ўтказиладиган учрашувда “дам” олгиси келди. Ўн бештадан юришлар қилинган, битим музокараларини бошлаш мумкин. У бўлса шу орада бир-иккита ўйламасдан юриш қилиб қўйди.

Мана шу дамларда Талнинг енгилтаклиги ва ўзига бино қўйгани ярқ этиб кўзга ташланди. У ўйладики: Таль дуранга рози экан, демак ўйинни давом эттиришга ҳожат йўқ. Айнан шу дамда Олафссон бошқача фикрлаши мумкинлиги унинг хаёлига ҳам келмасди.

Таль тезгина бир-икки дона алмаштирди, 15-юришни қилгандан кейин Олафссонга анъанавий саволни берди:

– Сиз ютуқ учун ўйнаяпсизми?

Энди жойидан турмоқчи эди, рақибининг хотиржам жавоби янгради:

– Ҳа!

Шундан кейингина Таль тахтадаги вазиятни диққат билан қараб чиқди ва ўзининг ҳолати яхши эмаслигини, холис баҳолаганда ёмонлигини пайқади. Ўз ҳолатидан ранжиган Таль яна бир-иккита хато юриш қилди. Қисқаси, кечиктирилган вазият ютқизиқ эди. Олафссон ўз юришини ёзди. Демак, Таль иккита кечиктирилган ўйинни давом эттириши керак: бирида ғалаба қилишга кичик имконият бор, иккинчисида дуранг ўйнашга имконият излаши лозим.

Тўғри, ўйинни дуранг қилишга кичик бўлса ҳам илинж қолганди, бу илинж рақибининг руҳий ҳолатига боғлиқ эди. Таль англадики, оддий ва тўғри юришлар қилинса, Олафссоннинг ютиши муқаррар. Шундай экан мантиққа зидроқ йўналишни танлаш керак. Бунинг устига Олафссон юришни ёзиш олдидан 45 дақиқа ўйлаганди. Шу боис эндиги юришларини узоқ ўйлай олмайди.

Мана шу хусусиятларни ҳисобга олган Таль бир қарашда ақлга сизмайдиган йўналишни танлади: қора шоҳ оқларнинг олди очиқ пиёдалари томонга эмас, қарама-қарши томонга йўл олди! Шоҳнинг бу ҳаракатини тушунса бўларди, чунки тўғри юришлар қилиб ўйинни сақлаш мумкин эмасди. Олафссон ўйиннинг бундай давом этишига дарҳол кўника олмади, бунинг устига шоҳнинг ҳар бир юриши таҳдид солаётгандай туюлаверди.

Шуни таъкидлашимиз керак, Таль ва Кобленц таҳлил пайтида кечиктирилган икки ўйиндан бир очко олиш ҳам яхши натижа деб ўйлашганди. Режалаштирилган бир очко Панно билан ўйиндаёқ осонгина қўлга киритилди. Қизиғи, Таль бу ўйинда енгил ғалаба қозонди.

Навбат Олафссонга келганди. Руҳий курашда ҳамма нарса, ҳатто ўзни тутиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Таль зудлик билан юришларини қилар, кейин ўйин натижаси аҳамиятсиздай зал томонга хотиржам қарарди. Бу ҳолат ғалабасини расмийлаштириш учун келган Олафссонни ҳаяжонлангирди. У қора шоҳ кутилмаган томонга юрилгач, ўн дақиқагача ўйга чўмди. Энди кейинги ўнга юришини қилиши учун бир-икки дақиқагача вақти қолганди. Қисқаси, бир оздан кейин Олафссон хатоликка йўл қўйди ва тайёр ютуқни қўлдан чиқарди.

Эртанги кун чикқан маҳаллий газеталарда шу ўйиндаги туб бурилишга алоҳида тўхталишди, турли сифатлашлар ишлатилди: “айёр Таль”, “топқир Таль”, “устамон Таль” ва албатта “бахтиёр Таль”. Бахтиёрлик... Аммо шу дурангга эришиш учун қанча асаб, қанча қувват кетганини фақат Таль ва Кобленц биларди.

Сўнги тур олдида Таль 13 очко жамгарганди, у Глигорич ва Петросьяндан ярим очко ўзиб кетганди. Петросьяннинг ўйини тутаганди, унга Бенко тенглашди. Глигорич эса Фишер билан дуранг ўйнаб, иккинчи ўринни нақд қилиб қўйди.

Таль Шервин билан ўйнаётганди. Глигорич дурангга имзо чеккач, Тални ҳам шундай натижа қаноатлантирарди. Дебютдан чиқиб, яхши вазиятга эришгач, залга қараб Кобленцни кўрди. Мураббийи асабий ҳолда ўтирарди. У ўзар шоғирди яна бир балони бошлашидан хавотирда эди. Бунинг билан Таль кулиб қўйди. У ўзарлигидан эмас, балки бутун нигоҳи билан дуранг қилишини сўраётган мураббийининг жиғига теккиси келди. У Кобленцни кўрмаганга олиб, олдин пиёдани, кейин рухни юрди, шундан сўнг Шервинга дуранг таклиф қилди. Қўплаб нуфузли мусобақаларда ғолиб чиққан гроссмейстер Шервин кексайган бўлишига қарамай, ҳали ёшларга муносиб рақиб эканлигини кўрсатишга уринди...

1958 йилнинг 10 сентябрида Порторожда охириги тур ўйналган бўлса, яна йигирма кундан кейин Мюнхенда XIII олимпиада бошланди. Мамлакат терма жамоаси забардаст гроссмейстерлардан ташкил топганди: жаҳон чемпиони М.Ботвинник, собиқ жаҳон чемпиони В.Смислов, шунингдек, П.Керес, Д.Бронштейн. Захирада – М.Таль ва Т.Петросьян. Бу таркибдаги жамоанинг ишонарли ғалаба қозонишини олдиндан башорат қилиш мумкин эди.

Эҳтимол, олимпиадалар тарихида биринчи марта мамлакат чемпиони ва минтақаларо мусобақа голиби бўлган гроссмейстер захира ўйинчилар сафига киритилди. Бу Таль кўнглининг бир четини хира қилди, лекин у ўзидан катта ҳамкасбларининг ҳурматини жойига қўйишни биларди. Бунинг устига у захирага номигагина ёзилганди. Ахир, у олимпиадада 15 ўйин ўтказди.

У Мюнхенга кўтаринки кайфиятда келганди. Айни дамда Таль шоҳмотдаги исталган қийин муаммони ечиб ташлай оламан деган кайфиятда эди. Ҳа, у ҳамманинг эътиборини қозонди, турли қитъалардан келган шоҳмотчилар билан танишди. Олимпиаданинг жанговар “ҳаво”си ғалаба учун ўйнайдиган Талнинг руҳиятига жуда мос тушганди.

Олимпиада кунлари Мюнхеннинг 800 йиллиги нишонланарди. Таль биринчи кундан шаҳарни томоша қилмоқчи бўлди. Жамоа врачлари барчанинг яхши дам олиши лозимлигини уқтирарди. Аммо Талнинг ишгиёқчи зўр келди. У бир жуфт туфлисини деразадан ташқарига ташлади ва билдирмасдан меҳмонхонадан чиқди. Шаҳарда роса сайр қилиб, яна билдирмасдан меҳмонхонага чиқди. “Топқир Таль” ўзининг шўхлигидан мамнун жилмайиб қўйди.

Ўйинлар Миллий музейнинг концерт залида ўтказилди. Катнашчиларни мухлислардан тортилган ип ажратиб турарди, холос. Мухлисларнинг яқинлиги кимгадир халақит берган бўлиши мумкин, лекин бу Талга қўшимча қувват бағишлади. У Мюнхенда ажойиб ўйин кўрсатиб, бешинчи тахтада яхши натижага эришгани учун махсус совринга сазовор бўлди. Ахир, Таль 15 имкониятдан 13,5 очко тўшлади!

Учта дурангга эришганлар орасида белградлик кекса гроссмейстер Трифунович ҳам бор эди. У санъаткорона ҳимояланиши билан донг таратганди. Ўйин олдида Трифунович шундай деди:

– Қани, болакайни бир имтиҳон қилай-чи. Ҳозирча, Таль ундоқ, Таль бундоқ деган гапларни эшитяпман...

Фахрий шоҳмотчининг ўзини имтиҳон қилишга чоғланганини эшитган Таль кенг миқёсда ҳужум кетидан ҳужум уюштирди, қопқон кетидан қопқон қўйди, аммо Трифунович барчасига чора топди. Хуллас, Таль мустаҳкам ҳимоя қалқонини ёриб ўта олмади.

Битим имзолангач, Трифунович мамнун ҳолда деди:

– Биласизми, Порторожда голиб чиққанингизни эшитганимда ишонмагандим. Энди билсам ҳақиқатан ҳам сиз билан ўйнаш қийин экан. Холисанлилло айтсам, мен узоқ вақтдан буён бунақа яхши ўйнамагандим.

Таль олимпиадада омади юришиб турганини сезгани ва ўзига қаттиқ ишонгани учун бир неча йўналишларни синаб кўрди. У оқ доналар билан Тринговни ютди, кейинги турда қора доналарда Фахтлига қарши шу ютқизиқ йўналишни танлади. Австриялик Локвенца қарши ўзининг Матанович билан бўлган ўйинидаги ютқизиққа олиб борувчи йўналишини такрорлашдан чўчимайди.

Бошқача айтганда, Талнинг томирида шоҳмот курашига ташналик қайнаб оқмоқда эди. Албатта, бундай ўйинлар ўзига қўшимча қийинчиликлар туғдирди. Баъзан у жамоа сардори Котовнинг жигига тегиш учун вазиятни атайин чигалаштирарди. Ҳолбуки, тўғри ўйнаб ҳам рақибини ютса бўларди. Ахир, рақиблари ундан шунчалик чўчиб қолишгандики (Таль бундан унумли фойдаланарди), улар Талнинг ҳар бир юришида комбинация яширин деб ўйлашарди ва ҳеч қандай қаршиликсиз тузоққа тушишарди.

Охирги кун терма жамоамиз швейцарияликлар билан учрашди. Бу вақтгача жамоа биринчи ўринни эгаллаб бўлганди. Шу боис Таль рақиб Валтер билан тезгина дуранг ўйнаб, қаҳвахонадаги телевизорда Лондондан олиб бериладиган мамлакатимиз футболчиларининг англияликларга қарши учрашувини кўрмоқчи эди.

Қора доналарни сурадиган Таль тезроқ жавоб юришини қилиш мақсадида кўтаринки кайфиятда ўз жойини эгаллади, ахир ҳар бир дақиқа ганимат. Аммо жавоб беришнинг иложи йўқ эди: Валтер биринчи юришни қилиш учун ўн дақиқача ўйланди. Ҳаваскорлар футбол жамоасининг собиқ дарвозабони ўзи ўтирган стулда безовта пилларди. Валтер иккинчи юришни

қилишга шошилмади. Шунда Таль бутунги футбол учрашувини томоша қилолмаслигини англаб етди. Кейин кўнглида овчиларнинг ҳис-туйғуси уйғонди ва ўлжаси изига тушди. 34-юришда Вальтер ўзининг самарасиз ҳимояланишини тўхтатди.

Мюнхен олимпиадасида Таль барчанинг ёқимгойига айланди. Матбуот унинг суҳбатихонлиги ва очиқкўнглилигини таъкидлашдан чарчамасди. Хорижлик спорт усталарини тор-мор қилаётган пайтда унинг беғараз ҳазил юришлари ва ҳар қандай кескин йўналишни дадил қўллаши барчага ёқиб тушганди.

Жаҳон чемпиони Михаил Моисевич Ботвинник билан яқиндан танишув Таль учун муҳим аҳамият касб этди ва унутилмас сабоқ бўлди. Мюнхенда Таль Ботвинникнинг кечиктирилган ўйинларни нақадар чуқур ва санъаткорона таҳлил қилишини ўз кўзи билан кўрди. Бир неча марта Ботвинник билан айрим вазиятларни таҳлил қилди, кўп нарсани ўрганди. Уша вақтда жаҳон чемпиони унга эътиборини қаратдимикин? Кўп ўтмай шу чаптаст шоҳмотчи билан оғир “жанг”га киришишни хаёлига келтирдимикин?

Эҳтимол, Ботвинник шу ҳақда ўйлагандир. Чунки олимпиададан кейин Таль жаҳон чемпионлигига асосий даъвогар эканлиги тўғрисида ёзишди. Хусусан, Таль ўйинларини диққат билан кузатиб юрган собиқ жаҳон чемпиони, машҳур гроссмейстер Макс Эйве ўз фикрини қуйидагича изҳор этди:

– Таль – шоҳмот оламидаги улкан янгилиниш. Менга ишонишингиз мумкин: узоқ йиллик шоҳмот фаолиятимда кўплаб истеъодларни кўрганман. Билишимча, унга ишонишди...

Давоми келгуси сонда.

